

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОЧИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЌЗОРИИ ТОЧИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

АБДУСАМАДИ МУЛЛО

МЕТОДИКАИ ТАЪЛИМИ **АДАБИЁТИ ТОЧИК**

**(Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултаҳои филологияи
тоҷики муассисаҳои олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон)**

ДУШАНБЕ
«ИРФОН»
2015

ББК-92я2+83.3(2 тоҷик)+74.261

М-81

Бо қарори мушовараи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 02.07.2014, №_13/23 ба ҳайси китоби дарсӣ барои муассисаҳои олии касбӣ тавсия шудааст.

Муҳаррир: А. Муродӣ

Муқарризон: Абдуллоев М., Аҳмадов М., Шербоев С.

М-81 Абдусамеди Мулло **Методикаи таълими адабиёти тоҷик.-** Душанбе: «Ирфон» , 2014, 400 сах.

Китоби дарсии мазкур иқдоми тоза дар низоми таҳсилот буда, асосҳои методологӣ, тарзи ташкил ва баргузори тадриси адабиёти тоҷикро равшан намудааст. Дар он равиш ва усулҳои навини тадриси адабиёти тоҷик барои омӯзгорон ва толибилмон пешкаш гардида, дар ҷараёни таълим ва омӯзиши фанни адабиёти тоҷик ба омӯзгорон ва донишҷӯён раҳнамоии муфид мебошад.

4309000000-125

М ----- – 2014 ББК-92я2+83.3

М 501 (12) – 2014

ISBN 978-99975-0-098-4

© Абдусамеди Мулло, 2014

САРСУХАН

Адабиёт фанни инсоншиносист ва тавассути таълими он мероси маънавии халқ омӯзонида ва бақои умри миллат таъмин мешавад. Омӯзиш, таълим ва мақоми ин фан ба хусус, дар даврони соҳибистиклолӣ ва ҷаҳонишавӣ басо афзудааст. Таълим ва тадриси адабиёт дар парвариш ва камолоти инсон, ташаккули ёди таърихӣ, ҳудогоҳӣ ва худшиносии миллии наслҳо нақши созанда дошта, ҳаёти ҷомеа ва зиндагии маънавии инсониятро тавсиф мебахшад. Вазифаи аслии адабиёт тарбияи инсони бомаърифат ва рисолатманд буда, омӯзиши он ҳадафи миллӣ, ватанхоҳӣ ва инсонпарварӣ дорад.

Адабиёт фақат фанни таълимӣ набуда, василаи камолоти маънавии фарзандони миллат, ташаккули ҳамаҷонибаи шахсият мебошад ва барои омӯхтани илмҳои дигар заминагузор аст. Азбаски адабиёт василаи дарк ва таҷассуми образноки воқеияти зиндагист, таълими он дар тарбият, бунёди маънавий, ахлоқӣ, зебоиносии ва таҳзиби инсонҳо муассир аст. Омӯзиши адабиёти тоҷик яке аз омилҳои муассири дарки ғановати забони тоҷикӣ буда, ба ташаккули маҳорати забондонии хонандагон мусоидат менамояд.

Асосҳои методологӣ, роҳу усул ва шеваҳои тадриси фанни адабиёти тоҷик дар замони муосир то андозае дар китоб ва дастурҳои ҷудогона муайян шудааст. Мутаассифона, то кунун китоби дарсии муътамад ва комили усули таълими фанни адабиёти тоҷик дар муассисаҳои таълимӣ мавҷуд набуда, донишҷӯён ва омӯзгорон ба он эҳтиёҷманд мебошанд. Бинобар ин, дар заминаи мушоҳида ва таҷрибаи ҷандинсола дар соҳаи маорифи кишвар адабиётшинос ва методисти шинохта А. Муллоев қори хайр ва судмандеро анҷом дода, эҳтиёҷоти толибилмон ва омӯзгоронро бо эҷод ва нашри китоби «Методикаи таълими адабиёти тоҷик» таъмин намудааст.

Дар таҳияи китоби мазкур таҷриба ва услуби китобнависи методистони шинохта ва олимони варзидаи рус О.Ю. Багданова, Ф. И. Буслаева, В.В. Голубкова, М.А. Рибникова ва тадқиқоту мақолаҳои ҷудогонаи олимони методистони тоҷик Х. Мирзозода, Ш. Хусейнзода, М. Шукуров, Н. Маъсумӣ, М.Қозичонов, М. Лутфуллоев, С. Наимбоев, С. Давронов, Т. Мирон, Қ.Хочаев, Ш. Исломов, А. Ваҳҳобов, Ғ. Мирзоев ва дигарон мавриди омӯзиш ва истифода қарор гирифтааст.

Дар муайян намудани мундариҷа ва муҳтавои китоби «Методикаи таълими адабиёти тоҷик» муаллиф талаботи стандарт, нақша ва барномаи таълимии адабиёти тоҷик ба инобат гирифта шуда, дар қисматҳои ҷудогона мақсаду вазифаҳо, асосҳои методологӣ, мушкилоти назариву амалӣ, зинаҳои таълими адабиёт, намуд, равиш, усул, намуна ва воситаҳои таълими адабиёт, талаботи шахсият ва маҳорати касбии омӯзгор, омӯзиши зиндагинома ва шахсияти адиб, алоқамандии идрок ва эҳсос дар осори адабӣ, хониши адабӣ ва намудҳои он, хунари иншоанависӣ ва меъёрҳои он муайян карда шудааст.

Дар ҳамин шаклу мазмун таҳия шудани китоби дарсии «Методикаи таълими адабиёти тоҷик» барои толибилмон, донишҷӯён ва омӯзгорони забон ва адабиёти тоҷик иқдоми хайр ва самаровар буда, ба баланд бардоштани сифати таълими адабиёти тоҷик ва тайёр намудани мутахассисони соҳибкасб мусоидат менамояд.

Таҳияи китоби «Методикаи таълими адабиёти тоҷик» дар даврони соҳибистиқлолии давлатии кишвари азизамон таҷрибаи нахустин ва амали шоиставу судманд мебошад. Бинобар ин, аз ҳамкасбон ва омӯзгорони арҷманд таманно дорем, ки чиҳати такмили он дар нашрҳои минбаъда маслиҳат ва пешниҳодоти хешро манзур созанд.

Маҳмадуллои Лутф,
академики Академияи таҳсилоти Тоҷикистон

БОБИ 1

МАҚСАД ВА ВАЗИФАҲОИ ТАЪЛИМИ АДАБИЁТИ ТОЧИК

Мақсади аслии омӯзишу парвариши ҷомеа дар ҳама давру замонҳо расидан ба сатҳи баланди одамияту маънавият будааст. Ҳам дар Юнони қадим, ҳам дар кишварҳои Шарқ, аз ҷумла, Эронзамин дар равиши мактабдорӣ аз оғоз таълимро ба тарбия вобаста донистаанд. Дар ҷаҳони мутамаддини имрӯз низ ҳамин омили таълиму тарбия шоеъ аст.

Концепсияи миллии маълумоти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Концепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон меваи истиқлолияти кишвар буда, дар ҳамбастагии таълиму тарбия тадриҷан амалӣ мешаванд. Таълим ва тарбияи инсонӣ комил ҳадафи ниҳоии концепсияҳои мазкур буда, ин аснод тарбияро василаи камолоти ахлоқӣ ва дар хонандагон ба вучуд овардани малакаи зист дар фазои солими ахлоқӣ медонанд. Пӯшида нест, ки ҳадафҳои концепсияҳо ба тақомули низоми ахлоқии зиндагӣ ва пешрафти истеъдоди инсон пайванди ногуастаи доранд, яъне ғояи низоми пешрафтаи маориф бояд бар маънавияти комил ва асили иҷтимоӣ бунёд ёфта бошад.

Омӯзиши осори бадеӣ дар тарбияи маънавии наслҳо дар замонҳои гуногун ҳамчун инъикосгари ҳаёт ва зиндагии мардум, орзуву ормон ва ҳастии маънавии халқ таъсиргузор буда, дар ташаккули шахсият, камолоти олами маънавию ахлоқӣ ва завқи зебоиписандии инсон ҷойгоҳи босазо дорад.

Устод Садриддин Айни дар заминаи як байти Мирзо Абдулқодири Бедил ахлоқи некро аз ҳар гуна илму амал афзалтар ва одобро аз мазҳабу миллатгарой болотар таъбир карда буд. Вале ин ҳарф чунин маънӣ надорад, ки ин гуна усули таълимро аз соҳаҳои дигари ҳаёт ҷудо амалӣ созем.

Муҳаммадҷони Шакурӣ чихати татбиқи консепсия ва барномаҳои омӯзишу парвариш инсонгароии таълимро дар мадди аввал гузошта, таъкид намуда буд:

“Ҳама паҳлӯҳои воқеияти иҷтимоӣ дар омӯзишу парвариш бояд дар назар гирифта шавад ва навҷавонони мо бо хатми мактаби миёна барои зиндагонӣ, барои саҳтгирӣ дар воқеияти иҷтимоӣ имконияти зарурӣ ба даст биоваранд. Вале ин кор дар доираи мақсади асли, ки расидан ба одамияту маънавият аст, бояд сурат бигирад».¹

Воқеан ҳам, агар ҷавонро дар доираи маҳдуди ихтисос таълим ва тарбия диҳем, он гоҳ ҳадафи аслии таълиму тарбия, ки бояд одамияту маънавият бошад, зери суол қарор мегирад. Ҳол он ки мақсади аслии мактабу маориф бояд тарбияи шахсияти дорои маънавияти олий бошад, шахсияте, ки ихтисосашро аз роҳи дарки мавқеи маънавиёт танҳо барои манфиати инсон истифода карда тавонад.

Аз ин мавқеъ бо дарназардошти манфиатҳои миллӣ ва дурнамои рушди кишвар бояд ба инсонгароии таълим арзиши бештаре қоил шуд. Ин корро нафақат ба хотири он бояд кард, ки инсонгароии таълим зиёии комилро ба воя мерасонад, боиси ҳамчунин, бо он хотир, ки адабиёт таҷрибаи наслҳоро фаро гирифта, мантиқи омӯхтан ва андешидан баҳс ва исрор кардан ба ақидаи худро меомӯзад. Ҳамзамон, омӯзиши адабиёт ва санъатшиносӣ имкон медиҳад, ки хонандагон тамаддун ва ҳастии маънавии замонҳои дигар, ба хусус, намояндагони миллатҳои дигарро ба хубӣ шиносанд. Тавассути осори адабӣ асолати мероси маънавий ва ҳунарии эҷодкорони халқҳо ва давраҳои мушаххаси таърихиро аз худ менамоянд. Ҳадафи аслии ин кор иборат аз он аст, ки ҳунар, адабиёт ва анвои он ҳисси инсонро таҳрик мебахшад ва он барои эҷодкорӣ, хоҳ техникӣ бошад хоҳ инсонгарой, ниҳоят муҳиму арзишманд аст.

¹ (Муъаммадҷон Шакурӣ Бухороӣ. Инсонгароии омӯзиш ва забони миллӣ. Душанбе, 2002- с. 50)

Фанҳои таълимӣ ҳар кадоме дар роҳи тарбияи хонандагон ҷойгоҳ ва нақши муайян доранд. Вале муҳаққиқони соҳаи таълиму тарбия дар ин самт ба адабиёт, ки дар ҳақиқат, «оинаи ҳаёти башар» ва «китоби зиндагӣ» аст ва ба хонандагон имконияти ҳосил кардани таъсири ҳисси гузаштагонро дорад, мақоми бештаре лоиқ дидаанд. Воқеан, адабиёт, таърих, забони модарӣ, асосҳои санъати мусиқӣ, рассомӣ, меъморӣ ва театру кино бештар имкон доранд, ки мабдаъҳои маънавию инсонӣ, таҳайюл ва эҷодро инкишоф диҳанд. Ба хусус, эҷоди бадеӣ инсонро беш аз ҳар чизе дигар ба нуҳуи қорсози одамият мусаллаҳ месозад.

Адабиёт ифодагари ҳаёти бани башар буда, тарбияи тафаккуру эҳсоси нафис, шинохти шуури солим ва сиршти поки зебоиписанди инсонро ифода месозад ва натавонад манбаи омӯзишу парвариши маърифати ҳусн, балки василаи муҳими саводнокӣ, маърифатписандӣ ва забаномӯзӣ мебошад.

Вале барои он ки адабиёт воқеан ҳам баҳри насли ҷавон сабақи зиндагӣ, мактаби камолоти маънавӣ, инсонӣ, ахлоқӣ ва зебоишиносӣ гардад, зарур аст, ки онро бисёр ҳам оқилона ва нозуқона ба хонандагон таълим диҳем. Таълими адабиёт набояд ба зикри хушқоҳии номи адибон, санаи тавлиду даргузашт, номгӯи осори онҳо табдил ёбад. Ҳамчунин, дарси адабиёт наметавонад танҳо василаи саргармкунандаи хониши осори бадеӣ бошад. Мушқилоти аслии ин аст, ки адабиётро дар мактаб чӣ гуна бояд таълим дод, равишу усул (методикаи) таълими онро чӣ тарз тарҳрезӣ кард.

Дар замони Шӯравӣ ва имрӯз дар ин замина мактабу маорифи халқи мо ҳанӯз равиши мустақил ва судмандро соҳиб нагаштааст. Албатта, равишҳои донишмандони рус воситаи хубе барои омӯзиши адабиёти реалистӣ ва муосир буда, дар мактаби тоҷикӣ ҳангоми омӯзиши эҷодиёти адибони муосир Садриддин Айни, Сотим Улуғзода, Мирзо Турсунзода ва ҷанде дигар то андозае судманд мебошанд. Аммо дар марҳилаи омӯзиши адабиёти классикӣ бисёре аз

равиш (метод)-ҳои омӯзиши адабиёт на ҳамеша самарабахш мебошанд. Бинобар ин, чихати омӯзиши адабиёти ҳазорсолаи форсӣ-тоҷикӣ равишҳои тоза ва созгори онро мебояд истифода намоем.

Албатта, дар заминаи дигаргунсозии ҷомеаи муосир дар равиши такмили таълими адабиёт баъзе корҳо шуруъ шудааст, ки усули ҳамгирии тадрис, яъне таълими якҷояи забону адабиёт аз ҷумлаи он ҳаст. Вале дар маҷмӯъ, чи дар замони Шӯравӣ ва чи ҳоло, мактабу маорифи мо соҳиби равиши барозандаи таълим ва тадриси адабиёт нашудааст. Вазъи ин соҳа имрӯз низ ҳам дар зинаҳои таҳсилоти ибтидоӣ миёна, ҳам миёнаи касбияи олии боиси нигаронӣ мебошад.

Муҳаққиқони соҳаи равиши омӯзиши адабиётро ҳамчун илми таълими бунёдӣ эътироф карда, шеваҳои тадрис ва фаъолияти омӯзгорро дар ҷараёни таълим ва парвариши фаъолияти талабагон барои дарёфти дониш ва малака ба роҳ мондаанд. Ин фан ҳадаф, вазифаҳои таълим, омӯзиши адабиёт ва мундариҷаи донишҳои адабиро дар мактаб муайян карда, меъёрҳои илмӣ интиҳоби осори ғании адабиро барои дар мактаб омӯختан роҳандозӣ мекунад. Ҳамчунин, таркиби маълумоти адабии хонандагонро дар давраҳои муайяни омӯзиш аз нигоҳи илмӣ асоснок менамояд. Ниҳоят, ин фан равишҳо ва усулҳои, ки хонандагон ба омӯзиш ва азхудкунии ғановати осори бадеӣ даст меёбанд, муайян менамояд.

Таҳлили барномаи ҷории адабиёти тоҷик (Душанбе, 2007) аз ҷониби донишмандон ва омӯзгорони соҳаи нишон медиҳад, ки он ба таҷдиди назари ҷиддӣ ниёз дорад. Ин барномаи омӯзиши осори паҳну парешони зиёди адибонро ба назардошти хусусияти синну сол ва меъёрҳои сифатии таълим дар бар гирифта, дар синфҳои 5-11 ба таври умумӣ омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти 127 (!) адибро фаро гирифта, омӯзиши таълими эҷодӣ 29 адиб дар синфҳои гуногун

такроран омадааст. Ҳатто, адибони чудоғонаи дар барномаи мазкур овардашуда, аз қабиле Варовинӣ Саъдуддин, Абулфайзи Майбадӣ, Фахруддини Розӣ, Нозими Ҳиравӣ ва монанди инҳо дар доираи муҳаққиқони соҳаи адабиёт пурра шинохта нашудаанд. Мушоҳидаҳо аз таҳлили барнома собит месозанд, ки ба хонандагон на парвариши олами зебӣ, ғановати адабӣ, назокат ва ҳусни маънӣ, завқи зебоипарастӣ, балки як навъ ахбори шарҳихоӣ, таърих, тазкиранигорӣ ва маълумоти сатҳии назарии адабиётшиносӣ бе назардошти хусусиятҳои синнусолӣ пешниҳод мегардад. Аз ҷониби дигар, ба омӯзиши асарҳои калонҳаҷм ва арзишманди адибони маъруф ҳамагӣ як-ду соати дарсӣ чудо шудааст, ки нокифоя аст.

Гузориши масъалаҳои назарияи адабиёт ва навъҳои адабӣ низ номукамал сурат гирифтааст. Омӯзиши вазнҳои шеър, бахрҳо, санъатҳои бадеӣ, ҷинс ва намудҳои адабӣ ноқис ва мухтасар пешниҳод шудааст.

Масалан, дар синфи 5 барои омӯзиши мавзӯи “Зарбулмасал ва мақолҳо” ҳамагӣ 1 соат чудо шудааст ва хонанда дар баробари хусусияти жанрии онҳо, ҳамзамон таҳлили ғоявии зарбулмасалу мақолҳо, моҳият ва муҳимияти онҳоро бояд таҳлил ва идрок наояд. Албатта, дар як соат ин ҳадафҳо амалӣ намегардад.

Тарзи гузориши мавзӯҳо низ сатҳӣ буда, маводи таълимӣ бе таҳлил пешниҳод шудааст. Масалан, зимни таълими мавзӯи Ҷалолуддини Балхӣ пас аз маълумоти мухтасар дар бораи шоир ҳикоятҳои “Бозаргон ва тӯтӣ”, “Марди аблаҳ ва хирс” ва “Табиб ва бемор” пайи ҳам дар ҳаҷми 18 (!) саҳифа оварда шудаанд. Ҳикояти яқум аз 94 байт иборат буда, роҷеъ ба он, ҳатто, ягон саволу супориш дар назар гирифта нашудааст. Танҳо барои ҳикояти дуҷум дар охир чор савол гузошта шудаасту ҳалос. Роҷеъ ба ҳикояти сеюм низ саволу супорише нест. Чунин тарзи пешниҳоди

мавод шавку ҳаваси хонандаро ба адабиётдӯстиву шеърдӯстӣ коста гардонида, ба сифати таълим таъсири манфӣ мерасонад.

Осори адибони садаи бистум ва даврони истиқлолият асосан дар синфи 11 омӯхта мешавад. Тибқи низоми амалкунандаи соҳаи маорифи кишвар мактаби асосӣ ҳатмӣ буда, бо ҳатми синфи 9 анҷом меёбад ва таҳсил дар синфҳои 10-11 ҳатмӣ нест. Дар натиҷа тақрибан нисфи ҳатмкунандагони синфи 9 аз таҳсил берун мемонанд. Онҳо аз осори гаронбаҳои адибони шинохта, мисли устод С. Айнӣ, А. Лоҳутӣ, С. Улуғзода, М. Турсунзода, Ф. Муҳаммадиев, Л. Шералӣ ва дигар адибони муосир бебаҳра мемонанд.

Равиши (методикаи) таълими адабиёт, пеш аз ҳама, ба таърих ва назарияи адабиёт, педагогика, раваншиносӣ, философия, забоншиносӣ, таърих ва ҷомеашиносӣ алоқамандӣ ва таъя дошта, бе амиқ донишони он чи ки адабиётшиносӣ муайян кардааст, ин фан чун илм ҳуқуқи зист надорад. Вале дар ин замина фақат таъя ба адабиётшиносӣ кофӣ нест. Ин фан беш аз ин илми омӯзишу парвариш, инсоншиносӣ ва ҷомеашиносӣ аст. Аз ин мавқеъ вай бо фалсафа, маънавият ва ахлоқ робитаи ногусастанӣ дорад. Ҷавҳари равиши таълими адабиётро усулҳои умумиахлоқӣ чун назарияи омӯзиш, ки қонуниятҳои ҷараёни тарбия ва таълимиро ба назар мегирад, ташкил медиҳад.

Ҳамчунин, ин фан бо педагогика ва раваншиносӣ, махсусан, қисмати дидактика, ки масъалаҳои умумидидактикӣ, таҳаввулотҳои маънавию ахлоқӣ ва рӯҳии хонандагонро дар ҷараёни таълим ва тарбия омӯхта, асосҳои равонии ин фарояндро бо ҳолатҳои равонии қабули эҷодиёти бадеӣ муайян мекунад, пайванди нагусастанӣ дорад.

Ҳадафи аслии равиши таълими ин фан тарбияи маънавию ахлоқӣ ва маърифати инсон буда, бевосита бо таълими адабиёти бадеӣ сару кор дорад. Табиист, ки вай бо забоншиносӣ, таърих, фалсафа, раваншиносӣ ва илмҳои

дигар пайванди ногустастанӣ дорад. Умуман, пайванд ва алоқамандии равиши (методика) таълими адабиёт бо илмҳои дигар хеле вусъатнок буда, баъзе равишҳои он хусусияти хоси таълимию маърифатбахшӣ доранд. Равишҳои таълими адабиёти тоҷик дар мактабҳои ғайриточикӣ чун адабиёти хоричӣ сурат мегирад.

Аз ин таснифот бармеояд, ки ин равишҳои таълим барои мактабу маорифи мо ҳодисаи нав ва меваи истиқлол буда, ҳар кадоми онҳо махсусияти худро доранд.

Вале усулҳои умумии таълими адабиёт, аз ҷумла, таърихият, илмият, ягонагии мундариҷаву шакл барои ҳамаи ин равишҳо умумӣ боқӣ мемонад.

Ҳамчунин, талабот ба ҷараёни таълим мисли пайванд бо зиндагӣ, низом ва ҳадафмандии таълим, фаҳмо будан, аёният, шаффофият ва таъсиргуздор будани натиҷаҳои таълим, ягонагии таълим ва манфиатҳои миллию давлатӣ низ собит ва бетағйир аст. Аммо дар шароити таълими фанни адабиёти тоҷик дар мактабҳои тоҷикӣ ва ғайриточикӣ баъзе усулҳо ва талаботи зикршуда метавонанд ба худ шакл ва мундариҷаи тоза гиранд.

Дар мактабҳои тоҷикӣ ва ғайриточикӣ низ фанни таълимии адабиёти тоҷик дар маҷмӯъ дарси воҳиди ҳунари суханшиносӣ буда, асосҳои илмии адабиётшиносиро меомӯзад. Чизи дигари муҳим дар ҷараёни таълими адабиёти тоҷик дар мактабҳои миллии он аст, ки таълими ин фан бояд миқдори муайяни донишҳои таърихӣ ва назарию адабиёти фаро гирад.

Хусусияти хоси таълими адабиёти тоҷик муносибати эҳтиёткорона ва судмандро дар истифодаи аёният ҳангоми омӯзиши осори бадеӣ тақозо мекунад.

Равишҳои хоси таълими адабиёти тоҷик тақозо мекунад, ки ҳангоми омӯзиши таърихи адабиёти гузашта, имрӯз ва осори алоҳидаи бадеӣ аёният эҳтиёткорона ва судманд истифода карда шавад. Аёният бояд, ки аз воситаҳои асосии таълим барои омӯзиши адабиёт, дарки

моҳияти аслии симоҳои осори бадеӣ ва дарунмоияи он бошад. Аёнӣят тасаввуроти хонандагонро таҳрик бахшида, таносуби лозимаи амалу андешаро ба вучуд меоварад.

Адабиёт, пеш аз ҳама, навъи ҳунар буда, ҳамчун сухани образнок василаи беҳамтоӣ тасаввури айнӣ аст. Матни асари бадеӣ худ воситаи аёнӣят буда, ҷалб ё истифодаи ягон намуди аёнӣят дар ин ҳол шояд ба иваз кардани як намуди ҳунар ба намуди дигари он боис гардад. Намунаи осори бадеӣ ба сари худ аёнӣяти беҳамтоист, ки дар дарси адабиёт ҷойгоҳи муҳим дорад. Бинобар ин ҳам баъзе муҳаққиқони соҳаи таълими адабиёт истифодаи аёнӣятро дар ин дарс чун муодили аслии осори адабӣ нолозим ва ҳатто, зиёновар ҳисобидаанд. Ба ин далел, ки ҳама гуна муодили осори адабӣ тасаввури хонандаро нисбат ба адабиёти асил маҳдуд ва нокифоя месозад.

Баъзе равишшиносон ҳамзамон истифодаи намодҳои намоишӣ, тасвирӣ ва шунавоиро ҷоиз донистаанд. Вале аз таҷриба бармеояд, ки таъсири маводи намоишӣ ва намодҳои шунавоӣ диққати хонандагонро аз намоди бадеӣ дур мебарад. Намодҳои намоишӣ зудтар тасаввуротро асир месозанд. Дар ин замина таъсири зиёнбори намоишҳо, ки мардумро аз китоб дур мекунад, ба ҳама маълум аст.

Истифодаи воситаҳои аёнӣ дар дарси адабиёт ҳамон вақт самаранок аст, ки ба таҳайюлотӣ хонандагон таҳрик бахшад ва таваҷҷуҳи онҳоро ба махсусиятҳои зиндагӣ, урфу одат, табиат ва ғайраҳо ҷалб кунад.

Равиши таълими адабиёти тоҷик ҳамон вақт натиҷаи мусбат медиҳад, ки агар синну сол ва имконияти фардӣ хонандагон ба эътибор гирифта шавад. Имконияти усулие фароҳам овардан лозим аст, ки хонандагон моҳияти асари бадеӣ, ғоя, хусусиятҳои осори бадеӣ ва тимсолҳои онро фаҳмида тавонанд.

Барои хонандагону толибилмони наврас аз осори адабии ниёкон бештар нақлу ривоят, ҳикояту қиссаҳои ҷолиб ва ашъори асил ва андешапарваронаро интиҳоб бояд намуд, ки

ба завқу биниши онҳо таъсирпазир бошад. Дар ин радиф дар барномаҳои таълим ва китобҳои дарсӣ ҷойгир намудани миқдори зиёди адибон ва матнҳои душворфаҳми осори адабӣ роиҷ набуда, боиси сатҳӣ ва заиф омӯзонидани осори адибони барҷаста ва дар мачмӯъ адабиёт мегардад. Омӯзиши амиқи осор, шахсияти адибони барҷаста ва мактаби эҷодии онҳо намоёнгари халлоқияти ҳунари ва бозгӯи осори адабии як давраи муайяни таърихӣ мебошад. Бинобар ин, муҳимтар аз ҳама бояд ба тафсири ғоявӣ ва ҷанбаи ҳунарии каломи бадеъ дар ҳамбастагӣ бо масъалаҳои назарии адабиёт дар осори адибони тавоно ва маъруф тавачҷуҳ зоҳир кард ва омӯзиши осори онҳоро муфассалтару дақиқ ба зеҳну иродаи хонандагон устувор сохт.

Дар баробари ин, ҳангоми таълими адабиёт гоҳо бетаваҷҷуҳии ҳиссии хонандагон ба осори бадеъ, ба хусус адабиёти гузашта эҳсос карда мешавад. Сабаби ин гоҳо марбут ба душвории матни пешниҳодшуда мешавад. Ин душворӣ ҳам ба сохтори бадеии асар ва ҳам ба забони он алоқаманд аст. Махсусан, матне, ки ҳамаи калимоти он фаҳмо набошад, дар вақти хондан ба дилу рӯҳи хонанда наздик намеафтад. Дар ин ҳол муаллим ба тафсири луғавӣ ва истифодаи воситаи аёнӣ эҳтиёҷ пайдо мекунад.

Дар равиши таълими адабиёти тоҷик нуктаҳои зеринро ба эътибор гирифта лозим аст:

- усули хондан, ки зерин мафҳум фаъолияти муаллим дар назар аст; усули хондан дар ҷараёни омӯзиши адабиёт аз ҳама асосӣ ва муҳим аст;

- усули тафсирию тасвирӣ бо истифода аз шаклҳои маълуми он, монанди: сухани муаллим, тафсир ва маънидоди асари бадеъ;

- усули тазаккур, ки шаклҳои маълуми он иборат аст аз суҳбат ва шаклҳои гуногуни нақл;

- усули суолу ҷавоб: шакли маълуми он суҳбат бо роҳи суолу ҷавоб.

Дар ин роҳ равиши таҳқиқӣ ба усули суолу ҷавоб наздик буда, вай бо он фарқ мекунад, ки бештар ба фаъолияти мустақилонаи хонандагон таъя ва то ҷое, ба пешравии ҷараёни ҷустуҷӯҳои эҷодкоронаи онҳо мусоидат менамояд. Агар усули суолу ҷавоб хонандагонро бо роҳи пурсуҷӯ ва супоришҳо ба ҷустуҷӯи мустақилона раҳнамоӣ кунад, равиши таҳқиқӣ ба дӯши хонанда масъулияти муҳаққиқро мегузорад. Хонандаро бо чизи тайёр ошно намесозад, дар назди ӯ масъала мегузорад ва хонанда бояд онро мустақилона ҳал кунад.¹

Мутаассифона, равиши таҳқиқии омӯзиш аз тарафи муаллимони адабиёт самаранок истифода намешавад. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки он аҳёнан қорбасти мешаваду бас. Махсусан, истифодаи ин усул ҳангоми таҳлили осори бадеӣ арзишманд аст. Агар ин усули таълим дар дарсҳои таҳлилии самаранок истифода шавад, муаллим аз нақли бесамари мазмуни асар то ҷое раҳо меёбад. Дар ин ҳол ҳангоми таҳлили осори бадеӣ ихтиёрро ба дасти хонандагон гузоштан, онҳоро ба амал ва андешаи мустақилона раҳнамоӣ қардан пурманфиат аст.

Ба назари мо, дар зинаи имрӯзаи таҳсилот ва имкониятҳои дастрас мо бояд аз таҷрибаи дар солҳои Шӯравӣ андӯхта истифода қарда, роҳҳо ва василаҳои нави таълими адабиётро ҷӯё шавем. Масалан, усули таҳлилию тафсирий яке василаҳои озмудаи таълими адабиёт дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот буда, он дар роҳи фарогирӣ ва азхудкунии донишҳои адабӣ мақоми хос дорад. Ин усул василаи пурғунҷиш ва ҳаматарафаест дар роҳи омӯзиши адабиёт.

Равиши таълими адабиёти тоҷик бояд бо фанҳои адабиётшиносӣ ва забоншиносӣ пайванди мустақим дошта бошад. Мутаассифона, чунин алоқамандӣ дар зинаи имрӯзаи таҳсилот ҳанӯз хеле ночиз ва камсамар аст. Ба хусус, ин равиши омӯзиш бояд ҷузъи асосии таълим дар мактабҳои

¹ Скаткин М.Н. Совершенствование процесса обучения. - Москва 1971, с. 172

олие қарор гирад, ки хатмкунандагонашон омӯзгори забон ва адабиёт мешаванд. Ин мутахассисон бояд донишҳои хуби забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ дошта бошанд, чунки онҳо дар як вақт ҳам аз забон ва ҳам аз адабиёт дарс медиҳанд. Бинобар ин, дар шароити имрӯз дарёфти равишҳои нави таълими якҷояи ин ду фан дар мактаби миёна ва олӣ ба миён меояд.

Мундариҷа ва таркиби равиши таълими адабиёти тоҷик ҳамчун фанни таълимӣ ба адабиётшиносӣ ва забоншиносӣ така карда, толибилмонро бо донишҳои назарӣ ва амалӣ мусаллаҳ мекунад ва онҳоро ба хидмати мактабу маориф мекашад.

Дар соҳаи методикаи таълими адабиёти собиқ халқҳои Шӯравӣ як қатор дастовард ва тадқиқот аз ҷониби олимони шинохта А.Д. Алферова, О.Ю. Багданова, Ф. И. Буслаева, В.В. Голубкова, М.А. Рибникова, Н.М. Соколов, Н.И. Кудряшев ва дигарон анҷом дода шудааст. Дар татбиқи омӯзиш ва таълими адабиёти тоҷик тадқиқот ва мақолаҳои ҷудоғонаи олимони ва методистони тоҷик Х. Мирзозода, Ш. Ҳусейнзода, М. Шукуров, Н. Маъсумӣ, М.Қозичонов, М. Лутфуллоев, Ш. Исрофилниё, Т. Миров, Қ.Хочаев, Ш. Исломов, А. Ваҳҳобов ва Ғ. Мирзоев нақши муайян доранд.

Мутаассифона, то кунун китоби дарсии мукаммали методикаи таълими адабиёти тоҷик ва ба талаботи муосири таълим ва тадрис ҷавобгӯ таҳия ва нашр нашудааст.

Китоби «Методикаи таълими адабиёти тоҷик» дар заминаи таҷрибаҳои муфиди таълими адабиёт ҳам дар мактабҳои замони Шӯравӣ ва мактабҳои даврони истиқлоли кишвар таълиф шуда, ба масъалаҳои мушаххаси таълими адабиёти тоҷик ихтисос ёфтааст. Таркиб ва мундариҷаи китоби мазкур иборат аст аз қисмҳои, ки ба масъалаҳои мушаххаси омӯзиш ва таҳлили осори бадеӣ бахшида шудааст. Дар дохили ин қисматҳо бахшҳои таълими адабиёт дар зинаҳои ҷудоғона ҷой дода шудааст ва имкон медиҳад, ки аввал масъалаҳои умумии назарии бо мавзӯҳои

мушаххаси омӯзиш ва таҳлили адабиёти бадеӣ алоқаманд арзёбӣ шуда, тадричан роҳҳои мураккаби шаклҳо ва намудҳои таълими ин фан баррасӣ шаванд. Дар қисматҳои, ки ба масъалаҳои мушаххаси омӯзиши осори бадеӣ бахшида шудааст, усули таълими осори бадеӣ дар жанрҳои гуногун таълифгардида вобаста ба барномаи таълимӣ нишон дода шуда, аз дарсҳои раҳнамо, тафсири маҷмӯӣ, хониши матн, таҳлили он ва натиҷагирӣ аз дарс ва монанди инҳо иборат мебошад.

Дар маҷмӯъ, китоби «Методикаи таълими адабиёти тоҷик» нахустин китоби мукаммал дар раванди муносири таҳсилот барои толибилмон, донишҷӯён ва омӯзгорони адабиёт буда, дар низоми равиш ва усулҳои тадриси адабиёт раҳнамои судмандест.

Дар таърихи китоб аз мақолаҳо ва маҷмӯаҳои судманди олимони ва методистони Ш. Исрофилниё. К. Шукруллоев ва Ҳ. Саидов истифода шудааст, ки ба эшон изҳори сипос ва миннатдорӣ менамоем.

БОБИ 2

МУШКИЛОТИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДИИ ТАЪЛИМИ АДАБИЁТ

Асри ХХI дар назди мактабу маориф масъалаҳои нави таълиму тарбияро ба миён мегузорад, ки ҳалли самарабахши онҳо ба дарёфт ва қорбасти усулҳои нав ва судманди таълим вобаста аст. Замони пуршебу фарози мо дар ин замина дар назди омӯзгорону донишмандони соҳаи таълиму тарбия ва ҳам падару модарону хонандагони мактабҳо масъулияти бузургро мегузорад. Махсусан, ғояи донишҳои бунёдӣ, баргараф сохтани ҷудоии усулҳои анъанавӣ ва нави омӯзишу парвариш, мушкилоти гуфтугӯи тамаддунҳо, дарёфти равишҳои ҷомеи усули таълим ва тарбияи низоми меъёрҳои ахлоқии шахсият арзиши хос пайдо мекунад.

Дар муҳити илмӣ педагогика аслан калимаи методро истифода менамоянд. М. А. Рибникова оид ба истилоҳи методика таъкид менамояд, ки «Методика истифодаи моҳиронаи вақт ва маҳорати оқилонаи иқтидори хонанда, пайдо намудани асосҳо ва муҳимияти маводи таълимӣ, ташкили бомаҳоратона фаъолият ва меҳнати ахлонаи синф ва таъсири амиқи он ба фардияти муҳассилин мебошад». ¹

Дар луғати маъмулии илмӣ равиширо ба маънии тариқ ё худ роҳи дарёфти мақсад таъбир кардаанд. Дар соҳаи омӯзишу парвариш онро усули омӯзиш маънидод кардаанд, ки тарзи фаъолияти якҷояи омӯзгор ва хонанда дар чараёни таълим ва дарёфти дониш, ба даст овардани малака ва маҳорат ва ташаккули ҷаҳоншиносиро ифода мекунад.

Маҷмӯи фаъолияти асосноки мантиқӣ, шарҳу тафсири матнҳо, амалиёт барои азхудкунии амалӣ ва назарии матлаб ба таркиби равиш дохил мешаванд.

Дар ин робита В.В. Голубков қайд менамояд, ки «методика ба кадом фанни таълимие алоқаманд бошад ҳам, айнияти байниҳамдигарии онҳо дар он зоҳир мегардад, ки мутахаррики мунтазами принципҳо, мавод ва усулу равиши фаъолияти омӯзгорро муайян намуда, ба се саволи асосӣ: «барои чӣ, чӣ ва чи тавр», ҷавоб медиҳад». ²

Методика ба система ва концепсияи муайяни таълим далолат намуда, ҳамчун фанни соҳаи педагогика қонуният, вазифа, принцип ва концепсияи илмию тадқиқотии худро дорад. Дар ҳамин асос, академик М. Лутфуллоев дар маҷмӯъ фаҳмиши истилоҳи методикаро чунин ҷамъбаст намудаанд:
- Методика ҳамчун усули фаъолияти муаллиму талабаҳо илмест дар бораи роҳ, тарз ва воситаҳои омӯхтани дониш,

¹Рибникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. В кн. Избранные труды. – М., 1985.

² Голубков В.В. Методика преподавания литературы. -М., 1962.

ҳосил намудани маҳорату малака, ташаккули ҷаҳонбинии хонандагон, тарбия ва инкишофи қобилияти онҳо.¹

Айни замон дар муҳити таълиму тадриси мо ба ин маънӣ калимаи равишро низ пазируфтаанд. Равиш ба маънии тарзи гузаронидани дарси адабиёт қобили қабул аст. Солҳои тӯлонӣ равиши умумии таълими адабиёт шоеъ буд ва омӯзиши давраҳои гуногуни адабиётро пешниҳод мекард. Масалан, равиши омӯзиши зиндагинома, равиши таҳлили асари бадеӣ ва ғайраҳо. Вале дар ҳар давра, ҳарчанд ихтисосӣ бошад ҳам, ягонагии низоми равишҳо ба миён меояд. Яке аз заминаҳои муҳими ягонагии таълими адабиёт дар мактаб низ дар ҳамин аст.

Дар замони Шӯравӣ равиши таълими адабиёти тоҷик ба назария ва амалияи равиши таълими адабиёти рус таъҷиб мекард ва имрӯз низ ин равиш идома дорад. Дар замони мо дарси адабиёт нисбат ба ҳар замони дигаре арзиши бештари инсонпарварона ва созандагӣ касб намудааст ва василаи неруманде барои ташаккули ҳамаҷонибаи маънавии насли ҷавон гардидааст. Ин дарс агар босамар ба роҳ андохта шавад, ба маъноии томи сухан инсон месозад, инсоне, ки метавонад барои худ зиндагии шарофатмандонаро созмон дода, дар пешрафти ҷомеа ва ободии кишвар саҳми арзанда дошта бошад. Аз ин назар, масъулияти омӯзгор, ба хусус муаллими адабиёт дар даврони мо дигаргун гардида, вазифаи вай на фақат омӯхтани фаҳмондан, балки андеша ва балоғати сухану маънӣ парваридан, нишон додан, ба ҳаяҷон овардан ва бовар кунондан низ ҳаст.

Донишмандон бар ин назаранд, ки аз мавқеи забоишинохтӣ ва адабиётшиносӣ ва аз рӯи хусусияти

¹ Лутфуллоев М. Осор, ҷилди 4.- Душанбе, «Собириён», с.5-6.

дақиқии шинохти дунё эҷоди бадеӣ бо илм рақобат дорад. Вале махсусияти он дар ин аст, ки ба хонанда тасвири образноки ҷаҳонро менамоёнад ва дар худ аломатҳои баҳрабардории забоишиносӣ, маърифати хусн, дарси ахлоқӣ ва ниҳоят ҳамон оромиши рӯҳиро ба вучуд меоварад, ки барои ҷама муҳим ва созанда аст.

Дар ҳар замоне вазъи маънавии ҷомеа вазифаҳо ва ҳадафҳои методикаи (равиши) таълими адабиётро муайян мекунад. Тавачҷуҳ ба арзишҳои маънавий, ки мутаассифона, хеле аз онҳо аз даст рафтааст, рӯз то рӯз афзоиш меёбад.

Муносибатҳои нави муаллиму хонанда, омодагӣ ба ҷустуҷӯҳои эҷодӣ ва муҳокимаву андешарониҳои мустақил дар муҳити омӯзишу парвариш аҳамияти хос пайдо мекунад. Ин ҷараён барои интиҳоб ва шарҳу тафсири адабиёти асил ва арзишманд ниҳоят муҳим буда, масъалаи интиҳоби намунаҳои асари бадеии арзишмандро низ ба миён мегузорад. Тавачҷуҳ ба мероси адабие, ки арзиши худшиносӣ ва миллий дорад, тақвият меёбад. Дар чунин шароит усули таълими адабиёт низ ғунҷоиш ва тавсияи хоса меҳодад. Концепсияҳои алтернативии таълим ва фаъолияти илмию амалии омӯзгор, методист ва олими соҳа арзиши бештар пайдо мекунад. Вазъи кунунӣ омӯзиши адабиётро дар матни васеи фарҳангӣ барои шаклгирии шахсияти худшинос тақозо мекунад.

Омӯзгор бояд на фақат махсусияти таълими адабиётро донад, балки дар бораи имконияти дар мактабҳои гуногунтахассус фаъолият намудан низ тасаввурот ҳосил кунад. Дар таҷрибаи гузашта ва муосири мо чанд равиши таълими адабиёт вучуд дорад. Дар ин замина тарафдорони ҷараёнҳои ахлоқӣ, ғоявӣ, забоишиносӣ ва ё ахлоқию

забоишиносиро метавон ном бурд. Баъзеҳо дар ҷараёни таълим равиши ғоявию зебоишинохтӣ ва гурӯҳи дигар ҳиссиву зебоишинохтиро афзал дониста, асари бадеиро дар ин замина таҳлил мекунанд. Таълими адабиёт дар мактабҳои мо асосан моҳияти ахлоқию ғоявӣ дошта, ҷанбаҳои хунарӣ ва зебоишинохтии осори адабиёро аксаран кам ба эътибор мегирад. Имрӯз ҷомеаро хавфи камтаваҷҷуҳии ҷавонон ба арзишҳои хунарии осори бадеӣ ба ташвиш наоварда наметавонад.

Аз ин рӯ, дар таълими адабиёт бояд, пеш аз ҳама, ба мустақилияти дарки хонанда эътибор дода шавад. Дар ин равиш ҷараёни таҳлили асари бадеӣ бояд тобеи таҳлили ҷомеъ бошад ва фардияти адиб, поэтикаи осори ӯ ва арзёбии онро дар бар гирад.

Дар ин робита метавон масъалаҳои назарии зерини равиши таълими адабиётро зикр кард:

1. Масъалаи хониш, дарки осори бадеӣ ҳамчун санъати сухан, ташаккули хонанда ва ҷаҳони маънавии вай. Дар ин замина аз гуногунии завқи хонандагон дар интихоби асари бадеӣ низ наметавон сарфи назар кард. Ормонҳои воқеии замон низ омили шаклдиҳандаи завқи хонандаи имрӯзанд, ки дар интихоби осори бадеӣ ва ҷараёни дарки он таъсиргузор мебошанд.

2. Ғаноафзоии тарафайни адабиётшиносӣ ва методикаи таълими адабиёт, омӯзиши масъалаҳо ва дурнамои омӯзиши поэтикаи асари бадеӣ дар дарсҳои адабиёт.

3. Амиқбурди пайванди дарки асар, тафсир, таҳлил ва мустақилияти фаъолияти хонандагон.

4. Омӯзиши масъалаи камолоти адабиётфаҳмии хонандагон на фақат дар соҳаи таҳқиқ, балки ҳамчун асоси таълими фанни адабиёт, интихоби барнома, концепсия,

технологияи дарсҳо дар зинаҳои гуногуни таҳсили адабиёт аз тарафи хонандагон.

5. Муовизаи таърихӣ методҳо ва усули омӯзиши адабиёт, навгарӣ дар тақя ба суннатҳои гузаштаи таълимии ин фан.

6. Шаклдиҳии намунаҳои нави муносибатҳои муаллиму донишомӯз ва парвариши рӯҳияи эҷодкорӣ дар шогирдон.

7. Ҷустор дар сохтори нави тадрис ва тарроҳии шаклҳои дигари гузаронидани дарс.

Адабиёти бадеӣ дар роҳи ташаккули худшиносии ҷомеаи муосир ва инсонӣ сохтани он омили созанда ба ҳисоб меравад. Вай ёдномаи бадеӣ, зебоишиносӣ ва ахлоқии миллати мо мебошад. Бинобар ин, барои ҳифзи равишҳои судманди методикаи таълими адабиёт, ғанӣ намудани таҷрибаҳои гузашта ва кашфи роҳҳои василаҳои нави таълими ин фан чӣ бояд кард?

Чунон ки маълум аст, дар тайи ду даҳсолаи охир, махсусан, даҳсолаи даврони тозаистиклолии кишвар дар ин замина тағйироти чашмгире ба вучуд омад. Равиши арзиши маводи таърихи адабиёт ва ҳодисаҳои адабӣ тағйир ёфта, барномаҳои нави таълимӣ, дастурҳои гуногун ва китобҳои дарсии нав таҳия ва нашр гардиданд. Садҳо мактабу литсейҳо ва гимназияҳои давлативу хусусӣ ба фаъолият шурӯъ намуданд.

Намунаҳои гуногуни тарзу тариқи таълими адабиёт бо дарназаргирии таркибҳои бунёдии маълумоти нақди адабӣ омода гардиданд. Ин амал танҳо бо мақсади ҳифзи беҳтарин суннатҳои таълими адабиёт дар кишвар, таҳкими пайванди ҳамкориҳои тарафайни муаллиму донишомӯз дар заминаи

назарҳои гуногун роҳандозӣ мегардад. Таҳсилоти пешрав ва босамар асоси методологии таълими ин фан қарор гирифта, дар роҳи такмили барномаи таълимӣ ғояи мутамаркази ҷузъиёти алоҳидаи он дар назар гирифта шудааст. Вобаста ба ин мазмуни нави таълим бо ҷустуҷӯи усулҳои нави таълим, дарёфти мундариҷа ва таркиби нави он саҳт пайванд аст.

Ҳамчунон ки масъалаи хониши бадеӣ, ташаккули завқу салиқаи адабиётфаҳмии хонанда ва ҷаҳони маънавии ӯ мушкилоти асосии илмӣ ба назар меояд, дар илми методика усулҳои равиши таълиме афзалият пайдо мекунанд, ки ягонагии дарки матни бадеӣ, таҳлилу тафсири амиқи он ва шинохти поэтикаи нависандаву шоирро замонат диҳанд. Бинобар ин, тасодуф нест, ки дар ҳама давру замон заминаи таркиби бунёдии таълими адабиёт хондан ва омӯзиши асари бадеӣ ва тафсиру таҳлили он шинохта шудааст.

Равиши таълими адабиёт бо мақсади пайдо кардани малакаҳои фардӣ, дарки моҳияти асари бадеӣ ва махсусияти сухани адиб аз синфҳои 1-4 шуруъ мешавад. Дар синфҳои 5-9 азхудкунии адабиёт дар заминаи таърихӣ фарҳангӣ ҷараён гирифта, хонандагон дар синфҳои 10-11 ба дарки санадҳои адабиёт ва санъат муносибати бошуурона ва ҳадафмандонаро равиши фаъолият қарор медиҳанд, ки дар дарси адабиёт ба шакли тафсир ва таҳлили матнҳои адабӣ амалӣ карда мешавад.

Камбудии асосии ҷараёни таълими адабиёт аз он иборат аст, ки ба омӯзиши амалии поэтикаи матни бадеӣ, масъалаи тафсири зебоишинохтии он, ки бояд дар ҳадафҳои асосии таълими адабиёт қарор гирад, чандон аҳамият дода намешавад. Солҳои охир дар вақти таҳияи барномаҳои таълимӣ тавачҷуҳ ба фарогирии баъзе масъалаҳои поэтика

каму беш зоҳир мегардад. Муаллифони китобҳои дарсӣ низ дар таҳлили мавзӯҳои ҷудогона ба ин мавзӯъ эътибор медиҳанд. Вале дар ақсар маврид ҳам барои таҳиягарони барномаҳои таълимӣ ва ҳам муаллифони китобҳои дарсӣ навиштани иншо ва мутаносибии он бо хондану таҳлили образҳои асари бадеӣ ҳамчун арзёбии поэтикаи асар ба назар меомад.

Дар шароити имрӯзаи омӯзишу парвариш, ба хусус дарки ҳамаҷонибаи моҳияти асари бадеӣ аҳамияти тасаввуроти зинда дар вақти хондани асар ва шинохтани моҳияти поэтикаи он аҳамияти хоси услубӣ пайдо мекунад. Дар ин замина таҳлили муқоисавии асар ва муайян кардани хусусияти хоси жанрҳои гуногун зиёда муҳим мегардад. Ҳангоми ин гуна таҳлил бояд алоқамандии ҷузъҳои асар барои муайян кардани поэтикаи асар дар шинохти ғояи ягонаи он диққат дода шавад. Вобаста ба ин мо бояд ба низоми таҳлили асари бадеӣ эътибор дода, дар ҳар ҳолати мушаххас равиши хоси таҳлили поэтикиро ба кор гирем.

Дар заминаи имрӯзаи таълими адабиёт дарёфт ва корбурди чунин усулҳои, ки дарки воҳиди матн, тафсири амиқу ҷомеъ ва шинохти поэтикаи асарро таъмин мекунад, ниҳоят муҳим аст. Дар ин замина наметавон таҳлили услубӣ ва сохтори асари бадеиро канор гузошт.

Дар вақти таҳлили поэтикаи асари бадеӣ масъалаҳои муаллиф ва мавқеияти он, мавзӯ ва тамоили ғоявии асар, портрет, муколама, лаҳзаҳои муқаддамотӣ, сабк ва арзиши эҷодии нависанда ё шоирро бояд ба эътибор гирифт.

Шарҳи намудҳои гуногуни поэтика дар фарҳангҳои истилоҳотӣ ба тариқи зер омадааст: назарияи адабиёт; таълимот оид ба поэтикаи эҷодӣ; қисмате аз назарияи

адабиёт, ки сохтори асари бадеиро ва воситаҳои зебоишинохтии дар он истифодашударо меомӯзад; сабки хунарии ба ҷараён ё замоне марбут.

Дар ҳуди мафҳуми поэтика “таҷриба ва назария”-и шеърӣ ба ҳам меояд. Донишманди рус В.В.Виноградов бар ин назар аст, ки поэтика “ҳамчун илм дар бораи шакл, намуд, воситаҳо ва усулҳои офариниши асари бадеӣ, дар бораи сохти намудҳо ва жанрҳои офаридаҳои бадеӣ на фақат ҳодисаҳои поэтикаи забониро фаро мегиранд, балки тарафҳои гуногуни сохтори шаклии осори адабӣ ва адабиёти шифоҳиро низ дар бар мегиранд”.¹

Ин андеша дар бораи осори адабӣ ва таҳлилу арзёбии он ва усулҳои таълими он ҳанӯз ҳам арзишманд мебошад. Масалан, дар заминаи дастурҳои назарии ин донишманд дар вақти таҳлили асари бадеӣ омӯзгор бояд образи асар, ғановати ғоявию бадеӣ ва тафовути онро аз “ман”-и муаллиф фарқ кунад. Дар ин усули таҳлил пайванди маънии поэтикӣ ва шакли сохтории ифодаи он ниҳоят муҳим аст. Дар ин равиш бояд ба эътибор гирифт, ки яке аз масъалаҳои муҳими поэтикаи муосир мушкилоти ҷузъиёти сохтории осори бадеӣ мебошад. Дар ҳақиқат, поэтика ҳамаи намудҳо ва шаклҳои адабиро дар инкишоф ва тақомули таърихии онҳо фаро мегирад ва ва осори бадеиро дар сатҳи сохторию назарӣ, таърихию муқоисавӣ, таърихӣ, ҳамчунин, татбиқию муқоисавӣ арзёбӣ мекунад.

Ҳангоми таълими адабиёт бояд дар назар гирифт, ки таҳлили поэтикӣ, пеш аз ҳама, бар он нигаронида шавад, ки

¹Виноградов. В.В. Вопросы языкознания; 1962 № 5, с. 14

дар маводи бадеӣ низоми муайянеро, ки гурӯҳи усулҳои собити эҷодии адиб бошад, дарёбад ва ба хонанда дастрас гардонад. Сохтори бадеии осори бадеиро таҳлил карда, мо бояд ба кашфи таносуби воситаҳои тасвири бадеӣ дар шароити муайяни таърихӣ ва ҳам сохтори фардию нотакрори асар даст ёбем. Дар ин замина бояд ба назар гирифт, ки истилоҳи поэтика дар аксари ҳолатҳо бо мафҳуми воситаи тасвирии муассир ҳаммаъно мебошад.

Дар вақти таҳлили поэтикӣ аҳамияти сегонаи поэтикаро бояд дар назар гирифт. Пеш аз ҳама, поэтика роҳ ба сӯи объекти омӯзиш ва ё худ объекти омӯзиш аст. Сипас, таркиб ва қонуниятҳои асари бадеиро муайян мекунад. Ҷанбаҳои сеюми поэтика талабот нисбат ба моҳияти асар мебошад. Фаҳмиши имрӯзаи поэтика таркиби матни бадеӣ ва равиши таҳлили онро муайян мекунад.

Стандарти давлатии таҳсилот омӯзиши адабиёт, ба хусус, осори бадеиро ҳамчун тамоюли муҳими такмили таълими адабиёт дар назар гирифтааст, ки шавқмандии хонандагон ба хониши бадеӣ, таъҷиб ба таасуроти хонанда, дарки арзиши бадеии осори адабӣ ва моҳияти ҷовидонагии ин гуна осор асоси онро ташкил медиҳад. Дар ин замина дар вақти таҳлили осори бадеӣ илова ба қорбасти истилоҳи таҳлил равиши хондан, дарк, тафсир ва таъбири онро низ бояд ба назар гирифт.

Тавоноии маънавии ҷомеаи муосирӣ тоҷикон, пеш аз ҳама ба фарҳанги мутолиа ва дарки саҳеҳи осори бадеӣ вобаста мебошад. Тавсияи доираи мутолиаи хонандаи имрӯз ба сарчашмаҳои фарҳанги маънавий ва ғаномандии донишҳои башарӣ вобаста мебошад. Афсӯс, ки барои муайян намудани дараҷаи шавқмандии хонандагон ба мутолиаи осори бадеӣ

маълумоти дақиқ дар даст нест ва дар ин замина бозпурсие низ анҷом нагирифтааст. Танҳо дар заминаи таҷрибаи муаллимон ва мушоҳидаҳои фардӣ метавон хулоса кард, ки бештари хонандагон мутолиаи осори бадеиро дӯст медоранд ва ба он афзалият медиҳанд. Вале дар рӯ ба рӯи мо хонандаи асри ХХI қарор дорад. Ин хонанда шавқмандҳои дигаре дорад, бо намудҳои гуногуни санъат рӯ ба рӯ мешавад, диди хоси худашро ба воқеият ва ҳаёти фарҳангӣ дорад. Вай метавонад бо нависандагону шоирон мулоқот орояд, андешашро дар бораи китоби хондаш баён кунад. Чун қоида матнҳое, ки дар мактаб омӯхта мешаванд, пеш аз ҳама, сужетро дар бар мегиранд, лаҳзаҳоеро аз сарнавишти қаҳрамон хулоса медиҳанд, сабки нависанда ё шоирро муаррифӣ мекунанд. Ба назари мо, бисёре аз безавқии хонандагон на ба синну сол ва шавқмандии онҳо вобаста аст, балки ба усули таълими ин фан вобаста мебошад, ки аксаран дар вақти таълим табиати матни бадеиро ба назар намегиранд.

Инкишофи фаъолиятмандии хонанда яке аз вазифаҳои муҳими мактаб мебошад. Барномаи таълимӣ озодии интихоби асари бадеиро барои мутолиа, суҳбат ва омӯзиш бояд замонат бидиҳад. Ба хусус, дар замоне, ки тамоюлҳои манфии адабию фарҳангӣ, ки бештар хусусияти саргармкунӣ доранд, дар ҷомеа афзалият пайдо кардаанд, дарёфти равишҳои таъсиргузори таълими адабиёт ва мутолиаи осори бадеӣ дар шаклгирии маънавиёти солим ба ҷавонон ёрӣ хоҳад расонд. Дар ин равиш таълими поэтикаи матни бадеӣ василаи муҳими ҷалби хонандагон ба адабиёти асил мебошад.

Адабиётӣ бадеӣ худшиносии ҷомеаи муосирро шакл медиҳад. Оғозгоҳ ва бунёди ин ҳама ҳадаф ва ормонҳои нек дар боргоҳи илму маърифат- мактаб амалӣ мегардад. Дар ин замина бисёр муҳим аст, ки ҷанбаҳои маънавӣ ва зебоишинохти осори бадеӣ дар якҷоягӣ омӯзонида шаванд. Ин усули таълим чашми хонандаро ба ҳаводиси таърихӣ ва ҷаҳони муосир боз карда, ба камолоти маънавӣ ва ҳунарии ӯ таъсири судманд мегузорад.

БОБИ 3

ТАЛАБОТИ ШАХСИЯТ, ФАЪОЛИЯТ ВА МАҲОРАТИ КАСБИИ ОМЎЗГОР

Агар дар ҷаҳон набвад омӯзгор,
Шавад тира аз бихрад рӯзгор.

Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар раванди таълиму тарбия мақом ва мартабаи омӯзгор ҳамчун шоҳсутуни бинои муаззами таҳсилот шинохта шуда, муҳимтарин омили рушд ва таъмини сифати таҳсилот мебошад. Омӯзгор пеш аз ҳама бояд ҳамчун мутахассиси варзида асосҳои илмӣ ва таълимии фанни худро хуб донад, усул, равиш ва навгониҳои муосирро пайваста аз худ наояд.

Омӯзгор офаридагори ва санъаткори рӯҳи инсон аст, ки бо пешаи муқаддас, маҳорати касбӣ ва маданияти баланди муошират ва муносибат ба таълимгирандагон саҳнаҳои пурсӯзу гудоз ва ибратомӯзи ҳаётро ҳамчун раҳнамову роздони оташинсухан ва тахайюлангез дар ойнаи рӯзгор намоиш дода, аз чашмасори зулоли илму маориф ва бӯстони хирад неруи ақлонӣ, тарбияи зеҳнӣ ва қобилияти эҷодкориро кашф намуда, ҷаҳонбинӣ ва тафаккурро фуруғ мебахшад.

Омӯзгори адабиёт чун машғалафрӯзи ҷомеа дар раванди рушди муҳити фарҳангӣ ва маънавии иҷтимоӣ, тарбияи андешаву ҳудогоҳи миллӣ ва ватандӯстӣ саҳми муносиб мегузорад ва насли наврасро дар рӯҳияи заҳматкашӣ, меҳнатдӯстӣ ва инсондӯстӣ ба камол мерасонад. Вазифаи пуршарафи ӯ тарбия намудани инсони комил, бомаърифат ва ҳамқадами замон аст. Дар ҳақиқат, омӯзгори забон ва адабиёт дар заминаи арзишҳои маънавию ахлоқӣ ва

ормонҳои зубдаи иҷтимоӣ насли наврасро тарбия намуда ва ба камол расонида, симо ва рисолати инсонро мӯътабар месозад. Шароити мувофиқ баҳри ҳифз ва эҳтироми касби пуршарафи омӯзгорӣ ва арҷгузорӣ ба мақоми омӯзгор ба фароҳам овардани рушди ҷомеаи солиму бомаърифат мусоидат менамояд. Эҳтироми шахсият ва мақоми омӯзгор дар аксар ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқии соҳаи маориф дарҷ гадида, низоми ягонаи талабот ва меъёрҳои касби ро муайян намуда, муносибати омӯзгорро бо ҷомеа ба танзим оварда, арзишҳои инсонӣ ва шаъну шарафашро ҳифз мекунад.

Эҳёи ҳасти маънавии миллӣ ҷузъи муҳими барномаҳои давлатӣ буда, хонандагонро дар рӯҳияи худшиносӣ, ҳудогоҳӣ ва миллатдӯстӣ тарбия намудан аз муҳимтарин шартҳои таълиму тарбияи насли наврас аст. Бинобар ин, омӯзгори асил барои амалӣ сохтани талаботи Консепсияи миллии таҳсилот бояд ҳамин гуна рӯҳияи худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ дошта, шахсият ва рафтори вай бояд дар заминаи мабдаҳои маънавию инсонӣ парвариш ёфта бошад. Ғояи давлати миллӣ ва дурнамои ҳадафҳои он, ки мактабу маориф ҷузъи он аст, мақсади аслии ҳасти маънавии омӯзгорро ташкил медиҳад.

Шахсият, симо ва обрӯю мартабаи омӯзгори забон ва адабиёт, пеш аз ҳама, ба ҳуди ӯ вобастагӣ дошта, дар асоси роияи принципҳои ахлоқу одоби умумибашарӣ, инсонгароӣ, маърифатандӯзӣ, адолатпарварӣ, соҳибкасбӣ, садоқатмандӣ, масъулиятшиносӣ, озодандешӣ, таҳаммулпазирӣ, хайрхоҳӣ ва накукорӣ бунёд ёфта, вазифаи хешро бо меҳру муҳаббат ва масъулияти баланд иҷро менамояд, фаъолиятро ба рушду такомули ҳамаҷонибаи шахсият ва тарбияи шахрванди бошууру боидрок ва дар умум солимгардонии ҳаёти маънавии ҷомеа равона сохта, аз обрӯю эътибор ва мақоми касбии худ сӯиистифода намекунад. Бузурғтарин ва шарафмандтарин нишонаи гиромидошти шахсияти ӯ

неъматӣ ақлу илм аст, ки бо вижагиҳои суханварӣ, навишт, идрок, эҷод ва ҳунар фароҳам меояд. Омӯзгори асил байни шогирдону ҳамкорон ва ҷомеа соҳибобрӯ аз он мегардад, ки бо касби бошарафи хеш ифтихор дорад ва шогирдони солах, ватандӯст ва босавод ба камол мерасонад.

Шарафу бузургӣ, обрӯю эътибор ва манзалати омӯзгор низ аз арзишҳои назарраси чунин сифатҳо, аз қабилӣ ақлу фаросати расо, илмдӯстӣ, фазилатнокӣ, ҳалимӣ, иродатмандӣ, таҳаммулпазирӣ, росткорӣ, боадолатӣ, некбинӣ, зиндадилӣ, рӯҳбаландӣ, мавқеи шаҳрвандӣ, ғояҳои иҷтимоӣ, меъёрҳои ахлоқӣ ва эстетикӣ, ҳақталошӣ, донишварӣ, хирадмандӣ, маҳорати суханварӣ, эҷодкорӣ, рафтор ва кирдори шоста муайян мегардад.

Муносибати омӯзгор ба омилҳои ташаккули инсонӣ, хусусиятҳои фардӣ, малакаву маҳорат, мансубияти ҷинсӣ, мазҳабӣ, наҷоду миллат, аҳволи иҷтимоӣ ва афкори идеологӣ нисбат ба аҳли ҷомеа, махсусан, ба таълимгирандагону толибилмон, сарфи назар аз синну сол, маҳалли истиқомат ва дигар нишонаҳо, набояд бетафовут бошад. Дар фаъолияти касбӣ садоқатмандӣ ва масъулиятшиносӣ, эҷодкорӣ ва мустақилият зоҳир намуда, усулҳои навоаронаи таълиму тарбияро истифода карда, манфиатҳои моддию шахсӣ, оилавию ҳешовандӣ ва рафиқиро ба инобат намегирад, арзёбӣ ва баҳодихии дараҷаи дониши таълимгирандагонро холисона, бегаразона, воқеъбинона ва одилона дуруст муайян менамояд. Вай ба парвариш ва ҳимояи ҷисму рӯҳ, зехн, эҳсосот ва тарбияи маънавияти насли наврас ва толибилмон масъул буда, бо ғамхориву мулоҳизакорӣ ва маданиятнокӣ ба суханони шогирдон ва майлу хоҳиши онҳо эътибор дода, таълимгирандагонро ба эҷодкорӣ хидоят менамояд, ба

таълимгирандагон хушнудӣ, некхоҳӣ, эътиқоду боварӣ ва некбинию зиндадилӣ бахшида, муҳаббату садоқатро барои зиндагии некбинона бештар гардонда, шахсияти инсонро эҳтиром менамояд.

Омӯзгор шахси шарафманд, пурифтихор, поквичдон, покдил, собитқадам, вафодору беғараз, ҳақталош ва шикастанафс буда, барои ноилшавӣ ба натиҷаҳои фаъолияти касбӣ дар доираи имконияти хеш аз ҳама воситаҳо, донишҳои замонавӣ, усулҳои фаъоли таълиму тарбияи муосир истифода мебарад, баҳри ҳимоя ва ҳифзи ҳуқуқ, манфиат, шаъну шараф ва номи неки инсон талош меварзад, илму маърифатро меомӯзонад ва инсонро бо нури ақлу дониш зи чаҳлободи нодонӣ бадар месозад. Дар ниҳоди омӯзгор на фақат қобилияти раҳнамоии обод доштани ҷаҳон, шинохти ҳақ ва офаридагорӣ воғузошта шудааст, балки истеъдоду хунари тарбиятгарӣ, павариши ақлу хирад, имону вичдон ва камолоти инсон ато гардидааст. Ба ин восита инсон дар ин дунё асрори офариниш, парвариш, розҳои вучуд ва маънии зиндагиро дарк намуда, баҳри обод ва зебо гардонидани олами хеш талош меварзад.

Омӯзгор паваришгари ақлу хирад ва касбу хунаромӯзи насли наврас ва тамоми кишрҳои иҷтимоӣ аст. Парвариш ва ё парваридан аз решаи «парвард», ки мансуб ба забони қадимии ниёкон аст, маънои парасторӣ, парвариш, парвардан, ғамхорӣ ва тарбиятро дорад. Маъноии маҷозии вожаи «парварида» шогирд ва фарзанд мебошад. Вожаи «парвариш» дар ибтидои тамаддун ба парвариши инсон тааллуқ дошта, минбаъд ба гулу гиёҳ, дарахт ва дигар аҷсоми табиат алоқаманд гаштааст. Дар луғат ва фарҳангҳои гуногун ин таъбир дар вожаи муътабари «Парвардигор» бо фаҳмиши парваришгар, тарбиятгар, парваранда ва мураббии

инсон дарҷ гардида, бишак, бо ҳидоятсозӣ ва парваришгарӣ дар радифи пешаи пайғамбарон ҷойгоҳи сазовор дошта, бо мукофоти амалаш дар назди халқу худои мутаол маҳбуб гардидааст.

Ин маънӣ дар осори адибон ва донишмандони халқи тоҷик фаровон истифода шудааст. Таъкидҳои Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, «моро ҳарчанд беҳтар парварӣ», «барои парвариши ҷисм ҷон ранҷа кунам», «зи ҳар хошае хештан парварад» ба бо чунин маънӣ нигаронида шудааст.

Дар ҳақиқат, омӯзгор шахсест бо мақоми шоистаи тарбиятгар, парваришгар ва офаридагор ҳамеша бор бар дил дар талоши роҳи мақсуд бо меҳру садоқат роҳати манзил надорад. Арзишмандии ин вожаи хушоянд, асли ва таърихро ниёғони мо хуб дарк намудаанд.

Шахсият ва симои омӯзгор инъикосгари ҳастии ўст ва бо намунаи ибратомӯзи рафтор, кирдор ва пиндораш хусни назокату покизагири риоя карда, ҷомеаро раҳнамоӣ ва тарбия менамояд. Ў аз сафсатагӯӣ ва пандомӯзии номатлуб худдорӣ намуда, ба саҳлангориву шитобкорӣ роҳ намендихад ва аз дигарон он чизеро, ки худ барои риоя кардан қодир нест, талаб намекунад. Ҳастанд олимону соҳибунвону ҷоизадорону мансабдороне, ки сирати наку ва фаросати комил надошта, бо олимнамоиву фазлфурӯшӣ, мутақаббирию худбинӣ ва ҳарисиву риёкорӣ аз мартабаи инсони комил ва одамият бенасибанд.

Олим ва омӯзгори асил ҳамеша дар бунёди муҳити солиму хайрхоҳ ва бомурувват кумак ва ёри амалӣ расонида, ба атрофиён ҳамкориҳои судманди эҷодиро ба вучуд меоварад ва хавасмандиро барои дарёфти андешаву донишандӯзӣ ба роҳ монда. чиҳати тарғибу азхудкунии арзишҳои фарҳангии миллӣ ва умумибашарӣ босубот хидмат

менамояд. Хусни баён ва муоширати худро такмил дода, аз истифодаи калимаю ибораҳои қабех ва таҳқиркунанда худдорӣ менамояд. Вай афқору ақидаҳои шахсии динию мазҳабӣ ва сиёсии шахсиашро ба таълимгирандагон таҳмил насохта, аз ҳама гуна амалҳои ифротгаро ва тундрав, ки ба зуҳури беадолатӣ равона мешаванд, худдорӣ намуда, нисбат ба озодандешии солими таълимгирандагон эҳтиромона муносибат мекунад. Ӯ бо маданияту тамкин ва бо риояи хусни калом сухан мегӯяд, сабру таҳаммулпазириро пеша сохта, зоҳиру ботини худро яксон дида, аз амалҳои эҳсосотӣ, ки шаъну эътибори инсонии ӯро паст мезананд, худдорӣ менамояд.

Шаъну эътибори омӯзгор аз масъулияти фаъолияти чамъиятӣ низ муайян мегардад, ба шарте ки ба нуфузу эътибори фаъолияти касбии ӯ зиён нарасонад ва маҷбурӣ набошад ва нақши мондагорро ҳамчун тарбиятгар ва барандаи нури маърифату дониш дар чамъият гузошта, ба шарофати баёни озодии андеша, мавқеи холисонаи шахрвандӣ ва фаъолияти башардӯстонааш дар ҳаёти ҷомеа намунаи ибрат бошад. Бо чунин дарки масъулият омӯзгор уҳдадор аст, ки савганди касбиашро дар ҳама ҳолат сидқан қабул ва иҷро намояд.

Ҳамкорӣ бо волидон, парасторон ва шахсони онҳоро ивазкунанда аз самтҳои муҳими фаъолияти омӯзгор буда, дар таъмини тарбияву таҳсилоти босифат самаре ба бор меоварад. Сари вақт аз ҳолати таълиму тарбияи фарзандон огоҳ намудани онҳо мушкилоти тарбияро осон намуда, муносибатҳои мутақобилаи байни омӯзгор ва падару модар, инчунин, парасторони онҳоро тибқи риояи эҳтирому боварии ҳамдигарӣ, некхоҳӣ, боодобӣ ва беғаразӣ ба роҳ мемонад.

Омӯзгори соҳибкасб бо рисолати ибратомӯзи эҷодгарӣ ҳисси муҳаббати шогирдонро ба илму дониш ва хунар бедор сохта, дар шараёни қалби онҳо забонаи оташи меҳрро нисбат ба маънӣ ва ҳусни зиндагӣ фурузон сохта, ба онҳо илҳом, тавоноӣ ва ҷасорат бахшида, пояҳои ахлоқӣ ва пойгоҳи маънавии насли наврасро таҳким мебахшад. Нодиртарин ва ҷолибу ҷозибтарин лаҳзаҳои сарнавишти омӯзгор дар шуури шогирдон афкори тозаву солим, озодии андеша, мустақилият, ҳақиқату адолат ва имону вичдонро парвариш месозад. Вай хирмани илму донишро бо заҳмату ҷоннисорӣ ва хунармандӣ пурбор гардонида, бо усул ва шеваҳои тоза ва самараноки тадрис вучуди ақлонӣ ва маърифатии шогирдонро ба ҷунбиш оварда, бо рисолат ва ҳалқаи таъсири хеш такон мебахшад.

Дар ҳама самтҳои фаъолият барои омӯзгор малакаву маҳорат ва принципҳои касбӣ мақоми шоиста дошта, риоя ва эҳтироми он ба баланд бардоштани мақом, нуфуз ва эътибори шахсияти ӯ мусоидат менамояд. Ҳамзамон, дар баробари дигар созандагони пешқадами иҷтимоӣ омӯзгор ҳуқуқ дорад, ки аз мавқеъ ва принципҳои маънавию ахлоқии худ ҳимоя намояд, шаъну эътибори шахсии хешро баланд бардошта, барои амалисозии фаъолияти касбӣ шароити мусоид ва заруриро муҳайё созад ва талаб намояд. Дар ин замина муносибату эҳтироми ҳамдигар, ошкорбаёнӣ, эътимоду садоқатмандӣ ва омода будан ба мубодилаи донишу малакаҳо бунёд меёбад.

Муҳайёсозии муҳити солим, мубодилаи афкор, баробарҳуқуқӣ, хайрхоҳӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ ба рушди шахсияти фаъолу созандаи омӯзгор мусоидат менамояд. Дар баробари ин, омӯзгор ҳамчун меросбар ва тарғибгари арзишҳои ахлоқию маърифатӣ бояд аз ихтилофоти беасос ва

мочарочўёна хуздорӣ намуда, ғаразу киначўйии ҳамкасбонро бартараф созад ва ҳуқуқ надорад, ки дараҷаи таҳассуси касбии дигар омўзгорро дар байни ҳақмкасбону атрофиён зери шубҳа қарор диҳад ё паст занад ва ё танқидро барои таҳқир ва тақлид истифода барад.

Бақои умри омўзгор аз тарбия ва камолоти шогирдон, офаридаҳои эҷодгарӣ ва ҳунармандӣ вобаста буд ӯ тавассути илмдўстӣ ва хирадпешагӣ сомони зиндагиро ҳифз менамояд. Омўзгор шахсияти диалоғ, ҳудогоҳу худшинос ва худгудоз аст, дар сўзу соз оламу одамро ба ҳубӣ шинохта, фаҳму фаросат ва маърифатро идрок намуда, эҳёгарӣ менамояд. Эҳёгарии ӯ суннати эҷодгарӣ ва офаридгорист ва бо ҷасорату иродатмандӣ ба вучуд меояд. Ҳеҷ гуна таҳқир, танқид, истинтоқ, азобу шиканҷа ҳақталошӣ ва иродаи омўзгорро шикаста наметавонад, зеро ӯ дар назди халқу Ватан фарзи имрўзу қарзи фардору адо менамояд. Биноан, ба омўзгор пайкарасозӣ шарт нест, муҷассамаи ӯ дар дилу дидаи халқ ва шогирдон бо азамату шукўҳ ва намои рўҳ ҳамеша абадзиндаву ҷовидон аст:

Сабти номи хештан дар санги хоро шарт нест,

Зинда он номе, ки дар дилҳои мардум ҷо гирифт.

Омўзгори эҷодкор ва хештаншинос дар тўли лаҳзаҳои умр дучори хушбахтиву нокомӣ, хурсандиву мусибат ва муқофоту муҷозоти сарнавишт мегардад, бо таҳаммул мардонавор ҳама саҳнаҳоро паси сар мекунад, барои пайдо намудани мавқеъ, обрў ва манзалаат талош меварзад. Зиндагии вай майдони набард ва озмоиш аст, ки дар тўли он роҳи пурнишот, саодатманд ва дар баробари ин пайроҳаҳои хатарнок ва пурпечутобро сипарӣ намуда, мавқеъ ва манзалати хешро пайдо карда, бо дидаҳои бозаковат ва

назарҳои бофаросат, амали хайру номи нек ба ободии даҳр ва рӯҳи замон нақш мегузорад.

Дар набарди зиндагӣ ҳақшиносӣ, ҷасорат, озодии андеша ва иродатмандӣ аз шоистатарин сифатҳои омӯзгори ҳудогоҳ аст, ки на ҳар кас бо он сазовор мегардад. Омӯзгоре ба он мушарраф мегардад, ки якдилу якҷиҳату якрӯ буда, сарвату тахту чоҳу ҷалолро наменарастад ва ба хотири иродат ва эътиқоди шахсӣ фидокорӣ ва ҷоннисорӣ мекунад.

Шайх Саъдии Шерозӣ таъкид менамояд, ки аз дӯсте, ки ахлоқи бадро зебо нишон медиҳад, бояд ранҷид ва аз душмане, ки айбро ошкор бигӯяд, шод мебояд шуд. Касоне, ки туро ситоиш кунанд, ёри ту нестанд ва онҳое, ки накуҳиш кунанд, дӯстони туянд. Камоли шахсият, эътибор, обрӯ ва шуҳрати инсон аз ҳамнишинӣ бо аҳли дил ва шарофати илму амал муяссар шуда, кас тавассути ранҷу заҳмат, адолатпешагӣ, меҳнатдӯстӣ, инсондӯстӣ ва донишварӣ соҳиби он мегардад.

Шахсият ва мақоми омӯзгорро шоири маҳбуб Камол Насрулло ба хубӣ баён намудааст:

Баланд аст аз фалак шони муаллим,
Бувад ҷонбахши мо ҷони муаллим.
Набошад неъмате дар ҳар ду олам
Ҳалол аз пори нони муаллим.
Бидон онро, ки вичдони ҳама халқ
Бувад аз рӯи вичдони муаллим...

Омӯзгори асил шогирдонашро дар рӯҳияи ватанхоӣ ва миллатдӯстӣ тарбия карда, дар ӯ ҳисси масъулиятро нисбат ба имрӯзу ояндаи кишвар бедор мекунад. Тамоми ғаъолияти омӯзгор бояд ба он нигаронида шавад, ки аз нахустин қадамҳо мунтазам бунёди инсониро дар вучуди хонандагонаш устуворӣ бахшад, тасаввуроти онҳоро дар

борои масъулияти одамӣ ва мақсади ҳаёт амиқ созад, барои маданияти маънавӣ зерпояи қавие ба вучуд оварад.

Дар радифи фазилатҳое, ки аз шахсияти омӯзгори забон ва адабиёт талаб карда мешавад, нутқи муассир, пурэхсос ва самимӣ ҷузъи муҳим аст. Агар устод нутқи оташин дошта бошад, дар назди хонандагон ҳадафи ҷолиб гузошта тавонад, оташи шавқи онҳоро барафрӯзад, ин, бешак, калиди комёбиҳо хоҳад буд. Набояд фаромӯш кард, ки сухан ҷон дорад ва гоҳо дили хонандагонро сард мекунад ва эътимоди онҳоро нисбат ба устод аз байн мебарад. Аз ҳама муҳим устод бояд намуна бошад, суханашро ба замин нагузорад, ба ваъдааш вафо кунад, агар дар ин замина ӯ собикадор набошад, ба фаъолияти шогирдонаш таъсири манфӣ мерасонад ва эътибори устодаш низ аз байн меравад. Фаъолият ва амалу кирдори чунин омӯзгор дар шаклгирии шахсияти шогирдон низ бе таъсир намеронад. Омӯзгор бояд донад, ки кори таълиму тарбия саҳл набуда, омӯзгорӣ пешаи муқаддас аст. Дар радифи омилҳои зиёд рафтори фардии омӯзгор низ арзиши калидӣ дорад, зеро ӯ фақат бо сухан ва панд шогирдро тарбия намекунад, балки ҳастии маънавии ӯ низ намоди тарбия хоҳад буд.

Муаллими забон ва адабиёт бояд инсони фозил ва кордон (ба ин фазилати устод шогирдон ҳама вақт арҷ мегузоранд), мутахассиси хуби дар касби худ доно бошад, аз соҳаҳои дигар, аз ҷумла забоншиносӣ, назарияи адабиёт, адабиётшиносӣ, зебоишиносӣ, санъатшиносӣ ва ғайра низ бохабар бошад.

Бояд таъкид кард, ки омӯзгори асил илова ба дониши амиқ бояд таҷриба ва малакаи кофии корсоз дошта бошад, ки бе ин дар фаъолият ба натиҷаи мусбат комёб шудан ниҳоят душвор, ҳатто, гоҳо имконнопазир аст. Вай бояд:

- усули таҳлили адабиётшиносиро донад, мустақилона осори бадеиро арзёбӣ карда тавонад;

- махсусияти таҳлилу тафсири адабиёти гузашта ва муосири тоҷик, чинсу намудҳои он, аз ҷумла, анвои ҳамосӣ, ғиноӣ ва драмаро донанд;

- дар фаъолияти амалиаш равишҳо ва усулҳои таҳлили адабиётшиносӣ ва забоншиносиро бо дарназардошти махсусиятҳои чинс ва жанри асари мавриди омӯзиш истифода барад;

- усулҳои гуногуни таълими адабиётро бо назардошти хусусияти миллӣ корбаст намояд;

- равиши хониши муосирро бо дарназардошти хусусиятҳои хоси забони модарӣ истифода кунад;

- намудҳои гуногуни тафсири матни бадеиро донанд, маънии таҳтӣ ва рамзии суҳанони тасвирии нависанда ё шоирро кушояд;

- луғатҳои тафсириро истифода карда тавонад;

- матнҳои дарсӣ ва илмӣ санҷиширо навишта, ба корҳои хаттии хонандагон тақриз нависад;

- барои нисбатан амиқ донишҷӯи забон ва ҷузъиёти ҷудоғонаи асари бадеӣ осори дигари ҳунариро қиёсан истифода карда тавонад;

- мафҳумҳои асосии назарияи адабиро тавзеҳ диҳад;

- ба воситаи осори бадеӣ нутқи хонандагонро ташаккул дода тавонад.

Муҳаббати омӯзгор ба ихтисосаш, ба хонандагон, дарки эҳтиёҷоти онон, хусусиятҳои синнусолӣ, ҳамчунин, ҷидду ҷаҳди тақмили маҳорат ва дониш, ҷустуҷӯи доимии эҷодӣ, малака ва хоҳиши гузаронидани тадқиқоти таҷрибавӣ ва натиҷаҳои бадастомадаро дар қори омӯзиш истифода кардан ба ҷараёни таълиму тарбия таъсири муфид мерасонад.

Дар маҷмӯъ, барои омӯзгори забон ва адабиёти тоҷик чунин фазилатҳои касбӣ: нутқи муассир, пурэҳтирос, маҳорати суҳангӯӣ ва ровигӣ, шавқангезии суҳбат, истеъдоди ба гуфтугӯ моил кардан ниҳоят муҳиманд. Маҳорати ҳунари, ошноӣ бо аносири муҳими маҳорати актёрӣ метавонад ба ҷалб ва ошноии хонандагон ба ҷаҳони

бадеи адибони гузаштаву муосир мусоидат кунад. Фазилатҳои зикршуда, донишҳо ва малакаи кордонӣ бояд дар шахсияти омӯзгор, меҳнати ифтихормандонаи он ба таври мутаносиб таҷассум ёбанд.

Саволҳо ва супориш

1. Шахсияти омӯзгори адабиёт чӣ сифатҳоро доро мебошад?
2. Омӯзгор кист? Дар ҷомеа чӣ мақом дорад?
3. Ҳунари суҳанварӣ дар таълими адабиёт чӣ аҳамият дорад?
4. Салоҳияти касбӣ ва вазифаҳои омӯзгори забон ва адабиёт аз чӣ иборат аст?
5. Дар мавзӯи «Омӯзгорӣ касби муқаддас аст» иншои хонагӣ нависед.

Адабиёт:

Голубков В.В. Методика преподавания литературы. Москва, 1962

Эшонҷонов А, Шуқуров М, Раҳмонов М. Методикаи забони тоҷикӣ. Душанбе, 1964

Муҳаммадҷони Шақурии Бухорӣ. Инсонгарии омӯзиш ва забони миллӣ. Душанбе, 2002

Муллоев А. Беҳин фарди ҷаҳон омӯзгор аст. Масъалаҳои маориф, № 5, 2013.

БОБИ 4

ДАРСИ МУОСИРИ АДАБИЁТ, НАМУД ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОН

Дар раванди ягонаи ҷаҳонии таҳсилот вобаста ба рушди босуръати технологияи иттилоотӣ, инноватсия ва илму фановарӣ аҳамияти донишҳои назариявӣ ва сарчашмаҳои донишандӯзӣ афзун мегардад. Татбиқи падидаҳои тоза ва навгонии таҳсилот тадричан дигар шуда, шаклан тағйир меёбад. Дар раванди ислоҳоти муосири таҳсилот ташкили ҷараёни тадрис ҳамчун омиле созанда ва бунёдкор ҷиҳати беҳтар гардонидани сифат ва мазмуни таҳсилот нақши муҳим, созанда ва масъулиятнокро ба уҳда дорад.

Адабиёт барои мактаби миллии мо фақат фанни таълимӣ набуда, вай василаи камолоти маънавӣ, ташаккули ҷамъонибаи шахсият низ мебошад ва барои омӯхтани

илмҳои дигар заминагузор аст. Мақом ва ҷойгоҳи адабиёт ва дигар илмҳои инсонӣ, аз ҷумла, санъат, таърих, фалсафа ва ғайраро дар тарбияи инсон таъйид карда, академик М. Шакурӣ навишта буд:

«Агар эътибори инсонро дар ҷомеа баланд кардан хоҳем, дар омӯзиш ба роҳи инсонгарой даромадан лозим меояд. Муваффақият дар амалӣ кардани барномаи гуманитарӣ он гоҳ муяссар хоҳад шуд, ки аз маълумоти одӣ ва шарҳу эзоҳи маҳз, аз фаҳмиши сотсиологии вулгарии адабиёту санъат, аз кориёна ёд кардани қоидаҳои грамматикаву имло қатъиян даст кашем. Ин барнома вазифаеро ба уҳда мегирад, ки фаҳми санъат ва ҳама хусну начобати онро ёд диҳад, маданияти тафаккуру тахайюл ва мабдаи эҷодиро тараққӣ кунонад, барои аз худ кардани системаи забони модарӣ ва маданияти сухан заминаҳо фароҳам оварад, ба сӯи арзишҳои ҷовиди умумибашарии маънавию ахлоқӣ роҳ кушояд. Бидуни онҳо соҳибмаълумотӣ ва фаъолияти амалии пурсамари инсонро ба тасаввур овардан мумкин нест».¹

Дар мактабҳои миллии мо донишҳои адабии хонандагон дар заминаи таълими адабиёти тоҷик ва хориҷӣ шакл мегиранд. Ба назари мо, дар як вақт омӯхтани ду адабиёт на фақат донишҳои адабии хонандагонро тақвият мебахшад, балки барои ҳалли амиқи як силсила вазоифи раваншиносӣ мусоидат мекунад. Аз ҷумла, муаллими донишманд метавонад аз ин дарсҳо барои таҳлили қиёсӣ ва омӯзиши матнҳои бадеӣ истифода кунад. Дар заминаи маводи адабиёти тоҷик ва хориҷӣ мафҳумҳои назарии адабӣ шакл мегиранд. Ҷараёни омӯзиши ду адабиёт ба ҳулку атвори толибилмон низ бетаъсир нахоҳад буд. Алоқаҳои фанӣ хангоми омӯзиши адабиёти тоҷик ва хориҷӣ ба рӯҳия ва малакаи хонандагон низ таъсири муфид хоҳад гузошт.

Адабиёти тоҷик дар мактаб, пеш аз ҳама, фанни таълимӣ буда, вазифаи ҳоси тарбиявӣ ва таълимии худро дорад.

¹ Муъаммадҷон Шакурии Бухороӣ, намон асар, с. 33

Мақоми ин фан, ба хусус, дар даврони ҷаҳонишавӣ меафзояд. Адабиёт дар ташаккули ёди таърихӣ, худогоҳӣ ва худшиносии миллии наслҳо мақоми беназир дорад. Таълими равишманди адабиёти тоҷик дар макотиби кишвар омили ташаккули насли бомаънавият ва иқтидормандии давлати тоҷикон хоҳад буд.

Адабиётро дарси инсоншиносӣ гуфтаанд ва тавассути он хонандагон гузаштаву имрӯзаро меомӯзанд, рӯ ба оянда меоранд, амалу кирдор ва рӯҳияи инсонро дарк мекунад. Бинобар ин Арасту инсонро «маводи аслии шеър» дониста буд.

Омӯзиши адабиёти тоҷик дар мактаб бештар ба шинохти ҳасти инсон, зиндагии ибратомӯз, ҳунари суҳанварӣ ва маърифати хусн қарор гирифтааст. Дар ин радиф омӯзиши назми оламшумули адабиёти форсӣ- тоҷикӣ дар таълими адабиёт ҷойгоҳи намоён дошта, маҳсусан, масоили шеър, муназзамия мантиқӣ ва ҳушоҳангии каломи мавзун, риояи вазну қофия, санъатҳои бадеӣ, маҳорати суҳанварӣ ва умуман, мушкилоти шеършиносӣ аҳамияти муҳим дорад.

Имконияти адабиёт хеле фарох аст. Вай ба будаву набуда муроҷиат мекунад. Фароянди ҳаёти ҷомеа ва зиндагии маънавии инсонро тасвир мекунад. Вазифаи маърифатбахшоии вай маҳз дар ҳамин аст.

Азбаски адабиёт василаи образноки дарк ва таҷассуми воқеият аст ва ба эҳсосот ва неруи намодӣ таъя дорад, бинобар ин, нақши адабиёти асил дар тарбият ва таҳзиби инсонҳо муассир аст.

Воқеан ҳам, уфукҳои, ки адабиёт барои инсонҳо мекушояд, таҷрибаҳои менамояд, ки хеле амиктар ва инсонитар аз воқеияти зиндагианд.

Дар шароити имрӯзаи ҷаҳонишавӣ ва тазодҳои ахлоқӣ вазифаи аслии таълими адабиёт тарбияи инсонии бомаърифат ва боадаб аст, инсоне, ки рисолатмандии миллии, ватанхоҳӣ ва инсонпарварӣ дошта бошад. Дар ин замина суҳанони академик М. Шакурӣ моҳияти таълими адабиёт ва усули

раҳой аз бадбахтиҳои маънавию ахлоқиро хеле амиқ ифода мекунад:

«Сифати асосӣ дар ҳастии одамӣ одамият аст. Ва ҳол он ки одамият бидуни рӯҳу дил, бидуни маънавият тасаввур намешавад. Комилан ба зуҳур овардани моҳияти инсонии инсон, ғаъол кардани моҳияти аслии ӯ бояд мақсади асосии таълиму тарбияи коллективи меҳнатӣ, кори идеологӣ, ҳар як чорабинӣ, тамоми ҷамъият бошад. Одамӣ, пеш аз ҳама, бояд одам бошад, баъд мутахассис, олим, табиб, инженер, юрист, геолог ва ғайра, на баръакс. Танҳо дар ҳамин сураат одам метавонад, ки мутахассис, ватандӯст ва интернатсионалисти ҳақиқӣ шавад. Дар акси ҳол ихтисос дониши фаровон, назари пурвусъат, кордӯстиву маҳорат ва дигарҳо, инчунин, ватанҳохиву интернатсионализм ва ғайра мумкин аст, ки аз маъноӣ аслии худ, аз асоси гуманистӣ маҳрум монад».¹

Дарси адабиёт, бешак, инсонро ба роҳи одамият ҳидоят карда, ҷомеаро низ аз бисёр бадбахтиҳои эҳтимолӣ наҷот мебахшад. Дар зинаи имрӯзаи инкишофи ҷомеаи инсонӣ, мактабу маориф ва махсусан, адабиёт масъулияти сангинеро бар дӯш дорад, яъне дар роҳи тарбияи насли миллатдӯсту ватанпараст, некҳоҳу башардӯст масъул аст. Вай, ҳамчунин, тафаккур ва эҳсосоти инсонро вусъат бахшида, завқи бадеиро ташаккул медиҳад. Бунёди маънавий, ахлоқӣ ва зебошинохтии адабиёт дар ҳаддест, ки мақоми онро дар ташаккули ҳиссиёти шаҳрвандӣ ва ормонҳои ахлоқии шахс бебадал сохтааст.

Адабиёти гузашта ва муосири тоҷик арзиши бузурги тарбиявӣ дошта, ғояҳои бузурги одамият, ҳамраъӣ, инсондӯстӣ ва ғайраро фаро мегирад, онҳо ба ташаккули шахсияти инсон таъсири созанда ва муфид мегузоранд. Таълими адабиёт омилҳои фасоди ахлоқи инсон ва заифияти ҷомеаи инсониро ёдрас мекунад, инсонро ба роҳи худсозӣ ва худафрӯзӣ ҳидоят менамояд.

¹ М.Шакурӣ. Инсонгароии омӯзиш ва забони миллӣ, с.83.

Бояд ба эътибор гирифт, ки ҳеҷ як хунароҳои инсонӣ, аз ҷумла, адабиёт агар фақат василае барои ҳадафҳои ахлоқӣ ва иҷтимоӣ бошад, наметавонад дар айни ҳол ҷанбаи зебоӣ ва ҷозибавӣ дилрабоӣ ҳам дошта бошад. Дарвоқеъ, хунари адабӣ (адабиёт) ҳам мисли дин, ахлоқ, ҳонавода ва мисли ватан як бунёди иҷтимоӣ дорад. Ҳарчанд ба сабаби ҷандзарфияти буданаш ғолибан аз замони пайдоиши худ тавонистааст дар нақл ва интиқоли дастовардҳои марбут ба бунёдҳои дигар кумак намояд. Агар онро фақат ҳамчун афзоре барои дин ва ахлоқ талаққӣ кунанд, асолати худӣ онро надида мегиранд. Вале адабиёт дар ҷомеаи мо, ба хусус, мактаб ба сифати бунёди мустақили инсонӣ бояд арҷ ва арзишу мақоме дошта бошад. Ҳамин вижагии адабиёт аст, ки агар мо ба маънӣ ва мақоми он эътибор диҳем, намегузорад инсон ғарқи хоҳишу хоштаҳои беманфиати худ шавад. Баръакс маҳз адабиёт ба инсон кӯмак мекунад, то ки гаҳ-гоҳ ба олами ботинӣ, як дунёи бехтаре, ки офаридаи таҳайюли хунароманд аст, паноҳ ҷӯяд ва аз шарру шӯри олами ҳастӣ як лаҳза биосояд.

Адабиёти гузашта ва имрӯзаи тоҷик на фақат ганҷинаи ҳикмат аст, балки дар ҷараёни ташаккули маърифати инсон, раванди суҳанофаринӣ ва забондонии ӯ ёрии бевосита мерасонад. Омӯзиши адабиёт ҳамчун яке аз омилҳои муассири ёдгории забони тоҷикӣ эътироф шуда, ба махсусияти сохтори табиати он таъя дорад. Ба хусус, таълим ва тадриси ҳадафманди адабиёти классикии мо барои ташаккули маҳорати забондонии хонандагон ганҷинаи бебаҳост. Маҳз дар осори адабии гузаштагон, ҳам назму ҳам наср, нерӯи зебошинохтӣ ва ҳиссии забон амиқ ва пуртаъсир ифода шудааст. Ин фазилати адабиёти мо имкон медиҳад, ки хонандагони мактаб забондону суҳангӯ ба воя расанд.

Дар шинохти адабиёт забон таҳдобест, ки болои он бинои асари бадеӣ гузошта мешавад. Ба ифодаи дигар, забон «аввалунсури адабиёт» буда, умқи маънӣ ва хунари нависандаро аз бисёр ҷиҳат забони асар ифода мекунад. Зиёда аз ин нависандагону шоирони бузург забонро

ташақкул дода, бар ғанои он меафзоянд. Забон яке аз омилҳои шаклгирии дунёи ақлонӣ ва маънавии инсон аст. Вай нафақат воситаи робита аст, балки дунёи маънавий ва фардии инсонро ғанӣ ва пурғунчоииш месозад. Дар ҳақиқат, лафзу маъниро аз ҳамдигар натавон ҷудо сохт, чунки ба қавли Аҳмади Дониш «алфоз қолаби маъност, то лафз зебо набошад, аз он маънии баланд барнамеояд».

Чараёни таълими адабиёт пахлуҳои гуногун дошта, тарбияи миллию ватандӯстӣ, ахлоқӣ, муҳаббат ва меҳнати созанда ва ниҳоят, тарбияи зебошинохтиро дар бар мегирад.

Муҳимтарин масъалаҳои ахлоқӣ дар осори адибони гузашта ва имрӯз инъикос шудаанд, ки омӯзиши онҳо хонандагонро дар рӯҳияи одамият тарбия намуда, ҳисси одамиятро бедор карда, хонандаро ба роҳи дурусти зист хидоят менамояд. Аз ҷумла, мо метавонем дар мисоли образҳои адабиёти бадеӣ хонандагонро дар рӯҳияи меҳнатдӯстӣ фидокорӣ тарбия намоем, ки таъсири ин шояд аз таҷрибаи меҳнатӣ кам набошад.

Нақши дарси адабиёт дар тарбияи маънавии хонандагон, ташаққули ормони зебошинохтии онҳо хеле бузург аст. Имконияти бузурги адабиёти бадеӣ барои тарбияи зебошинохтии хонандагон дар бунёди адабиёт, ки чун навъи ҳунари василаи ҳосил карди воқеият мебошад, нуҳуфта аст.

Таълими адабиёти тоҷик дар мактаб ҳадафҳои хос дошта, хонандагонро бо ғановати маънавий ва зебошинохтии мероси адабии ҳозорсоламон ошно сохта, ба ин васила онҳоро бо таърих, фарҳанг ва ғановати маънавии халқ шинос менамояд. Омӯзиши адабиёт таҷрибаи маънавий, ахлоқӣ ва зебошинохтии хонандагонро тавсия бахшида, тасаввуроти ғоявӣ ахлоқии онҳоро амиқ месозад. Тафакқури онҳоро образнок ва забонашонро рангин месозад.

Осори бадеӣ ҳамнафаси зиндагӣ, оинаи ҳаёт ва муборизаи мардум дар ҳама давру замон буда, беҳтарин орзуи ормонҳои халқро дар симоҳои бадеӣ парварида, аз

имтиҳони замону зиндагӣ гузашта, то имрӯз ҳамеша ибратомӯз аст.

Нақши адабиёти бадеӣ дар шаклгирии рӯҳияи худшиносии миллии хонандагон ниҳоят бузург аст. Осори бадеӣ ҳисси эҳтиромро нисбат ба халқҳои дигар ва мероси маънавии онҳо дар хонандагон афзоиш медиҳад.

Ин ҳадафҳо ҳамон вақт воқеӣ мешаванд, ки таълими ин фан дуруст ба роҳ монда, ҳангоми таълим хусусияти ҳоси адабиёти классикӣ ва муосир ба ҳисоб гирифта шаванд. Дар ин замина таҷрибаи гузаштагони худро омӯхта, аз таҷрибаи мактаби маорифпарварони қарни бист, инчунин, аз таҷрибаи мактаби имрӯзаи кишварҳои хориҷӣ, аз ҷумла, ҳамзабонамон истифода кунем. Бинобар ин, бояд бо дарназардошти хусусиятҳои ҳоси ахлоқ ва тафаккури миллии таълим дода шавад.

Агар суннатҳои забонӣ ва адабии ҳазорсолаи халқамон дар таълими ин фан ба ҳисоб гирифта нашаванд, идроки хонанда ҳалал меёбад. Бинобар ин ҳам, равиши таълиме, ки барои адабиёти Аврупо ба қор меравад, дар бисёр маврид барои мактаб ва муҳити маънавии мо бесуд ва ё зиёнбор аст. Таълими низомии бадеии адабиёти бегона ба меъёрҳои зебоишинохтии фарҳанги дигар мутобиқ кардани омӯзиши адабиёти тоҷик фаҳмиши суннати моро то ҷое таҳриқ бахшид ва таъсир гузошт, заминаҳои фарҳангии таърихии идроки хонанда тағйир ёфт. Бинобар ин, дар чараёни таълими адабиёти тоҷик унсурҳои суннати тафаккури бадеӣ ва низомии ягонаи фарҳангии таърихи бо бояд ба назар гирифт.

Бо ин ҳама мушкилот наметавон маҳдуд ва қаноатманд шуд. Таҳсилоту тарбият дар ҷаҳон ҳамеша зудтағйир ва ба ҷаҳони маънавию бадеии хонандаи муосир таъсиррасон аст. Дар шароити имрӯзаи ҷаҳон бо дастрасӣ ба воситаҳои зиёди иттилоотӣ хонандаро ҳамон вақт метавон ба адабиёт ҷалб кард, ки агар моҳияту мазмуни адабиёт ва таълими он ба рӯҳия ва набзи замон мувофиқ бошад. Ба ифодаи

донишманди эронӣ Абдулхусайни Зарринқуб, «фақат лозимаи ин тавфиқ он аст, ки дар барномаи тадрис ба чоӣ арза кардани он чи мушкил ва номаънус ва оғанда аз чоплюсиву худнамоӣ аст, чизҳое арза шавад, ки чанбаи инсонии он имкони гуфтушунуди бештаре байни устод ва шогирд ба вучуд оварад».¹

Мутаассифона, равишу усули (методикаи) таълими адабиёт дар мактаби миллии мо ҳанӯз ҳам комилан ба таҷрибаи дарси адабиёти русӣ таъя дорад. Ҳол он ки «дар марҳилаи маънирасӣ бисёре аз равиш (метод)-ҳои омӯзиши адабиёт, ки донишмандони рус барои синфҳои 5-11 муайян кардаанд, ба қор намеояд»²

М.Шақурӣ равишҳои маорифпарварону донишмандони русро воситаи хубе барои омӯзиши адабиёти реалистӣ ва муосир медонад ва меафзояд: «... дар мактаби тоҷикӣ ҳангоми омӯзиши адабиёти ҳозираи тоҷикӣ, чунончи эҷодиёти Садриддин Айнӣ, Сотим Улуғзода ва дигарон аз он равишҳо метавон истифода кард. Барои омӯзиши адабиёти ҳазорсолаи форсӣ-тоҷикӣ равишҳои дигаре бояд ба қор барем. Омӯзиши адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ дар бисёр мавридҳо равишҳои хос меҳаҳад».³

Барои кашфи ин усулҳо мо метавонем ақаллан таҷрибаи мактабҳои маорифпарварони ибтидоӣ қарни гузашта, таҷрибаи бехтарин муаллимони адабиёти замони Шӯравиро ба қор гирем. Махсусияти таълими адабиёти тоҷикро бунёди равишшиносӣ, адабиётшиносӣ ва ахлоқии он ташкил медиҳад.

Бунёди равишшиносии таълими адабиёти тоҷикро нишондодҳои Консепсияи маълумот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Стандартҳои давлатии таҳсилот, ки ба принципҳои ҳалқию классикии омӯзишу парвариш, ба принципҳои миллии маънавияту ахлоқ таъя мекунад, муайян менамояд. Таърих ва

¹ Абдулхусайни Зарринқуб. аз лъизное дигар. – Теърон, 1379, саъ. 267.

² М. Шақурӣ. Инсонгароии омӯзиш ва забони милли, с. 85.

³ Ђамон љо, с. 85.

маданияти миллии халқ, адабиёту санъат анъанаҳои омӯзгории мардуми мо, ки дар таълимоти насри бадеии таърихӣ, панднома ва ҳаммосаҳо, аз ҷумла, дар ривоят ва қиссаҳо, аз қабилӣ «Авасто», «Дарахти Асурик», «Корномаи Ардашери Бобакон», «Андарзномаи Бузургмехри Ҳаким», «Ёдгори Зарирон», «Камила ва Димна», «Тўтинома», «Қобуснома», «Синдбоднома», «Хираднома», «Абӯмуслимнома», «Самаки айёр», «Доробнома», «Искандарнома», «Амир Ҳамза», «Гулистон», «Бустон», «Баҳористон», «Бадоеъ-ул-вақоеъ», «Наводир-ул-вақоеъ» ва монанди инҳо инъикос ёфтааст. Ҳамчунин, осори пурғановати ашъори шоирони адабиёти форсӣ- тоҷикӣ намунаи барҷастаи сарчашмаҳои омӯзишу парвариш мебошад. Равиши таълими адабиёти тоҷик ба таҷриба ва мероси фарҳангӣ ва таърихӣ халқи тоҷик таъҷ мекунад, диққати асосӣ дар омӯзиши адабиёт ба фарогирии таҷрибаи суннатии назарӣ ва амалии миллии дода мешавад. Таваҷҷуҳи асосӣ дар ин замина бояд ба махсусияти миллии фан ва таълими он дода шавад, ки пеш аз ҳама, дархури ормонҳои миллии бошад. Бо таваҷҷуҳ ба он ки адабиёти тоҷик ҷузъи муҳими барномаи миллии омӯзиш аст, таълими он дар фазои фарҳангии таърихӣ миллии хусусияти хос касб мекунад.

Равиши таълими адабиёт ба анъанаҳои миллии таъҷ дошта, ҳеҷ гоҳ рӯ ба гузашта надорад. Ҷун мактаби миллии замони ҳоҳад буд, ин равиш низ танҳо ба пояи ҳимояи манфиатҳои имрӯзаи фарҳангӣ ва иҷтимоии тоҷикон ва робитаҳои гуногунпахлуи халқи тоҷик бо фарҳангу адабиёти дигар халқҳо устувор ҳоҳад буд. Ин равиши таълими адабиёт бояд комилан мусоидат намояд, ки шахс тарбият ва фарҳанги воқеӣ ва асилро биомӯзад. Бо мақсади ҷӣ тавр ва то ҷӣ ҳад дар зиндагӣ саршор ва баҳраманд шудан худро дар уфуқи кӯчаки пиндорҳо ва хостаҳои шахсӣ маҳдуд набояд кард.

Ҷанбаи асоси адабиётшиносии таълими адабиёти тоҷикро дар мактаби миллии муносибати таърихӣ ба санадҳо ва ҳодисаҳои адабӣ ташиқ медиҳад. Ҳамчунин, таҳия ва

тафсири адабиётшиносӣ низ чузъи ин равиш буда, дар ин замина усули муқоисавию адабиётшиносӣ низ корбаст мешавад.

Заминаи равшиносии таълими адабиёти тоҷик санадҳои дарки осори бадеӣ мебошанд. Ҳар халқ барои ифодаи ормонаш дар ҳунари воситаҳои гуногунро истифода мебарад. Бинобар ин, ҳамин хусусият барои адабиёт нави ва тозагӣ медуҳад.

Дарки дарунмояи осори бадеӣ ба тафаккури бадеии миллӣ вобаста нест. Чунки омилҳои дигари таъсиргузор, мисли фардияти қабулкунанда, фазои иҷтимоӣ, ки вай парвариш ёфтааст, низ дар ин замина метавонанд ғайрӣ бошанд. Аз ин ҷиҳат дар вақти таълими адабиёти тоҷик бояд заминаҳои равшинии дарки масъалаҳои ахлоқӣ иҷтимоӣ ва бадеии адабиётро ба эътибор гирифт.

Муқоисавӣ, бунёди усули таълими адабиёти тоҷик дар замони Шӯравӣ низ дақиқан муайян нашуда буд. Таълими ин фан бо усулҳои омӯзиши адабиёти рус мувофиқ кунанда шуда буд. Таърих ва назарияи адабиёт бо диди сатҳиву умумиятдиҳӣ ва бадтар аз ин, бо диди иҷтимоӣгаро тадрис мешуд. Дар ин равиш хусусияти ҳосил тафаккури миллӣ ва зебошинохӣ қомилан ба эътибор гирифта намешуд. Аз ин ҷиҳат зарур аст, ки дар мактаб қуллан дигар қардани усули омӯзиши адабиётро ба роҳ монем.

Дар мактабҳои миёна, ба вижа, дар синфҳои боло дарси адабиёт хусусияти умумиятгӯӣ ва шарҳиҳои дошта, аз дарси таърих қам фарқ дорад. Дар дарси адабиёт бештар муаллим аз вазъи таърихӣ адабӣ, тарҷумаи ҳоли нависанда, мазмуни асари ӯ, образҳои асосӣ ва ғайраҳо суҳанронӣ мекунад ва талабагон асосан аз баёни суҳанҳои ӯ дар бораи асар тасаввурот пайдо менамоянд. Муҳасилини асари бадеиро дар синф қам мехонанд, моҳият ва ормонҳои ғоявии асарро идрок намесозанд. Ин аст, ки хатмкунандагони мактабҳо аз фаҳмидани матни бадеӣ, ҳунари эҷодӣ, балоғати суҳан ва ғояи осори адабӣ оҷиз ва бебаҳраанд.

Адабиёт на фақат манбаи омӯзиш аст, балки василаи муҳими забномӯзӣ ва босаводист. Бинобар ин, таълими адабиёти тоҷикро тавре бояд ба роҳ монд, ки вай ба чараёни забномӯзии хонандагон ёрӣ расонад. Ин кор ба ҳеч ваҷҳ диққати хонандагонро аз адабиёт ва масоили асосии он дур намебарад. Баръакс, маҳорати сухангӯӣ, тафаккури бадеӣ ва завқи зебоишинохтии ўро равнақ мебахшад.

Адабиёт бояд на фақат ҳадафи тарбиявӣ дошта бошад, балки бевосита сарчашма ва василаи забномӯзӣ низ бошад. Барои омӯзиши забони равону фасеҳ дар таълим бештар ба матнҳои классикӣ бояд таъия кард.

Таълими адабиёти тоҷик ҳамчун фанни мустақил аз синфи V оғоз мешавад ва ба ду давраи омӯзиш ҷудо карда мешавад. Дар давраи аввал (синфҳои V-VIII) асосан ба хониши бадеӣ афзалият дода шудааст. Даври дуюм (синфҳои IX-XI) омӯзиши таърихи адабиётро фаро мегирад.

Ин давраҳои таълими адабиёт хусусиятҳои хоси омӯзишии худро дорад. Вале он чи ки барои ҳар ду давра муҳим аст, интихоби маводи бадеист. Интихоби матн ба тақозои барномаҳои таълимӣ асосан ба усулҳои ахлоқию омӯзишӣ таъия доранд, ки дар замони имрӯза чандон писандида нест. Дар бисёр мавридҳо вазифаи таълибии адабиёт аз назар дур мемонад. Адабиёт василае қарор мегирад барои ба ҳадафҳои дигар расидан. Ҳол он ки ҳунар (осори бадеӣ) агар ҳатто ба унвони восилае ҷиҳати тавсияи соири бунёдҳо, махсусан, дар мавриде, ки ба назар меояд ин соири бунёдҳо аҳамияти ҳаётии бештаре барои инсон доранд, ба қор равад, ба он бунёдҳо ҳаёт ва давоми бештаре мебахшад, аммо дар ин сурат ҳудаш бидуни он ки асосат ва озодияш муҳтарам бимонад, мавҷудияти худро ҳам аз даст медиҳад ва тадриҷан ба қуллӣ мемирад. Ба ин тартиб қасоне, ки ҳаққи ҳанарро ба унвони як бунёди мустақили инсонӣ ба ҷо намеоваранд ва мепиндоранд, дар ҳамон зимн қумак ба тавсияи соири бунёдҳо ҳунар ҳудаш тавсияи қофӣ меёбад, ҳолашон шабеҳи ҳоли он қарроҳ аст, ки бихоҳад як қора аз

бадани бемореро катъ кунад, то пораи дигарашро тармим намояд. Хатар ин чост, ки чарроҳи нокисақл бихоҳад норохатии як андоми камфоидаро ба зиёни як андоми муҳим ва ҳаётӣ рафъ кунад... Бидуни шак, наметавон таъсиреро, ки қисса ва шеър (умуман, осори бадеӣ – А.М.) дар тавсиаи соири бунёдҳо доранд, нодида гирифт ва ҳатто, шояд вазифаеро, ки шеър ва қисса аҳёнан ва дар мавқеи хос дар тавсиаи он бунёдҳо доранд, бояд тасдиқ кард, аммо ин вижагии шеър ва қиссаро ҳаргиз набояд дастовез кард. Барои он ки ин ҳунарҳо ҳар вақт ҳам бихоҳанд фақат ба унвони як омили мустақил ба қор гирифта шаванд, беарҷ шумарда оянда ва мавриди таҳқир гарданд.¹

Вақте ки таълими адабиёт дар мактаб бар зарар ва нобудии меъёрҳои ҳунарии ин фан сурат намегирад, он вақт маводи асили адабиёт-осори бадеӣ мавриди таваҷҷуҳи хос қарор мегирад. Омӯзиш ва таҳлили осори бадеӣ дар ҷараёни таълим дар ду равиш, яъне адабиёт чун сухани бадеӣ ва илм дар бораи адабиёт сурат мегирад.

Хониш ва дарки матни бадеӣ аз рӯи қоидахое амалӣ карда мешавад, ки ҳар навъи ҳунар тақозо мекунад. Вай, пеш аз ҳама, ангезаи ҳиссӣ дорад. Имконияти асосии адабиёт чун як намуди ҳунар асосан дар ҷараёни хониши аввалин ва дарки матни бадеӣ воқеъ мешавад. Вале хониши бадеӣ таҳлили асари бадеиро ҳеҷ гоҳ истисно намекунад. Дар ин зина илова ба амиқбурди фаҳмишҳои нахустин дигар қонуниятҳо-қонуни дарки илмӣ низ ҳукми қонунӣ пайдо мекунад. Дар ин давра донишҳо доир ба таърих ва назарияи адабиёт дар синфҳои V-VI асосан ба таҷрибаи мактаби русӣ таъя мекунад. Интиҳоби пораҳои ноқомили осори адабӣ ҳам аз адабиёти классикӣ ва ҳам аз адабиёти муосир меъёр шудааст.

Омӯзиши адабиёт дар муассисаҳои таълимӣ танҳо дар доираи порчаҳои ҷудоғонаи асари адабӣ сурат мегирад.

¹ Абдульусайн Зарринқўб. Аз чизҳои дигар ... саҳ. 270.

Бинобар ин, моҳият, ғояи асар, симо ва персонажҳо ба пуррагӣ аз худ карда намешавад. Ҳамчунин, бозтоби хунарии адабиёт ва муаллифи эҷодкор мақсад ва вазифаҳои осори бадеӣ возеҳ ва равшан шинохта намешавад.

Ҳатто, ҳуди омӯзгорон низ муҳтаво ва муназзамиву пайдарҳамии воқеоти тасвирёбанда, сохтор ва унсурҳои осори адабро пурра аз худ накарда оҳоро ба хонанда амиқ омӯхта наметавонанд. Айни замон дар тафсири фанни адабиёти тоҷик таҳлил, таркиб ва арзёбии мазмуну мундариҷаи комил, сохтор ва унсурҳои осори адабӣ, шахсияти адиб ва симои хунарии вай ба таври дилхоҳ омӯхта намешавад. Мебояд, ки усул ва воситаҳои ҷаҳли омӯзиш ва таълими адабиёти тоҷик самарабахш истифода шаванд ва чиҳати раванқи тафаккури эҷодӣ ва идроки маърифат усулҳои муосири инкишофи малака ва маҳорати хонандагон имконият фароҳам оваранд.

Ҳамзамон, мақсад аз таълими фанни адабиёти тоҷик танҳо шарҳи нақлу ахбори таърихӣ ва саргузашти шахсони ҷудогона набуда, бештар ба тарбияи маънавию эстетикӣ, худшиносӣ, парвариши ҳаёти солим ва эҳсоси зебоипарастӣ, маърифати ҳусн дарёфти арзишҳои хунарий, ҳусну назокати суханварӣ, ахлоқи ҳамида ва мақоми инсонпарварона нигаронида шудааст.

Мутаассифона, ин таҷрибаи нописанд дар замони истиқлол низ ҳамчун суннат пазируфта шуд ва арзиши маънавий ва хунарии дарсӣ адабиётро хеле ва хеле поён бурд. Ба ин сабаб хонандагон асари бадеиро дар синф кам ва поррапора мехонанд ва табиист, ки фаҳмидани онро ёд намегиранд. Яке аз сабабҳои камсаводӣ ё бесаводии хонандагони мактабҳо аз адабиёт маҳз ҳамин аст. Ҳамин омил аст, ки хонандагон мактабро тамом кунанд ҳам, ба фаҳмидан таҳлил ва тафсир кардани матнҳои классикӣ ва муосир қодир нестанд. Биноан, аз чунин тарзи таълими адабиёт дар мактаби миёна даст кашидан лозим аст.

Талабагон асосан дар синфҳои 5-7 бояд хондану фаҳмидани асари классикиро аз худ намоянд. Ба ин хотир ба омӯзиши осори адибони маъруф ва шинохта бештар тавачҷух зоҳир намоянд, то ки асари онҳо ба китоби дарсӣ зиёдтар ва яқлукт, бо пораҳои бузург (на кам-кам ва канда-канда) дохил карда шавад ва барои дар синф хондани матн имконият бештар дошта бошанд. Ин равияро вусъат додан, роҳҳои хониши синфӣ ва маънидоди синфӣ матни классикиро чустан зарур аст. Дар синфҳои ибтидоӣ маънидоди матни классикӣ бештар шифоҳӣ ва аз тарафи омӯзгор сурат мегирад... Зинаи дуҷум таҳсилоти миёна (синфҳои 5-10) давраи асосии даст ёфтани ба маъноии матни классикӣ аст. Дар ибтидо ҳуди талабаҳо бо ёрии зернавишти маънидод ва фарҳангҳои гуногун, бо роҳбарии омӯзгор ба маъноии мисраву байтҳо роҳ ёфтаниро ёд мегиранд, малакаҳои ҷиддии маънирасӣ пайдо мекунаанд. Бо дастрасии ин раванд, яъне фаҳмиши маънӣ ва маърифатписандӣ муҳимтарин сифатҳои шахсият ба вуҷуд меояд. Биноан, бунёд ва ташаккули ин сифатҳоро дар раванди тадриси адабиёт дар мактаби миёна мебоҷад устувор сохт.

Барои омӯзиш дар синфҳои V-VI пораҳои ҷудогона аз матни классикӣ ва адабиёти имрӯз пешниҳод карда мешаванд, ки ҳатто, аз ҷиҳати мавзӯӣ низ миёни худ рабте надоранд. Маълумоти муҳтасари тарҷумаҳои ва поре аз асар дониши хонанда ва малакаи адабиётфаҳмии ўро тақвият намебахшад. Дар ин замина мо бояд ба усули таълими «Гулистон»-и Саъдӣ дар мактабҳои кӯҳна бо истифодаи равишҳои замони муосир истифода кунем. Маводи бадеиро мумкин аст аз рӯи мавзӯӣ низ дастабандӣ кард. Ин кор ба хонандагон ёрӣ мерасонад, ки масъалаҳои муҳимро, ки осори бадеӣ ба миён гузаштааст, дарк кунанд. Дар ин росто завқ ва эҳтиёҷи маънавии хонандаи имрӯзро бояд ба назар гирифт. Матнҳои интихобшуда ва таҳлилу тафсири онҳо бояд, ки дар фазои иттилоотии муосир рақобатпазир бошанд. Ин мавод тавонад, ки диққати хонандаи ҷавонро аз фаҳшу

фучури филмҳои саргармкунанда ва фаҳшномаҳои интернетӣ раҳо карда, ба адабиёти асил ва бо маънавият пайвандад.

Дар интихоби матн бояд синну соли хонандагонро низ ба эътибор гирифт. Тадричан захираи луғавии матнҳои интихобшуда бояд афзоиш ёбад, аз сода ба мураккаб гароиш пайдо кунад. Матнҳо бояд фарогири луғатҳои нав, таъбироти тоза ва зарбулмасалу мақол бошанд. Ин ҳама ба шаклгирии завқи адабӣ, забондонӣ ва зебоишинохтии хонандагон мусоидат карда, малакаи таҳлили асари бадеӣ ва хониши муассирро дар онҳо афзоиш медиҳад. Дар ин зина хонандагон оид ба асари бадеӣ чун ходисаи ҳунарий тасаввурот пайдо мекунанд.

Дар синфи VIII хонандагон бо осори бадеӣ нисбатан амиқтар ошно шуда, омӯзиши онҳо дар синфҳои баъдӣ хусусияти муъҷазӣ таҳқиқ мегирад. Таълими адабиёт дар синфи VIII хонандагонро ба омӯзиши таърихи адабиёт омода мекунад. Ба ин бояд тартиби таърихии интихоб ва ҷойгиркунии мавод мусоидат намояд. Дарк ва тафсири таркибҳои забонӣ, таҳлили осори бадеии жанрҳои гуногун аз ҳамин давра оғоз шуда, тадричан амиқ мешавад ва хонандагонро ба таҳлили мустақилона ва арзёбии пораҳои ҷудоғонаи осори бадеӣ омода мекунад. Барои дарки ҳаматарафаи осори бадеӣ маълумоти муфассал дар бораи адиб, ҳадафҳои эҷодиёти ӯ, замони зиндагии вай ва замони таърихӣ, ки дар он зистааст, ёрии бевосита мерасонад. Махсусияти замони таълифи асар низ бояд ҳаматарафа тафсир шавад.

Савияи дарси адабиёт ва маънавияти хонандагон минбаъд ба он вобаста мешавад, ки мо чӣ гуна осори бадеиро интихоб мекунем ва дар барномаву китоби дарсӣ ҷойгузин менамоем. Алҳол дар ин замина низ мо меёри хоси диду водид надорем, ки ин кори омӯзгори адабиётро душвор хоҳад кард.

Вазифаи асосии равиши таълими адабиёти тоҷик дар ин зинаҳои таълим иборат аз он аст, ки дарки ҳаматарафаи

адабиёти бадеиро таъмин намояд ва хонандагон мундариҷаи ғоявӣ ва бадеияти асарҳоро дарк карда тавонанд.

Ин ҳадафро бо ёрии амалҳои зерин, ки барои ҳамин зинаи таълими адабиёт хос мебошанд, анҷом додан мумкин аст: хониши муассири бадеӣ, нақли мазмуни асари хонда шуда, аз ёд кардани пораҳои шеърӣ ва насри, тафсири якҷояи матни асари бадеӣ, суҳбати ангезанда, супоришҳои мухталиф барои азхудкунии дарунмоя ва мундариҷаи асар, тафсири махсусиятҳои низомии бадеии асар, мавқеи забоншинохтии калима дар матн, таҳлили қиёсӣ (дар мисоли ҳаммонанди адибон).

Таълими адабиёт дар синфҳои болоӣ зинаи хос ва нисбатан мураккаб аст. Осори бадеии адибони тоҷик дар қаринаи (контексти) адабӣ-таърихӣ арзёбӣ мешавад. Онҳо дар алоқамандӣ бо замони таърихӣ омӯхта ва таҳлил карда мешаванд. Чунин усули таҳлил бояд тасаввуроти хонандагонро доир ба моҳияти асар, замони таълиф ва хусусиятҳои бадеии он вусъат бахшад. Дар бобҳои монографӣ хонандагон дар бораи ҳаёт ва осори адиб маълумот гирифта, доир ба шахсияти эҷодкор ва осори асосии ӯ тасаввурот ҳосил мекунанд.

Нақл дар бораи осоре, ки матнаш омӯхта мешавад, тафсири он, бояд бо зиндагинома ва роҳи эҷодии адиб пайванд ҳӯрад. Мавзӯҳои обзорӣ бояд ҷараёнҳои адабӣ, тамоюлҳои ғоявии он замони таърихӣ ва арзишҳои иҷтимоию фарҳангии онро ошкор созанд.

Вазифаи асосии равиши таълими адабиёт дар ин зинаи таълим, пеш аз ҳама, хонандагонро бо махсусияти ҷараёни таърихӣ-адабӣ ошно карда, доир ба осори адабӣ тасаввуроти комил ба вучуд овардан, маҳорати таҳлили асари бадеӣ ва арзёбии онро дар онҳо парваридан, донишҳои назарӣ ва адабии онҳоро ба низом даровардан, хонандагонро ба қори мустақилона дар болои асари бадеӣ омода кардан ва нутқи онҳоро тушаккул додан мебошад.

Ҳангоми таълими адабиёт дар синфҳои боло хониши муассир, таҳлил ва тафсири ҷомеъ, суҳбати ёдовар, иҷрои ҳамагонии супориш барои муайян кардани мундариҷаи ғоявӣ бадеии асар, ҳунари тасвиргарӣ ва нақши забон дар ифодаи дарунмояи асар воситаи муҳим мебошанд.

Намудҳои мушаххаси фаъолияти хонандагон дар ин зинаи омӯзиш нисбат ба пешина меафзояд. Ҳиссаи ҳар хонанда дар иҷрои супоришҳо зиёд мешавад, маҳсулнокии фаъолияти суҳангӯии хонандагон низ боло меравад. Нақши суҳани омӯзгор низ афзуда, ҳаҷми маводи пешниҳодшуда ва дараҷаи мураккабии он низ тадриҷан бештар мегардад. Тарзи таҳлил ва тафсири асари бадеӣ низ амиқ меравад. Усули самараноки таҳлил дар ин зинаи омӯзиш суолу ҷавоб мебошад. Суҳбатҳои қиёсӣ доир ба мазмуну мундариҷа, ғояи осори классикӣ ва муосир ва ҳунари нигорандагии онҳо низ дар инкишофи дониш ва завқи зебоишинохтии хонандагон ёрӣ мерасонад.

Дар ҳамаи давраҳои омӯзиш ва таълими адабиёт арзёбии моҳияти инсонгарӣ, ташаккули шахсият ва камолоти маънавии шахс ҳамчун маҳаки асосӣ ба эътибор гирифта мешавад.

Саволҳо ва супоришҳо

1. Ҳадафи аслии таълими адабиётро дар мактаби милли тафсир бахшед.
2. Хусусиятҳои умдаи таълими адабиёти классикии тоҷикро баён кунед.
3. Дар бораи равишшиносии таълими адабиёт, адабиётшиносӣ, асосҳои усулӣ ва заминаҳои равишшиносии онҳо чӣ медонед?
4. Мундариҷа ва таркиби омӯзиши адабиёти тоҷикро дар зинаҳои гуногуни омӯзиш шарҳ диҳед.

Адабиёти омӯзишӣ

Абдусами Мулло, Мирзошарифи Шодӣ. Ташкили ҷараёни таълим ва талабот ба дарси муосир. Душанбе, 2007. 153 саҳ.

Абдусами Мулло, Кароматулло Шукрулло. Сабаке дигар.

А. Ваҳобов, М. Қозичонов. Таълими адабиёт дар мактаб. Душанбе, Маориф, 1988, 192 саҳ.

Бақозода Ҷ. Сифати китоби дарсӣ беҳбудӣ металабад. Дар китоби Ҷӯра Бақозода. Нависанда ва идеали замон. Душанбе, 1987.

Бушмин А.С. Методологические вопросы литературоведческих исследований. Ленинград, 1969.

Давронов С. Омӯзиши вазни шеърӣ тоҷикӣ.- Душанбе, Маориф, 1992.

Мирзозода Х. Адабиёт, таълим ва тарбия. – Душанбе: Маориф, 1983.

Миров Т., Хочав Қ. Исломов Ш. Методикаи таълими адабиёти тоҷик. Душанбе, Маориф, 1991, 249 саҳ.

4.1. ДАРСИ АДАБИЁТ ВА ФАНҶОИ ЁРИРАСОН

Дар фароянди омӯзиши адабиёти тоҷик донишҳои аз дигар фанҳо ба даст омада низ истифода карда мешаванд. Алоқаи фанҳои дигар бо адабиёт дар роҳи ба низомоварӣ, амикбурд ва устувор сохтани дониши хонандагон, шаклдиҳии ҷаҳоншиносии илмӣ мақоми хос дошта, ба тавсияи ҷаҳонбинӣ ва афзоиши шавқи донишомӯзии онҳо мусоидат мекунад.

Дар таълими адабиёт роҳ, тарз ва воситаҳои гуногуни омӯхтани дониш, ҳосил намудани маҳорату малака, инкишофи самарабахши нутқи даҳониву хаттӣ, ташаккули тафаккури мантиқӣ ва ҷаҳонбинии хонандагон истифода мегардад.

Омӯзгори адабиёт дар ҷараёни омӯзиш метавонад, пеш аз ҳама, аз дониш ва малакаҳое, ки хонандагон аз фанҳои инсонӣ ҳосил кардаанд, баҳра барад. Дар ин радиф омӯзиши адабиёт, беш аз ҳама, ба фанҳои забони модарӣ, забон ва адабиёти хориҷӣ, таърих, фалсафа, педагогика, психология, санъат ва мусиқӣ алоқамандӣ дорад. Дар ҷараёни таълим алоқаҳои ҳамзамонӣ ва ғайриҳамзамониро тафовут медиҳанд. Алоқаи ҳамзамонӣ истифодаи санадҳои омӯзишӣ, ҳодисаҳои ҳаммонандро, ки дар фанҳои ба ҳам наздик баён шудаанд, дар назар доранд.

Таҷрибаҳои нишон медиҳанд, ки истифодаи шакли дуҷум судмандтар будааст. Агар омӯзгор ба омӯзиши мавзӯи адабӣ омодагӣ дида, вусъат ва тақмили онро ба воситаи дигар фан имконпазир ва арзишманд бинад, ин усул ояндадор аст. Масалан, хонандагон очерки Садриддин Айнӣ «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик»-ро хеле барвақтар меомӯзанд. Баъдтар онҳо аз таърих бо ҳуҷуми муғулон ошно мешаванд. Муаллими адабиёти тоҷик бояд ба ҳисоб гирад, ки хонандагон дар бораи ин фочиа фақат аз дарси таърих маълумоти кофӣ гирифтанишон имконпазир аст. Агар

омӯзгор ба он чи ки хонандагон аз дигар фанҳо медонанд, така кунад, бояд аз усули пайванди тарҷеи истифода намояд. Масалан, ҳангоми омӯзиши адабиёти тоҷик омӯзгор аз донишҳои адабиётшиносӣ, ки хонандагон аз адабиёти хориҷӣ ҳосил кардаанд, метавонад истифода кунад. Дар ин замина қаробати таърихӣ мавзӯҳо низ омили ёри ҷустан аз фанҳои дигар, ба хусус, фанҳои инсоншиносӣ мебошад.

Дар роҳи самаранокии таълими адабиёт алоқаҳои ба истилоҳ дохилӣ низ мақоми муҳим доранд. Ин мавзӯ, ба хусус, барои адабиёти тоҷик арзишманд аст. Зеро ҳавзаи фароғири ин адабиёт вусъатнок буда, дар ташаккули он халқҳо ва кишварҳои зиёде саҳми назаррас доранд. Ин мавзӯро ҳангоми таълими мавзӯи «Бадриддин Ҳилолӣ» метавон бо раванди алоқаҳои адабии тоҷикону туркҳои ҷиғатӣ пайванд дод. Дар заминаи адабиёти муосири тоҷик ва пайвандҳои он бо адабиёти халқҳои шӯравии собиқ низ ин амал судманд хоҳад буд. Ба хусус, таъсири файзбахши адабиёти рус ба адабиёти муосири тоҷик дар ин замина корсоз аст.

Паҳлӯи дигари пайванди адабиёти тоҷик бо адабиёти халқҳои дигар ҳодисаҳои адабии қиёсӣ (типологӣ) мебошанд. Баҳрабардорӣ ё худ таъсирпазирӣ аз адабиёти халқҳои дигар барои адабиёти тоҷик, чи дар гузашта ва чи имрӯз, манфиатбахш будааст. Омӯзгор ин масъаларо ҳам ба воситаи мавзӯҳои обзорӣ ва ҳам рисолавӣ метавонад таҳлил ва баррасӣ намояд. Фақат масъалаи қаробат ё худ наздикию ҳаммонандии ғоя, мавзӯ ва навҳои адабӣ миёни адабиёти тоҷик ва адабиёти ҳинду араб метавонад санади муҳим барои андеша бошад.

Муқоисаи татбиқӣ аз омӯзгор омодагии комилро тақозо мекунад. Ин усул имкон медиҳад, ки бо сарфи соатҳои иловагӣ хонандагон бо қонуниятҳои таракқиёти адабиёт ошно шаванд, донишҳои назарияшонро тақвият бахшанд, хусусияти хоси ин ё он адабиётро сарфаҳм раванд.

Дар ин раванд пайванди забон ва адабиёти тоҷик масъалаи хос ва хеле ҷиддист. Матни бадеӣ ба хонанда имкон фароҳам меоварад, ки нозукиҳо ва ғановати забони тоҷикиро сарехан дарк кунад, мавқеи истифодаи ин ё он калимаю таъбирро шиносад. Адабиёт бояд василаи омӯзиши забон бошад, ба хусус, адабиёти классикии мо, ки забонаш меъёрҳои собит дорад. Муаллими адабиёти тоҷик дар ин замина метавонад аз шарҳое, ки ба девонҳои классикони мо навишта шудаанд, истифода кунад. Дар шарҳҳо масъалаҳои забонӣ якҷоя ба ҳунари бадеии шоир таҳлил ва тафсир шудаанд.

Омӯзгор метавонад як дарсро ба таҳлили луғати шеъри Рӯдакӣ ихтисос диҳад ва дар заминаи қасидаи «Шикоят аз пирӣ» хусусиятҳои хоси забони шоир, ғановати луғавӣ ва маъниофаринии ӯро нишон диҳад. Ҳатто тафсири фақат ифодаи «қатраборон» ва баҳсҳои забонӣ дар атрофи ин ифода ҳусни забони шоири бузургро мекушояд.

Дар дарсҳои забони модарӣ матнҳои адабиёти метавон барои ошкор кардани ҳодисаҳои забонӣ, собит сохтани қоидаҳои забон истифода кард. Матнҳои бадеиро метавон барои корҳои хаттӣ, аз ҷумла, диктанти савод, нақли хаттӣ, иншо ва таҳлилҳои нахвӣ истифода кард.

Дарси забон баъзе малакаҳоро, ки хонандагон аз дарси адабиёт ёд гирифтаанд, тақвият мебахшад. Масалан, омӯзиши хониши муассир бе донишҷӯи сохти нахвӣ ҷумла имконнопазир аст. Посух ба суолҳо, таҳияи нақша, бозгӯи мундариҷа ва таҳлили асари бадеӣ ҳамзамон донишҷӯи муайяни хонандагонро оид ба забон мустаҳкам мекунад. Амалӣ сохтани алоқаҳои забон ва адабиёти тоҷик аз он ҷиҳат осон ва самаранок аст, ки ин ду фанро як кас дарс медиҳад. Чунин шароит имкон медиҳад, ки на фақат дониш, балки малака ва тавоноии хонандагон санҷида шавад, ҳамчунин, баъзе равишҳои усулӣ дар таълими адабиёт мушаххас гардад.

Алоқамандии байни дарси адабиётро бо расмкашию мусиқӣ низ метавон амалӣ сохт. Омӯзгори суруд ба муаллими адабиёт ёрӣ медиҳад, ки вай оҳанги сурудро биомӯзад, ҳамроҳ бо хонандагон оҳанги онро ёд гирад, бар матнҳои шоироне, ки осорашон дар дарси адабиёт омӯхта мешавад, суруд тартиб диҳад, шабҳои адабӣ ва дигар чорабиниҳои берун аз синфро бо мусиқиву суруд оро диҳад. Дарси суруд ҳисси зебоишинохтии хонандагонро зиёд мекунад, ба дарки нозукиҳои хониши муассир ёрӣ мерасонад.

Дар дарсҳои адабиёт гоҳо асарҳои мусиқие, ки ҳисси зебоишинохтии хонандагонро ташаккул медиҳанд ва ба ёдгирии матнҳо кумак мекунанд, шунида мешаванд. Азхудкунии суруд арзишҳои дигар низ дорад: хонандагон дар бораи муаллифи суруд маълумот пайдо мекунанд, донишашон оид ба ин соҳаи санъат тавсия меёбад, завқашонро барои дарки адабиёти бадеӣ бештар мешавад.

Гоҳо дар дарси адабиёт асари мусиқиро метавон шунавонд, ки он дар хонандагон эҳсоси муайяно ба вучуд меоварад, барои фаҳмидани матн ба онҳо сабуки меорад.

Дар дарси адабиёт метавон ба он малакаҳое, ки хонандагон дар дарсҳои санъати тасвирӣ ҳосил кардаанд, таъҷиб кард. Бо мақсади ҳифзи луғатҳои нав ба хонандагон супориш дода мешавад, ки тасвири ашёи кашода, зеро он номаш навишта шавад. Маслиҳатҳои омӯзгори санъати тасвирӣ барои интиҳоби тасвирҳои ба мавзӯ наздик, тасвири адибон ва расмҳо дар мавзӯи асари бадеӣ ёрии воқеӣ мерасонад.

Матнҳои бадеӣ сарчашмаи хос ва бо эътимоди маълумот дар бораи таърихи халқи тоҷиканд. Ҷамҷунин, нависандаи шоҳиди замони таърихист, ки дар он зиндагӣ кардааст. Илова ба ин, бе донишгари захираи дониши хонандагон дар бораи таърих осори адибро дар дарси адабиёт дуруст арзёбӣ кардан ғайриимкон аст.

Омӯзгор метавонад ба хонандагон тавсия кунад, ки осори таърихии адибони тоҷикро хонанд. Хондани осори таърихии устод Садриддин Айни, ба хусус, романҳои таърихии Сотим Улуғзода «Восеъ» ва «Фирдавсӣ», ҳамчунин, қиссаи «Ривояти суғдӣ» ва ҳикояи таърихии «Марги ҳофиз» таассуроти хонандагонро бой карда, дарки зебоишинохтии воқеиятро амиқ мебарад ва ҷаҳоншиносии онҳоро тавсия мебахшад.

Дар дарси адабиёт омӯзгор имкон дорад, ки аз донишҳои аз дарсҳои ҷамъиятшиносӣ ҳосилкардаи хонандагон истифода кунад. Ин имкон медиҳад, ки бисёр масъалаҳои иҷтимоӣ, ки хонандагон дар дарсҳои адабиёт бо онҳо бархӯрд кардаанд, равшан шавад.

Донишҳои ҷуғрофиёӣ имкон медиҳанд, ки бисёр масъалаҳоро саҳеҳ тасаввур кунанд. Ба малакаҳои аз дарсҳои ҷуғрофиё ҳосилкардаи хонандагон такя карда, омӯзгори адабиёт метавонад ба хонандагони синфҳои болоӣ дастур диҳад, ки харитаи сафарҳои адибонро созанд. Масалан, таҳияи харитаи сафарҳои Носири Хусрав, Саъдии Шерозӣ, Мирзо Турсунзода ва монанди инҳоро.

Хондани осори ба табиат бахшидаи адибони тоҷик, ҳайвонотномаҳо на фақат доираи дониши онҳоро ба усулҳои тасвири бадеӣ меафзояд, балки ба дарки нозуқиҳои пайванди инсону табиат низ ёрӣ мерасонад. Ҳамин гуна осори бадеиро омӯзгори ҷуғрофиё низ дар дарсҳо метавонад истифода кунад.

Натиҷаи истифода аз алоқамандии фанҳо аз бисёр ҷиҳат ба тавоноии омӯзгор дар ташкили ҷараёни таълим ва мувофиқати омӯзгорони фанҳои ба ҳам наздик вабаста аст. Ҳамкорӣ дар ин замина ба нақшаҳои умумимақтабӣ низ таъсири муфид мерасонад. Дар ин нақшаҳо на фақат қорҳои берун аз синф (масалан, маҳфилҳо, шабнишиниҳо, викторинаи адабӣ оид ба ягон саёҳат, нишастҳо ва ҷаласаҳои ихтисосӣ), балки дарсҳои умумӣ, дарсҳои семинарӣ, ки вазифаҳои умумии омӯзиширо муайян мекунанд, зикр

мешаванд. Ҳамчунин, санчиши байнифаннии дониши хонандагон, донистани малака, иштирок ба дарсҳои ҳаммавзӯ дар ин равиш роҳандозӣ мешаванд.

Иштироки фаъолонаи хонандагон низ дар ин замина муҳим буда, омӯзгорони таҷрибадор фаъолиятҳои ҷӯяндагии шогирдонро ба роҳ мемонанд. Хонандагони шавқманд ва боистеъдоде, ки меҳоханд касби ояндаи худро интиҳоб кунанд, ба ҷустуҷӯ ҳидоят карда мешаванд. Ба онҳо доир ба ҳамгирии фанҳо ва моҳияти он супоришҳо дода мешавад. Алоқамандии фанҳои таълимӣ дониши хонандагонро аз ҳама фанҳо амиқ сохта, мустақилият ва ҷаҳоншиносии онро афзоиш медиҳад.

Супориш

1. Дар мавзӯи «Алоқаи адабиёт бо таърих» мақола нависед.

2. Доир ба таърихияти романи Сотим Улуғзода «Восеъ» бо дарназардошти алоқаҳои байни фаннии адабиёт осори шифохӣ, таърих ва этнография нишастӣ мувоҳисавӣ гузаронед.

3. Номгӯи осори бадеии адабиёти тоҷикро тартиб диҳед, ки имкони дар дарсҳои таърих истифода кардан дорад.

4. Доир ба мавзӯи «Тасвири табиат дар шеъри Рӯдакӣ» эссе нависед.

Адабиёти омӯзишӣ

Балашова Л. Одновременное изучение взаимосвязанных тем на уроке. Масква, 1973

Мусулмонқулов Р. Асоси як тасвири шоиронаи устод Рӯдакӣ. Дар китоби: Раҳим Мусалмонқулов. Фурӯғи шеъри ҷонпарвар. Душанбе, 1984

Абдусамеди Мулло, Кароматулло Шукрулло. Сабақи дигар. Душанбе, Аржанг, 2009, 190 саҳ.

4.2. ЗИНАҲОИ ТАЪЛИМИ ОСОРИ БАДЕЙ

1. Таснифоти зинаҳо

Омӯзиши осори бадеиро бо мақсади омӯзишию методӣ ба чанд зина метавон тақсим кард: дарси муқаддимаӣ, хондани матни асар, шарҳи мавзӯ ва мундариҷаи асар, таҳлили асар, мустаққамкунӣ, ҷамъбаст ва хулосабарорӣ.

Ҳангоми таълими адабиёт зинаҳои зикршуда ба ҳамин шакл ба пуррагӣ шояд корбаст нашаванд. Онҳо дар ҷараёни фаъолияти омӯзгор яке дигарро тақвият мебахшанд ва ё иваз мекунад. Масалан, ҳангоми таълими очерки таърихӣ бадеии устод Айни «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» хондани пораҳои аз очерк дар дарси муқаддимаӣ хонандагонро фаъл месозад, шавқи онҳоро ба омӯзиши минбаъдаи ин асар меафзояд.

Дар навбати худ азҳудкунии мундариҷаи асар, ки дар ҷараёни хондани он гузаронида мешавад, ба таҳлили матн ва дарки саҳеҳи маънии аслии мундариҷаи асар мадад мекунад.

Дар айни замон мундариҷаи баъзе қисматҳои низоми таъйиншуда барои омӯзиши асари мушаххас дар синфҳои поёнӣ ва болоӣ яқсон нест. Ин ба вазифаҳои омӯзиш ва синну соли хонандагон вобастагӣ дорад.

Агар дар дарси муқаддимаӣ барои синфҳои V1-V11 (аввалин зинаи омӯзиши асари бадеӣ) ба хонандагон дар бораи санадҳои, ки дар асари мавриди омӯзиш равшан таҷассум ёфтаанд, хабар дода шавад, вазифаи омӯзиши адабиёт дар синфҳои болоӣ водор менамояд, ки роҳи зиндагӣ ва эҷодии адиб нисбатан пурра ва бонизом таълим дода шавад. Дар синфҳои поёнӣ тафсири пешакӣ имтиёз дошта, дар синфҳои болоӣ тафсири таърихӣ-фарҳангӣ ва таърихӣ-адабӣ ҷойгоҳи хос дорад.

Масалан, ҳангоми омӯзиши шеърҳои Лоик «Корези Фирдавӣ» дар синфи VII омӯзгор дар тафсири пешакӣ оид ба маънии тасвирҳои ва дарунмоии шеър тавзеҳ медиҳад.

Хонандагонро ба дарки маънии рамзии шеър омода мекунад. Сипас, дарсро метавонад ба дастури зер гузаронад.

Баъди тафсири пешакӣ шеърро аввал муаллим хонда, мазмунашро шарҳ медиҳад ва тобишҳои ҳиссӣ ва маънавии онро баён мекунад. Шогирдон аз паи устод матнро мехонанд ва дар атрофи саволи «Мавзӯи шеъри шоир чист?» гуфтугӯ миёни муаллим ва хонандагон ба тариқи зайл идома меёбад.

- Човидонагии номи суханварро шарҳ диҳед.

-Дар кадом пораи шеър дар ин бора сухан меравад?

-Орзуи Фирдавсӣ аз навиштани «Шоҳнома» чӣ буд?

Сатрҳоеро, ки орзуи Фирдавсиро ифода мекунанд, чудо мекунем. Тасвири Фирдавсӣ ва Лоикро дар синф гузошта байтҳоеро, ки човидонагии қор ва номи шоирро таъкид намудаанд, чудо менамоем.

Ин гуфтугӯ мавзӯъ ва нақшаи шеърро муайян мекунад.

Даромад.

1. Ҷузъиёт, замон ва макони тасвиршуда.

2. Симои Фирдавсӣ.

Қисми асосӣ

3. Орзуи шоир.

4. Корези Фирдавсӣ.

5. Ноумедии шоир, шикасти орзу.

6. Ҷаҳонбинӣ ва шахсияти адиб, ҳунари эҷодкорӣ.

Нақшаро тартиб дода, шарҳ медиҳем, ки ҳар қисм чӣ тобише дорад. Муносибати шоир ба мавзӯи тасвиркардаш чӣ гуна аст? Оғози шеър даромади роҳкушоест. Қитъаи дуум афзоиши лаҳн ва нируи таъкиди мантиқиро собит мекунад. Қитъаи сеюм, махсусан, мисраи «Лек на Маҳмуд инъомаш бидод» садоро баландтар мекунад ва таъкидро меафзояд. Дар қитъаи чорум лаҳн нарм шуда, оҳанги нафрат қувват мегирад: «Орзуи шоир андар дил бимурд...»

Дар қитъаи панҷум лаҳн аз нав қувват мегирад ва ба човидонагии қори неку номи нек итминон медиҳад.

Оре, корезе, ки андар назм канд,

Човидон чорист бар нафъи башар.
Лек дар ў об не, хуни дил аст,
Лек дар ў об не, хуни чигар...

Интиҳои шеър моро ба ибтидои ором ва дақиқи шеър бозмеоварад.

Афзалият ва нуруи чунин хондани ин шеър дар он аст, ки мазмун ва дарунмояи онро даркпазир месозад. Шеъри воҳидро ба қисмҳо чудо карда овоз дар ошкор сохтани эҳсоси андешаи шоир сахм мегирад, ҷавҳари андешаи шоир муайян мешавад, хониши зинда ба ҷовидонагии суҳан итминон медиҳад.

Дар синфи X вазифаи дарси муқаддимаӣ пеш аз омӯзиши мавзӯи рисолавии «Садриддин Айнӣ» мураккабтар мешавад. Эҷодиёти Садриддин Айнӣро дар қаринаи замони зиндагиаш ҳамроҳ бо ташаккули адабиёти муосири тоҷик шарҳ дода, дар ин замина мавқеи тафсири пешакии таърихӣ ва таърихию адабиро ба назар гирифтани лозим аст.

Зинаи дигари омӯзиш хондани матни асар мебошад, ки дар синфҳои поён ва боло мутафовит аст. То синфи V111 аксари асарҳо дар синф пурра хонда мешаванд. Илова ба омӯзондани хониши муассир техникаи хониш низ омӯзонда мешавад. Аз синфи V111 сар карда ҳиссаи хониши мустақилонаи хонагӣ зиёд мешавад, ҳарчанд ки хониши муаллим қисмати асосии корро бар матн дар ҳамаи синфҳо муайян мекунад.

Зинаи сеюм, азхудкунии мундариҷаи асар, фақат дар зинаи сеюми омӯзиш хусусияти мустақилона дорад. Дар синфҳои боло вай бо таҳлили асар якҷоя гузаронида мешавад. Ҳамин тариқ, дар зинаи мазкур яке аз вазифаҳои умумӣ ин аст, ки алоқаи тарафайн бо хонанда барқарор карда шавад. Ба ин васила омӯзгор имкон меёбад, ки савияи хониши аввал ва охириро муқоиса кунад. Чунин усул имкон медиҳад, ки таассуроти комили хонанда ҳифз карда шавад.

Масалан, ҳангоми омӯзиши шеърҳои ба табиат бахшидашуда мазмуни суолҳо метавонад чунин бошад:

1. Шеър ба шумо писанд аст?
2. Дар он дар бораи ба чӣ сухан меравад?
3. Дар шеър чӣ манзараро дидед?
 - а) манзара чӣ ранге дошт?
 - б) оё эҳсос кардед, ки табиат ҳам чон дорад?
 - в) садои табиатро эҳсос кардед?
4. Баъди хондани шеър чиро эҳсос кардед?
5. Чӣ дарде шоирро ба гуфтани ин шеър во доштааст?
6. Ба ин монанд шеърро ёд доред?

Зинаи дигари кор бар болои матн, яъне таҳлили асар дар синфҳои поён ва боло гуногун аст. Дар дарси хониши бадеӣ фақат баъзе ҷузъҳои таҳлил-таҳлили маҳфӣ, ки аввалин тасаввуротро оид ба асари бадеӣ шакл медиҳад, ворид мешавад. Аз синфи VIII сар карда ба таҳлил бевосита имтиёз дода мешавад. Дар синфҳои боло мутобиқи талаботи барнома асар дар контексти эҷодиёти адиб аз назар гузаронида мешавад, ба хонандагон шароит фароҳам оварда мешавад, ки хусусияти асосии ҷинсҳои адабӣ, жанрҳоро шиносанд, қаҳрамони асарро тавсиф карда тавонанд. Хонандагон дар таҳлили асар фаъол мешаванд, вале муаллим ба онҳо роҳбарӣ карда, онҳоро таҳрир ва такмил мекунад.

Масалан, дар вақти таҳлили поре аз матни очерки Айнӣ «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» дар синфи VI диққати асосӣ ба хусни тасвири Айнӣ дода мешавад. Маҳорати ӯ дар тасвири корномаи ҳучандиён бояд нишон дода шавад. Ҳамин тариқ, баъди хондани матн дараҷаи фаъоли тасаввуроти хонандагон муайян мешавад. Хусусияти ҳис ва тафаккури образноки онҳо ошкор мегардад. Хониши матн ҳамроҳ бо сухбат ва суолу ҷавоб, ки ба дарки мундариҷаи образноки матн нигаронида шудааст, гузаронида мешавад.

Таҳлили матни Садриддин Айнӣ дар синфи VII бо таҳлили нисбатан амиқ ва комил иваз карда мешавад. Масалан, ҳангоми таълими ҳикояти «Бозаргон ва тӯтӣ» аз

«Маснавии маънавӣ»-и Чалолиддини Балхӣ ба хонандагон намунаи хунари адабӣ будани он ва аз рӯи қонунияти ин хунар таҳлил кардани онро бояд муаллим фаҳмонад.

Арзиши ғоявии ин ҳикоятро шарҳ дода, моҳияти тимсоли тўтӣ ва симои бозаргонро бояд мушаххас намуд. Хонандагон бояд донанд, ки асли мавзӯи ин ҳикоят тасаввуфист ва мақсад аз дарси тўтӣ ҳамон мавзӯи дунёи фонӣ, яъне ҷаҳонест, ки мо дар он зиндагӣ дорем. Чун хонандаи синфи 7 ба фаҳми ин масъала намерасад, бинобар ин, бояд чиҳати ахлоқии ҳикоятро дар мадди назар гирифт. Яъне ғояи ватан ва ватандорӣ метавонад маҳаки андеша бошад. Аз ҳамин мавқеъ дар дарсҳои баъдӣ афсонаро кироат карда, диққати хонандагонро ба тимсолҳои бозаргон, тўтии асир, тўтиҳои Ҳиндустон ҷазб намудан ба дарки моҳияти асар мусоидат хоҳад кард. Моҳияти асарро шарҳ дода, дар хотимаи дарс хулосаи аввалро такрор ва такмил мебахшем, барандагони мавзӯъ ва андешаву орои муаллифро дармеёбем.

Асари бадеӣ дар қаринаи роҳи зиндагӣ ва эҷодии адиб таҳлил карда мешавад. Дар таҳлил фаъолияти мустақилонаи хонандагонро низ ба назар гирифтани лозим аст.

Тадричан мундариҷа ва шакли дарс тағйир меёбад. Умумияти ҷиҳати ин дарс дар заминаи мушоҳидаҳо ва натиҷагирӣ, ки дар ҷараёни омӯзиш ҳосил шудааст, воқеъ мешавад. Чун қоида, дар дарсҳои хотимаӣ дар асоси матни бадеии омӯхташуда машқҳои инкишофи нутқи даҳонӣ ва хаттӣ гузаронида мешавад.

Дар синфҳои болоӣ дарсҳои хотимаӣ мураккабтар мешаванд. Бештар натиҷагирӣ аз хусусиятҳои бадеии асар бояд мавриди диққат бошад.

Илова ба он ки дар синфҳои болоӣ дарсҳо мураккабтар мешаванд, равиш ва усули омӯзиш низ як дараҷа тағйир меёбад. Масалан, дар дарсҳои муқаддимавии синфҳои болоӣ омӯзгор зиёдтар сухан мегӯяд, мавқеи сухани ӯ меафзояд, дар зинаи миёна сухан шакли асосии омӯзиш хоҳад монд.

Дар бораи мундариҷа ва равиши омӯзиши асар дар зинаҳои гуногун андешида, набояд фаромӯш кард, ки мундариҷа ва усули омӯзиши маводро аз бисёр ҷиҳат навъ ва намуди асари бадеӣ низ муайян мекунад.

Дарсҳои муқаддимаӣ. Зарурати дарсҳои муқаддимавиро ҳамчун зинаи аввали омӯзиши адабиёт вазифаҳои равшанчиносии омӯзишӣ ва душвории матн омӯхташаванда муайян мекунад.

Дарсҳои муқаддимаӣ ё худ раҳнамо хонандаро ба дарки комили асари бадеӣ омода мекунад. Агар тайёрии хонандагон барои фаҳмидани матн кифоя бошад, дастурҳои раҳнамо ва шарҳу баст метавонад камтар бошад. Баръакс, агар хонанда ба фаҳмидани матн ба кадри кифоя омода набошад, он гоҳ роҳнамоии ӯ бештар хоҳад буд. Шарҳу бастии пешакӣ хонандаро ба дарки мазмуну ғояи асар, хусусиятҳои бадеии он омода мекунад.

Ҳамин тариқ, вазифаҳои дарси роҳнамо дар вақти таълими адабиёти тоҷик иборат аз инҳост:

- шавқи хонандаро ба омӯзиши асар афзудан;
- асосҳои дарки онро ба вучуд овардан;
- алоқаро бо осори пеш омӯхташуда таъмин кардан;
- бо луғат ва таъбироти душворфаҳм ошно кардан;
- бо муаллиф, ҷаҳонбинӣ ва хусусияти ҷаҳонфаҳмии ӯ ошно намудан;
- замони таълифи асарро муайян кардан;
- таърихи таълифро хабар додан;
- ҷойгоҳи асарро дар контексти таърихӣ адабӣ ва эҷодӣ адиб муайян намудан;

Дарси мушаххаси роҳнамо фақат аз якҷанд ҷанбаи иборат аст. Дар шароити таълими адабиёти тоҷик дарси роҳнамо метавонад ҳадафҳои зерин дошта бошад:

- фаҳмиши ғоя ва мавзӯи асарро осон мекунад;
- шавқангез аст;
- барои дарки матн бадеӣ заминаи муайяни ҳисси ба вучуд меоварад;

- душвории фаҳмиш ва мушкилоти забониро аз байн мебарад.

Мундариҷаи дарси роҳнамо аз синну соли хонандагон, жанри асари бадеӣ, вазифаи тарбиявӣ омӯзишӣ, равиши охирини таҳлилӣ, дараҷаи ошноӣ бо назарияи адабиёт вобаста аст.

Дарки асари бадеӣ кори душвор аст, ки ба фаъолияти тафаккури бадеӣ вобастагӣ дорад. Дарси роҳнамо мушкилихоеро, ки дар ин роҳ ба миён меоянд, аз байн хоҳад бурд. Тафсир яке аз василахоест, ки метавон дар дарси роҳнамо онро истифода кард. Омӯзгор масъалаҳои хусусияти ахлоқӣ, зебошинохтӣ, таърихӣ-адабӣ, этнографӣ ва таърихӣ доштара шарҳ дода, бо ин роҳ хонандагонро ба фаҳмидани матн тайёр мекунад.

Бештар ба он кӯшидан лозим аст, ки дарси роҳнамо омил ё худ василаи фаъл кардани тасаввуроти хонандагон гардад. Адабиёт дарки образҳои воқеият аст. Бинобар ин, образҳои осори бадеиро хонандагон бояд дар тасаввуроти худ кунанд ва зинда доранд. Таҷриба нишон медиҳад, ки бе тайёрии пешакӣ дар хонандагон таассуроти аёнӣ ба вучуд намеояд. Агар чунин таассурот ба вучуд ояд ҳам, бо матн ва ғояи асар мувофиқат намекунад. Ҳамин гуна дарси раҳнамо барои донишҷӯи образҳои тасаввурӣ шеърӣ классикӣ муҳим аст.

Намуди асосии дарсҳои раҳнамо барои синфҳои V1-V11 суханронии муаллим, сухбат, кор аз рӯи тасвир ва ё маводи намоишӣ, саёҳат, иншоии тасвирӣ ва ҳикоят дар асоси мушоҳидаҳои хонандагон мебошад.

Дар синфҳои боло тарзи истифода ва корбурди ин намудҳо дар дарсҳои раҳнамо мураккабтар мешавад. Агар дар дарси хониши бадеӣ сухбат ва ҳикояти муаллим имтиёз дошта бошад, дар дигар дарсҳои таълими адабиёт ба ҳикояти муаллим унсурҳои лексия ҳамроҳ карда шуда, сухбат нисбатан пурмазмун ва пурғунҷош мегардад.

Пахлуҳои асосии мундариҷаи дарсҳои раҳнаморо аз назар мегузаронем.

1. Омодагӣ барои шинос шудан бо асар дарки бунёди ғоявӣ ва мавзӯи асарро осон мекунад. Ин усул бо баёни ахбори гуногуне, ки бе дониستاني он фаҳмидани моҳияти асари бадеӣ душвор мешавад, амалӣ карда хоҳад шуд. Ин метавонад тафсири таърихӣ бошад. Масалан, муаллим пеш аз хондан ё хонандани матни очерки устод Садриддин Айнӣ «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» дар синфи VII оид ба ҳучуми муғулон ба Осиёи Марказӣ маълумоти мухтасар дода, моҳияти ин ҳучуми истилогаронаро шарҳ медиҳад. Ҳамчунин, асоси таърихӣ асар ва таърихияти тасвир низ бояд эзоҳ ёбад. Дар замони ҳучуми фашистон ба хоки Шӯравии собиқ ба ин мавзӯ даст задани устод Садриддин Айнӣ низ бояд арзёбӣ шавад.

Таъкид мекунем, ки ҳикояти муаллим дар бораи сарчашмаҳои ҳаётии очерк фаъолиятнокии хонандагонро дар роҳи дарки асар зиёд мекунад ва тасаввуроти содаю воқеъгароёнаи онҳоро ислоҳ менамояд.

Тафсири таърихӣ ҳаётӣ ва таърихӣ фарҳангӣ дар ин ҳол маълумоти таърихро такмил ва тақвият мебахшад, ки ба хонандае, ки аз замони шурӯи ҳодисаҳо хеле дур аст, барои дарки саҳеҳи воқеияти он замон ёрӣ мерасонад. Ҳамин тариқ, омӯзгор ба тарзи дастрас дар бораи ҳучуми истилогаронаи муғулон нақл мекунад. Маводи тасвирӣ ва намоишӣ ба хонандагон ёрӣ мерасонад, ки дар бораи таърихи ҳучуми муғулон ва моҳияти ватандӯстонаи муборизаи хучандиён тасаввуроти комил пайдо кунанд.

Дар синфҳои боло тафсири таърихӣ адабиётшиносӣ, ки таърихи таълифи асар, мавқеи он дар эҷодиёти адиб ва чараёни адабиро фаро мегирад, ҷойгоҳи хос дорад. Масалан, хонандагони синфи даҳ бе маълумоти пешакӣ шояд асоси таърихию иҷтимоии «Чаллодони Бухоро»-и устод Айниро дарк накунанд. Ба ҳамин монанд маълумоти пешакӣ доир ба зиндагиномаи Аҳмади Дониш лозим аст.

2. Шавқӣ хонандагонро ба асари барномавӣ афзудан паҳлуи дигари мундариҷаи дарси раҳнамо мебошад. Дарки

осори ҳунар ҳамон вақт лаззатбахш аст, ки агар хонанда аз воқеаҳо, сарнавишти шахсиятҳо пешакӣ лаззат бубарад, агар ин шавқмандӣ дар тамоми чараёни кор бо матн риоя шавад. Кори маҷбурии азхудкунии асари бадеӣ шавқи хонандагонро кушта, дар ниҳояти кор нисбат ба хондан дилсард мекунад ва ба рушди шахсият зиёни ислоҳнашаванда мерасонад.

Яке аз ҳадафҳои дарси раҳнамо хонандагонро шавқманд карда, дар онҳо хоҳиши хондани асари бадеиро бедор кардан аст. Ин кор ба василаҳои гуногун иҷро мешавад. Масалан, пеш аз хондани асаре, ки дар боби табиат, фаслҳои сол бахс мекунад, хонандагонро ба тамошоӣ табиат бурдан судбахш аст. Онҳо махсусияти табиат, фаслҳои солро, ки дар асари бадеӣ тасвир шудааст, омӯхта ҳодисаҳои гуногунро ташхис медиҳанд. Хонандагон дар ин замина аз рӯи мушоҳидашон метавонанд иншоӣ тасвири нависанд ва то ҷое муассирии тасвири шоиронаро дар қиёс бо матни хондашон амалан дарк ва эҳсос кунанд.

Воситаи аёни ҳамон вақт ба ҳадаф мерасад, ки агар бо суханони омӯзгор мутобиқат кунад. Маводи интиҳобкарда набояд танҳо аз ҳисоби хушки санадҳо, шахсиятҳо, ҳодисаҳо иборат бошад. Маҳорати омӯзгор, дониши ҳаматарафаи ӯ, муҳаббаташ ба касб, сухани бурро, унсият бо синф, ба ҳисоб гирифтани синну соли хонандагон, интиҳоби саҳеҳи мавод заминасози муваффақияти кори муаллим аст.

Ба назари мо, интиҳоб ва хондани (ҳатто аз ёд кардани) поре аз «Номаи Рустами Фаррухзод» беҳтарин раҳнамо барои дарки ҳашамати таърихӣ ва маънавии Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯст.

Рустам ин номаро аз ҷанги Қодисия ба бародараш менависад, ки иборат аст аз тавзеҳоти равшане дар бораи вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ Эрон дар оғози қарни панҷум. Вазъи ошуфтаи кишвар, ки бар асари тасаллоти тозиён ва ғалабаи ғуломони турк ва туркзодони аморатҷӯӣ падидаи омада буд, дар ин санади бисёр бузурги таърихӣ адабӣ бисёр муассир будааст, ки Фирдавсӣ нигоштааст:

Биёвард суллобу ахтар гирифт,
Зи рӯзи бало даст бар сар гирифт.
Яке нома сӯи бародар ба дард
Набишту суханҳо ҳама ёд кард.
Нахуст офарин кард бар Кирдгор,
К-аз ўяст неку бади рӯзгор.
Дигар гуфт, к-аз гардиши осмон
Пажтуҳанда мардум шаванд бадгумон.

Чун ин нома санади муҳим аст ва мақоми шоистаи таърихӣ ва адабӣ дорад, дарёфт ва азхуднамоии матни пурраи он ба мақсади омӯзиш ва баҳрабардорӣ аз манфиат холӣ нест. Ин маводро дар синфҳои боло баъзе хонандагон метавонанд қаблан тайёр карда, дар синф атрофи он суҳбат кунанд, ки ин шавқи ҳамсинфнашонро бедор мекунад. Ин суҳбати раҳнамо калиде мешавад ба ганҷинаи афкори ватандӯстии Фирдавсӣ.

БОБИ 5

ТАЪЛИМИ ВАЗНИ ШЕЪРИ ТОЧИКӢ

Арзиши сухан ва хоса мақоми шеърӣ хониши муассири он аз замонҳои қадим барои ниёкони мо ҷойгоҳи намоён дорад. Шеър ва каломи мавзун бо хушоҳангӣ ва дилрабоӣ ҳамсафари ҳамешагии ниёкон буд. Мушкилот ва масоили гуногуни назарияи адабиёт аз замонҳои қадим бо тарзу усулҳои ҷудогона омӯзонида мешуданд. Дар асрҳои миёна донишмандон Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Ар-Родуёӣ, Шамси Қайси Розӣ, Насриддини Тӯсӣ, Рашиди Ватвот,

Муҳаммад Авфӣ ва чанде дигарон низом ва системаи масъалаҳои назариявии каломӣ бадеъро муайян кардаанд. Дар мадрасаҳои илмҳои калом, балоғат, қофия, арӯз, саноеъи бадеӣ, суҳанварӣ ва дар умум қонунҳои осори бадеӣ, ҳунари шоирӣ ва сабқҳои адабӣ омӯзонидани мешуд, ба воситаи баҳсу мунозира, с у ҳбату муҳокимаҳои адибон ва донишмандон дақиқ ва устувор мегардид.

Дар ин замина, яке аз рукнҳои таълими адабиёти тоҷик интиҳоби матну маводи арзишманди осори адабӣ буда, шинохту арзёбии он тавассути таълими асосҳои назарияи адабиёт, махсусият ва фарқияти байни назму наср, омӯзиш ва таълими вазни шеър, воситаҳои тасвири каломӣ бадеъ ва дигар масоили адабиётшиносӣ сурат мегирад. Муҳимтар аз ҳама, ҳангоми таълими мавзӯҳои назарияи адабиёт пайдархамӣ, муназзамӣ, дақиқназарӣ, системанокӣ ва алоқамандии зинаҳои таълим ва хусусияти равонию дидактикӣ ба инобат гирифта шавад. Вабаста ба ин, дар барномаҳои таълимии мактаби миёнаи таҳсилоти умумӣ ва факултаҳои суҳаншиносии донишкадаву донишгоҳҳо таълими вазнҳои шеъри тоҷикӣ ва шарҳу тафсири каломӣ мавзун аз масъалаҳои муҳим маҳсуб меёбад.

Сарчашмаи ин ҳама созандагӣ ва ҳалли мушкилоти омӯзишу парвариш дар дастрасии таҳсилоти босифат аз суруди аллаи модарон оғоз гардида, баъдан дар боғчаи кӯдакон бо сурудҳои гуногун, аз «Бойчечак», «Ман калон мешавам», «Олуча гули бодом», «Гумон набаред» ва ғайраҳо идома меёбад. Аз нахустин қадам ба остонаи мактаб наврасони хурдсол ба азхуд намудани «Алифбо» ва аз ёд намудани байт ва порчаҳои шеърӣ рӯбарӯ мешаванд. Хонандагони хурдсол дар зинаи аввали таҳсил ба суҳани мураттабу оҳангдор, мавҷудияти каломӣ мавзун, ки баъдтар бо номи назм ва шеър ёдрас мешавад, шинос мегарданд. Муҳимтар аз ҳама, дар ин давраи таҳсил бояд хусусияти педагогию психологии ташаккули хонандагони хурдсол ба

эътибор гирифта, дар асоси меъёрҳои соддаи фаҳмишу идрок инкишоф ёбанд. Дар баробар ин, аини замон дар методикаи таълими адабиёти тоҷик, махсусан, асосҳои назариявии каломи мавзун мушқилот ва нофаҳмиҳо ҷой доранд.

Мушоҳида аз муқоисаи китобҳои дарсӣ аён месозад, ки дар онҳо меъёрҳои санчидашудаи аз содда ба мураккаб равона гардидани фаҳмишу дониши мактабиён на ҳамеша риоя мегардад. Шояд ин раванд аз огоҳ набудани муаллифон аз принципҳои омӯзишу парвариш, асосҳои дидактика, равшиноӣ ва методикаи таълими фанҳо ва маҳдудияти ҷаҳонбинӣ ва ҳунари эҷодкорӣ онҳо башад. Аз ҷониби дигар, таҳлили барномаи ҷорӣ адабиёти тоҷик (Душанбе, 2007) аз ҷониби мутахассисон равшан сохт, ки дар синфҳои 5-11 омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти 127 адиб пешбинӣ шудааст, ки хеле зиёд аст. Ҳамзамон, таълими эҷодӣ 29 адиб тақрибан дар синфҳои гуногун зарур доништа шудааст.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки ба хонандагон на парвариши ҳусни маънӣ, зебоиписандӣ, завқи адабӣ, балки як навъ тазкираи адабиёт ва адабиётшиносиро пешниҳод кардаем. Матни адабӣ ва маводи назарӣ низ бе назардошти хусусияти синнусолӣ пешниҳод гардида, тақсими соатҳо барои таълими онҳо низ мувофиқи матлаб муайян нашудааст.

Дар китобҳои дарсии адабиёт оид ба хусусияти фарқкунандаи назму наср, оҳангнокии сухан, вазни шеър ва мусиқивияти он, бахрҳои арӯз, мисраъ, байт, ҳичо ва хелҳои он, қофия, радиф, жанрҳои адабӣ ва намудҳои он то андозае маълумот дода шудааст. Дар баробари ин, ҳанӯз ҳарачу марачҳо дар таҳияи барномаҳои таълим, китобҳои дарсӣ, дастур ва воситаҳои аёни таълим вучуд доранд ва танзими маҷмӯи таълимию методӣ ба меъёри муайян надаромада, маълумоти китобҳои дарсӣ ва ҳаҷми муайяншудаи соати

таълим чихати омӯзиши масоили назариявии адабиёт ноқис ва сатҳӣ мебошад.

Ислоҳи ин раванди номатлуб дар замони муосир, махсусан, дар даврони ислоҳоти соҳаи маорифи кишвар боз ҳам бештар аҳамият касб менамояд. Ба андешаи мо, як сабаби асосии коста будани таълими адабиёт дар мактаб ва донишкадаву донишгоҳҳо заъфияти касбии омӯзгорони соҳа мебошад, ки аксаран аз назокати забон ва ғановати осори адабӣ бебаҳраанд, ҳатто, оддитарин масоили шинохти каломии бадеӣ: вазн, қофия, радиф ва умуман, мизони шеърро наметонанд.

Дар таълими адабиёти тоҷик шеър қисми асосӣ ва муайянкунанда буда, вазни шеър аз масъалаҳои муҳим ва мушкили тадрис маҳсуб меёбад. Бинобар муҳим ва мушкил будани масоили вазни шеър зарур аст, ки мухтасар оид ба низом, хусусият ва табиати вазни шеър маълумоти мухтасар пешниҳод намоем.

Дар адабиёти қадим вазн таносуби мувақатии мисраъҳо буда, баъдтар дар асрҳои миёна мизони оҳангнокии каломии мавзун, ки дар асоси зада, миқдори ҳичо ва қофия сурат мегирфт, фаҳмида мешуд. Дар замони муосир ҳар як ҷинси адабӣ аломатҳои хоси худро дорад. Дар ин радиф вазн аломат ва хусусияти асосии каломии мавзун буда, шакли асари бадеӣ ва фарқияти байни назму насрро муайян мекунад. Асолат, таърихи пайдоиш, навъҳо ва моҳияти вазни шеърро наомӯхта, аз худ кардани осори адибон, мушкилоти назм ва шеър имконнопазир аст. Ҳамзамон, хониши муассир ва балоғати суҳанварӣ низ ба фаҳмиши анвои улуми сегонаи адабӣ-арӯз, қофия ва бадеъ алоқаманд аст.

Вазн аломати асосии каломии мавзун буда, низому таносуби махсус дар савту ҳичоҳои шеър аст. Шиносоӣ ба табиати вазн ва ҳелҳои он, оҳангнокии шеър, навъҳои ҳичо, қофияву радиф, шаклҳои жанрҳои адабӣ ва монанди

инҳо маҳз аз донишони вазн оғоз ёфта, минбаъд такмилу тақвият меёбад. Дар адабиётшиносии муосири ҷаҳон чор навъи вазнро муайян кардаанд: ададӣ (нумерикал), такяӣ (аксентал), сифатӣ (квантативӣ) ва оҳангӣ (тоникӣ).

Дар назми тоҷикӣ ду навъи вазн: ҳичоӣ (ададӣ ва ё нумерикал) ва арузӣ (сифатӣ ва ё квантативӣ) мавҷуд аст, ки ҳар яке дорои мушаххасот ва махсусияти назаррас ва давоми мантиқии ҳамдигаранд. Аз ин ҷост, ки дар адабиётшиносии муосири тоҷик ба тартибу низоми муайян, паси ҳамдигар тақрор омадани пораҳои тараннумӣ (рукнҳо), риояи таносуби мисраъҳо, оҳангу мусиқияти шеър, миқдори ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ ва задаро вазн номидаанд.

Қадимтарин намунаҳои назми қавмҳои ориёинаҷод дар вазни ададӣ (ҳичоӣ) дар осори адабии забони авестой, дар яштҳо ва готҳои зардуштӣ суруда шудааст. Хусусияти асосии ин намуди вазн дар баробарии миқдори ҳичо дар ҳар як мисраъ аст. Бо пайдоиши ва таъсиргузориҳои вазни арузӣ доираи истифодаи вазни ададӣ (ҳичоӣ) маҳдуд гашта, танҳо дар фолклор ва адабиёти бачагона боқӣ мондааст.

Мисол:

Гу-мон на-ба-ред, (5 ҳичо)

Ки ман хурд ҳас-там. (5 ҳичо)

О-лу-ча гу-ли бо-дом, (7 ҳичо)

Ман дух-та-ра-ки до-дом. (7 ҳичо)

Вазни сифатӣ дар адабиёти форсу тоҷик ва араб вазни аруз аст, ки дар замони юнонии бостон, санскрит ва латинӣ ҳос аст. Асли ин вазн ба сифат ва оҳанги ҳичоҳо вобаста мебошад. Низоми вазни аруз аз рӯи кашфи олими араб-Халил ибни Аҳмад бар нӯҳ руکن бунёд ёфтааст:

1. Ма-фо-й-лун (у - - -)
2. Фо-и-ло-тун (- у - -)
3. Мус-таф-ъи-лун (- - у -)
4. Маф-ъӯ-ло-ту (- - - у)

5. Фа- \bar{y} – лун (у - -)
6. Ма-фо-и-ла- тун (у –у у -)
7. Му-та-фо-и- лун (уу –у -)
8. Фо-ъ(и)- ло- тун (- у - -)
9. Мус-таф-ъ(и)- лун (- - у -)

Баъдтар донишманди дигари араб Ҳасан ибни Ахфаш рукни фо-и-лун-ро кашф намуд ва теъдоди аркони арӯзро ба 10 расонид.

Бо мурури замон теъдоди аркони арӯзӣ аз ҷониби донишмандони Араб ва Аҷам афзоиш ёфта, то ба 350 расидааст.

Дар вазни арӯз ҳичо мақоми асосӣ ва муайянкунанда дошта, шинохти вазн ба муайянкунии ҳичоҳо вобастагӣ дорад.

Дар назмшиносӣ ҳарфҳоро ба ду гурӯҳ: садонок (мусавват) ва ҳамсадо ҷудо намудаанд:

1. Садонокҳои кӯтоҳ: *а, и, у.*

2. Садонокҳои дароз: *о, \bar{y} , \bar{i} .*

Ҳичоҳо дар вазни арӯз ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: кӯтоҳ, дароз, кашида (ё якунимҳичогӣ). Дар баробари ин ҳичоҳои кӯтоҳ ду навъ доранд:

1. Як садонокӣ кӯтоҳ: *а, и, у.* Мисол: а-ро-ба, и-до-ра, у-мед.

2. Як ҳамсадо ва як садонокӣ кӯтоҳ дар охир. Мисол: та-во-но, би-хандид, бу-вад.

Ҳичоҳои дароз чор навъ мешаванд:

1. Як садонокӣ кӯтоҳ: о-зод, э-раҷ, ӯ-рун.

2. Як ҳамсадо як садонокӣ дароз дар охир: но-дир, сӯ-зон, бе-дор.

3. Ду ҳамсадо ва як садонокӣ кӯтоҳ дар мобайн: *рав, дил, тез, бин, дар, гул, нур, шед.*

4. Як садонокӣ кӯтоҳ ва як ҳамсадо дар охир: ин-сон, ан-деша, ус-мон.

Ҳичоҳои кашида (ё якунимҳичогӣ) шаш навъ мешаванд:

1. Як садоноки дароз ва як ҳамсадо дар охир: оф-гоб, ӯр-дак, эх-сон.
2. Ду ҳамсадо ва як садоноки дароз дар мобайн: хур-шед, дор-боз, мӯр-ча.
3. Се ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ дар мобайн: хурд, шаст, бист.
4. Се ҳамсадо ва як садоноки дароз дар мобайн: дӯст, корд, бехт.
5. Як садоноки кӯтоҳ дар аввал ва ду ҳамсадо дар охир: ақл, умр, ишқ.
6. Як садоноки дароз дар аввал ва ду ҳамсадо дар охир: орд, ӯст.

Дар муайян кардани вазни арӯз ҳичоҳои кӯтоҳро бо аломати –У, ҳичоҳои дарозро бо аломати - , ҳичоҳои кашидаро бо аломати –У ва ҳичоҳои охирро бо аломати ~ ишора менамоянд. Ҳамчунин, ҳангоми таҳлили вазни шеър тарзи қироат ва риояи қоидаҳои васли ҳарфҳо ва ҳичоҳо дар рукнҳо муҳим мебошад.

Дар омӯзиш ва муайян кардани вазни шеър дар баробари донишони ҳичо ва навъҳои он азхуд намудани тақтеъ ва рукн шартӣ муҳим мебошад. Дар луғат тақтеъ калимаи арабӣ буда, ба маънои қатъ кардан, буридан меояд ва ҳамчун истилоҳи арӯзшиносӣ ба қитъаҳо ва пораҳои ҳамоҳанг ва мутаवози тақсим кардани байтро ифода менамояд. Тақтеъ ду ҳел мешавад: ҳичой ва арконӣ ва ё порчаҳои тараннумӣ. Тақтеъи ҳичой муайян кардани ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ буда, тақтеъи арконӣ, яъне рукнӣ аз рӯи қитъаҳои ҳамоҳанг ба порчаҳои тараннуми ҷудо кардани шеър аст.

Рукн низ калимаи арабӣ буда, маънои поя ва сутунро ифода менамояд. Рукнҳо аз рӯи ҷои ишғолкардашон дар

байт номҳои ҷудогона мегиранд. Рукни аввали мисраи якуми байт - садр, рукни аввали мисраи дуввуми байт - ибтидо, рукни охири мисраи якуми байт-арӯз, рукни охири мисраи дууми байт – зарб ё худ аҷз ва рукнҳои байниро ҳашв меноманд. Мисол:

Эй сор-бон/ ко-ҳис-та рон /ко-ро-ми чо/-нам ме-ра- вад,
 (садр) (ҳашв) (ҳашв) (арӯз)

Он дил-ки бо/-худ дош-там/ бо дил-си-то/-нам ме-ра-вад.
 (ибтидо) (ҳашв) (ҳашв) (зарб ё а ҷз)

Аз рӯи қоидаҳои вазни арӯз аломатҳои шартии ин байт чунин аст:

- - У - / - - У - / - - У - / - - У - /
 - - У - / - - У - / - - У - / - - У - /

Дар баробари ин, дар байт вобаста ба миқдори рукнҳо вазн тағйир меёбад. Агар байт аз 8 рукн иборат бошад- мусамман (ҳаштгона), аз 6 байт иборат бошад- мусаддас (шашгона), аз 4 рукн иборат бошад - мураббаъ (чоргона), аз ду рукн иборат бошад – мусанно (дугона) номида мешавад. Бинобар ин, байти боло баҳри раҷази мусаммани солим аст, зеро дар баҳри раҷаз (мустафъилун /-У - -/) эҷод шуда, аз ҳашт рукни солим иборат аст.

Ҳамчунин, ҳангоми ба рукнҳо ҷудо кардани байт хониши он дақиқназарона бояд гузаронида шавад. Дар хониши шеър як тартиби муайян ва махсус ба оҳанги шеър алоқаманд аст. Дар чунин навъи хониш истиҳои мантиқӣ ба риояи маъноӣ калимаҳо вобаста набуда, як порайи ҷудогонаро дар бар гирифта, худуди рукнҳоро муайян мекунад.

Дар омӯзиши назм аз худ намудани мушкilotи тактеъ ва рукн, қоидаҳои зихофат, баҳрҳои асли ва фаръии арӯз, қофия ва радиф, задаи мантиқӣ, анвоъи шеър, балоғат ва фасоҳати калом, санъатҳои маънавӣ ва лафзӣ аҳамияти махсус дорад. Ҳангоми хондани шеър муаллими огоҳ дар баробари ба ташбеҳу тавсифҳо эътибор додан бояд ба танини

фикраву мисраъхо низ эътибор диҳад. Муаллиме, ки вазни арӯз ва қавоиди онро намедонад, бешак, дар хониши бадеии муассир (шеър) муваффақ намешавад. Барои мисол, муаллиме, ки вазни шеърро намедонад, байти зеро равону фасеҳ хонда наметавонад. Ҳол он ки агар мо ин суннати хонданро риоя карда натавонем, дар ин равиши хониш ҳеҷ вақт комёб нахоҳем шуд:

*Тоат он нест, ки бар хок ниҳӣ пешонӣ,
Сидқ пеш ор, ки ихлос ба пешонӣ нест.*

Агар вазни арӯзро риоя кунем, ин байти Саъдиро на ба тарзи «тоат он», балки ба сурати «тоъатон» ва «пеш ор»-ро ба сурати «пешор» талаффуз бояд кард. Пас аз он ки байтро дурусту фасеҳ хондем, бояд талаффузро возеҳ бинависем. Ба таъбири дигар, дар таъмини вазни шеър бояд хатро то мумкин аст, ба сурати малфуз наздик кард. Ин хат хатти арӯзӣ номида мешавад. Бинобар ин, ба омӯзгорон ва толибилмон тавсия дода мешавад, ки аз дастурҳои таълимию методӣ истифода намоянд.¹

Аз таҳлил ва мушоҳидаҳо бармеояд, ки барои хонандагони мактаби таҳсилоти умумӣ, донишҷуёну толибилмон ва омӯзгорони соҳаи адабиёт аз худ кардани мавзӯ ва масоили гуногуни фановарии адабиёт муҳим ва зарур мебошад. Бинобар ин, намунаи мавзӯ ва масъалаҳои назариявии таълим адабиётро вобаста ба синфҳо чунин муайян намудан мумкин аст:

¹ Нигаред ба дастур ва рисолаҳои С.Давронов. Омӯзиши вазни шеъри тоҷикӣ, - Душанбе, Маориф, 1992. Зеҳнӣ Т. Санъати суҳан.- Душанбе, Ирфон, 1979. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам.Д., Маориф, 1991. Таҳқиқ ва таълими арӯз,Д., Дониш, 1995. Шарифов Х. Қалом бадеъ. Д., 1992. Б. Сирус. Арӯзи тоҷикӣ. Д., 1963. Тақии Ваъидиёни Комёр «Фунун ва саноеи адабӣ», Душанбе, 1993)..)

Синфи 5. Маълумоти ибтидоӣ дар бораи эҷодиёти даҳонакии халқ, (фолклор), намунаҳои эҷоди бадеии халқ, зарбулмасалу мақол, ҳикоя, қисса, симои адабӣ, қаҳрамон, мавзӯъ, ғояи асар, сюжет ва матни асари бадеӣ, маҳорати суҳанварӣ, инкишофи нутқи даҳонӣ ва хаттӣ, риояи нозуқиҳои баёни нутқ, хониши муассир ва воситаҳои тасвир.

Синфи 6. Муҳимият ва қимати асари бадеӣ, адабиёт-китоби зиндагӣ, мақоми муаллиф ва ҷаҳонбинии ӯ, шахсияти адиб, фаҳмиши ғоя ва симои адабӣ, жанрҳои фолклорӣ, композитсияи асари бадеӣ, тавсифи табиат (пейзаж), монолог ва диалог, ҳунари суҳанварӣ, воситаҳои тасвири баён, низом ва меъёрҳои шеър.

Синфи 7. Инсон ва инсонгарой, одамият ва маънавият дар адабиёт, адабиёт – оинаи ҳаёти башар; фаҳмиши олами қаҳрамон ва персонажи асари бадеӣ, алоқамандии характер, симо ва воқеияти зиндагӣ; инкишофи фаҳмиши тасвир ва воситаҳои баён, суюжет ва композитсия, ҷинс ва жанрҳои адабӣ ва намудҳои он: эпос, лирика, драма, арзишмандии ҷузъиёти тасвир, мазҳака ва ҳаҷв ҳамчун воситаи баёни ҷаҳонбинии муаллифи асари бадеӣ, инкишофи шинохти мизони шеър, радиф қофия, вазн, санъатҳои маънавий ва лафзӣ.

Синфи 8. Адабиёти бадеӣ ва ҳақиқати ҳаёт, идея ва ҷаҳонбинии адиб, мазмун ва шакли асари бадеӣ, таҷассум ва тасвири образҳои ҳаёт, таҳайюлот ва ангеизиши шуур, образ ва характер; инкишофи фаҳмиши сюжет, унсурҳои он ва композитсия, воситаҳои тасвири бадеӣ, зиддият, низоъ ва нифоқ дар асари бадеӣ; ҷинс, намуд ва жанрҳои адабӣ, анъана ва навоварӣ, назокати забон ва ғановати асари бадеӣ; афоризм, эпиграф, рӯзи лирикӣ, рамз, мушкилот ва муаммо дар асари бадеӣ.

Синфи 9. Адабият-шакли шуури ҷамъият, вазифаҳои идеологии адабиёт, ягонагии шакли мазмун, фардият, тип ва типикунонӣ, шахсият, идеологияи санъаткор ва симои адабӣ; инкишофи фаҳмиши драма, роман ва навъҳои онҳо,

сабки нигориши адиб, шинохту шарҳи матн ва зерматни бадеӣ, бозёфти эҷодии санъаткор.

Синфи 10. Раванди адабӣ ва анъанаву навоарӣ, фарқияти адабиёти бадеӣ аз илм, табиати эстетикӣ ва маърифатбахшии адабиёт, фаҳмиши сабк ва услубҳои адабӣ, мутамоилияти адабиёти бадеӣ, алқамандии илми адабиётшиносӣ бо илмҳои дигар.

Синфи 11. Нависанда, замон ва ҷомеа, идеали санъаткор, падидаҳои шеърӣ муосир, шеърӣ озод, методҳои бадеӣ ва равияҳои адабӣ, романтизм, реализм ва модернизм, махсусияти адабиёти миллӣ, ҳудодоҳӣ ва ҳештаншиносӣ, ҳамгирӣ ва таъсирпазирии тамаддунҳо.

Савол ва супориш:

1. Ҳичоҳо чанд навъ мешаванд?
2. Фарқи ҳичоӣ грамматикӣ аз арӯзӣ аз чӣ иборат аст?
3. Садонокҳо дар ҳичосозӣ чӣ нақш доранд?
4. Вазни шеър чист ва чӣ хусусият дорад?
5. Хусусияти вазни арӯз кадом аст?
6. Тақтеъ чӣ маъно ва чанд намуд дорад?
7. Рукн чист ва вобаста ба мавқеъи рукнҳо чӣ ном доранд?
8. Байтҳои интиҳоб намуда, вазн, тақтеъ, рукн ва бахрҳои муайян намоед.

Адабиёти омӯзишӣ:

1. Давронов С. Омӯзиши вазни шеърӣ тоҷикӣ, -Д., Маориф, 1992.
2. Зехнӣ Т. Санъати сухан. - Душанбе, Ирфон, 1979.
3. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам. Д., Маориф, 1991.
4. Тоиров У. Таҳқиқ ва таълими арӯз, Д., Дониш, 1995.
5. Шарифов Х. Калом бадеъ. Д., 1992.

6. Б. Сирус. Арӯзи тоҷикӣ. Д., 1963.

БОБИ 6

РАВИШ, УСУЛ ВА ВОСИТАҲОИ ТАЪЛИМУ ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТ

Равиш барои таъйиди ҳақиқат, кушодани роҳҳои дарки мустақилона ва роҳбарии фаъолияти фардии маърифатгарии хонанда хидмат мекунад. Равиш мафҳуми умумии буда, муваффақияти истифодаи он дар назария ва амалияи омӯзиш бо он муайян карда мешавад, ки то чӣ андоза мазмуни истифодаи он дар шароити мушаххаси омӯзишӣ қобили қабул аст.

Ҳангоми муносибати ягонаи умумии равишшиносӣ ба назарияи равишии омӯзиш моҳияти ин мафҳум, алоқаи он бо мундариҷа, ҳадафҳо ва фароянди таълим ба тарзи гуногун ошкор карда мешавад. Дар равиши таълими адабиёт

таснифоти гуногуни усулҳо, ҳамгиروии фаъолияти хонанда ва омӯзгор, алокаи мутақобилаи назарияи умумии равишҳо ва имконпазирии истифодаи он дар таҷриба дар назар аст.

Дар чараёни таълими адабиёт, пеш аз ҳама, таносуби амали равишшиносӣ бо махсусияти ғоявию зебоишинохтии мавод ниҳоят муҳим аст. Ташкили хониш, баёни ахбори адабию таҳлилий нақлу суҳбатҳо бо хонандагон, таҳияи хониши муассир, иҷрои машғулияти мустақилона, корбасти намудҳои гуногуни ҳунар, аз махсусиятҳои асар (насер ё шеър, роман ё ҳикоя, шеъри лирикӣ, масал, достон, ҳачв, драма ва ғайра), ҳисоби дониш ва малакаи хонандагон, истифодаи воситаҳои гуногуни ба эътидоловарии фаъолияти таълимӣ вобаста аст.

Дар истифодаи равиши таълими адабиёти тоҷик бояд хусусияти ҳоси миллӣ ва халқӣ ба ҳисоб гирифта шавад.

Дар таносуби амалии равиши таълими адабиёт ҳаҷми барномаи таълимӣ ба назар гирифта мешавад, ки санъати сухан, ҳадафи таълим, сарчашмаи иттилоот, хусусияти ҳоси амалиёти мутақобилаи омӯзгору хонанда ва ғайра чузъи мундариҷаи он мебошад.

Усулҳое, ки омӯзгори забон ва адабиёт дар таълими ин фан ба он така мекунад, қонуниятҳои раванди омӯзиш, тарбия ва ташаккули тафаккури хонандагонро дар чараёни дарки адабиёт ифода менамояд. Маҳз равандҳои муфиди ин чараёнро муаллими доно ва ботаҷриба муайян ва роҳбарӣ мекунад. Дар ин ҳол сухан аз низоми усулие меравад, ки тамоми фаъолияти омӯзгор ва хонандагонро дар бар мегирад.

Усулҳо ҳангоми интихоби мундариҷаи фанни омӯзишӣ ва ҳам ҳалли ҳамаи масъалаҳои таълим амал мекунанд.

Омӯзгори адабиёт бояд на фақат аз рӯи кадом усулҳо фаъолият карданаширо донад, балки эҳсос кунад, ки онҳо ба талаботи мактаб ва ҳадафҳои миллӣ ҷавобгӯ бошанд ва эҳтиёҷоти ҷомеаи имрӯзро бароварда тавонанд.

Баъзеи чунин усулҳоро ба таври мушаххас зикр мекунем.

- Ҳадафмандии миллӣ.

- Илмият.
- Таърихият.
- Тааллуқоти миллӣ.
- Ягонагии шакл ва мундариҷа.
- Муназзамӣ.
- Мақоми роҳнамоии омӯзгор дар фаъолияти ақлонӣ ва фаъоли хонандагон.
- Дастрасӣ.
- Аёният.
- Устуворӣ ва таъсирбахшии натиҷаҳои омӯзиш.
- Пайванд бо зиндагӣ, меҳнати садоқатмандона, фаъолияти амалӣ.
- Махсусияти миллии забон ва адабиёти тоҷик.

Ҳар кадоме аз ин усулҳоро аз нигоҳи мақоми онҳо дар низоми таълими адабиёт аз назар мегузаронем.

Концепсияи мактаби миллӣ усули ҳадафмандии миллиро барои ҳамаи фанҳо, аз ҷумла адабиёт вазифаи аввал медонад. Амалӣ намудани ин усул ба ташаккули шахсияте, ки муборизаи фаъоли роҳи худшиносии миллӣ ва истиқрори сулҳу ваҳдати халқҳои кишвар бошад, мусоидат менамояд. Устуворӣ ва абадияти фазои маънавӣ ва сиёсии ҷомеа аз бисёр ҷиҳат ба иҷрои ҳамин ҳадафҳои вобастагӣ дорад.

Маълум, ки таълими адабиёт дар мактабҳои мо сиёсӣ нест. Вале асли адабиёт, ки маънавиёт ва шакли шуури иҷтимоӣ буда, ҷузъи ҳастии инсон аст, таъсири он ба фарояндҳои ҳаёти инсон ва ҷомеа нақшгузор мебошад. Бинобар ин, бояд дар назар бигирем, ки мактаби миллӣ, пеш аз ҳама, бо ҳадафҳои якмароми миллӣ боиси пешрафти миллат, шукуфоии кишвар ва устуворию бақои давлат гардад. Адабиёт ҳастии маънавии миллатро ифода мекунад ва бақою пешрафти адабиёт ба саъйи фарзандони миллат вобастагӣ дорад. Аз ин мавқеъ, фақат адабиёти тору пудаи бо ормонҳои халқ танида шуда, аҳдофи миллӣ дошта метавонад. «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ барои ҳама эронинажодон ҳамосаи миллӣ буда, падидаи бузурги на

фақат фарҳангию адабии ориёнаҷод, балки тамоми ҷаҳони мутамаддин аст.

Омӯзиши ин ҳамосаи бузурги миллӣ, ки аҳдофаш таъйиди собиқа ва ҳастии таърихии халқҳои наҷоди ориёист, ҳамчун рӯйдоди фарҳангиву адабӣ ба таҳқиқи раванди таърихии инкишофи ҷомеа, робита ва тақомули риштаҳои рӯҳонии фикрию маънавӣ бо иҷтимоиёту сиёсат алоқамандӣ мегирад. Илова бар ин дар мавриди адабиёти миллӣ ва ҳадафҳои миллии он бояд дар ёд дошт, ки вақте дарунмои ин гуна адабиёт бо таърихи халқу миллат ва давлати миллӣ алоқа пайдо мекунад, шакли адабӣ сурати миллию таърихӣ гирифта, ба воқеоти замони таърихӣ ва сарнавишти миллат алоқа пайдо мекунад. Манзур аз ин гуна адабиёт ҳам ҳадафи ахлоқӣ, ҳам иҷтимоӣ ва ҳам ҳунарист.

Бидуни шак, агар мо арзиши аслии инсонии адабиётамонро ба зеҳни хонанда ғунҷонда тавонем, дарси устод садои нидодихандае дар биёбон намегардад. Донишманди эронӣ Абдулҳусайни Зарринқуб қатъи иртиботи ҷавонро бо адабиёти гузашта ва инсонӣ қатъи пайванди онҳоро бо ватан медонад. Он чи, ки имрӯз ҷавонро бештар гирифтадор меорад, адабиёт ва ҳунари ахлоқшикани ғарбист. Вақте ки адабиёт ва таълими он ҳадафи миллӣ дорад, бар болои бинои номуси миллӣ устувор аст, ҳеҷ гуна таблиғе сари ҷавонони моро пойбанди фасоди маънавӣ ва ахлоқӣ намесозад. Кӣ гуфт, ки адабиёти гузаштаи ғановатманди бостонии мо бо тарзи фикр ва зиндагии имрӯз ҳамоҳангӣ ва таносуб надорад. Ин адабиёт аслият ва табиши ҳунарии фавқуллодае дорад. Осори адибоне амсоли Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз, Мавлавӣ барои тамоми наслҳои инсонӣ, ҳатто, барои дунёи Ғарб ҳам ҷолиб ва шавқангез аст. Албатта барои ҳифз ва эътидоли он қисме аз ҷанбаҳои заиф ва камарзиш ё нисбӣ ва муваққати мероси гузашта фақат дар барномаи дарсӣ ноҳида гирифта шавад, бок нест. Ин ҷавҳари муқаддас дар осори Фирдавсӣ, Саъдӣ, Аттот, Низомӣ, Ҳофиз ва амсоли онҳо қавӣ аст. Ин чизест, ки донишомӯзи ҷавони

имрӯзи моро метавонад (ва бояд тавонад!) бо адабиёт ва фарҳанги мо мутаассил бидорад ва монеъ аз қатъи иртибот ба гузашта бо рӯҳи миллӣ шавад.

Ҳамин усули ҳадафмандии миллӣ ҷараёни таҳлили матни бадеиро дар китоби дарсӣ, васоити дарсӣ барои омӯзгору шогирд таҳия ва таблиғ мекунад. Интихоби саре {и матнҳои бадеӣ, ки воқеан ҳам арзиши миллӣ ва бадеӣ дошта бошанд, хеле муҳим аст. Аз ин ҷиҳат вазифаи асосии дарси адабиёт ҳифз ва устувор сохтани арзишҳои маънавии миллӣ дар зехни наслҳо буда, танҳо таълими равишманди адабиёт ба ин мусоидат хоҳад кард.

Асли илмият дар бунёди ҳар фанни омузишӣ қарор дорад. Амалӣ сохтани ин асл ба хусусияти фан ва тарзи таълими он вобаста мебошад. Аз ин ҷиҳат асли илмият дар таълими адабиёти тоҷик иҷозат намедихад, ки ба хонандагон доир ба таърих, дарунмоя ва хусусиятҳои бадеии адабиёти тоҷик дониши номукамал, канда-канда ва тасаввуроти ошуфта дода шавад. Бояд дар назар дошт, ки фанни таълимӣ нусхаи ихтисории илмият нест, ки ба он метавон тақия зад. Ҳангоми мурочиат ба фанни омӯзишии адабиёт вазъият мураккабтар мешавад. Зеро ҳангоми таълими ин фан, пеш аз ҳама, бояд донист, ки ҳам омӯзгор ва ҳам хонанда бо ҳунари эҷодкорӣ сару қор доранд. Ҳунари бадеиро танҳо дар мактаи ягонаи замони таърихӣ ва фарҳангӣ бо дарназардошти муқаддасоти бунёдии ғоявӣ ва ҳунарии он метавон омӯхт ва аз он натиҷа гирифт.

Моҳияти аслии илмияти таълими адабиётро М. Шақурӣ равшан сохта, таъкид намудааст, ки «асли илмиву назарии омӯзишу парваришро аз гузаштагони худ бояд бигирем. Аммо татбиқи амалии он бояд ба тарзи нав, ба тарзи имрӯз бошад, он асли илмиро, на ба он тарз, ки буд, на ба он тариқ, ки устод Садриддин Айнӣ дар достони «Мактаби кӯҳна» тасвир кардааст, балки бо истифодаи таҷрибаи тоҷикии қарни бист, яъне баъзе равишҳои мактаби Шӯравӣ бо истифодаи таҷрибаи мактаби имрӯзаи кишварҳои хориҷӣ (ба

вежа, Фаронса ва Чопон) «бояд ба кор бигирем, худамон равишҳои тоза имрӯзаро бичӯем».¹

Асли таърихият ёрӣ медиҳад, ки дар мактаб ҳангоми таълим низоми илмӣ омӯзиши адабиёт бунёд карда шавад. Ин аслият имкон медиҳад, ки даврони мушаххаси маълумоти адабиро муайян намоем.

Адабиёт дар ҳамаи синну сол бевосита ба мавқеи инсон дар зиндагӣ, рафтори вай таъсир мегузорад. Инсонро во медорад, ки масъули амалу кирдори хеш бошад. Аксар адибон маҳз дар даврони бачагӣ ва баъд низ ба хонанда таъсири бештар мегузорад.

Мактаб хонандаро дар давоми ёздаҳ сол ташаккул медиҳад. Вале ин чунин маънӣ надорад, ки фақат ба хатмкунандаи мактаб унвони хонандаро ҳада кунем. Ҳангоми зарурати омӯзиши давраинаи адабиёт бисёр муҳим аст дар назар дошта бошем, ки ҳар кадоме аз даврони таҳсилот хатм шудааст ва хонандаи «истеъмолкунанда»-и ҳунаро дар даҳ соли омӯзиш мисли инсонӣ баркамол бо завқ талабот ва арзёбии худ аст.

Асли маънии тааллуқоти милли мутобикан ба адабиёт ва ҳунаро пайванд меҳӯрад, махсусияти милли ва ҳадафи ғоявии осори бадеиро ба назар мегирад. Ин асл ҳисоби махсусияти миллии ҳар адабиётро таъйид мекунад, ки барои мактаби милли муқаддам аст. Амалӣ сохтани ин асл дар таълими адабиёти тоҷик мурочиат ба масъалаҳои ҳамгироии адабиёти халқҳо ва таъсири мутақобилаи онҳоро бо инкишоф ва рушд пешбинӣ мекунад.

Асли ягонагии шакл ва мундариҷа ба шартӣ идроки ҳаматарафаи осори ҳунароӣ асос меёбад. Ҳатто, дар давраи аввали омӯзиши адабиёт, вақте ки хонандагон дар бораи тасвир, ташбеҳ тасаввурот пайдо мекунад, ба онҳо муҳим аст на фақат ба ёд гиранд, ки ташбеҳ чист, балки он фазилат

¹ М.Шакурии Бухороӣ. Инсонгароии омӯзиш ва забони милли, саҳ.68.

ва хусусиятро, ки дар тасвири ашё ё ҳаводис ташбеҳ ифода мекунад, дида тавонанд. Тасаввурот дар бораи таносуб ва хушоҳангии чузъҳои матни бадеӣ тадриҷан ба вучуд меояд. Таносуби устувори образҳо ва хушоҳангии тасвир асолати асари бадеист. Масалан, ба ин байти Рӯдакӣ таваччуҳ кунед:

Сапеду симрада буду дурру марҷон буд,
Ситораи сахарӣ буду қатраборон буд.

Зимнан бояд гуфт, ки силсилаи образҳои ин байти шоир таваччуҳ ва нигарони махсусро талабгор аст: миёни чароғи тобон, симрада, дурру марҷон, ситораи сахарӣ, қатраборон, таносуби комил аст. Силсила бо зикри ашёи мушаххас ва муҳим оғоз ёфта, бо мафҳуми дигари муҳим ва воқеӣ хатм мешавад. Қатраборон бо ситораи сахарӣ таносуби комил дорад ва таъсири ҳиссии шеър меафзояд. Тасвир мантиқи кавии шоирро падида овардааст. Одатан хонанда мундариҷаи тасвиршударо пеши назар меоварад, ки ба ифшои маънии сода ва муқаррарӣ ёри мерасонад. Қасе, ки ба умқи шеър мерасад, мақоми ташбеҳро дар ифодаи равшани матлаби шоир хуб дарк мекунад.

Асли муназзамиро ба адабиёти таълимӣ мансуб намедонанд. Ҳол он ки ин асл дар чараёни таълими адабиёт ва дақиқ омӯхтани асари бадеӣ мавқеъ ва арзиши хос дорад. Мантиқи омӯзиши адабиёт ба он далолат мекунад, ки аз осори алоҳида сар карда, то фароянди таърихии адабӣ бояд бо як низоми собит омӯхта шавад.

Дар ин замина дар ҳар синф ба назарияи адабиёт ва инкишофи нутқ ба тарзи муназзам мурочият карда мешавад. Дар омӯзиши адабиёти тоҷик низ низоми муайян вучуд дошта, таркиби он аз синф ба синф ғайр мешавад

Адабиёти шифоҳӣ (на дар ҳамаи синфҳо).

Адабиёти классикии тоҷик.

Адабиёти хориҷӣ.

Адабиёти муосири тоҷик.

Мақоми раҳнамоии омӯзгор дар фаъолияти аклонӣ ва фаъоли хонандагон хоси маорифпарварони мо буда, мутаносибии алоқаи омӯзгору талабаро таъйид мекунад. Омӯзгор дар назди хонандагон чун актёри танҳои театр баромад намекунад, балки вай коргардони моҳири намоишномаест, ки ҳеҷ вақт такрор намешавад. Мо медонем, ки одатан коргардони намоишномаро тамошобин намебинад. Вале омӯзгор ва мавқеияти он дар дарси адабиёт аз назари омӯзишу парвариш дақиқан муайян аст. Хонандагон бояд ҳамеша мустақилияташонро дар ҳалли масъалаҳо, ҷустуҷӯҳо, муҳокимаҳо, дарёфтҳо ва арзёбиҳо эҳсос кунанд.

Лексия дар синфҳои боло яке аз воситаҳои ба хонандагон нишон додани савияи фаъолияти омӯзгор аст. Бинобар ин, мақоми омӯзгор дар дарси забон ва адабиёт бузург аст. Нақши омӯзгор дар ин дарс чун раҳнамои маънавӣ ба назар меояд. Ҳатто, агар фақат ҷойгоҳи ўро дар масъалаи забон ва суҳангӯӣ ба эътибор гирем ҳам, нақши омӯзгор ба тарзи муассир, боварибахш ва фасеҳ суҳан гуфтани ў арзиши бисёр ҳам бузург дорад. Меъёрҳои забони тоҷикӣ фақат дар сурати ҳамдигарфаҳмии комили омӯзгору шогирдон риоя хоҳад шуд.

Ҳатто, дар суҳбат, ки яке аз шаклҳои кор буда, ба ҳамаи синфҳо хос аст, нақши раҳнамоии омӯзгор ҳамон вақт самарабахш аст, ки ў камтар суҳан гӯяду хонандагон бештар шунаванд ва биандешанд.

Ҳамин тариқ, дар ташкили шаклҳои гуногуни фаъолияти ҳадафманди хонандагон ва муайян кардани хоҳиши воқеии ширкати таълимдихӣ омӯзгор ҷойгоҳи хос дорад.

Масалан, барои исботи ин мушкилот як лаҳзаи дарсро месанҷем ва баҳогузори мекунем. Баъди хониши матни бадеӣ хонда шуд, омӯзгор ба хонандагон суол медиҳад ва ҳамаи хонандагон барои посух додан якбора даст боло мекунанд. Оё омӯзгор дуруст амал кард? Равшан аст, ки вай иштибоҳ намуд. Ба аҳли синф суоли осон дод ва дар назари мо омӯзгор раҳнамои асосӣ ва синф фаъол ҷилвагар шуд.

Суол ба қадри кофӣ андешаида нашуда буд, умқи масъаларо фаро намегирифт, шавқи дониستاني хонандагонро бедор накард.

Омӯзгор ҳамин хусусияти таълимиро дар чалби хонандагон, раҳнамоиаш барои ғаълол сохтани онҳо бояд ҳамеша дар назар гирад.

Асли усули дастрасии таълим аз бисёр чихат фароянди омӯзиширо муайян мекунад. Омӯзгор бояд синну сол ва имконияти ақлонии хонандагон ва дараҷаи омодагии онҳоро ба эътибор гирад. Интихоби матни бадеӣ, мундариҷаи умумии таълими он, маълумоти назарӣ, санадҳо дар бораи зиндагиномаи адиб ва ғайра дар барномаи таълимӣ гуногунранг буда, ба он нигаронида шудааст, ки ба ҳар як хонанда дастрас ва фаҳмо бошад. Дар ин равиш паҳлӯи таъсири ҳиссии матни бадеӣ низ ба назар гирифта шудааст. Ба хонанда шояд мантиқи сюжет фаҳмо бошад, вале маънӣ ва эҳсоси шахсият нофаҳмо ва дилгир аст. Масъалае, ки муаллимиро ба андеша бурдааст, низ равшан нест. Вазифаи омӯзгор аз он иборат аст, ки хонандагонро ба дарки ин мавзӯ ва ҳамдардӣ таҳрик намояд.

Усули дастрасӣ аз омӯзгор тақозо мекунад, ки имконияти воқеии хонандагонро дақиқан ба назар гирад. Аз ҷумла, ҷунин фазилятҳо, монанди омодагӣ ба хонданро, ки ба синну сол вобаста аст ва ҳатто, дар ин замина хонандагони як синф истеъдоди ҳамсон надоранд, наметавонад ба эътибор нагирад. Ҷизи дигари муҳим ин аст, ки ба умеди дастрас ва фаҳмо будани таълим корро билкул сода нагирад, тобеи имконияти хонандагони суствхон ва камистеъдод нагардад. Маҳаки аслиро дар фарогирии синф, дастрасии таълим ва ба низом даровардани ғаълолият дар ин самт риоя бояд кард. Хонандагони суствхонро бояд тадриҷан ба он омода кард, ки дар фаҳмидани мавзӯ, иҷрои супоришҳо ҳам пои ҳамдарсонии ғаълолашон қадам бардоранд.

Асли аёният дар таълими адабиёт ин дарки вусъатноки алокаи идроки ҳисси ва мантиқӣ мебошад. Ҳисси бевоситаи дарки осори хунарӣ ва шаклҳои он намудҳои гуногуни аёниятро тақозо мекунад, ки пеш аз ҳама ба тақвияти дарки шунавоии сухан нигаронида шудааст.

Мактаб доимо бо маводи гуногуни таълимӣ ғайр мегардад. Инҳо филмҳои таълимӣ, пораҳои филмҳои бадеӣ аз рӯи асари бадеӣ, ки ба барномаи мактаб дохил карда шудааст, маводҳои гуногун, маҷмӯаи суратҳо, наворҳои гуногун ва сабти овоз (плёнкаи магнитӣ) ва ғайра мебошанд.

Барномаи таълимии адабиёт бояд ба аёният аҳамияти хос диҳад, зеро муваффақият ва босамарии дарс аз бисёр ҷиҳат ба истифодаи ҳадафманди аёният вобастагӣ дорад.

Асли пойдорӣ ва таъсирбахшии натиҷаҳои омӯзишро аз таъсири адабиёт ба хонанда ҳам дар солҳои омӯзишӣ ва ҳам дар тӯли зиндагии баъдӣ, чустан лозим аст. Он чиро, ки омӯзгор дар тафаккур ва дили хонанда ҷой карда тавонистааст, ҳофизаи вай тамоми умр ҳифз мекунад.

Маҷмӯи қаҳрамонони романи Ҷалол Иқромӣ «Духтари оташ»-ро ба ёд оварда, дар ин миён мо номи Фирӯзаро ҷудо мекунем. Чанд насли хонандагони мактабҳои мо ин ном ва фазилатҳои шахсияти Фирӯзаро на фақат ҳифз кардаанд, балки хонаводаҳои зиёде номи қаҳрамони нависандаро барои фарзандонашон баргузидаанд. Фирӯза ва сарнавишти пуршаъни ӯ дар ёди наслҳо боқӣ мондааст. Дар роҳи пойдорӣ ва таъсирбахшии ғояи ин роман ва шахсияти қаҳрамонони он хидмати мактаб, омӯзгор ва китоби дарсӣ назаррас аст.

Валекин ҳофиза метавонад санадхоро хунсардона ва безътиноёна қабул кунад. Дар вақти арзёбии таълим ва тарбия дар дарси адабиёт дигар нишондиҳандаҳо муҳиманд; дараҷаи омодагии талаба ҳамчун хонанда, камолоти ғоявию ахлоқӣ ва зебошинохтӣ ва ташаккули завқи зебошинохти дар асоси меъёрҳои хунари эҷодӣ. Муносибати фаъолона ба ҳодисаҳои адабӣ, муҳокимаи бозътимод ва возеҳ ва арзёбии осори берун аз синф хондашуда, ёди нек ва миннатпазир дар

бораи он ки эҷодиёти адиб дар мактаб чӣ гуна омӯхта шуд ва ниҳоят дарки пайванди мустаҳкамаи ҳунар, аз ҷумла адабиёт бо зиндагӣ. Ин нукта далели қотеъи пойдорӣ ва таъсирбахшии самараи фаъолияти омӯзгори адабиётро собит месозад.

Дар маҷмӯъ арзёбии ин масъала, ки маҳсули ба назар намоён нест, хеле душвор мебошад. Вале санҷиши ҷузъии он дар ҳар лаҳза ва дар ҳар синф имконпазир аст! Масалан, тавоноии дарки асари бадеӣ ҳамчун чизи яклухти муайян барои соҳибияти малакаҳое, ки барнома ба ҳар синф пешбинӣ менамояд. Ин омилҳоро аз аввалин рӯзҳои омӯзиши адабиёт метавон санҷид ва арзёбӣ кард.

Ҳамчунон ки барномаи таълими адабиёт пешбинӣ менамояд, хонандагон бояд донанд:

-муаллиф ва номи қаҳрамон ва персонажҳо, паҳлуҳои воқеии сюжет ва шахсияти қаҳрамони асари омӯхташударо тавсиф карда тавонанд;

-мафҳумҳои асосии адабӣ, ғоя, санъатҳои бадеӣ, воситаҳои тасвир ва муколамаро дарк наоянд;

-аз матни асари омӯхташуда лаҳзаҳоро ҷудо карда пайванди лаҳзаина ва сабабияти байни ҳодисаҳоро муайян карда қиёсот, ташбеҳот, тимсолро ёфта, нақши онҳоро дар контекст шарҳ диҳанд;

-зери раҳнамоии омӯзгор бо қаҳрамонони асар шинос мегарданд ва талабот аз дарси адабиёт афзун гашта, хонанда дар синфҳои болоӣ маҷмӯи донишҳо ва малакаҳоро аз худ мекунад.

Сол ба сол талабот аз дарси адабиёт зиёд мешавад ва хонанда дар синфҳои болоӣ маҷмӯи донишҳо ва малакаҳоро аз худ мекунад. Донишҳо ва малакаҳо, ки байни худ пайванди қавӣ доранд, ба хонанда имкон медиҳанд озодона аз адабиёт баҳра гирад. Матни бадеиро хонда, онро фаҳмад ва ҳис кунад.

Пайванди адабиёт ба зиндагӣ, меҳнати садоқатмандона ва фаъолиятҳои амалӣ ёрӣ мерасонад, ки натиҷаҳои омӯзиш

хамзамон амалӣ карда шаванд. Хондани имрӯзаи осори бадеӣ, дуруст хондани он, ба ёд овардани осори қаблан хондашуда, хонандаро аз чихати маънавӣ ғанӣ сохта, ба вай ёрӣ мерасонад, ки ба ҳаводиси зиндагӣ баҳо диҳад ва дар ҳама ҳол оид ба ин ё он иқдом тасмими дуруст гирад. Адабиёт имкон медиҳад, ки худро дар чӯши ҳама гуна вазъият тасаввур карда, дар вақти зарурат ҳамроҳ бо қаҳрамонони асари бадеӣ доир ба рафтори онҳо биандешад. Ҳамроҳи қаҳрамони ғиноӣ эҳсоси амиқ ва хушро аз сар гузаронад.

Хонанда бо мушкилоти гуногуни зиндагии инсон шинос мешавад. Дар ин сурат на фақат оид ба ҳодисаҳое, ки вай дар саҳифаҳои асари бадеӣ ба он рӯ ба рӯ шудааст ва тасмими мушаххас дорад, балки худи мушкилоти табиӣ зиндагӣ ўро ба гирдоби худ мекашанд ва ҳалли онҳо шояд ба қимати ҳаёт баробар бошанд. Яъне, адабиёт ба дарки мушкилоти беохири зиндагӣ ёрии амалӣ мерасонад.

Умуман пайванди адабиёт ба зиндагӣ имконият фароҳам меоварад, ки хонанда ғановат ва мушкилоти ҷаҳони пуртазодро дарк кунад. Адабиёт хонандаро ба доштани мавқеи фаъол дар зиндагӣ муътақид месозад, неруи мардонагӣ ва донишдӯстӣ мебахшад, ўро ба рафъи ҳама гуна душворӣ мутмаин месозад.

Ҳамаи усулҳои номбаршуда барои таълими адабиёти тоҷик муфид ва корсозанд. Вале барои таълими адабиёт дар мактабҳои миллии мо усули умумият ва махсусияти забон ва адабиёти милли авлабият дорад. Моҳияти ин усул аз он иборат аст, ки дар вақти омӯзиши адабиёт хусусияти хоси фазои фарҳангӣ ва таърихӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Ошкор сохтани диди хоси бадеӣ ва ҷаҳоншиносии адибон, меъёрҳои ахлоқӣ, воситаҳои тасвири бадеӣ ва ғайра аз василаҳое мебошанд, ки махсусияти адабиётро таъйин менамоянд. Дар ин замина ҳодисаҳои адабие чун мавзӯ ва сабк бояд дақиқан ошкор шаванд. Махсусияти ин мушкилот

ва фароянди он дар адабиёти тоҷик дар шинохти хусусиятҳои хоси адабиёт ёрӣ мерасонад.

Хусусияти адабиёти миллиро набояд якнавохт ва сатҳӣ донист. Онҳо дар тӯли инкишоф тағйир хурдаанд ё тағйир меёбанд. Ошкор кардани ин махсусият барои шинохти хувияти миллии адабиёти тоҷик ниҳоят муҳим аст.

Вале ин равиш бояд бо ба эътибор гирифтани моҳияти умумибашарии адабиёти тоҷик ва ғояҳои инсонпарваронаи он анҷом гирад. Ин умумият барои ташҳиси хусусияти хоси адабиёти тоҷик усули бебадал аст.

Асли равишҳое, ки зикр шуд, ҳангоми ташкили дарси адабиёт дар ҳамаи синфҳо фаъолона истифода бурда мешаванд. Вале нақш, меъёр ва дараҷаи таъсири онҳо дар ҳар синф як хел нест. Чунки дараҷаи омодагии ҳар синф гуногун аст. Масалан, усули дастрасӣ дар вақти фаъолият бо хонандагони синни хурду миёна муҳим ва натиҷанок аст. Вале истифодаи он дар синфҳои боло низ манфиатбахш аст. Дар ин сурат мо нафақат имконияти синнусолӣ, балки заҳири маълумот, омодагӣ ба дарки ин ё он маводро ба ҳисоб мегирем.

Усули мунтазамӣ дар дарсҳои адабиёт ба тарзи гуногун қорбаст мешавад: мантиқи ҷойгиршавӣ ва мураккабшавии мавод, ки аз рӯи мавзӯ таҳия шудааст, таносуби жанрҳоро ба назар мегирад.

Меъёр ва дараҷаи истифодаи усули аёнӣ низ гуногун аст. Худи аёнӣ, ки дар синфҳои гуногун метавон аз он истифода кард, намудҳои мухталиф дорад.

Тарзи истифодаи усулҳо, хусусияти фаъолияти омӯзгор, ҳар усули амалишаванда, на фақат ба синну соли хонандагони синф, балки аз вазъияти мушаххаси ҳар дарс низ вобаста мебошад. Усулҳое, ки омӯзгор қорбаст мекунад, на фақат ба ташкили ҳадафманди дарси адабиёт мусоидат мекунад, балки мавқеияти муайяни хонандагонро шакл медиҳад. Ба мавқеияти фаъоли ҳаётӣ, ки мактаби миллии мо шакл медиҳад, ҳадафҳо, тамоюлҳои арзишманде дохил

мешаванд, ки барои ташаккули шахсияти баркамол муҳиманд. Истифодаи самаранок ва ҳадафманди дастурҳои фавқ ба ташаккули шахсият ва камолоти маънавии хонандагони мо комилан мусоидат хоҳанд кард.

Усул ва ё методи таълим шева ва тарзу тариқи фаъолияти омӯзгор аст ва тавассути он хонанда аз асосҳои илму дониш ва парвариши тафаккур баҳраманд мегардад. Мабдаъи донишхосилкунии хонанда ба тарзу усулҳои фаъолияти таълимии омӯзгор вобастагии қавӣ дошта, интихобу истифодаи он аз масъалаҳои муҳими раванди таълим ва омӯзиши асри бадеӣ маҳсуб меёбад.

Дар омӯзиши адабиёт таснифоти ягонаи тарзу усулҳои таълим вучуд надорад, аммо дар интихоби тарзу усули таълим ва ҳадди истифодабарии онҳо маҳорату малака ва қобилияти фардӣ ва касбияти омӯзгор мушаххас ва нақши муайян дорад.

Дар мадраса ва мактабҳои тоинкилобии ниёконамон бештар тарзу усулҳои хониш, маҳсусан, шоҳномаҳои, қасидаҳои ва шарҳу тафсири матн, қироати ифоданок ва тиловати оҳангнокӣ пораҳои ҷудогонаи асарҳо мавқеи намоён дошт. Бо мурури замон ва талаби даврони муосир ин гуна усулу шеваҳо такмил ва таҷдид шуда, тавассути дастовардҳои илми муосири дидактика равиши тоза касб намуданд.

Ҳамин тариқ, равиши таълими адабиёт бо мундариҷаи фанни таълимӣ пайванди комил дошта, шароит фароҳам меоваранд, ки таркиби умумии он бо усулҳо ва талаботи таълимии умумӣ ва равишҳои мушаххас мувофиқат кунад.

Хониши матн усули аввалин ва муҳими азхудкунии мундариҷаи ғоявӣ зебошинохтии матн ва хусусияти бадеии он мебошад.

Маҳз дар ҷараёни ошношавӣ бо китоб адабиёт ҳамчун фан дар тарбияи маънавӣ ва ғоявӣ ахлоқии хонандагон бевосита иштирок мекунад. Рағиши хондан ҷи дар гузашта ва ҷи имрӯз дар таълими савод ва маърифатнокии

хонандагон мақоми хос дошт. Равиши хониш дар таълими адабиёти тоҷик барои таъсири амиқи маънавӣ гузоштан ба хонандагон хеле муассир аст ва имконияти фаровон дорад. Муваффақияти минбаъдаи хонандагон дар раванди омӯзиши адабиёт ба он вобаста аст, ки хонандаи мактаб асарро омӯхтааст ё не? Мазмуни матн таваччуҳи ўро қалб қардааст ё не? Хонанда бошууруна аз худ қардани боигарии адабиётро тадричан меомӯзад. Дар қараёни хондан ва таҳлили асари бадеӣ хонандагон дар бораи зиндагӣ ва эҷодиёти нависанда, махсусияти адабиёт ҳамчун ҳодисаи адабӣ иҷтимоӣ, санъати суҳан, нақши адабиёт дар ҳаёти ҷомеа дониш мегиранд. Бо ин завқи бадеии хонандагон инкишоф меёбад, маънавиёт ва рӯҳияи онҳо ташаккул меёбад.

Омӯзгор дар қараёни омӯзиш ва азҳудкунӣ матни бадеиро таҳлил мекунад, малакаи адабиётфаҳмиро ривҷ медиҳад, андеша ва ҳисси хонандагонро амиқ месозад. Омӯзгор ҳамон вақт дар ин равиш муваффақ мешавад, ки адабиёт ва улуми ба он алоқамандро амиқ донад, асосҳои улуми таълимӣ, хусусиятҳои синну соли хонандагон, ташаббуси эҷодкоронаи онҳоро донад ва маҳорати касбии худро ҳамеша такмил бахшад. Дар қараёни хондани адабиёт, агар барои хонандагони ҳамон синну сол дастрас ва фаҳмо бошад, тасаввуроти хонандагон доир ба ҳусни зиндагӣ ва ҳунар, аз ҷумла, адабиёт ташаккул меёбад. Вазифаи аслии идроки ҳисси ва зебоиносии аз он иборат аст, ки тафаккури образнок ва маҳорати эҷодии хонандагонро раванқ бахшида, ба он хондани дастҷамъонаи осори бадеӣ ва таҳияи иншоӣ эҷодӣ ва ғайра мусоидат мекунад.

Вазифаи аслии тарбияи зебоиносии хонанда дар дарси адабиёт аз он иборат аст, ки хонандаро барои соҳиби завқи баланди бадеӣ ва меъёрҳои диди зебоинохтӣ шудан ҳидоят менамоянд. Шароит фароҳам меоварад, ки хонанда барои дарки адабиёти бадеӣ маҳорат пайдо кунад, зебоиро дар зиндагӣ ва адабиёт ҳис қарда тавонад. Ба ин хониши ҳадафманд ва бонизом мусоидат мекунад.

Омӯзгор хонандагонро ба хондани асари бадеӣ омода карда барои азхуд кардани мундариҷа машғулияти махсус мегузаронад. Хонандагон зеро роҳбарии вай образҳои асосии матни бадеиро меёбанд, маънӣ ва дарунмояи асарро ошкор мекунанд, аз рӯи нақшаи қаблан мураттабкардашон ба саволҳо посух медиҳанд. Дар ин замина таҳлили матн ва ошкор кардани хусусияти хоси он арзишманд аст. Дар вақти омӯзиши як асар ҳикояти хонандаро бо матни иқтибосӣ якҷоя истифода кардан муҳим аст. Дар дигар сурат ҷавоби саволҳо аз рӯи мундариҷаи нақли мухтасари мазмуни матн, суҳанони аввалини хонандагон дар бораи таассуроти маънавию ҳиссиашон ниҳоят муҳим аст. Дар таҷрибаи мактаби мо нақли мазмун хеле шоеъ буда, барои азхудкунии мазмун, инкишофи нутқи хонанда ёри амалӣ мерасонад. Аз зинаҳои аввалин сар карда, омӯзгор бояд ба ягонагии шакл ё мундариҷаи асари бадеӣ диққати махсус диҳад.

Дар таълими адабиёти тоҷик истифодаи равишҳо ва усулҳое, ки малака ва ҳунари хонданро дар хонандагон тақвият мебахшанд, онҳоро ба таҳлили мустақилона ва арзёбии асар омода мекунанд, ҳидоят мекунанд, ниҳоят муҳиманд. Хониши бадеӣ аз ҷумлаи чунин равишҳо мебошад. Ин равиши таълим натиҷаҳои аввалини фаъолияти хонандагонро дар хондани асар ошкор мекунанд.

Дар ҳамин асос равишшиносон аз қадим хониши муассирро асоси усули таълими адабиёт, баҳусус, василаи таҳлили асари бадеӣ донистаанд. Шояд ба сабаби судмандиаш ин равиш дар мактабҳои кӯҳнаи мо низ ба эътибори хос соҳиб будааст. Дар мактаби имрӯза низ омӯзгорон асосан ба хониши муассир таъя мекунанд ва воқеан ҳам, ҳунари хонданро ба омили бузурги адабиётфаҳмӣ табдил додан имконнопазир аст. Суннатҳои саводомӯзӣ дар мактаби гузаштаи мо ба равиши хондан таъя дошт. Дар замониачон дур дар мактаби мо хондан василаи саводомӯзӣ ва маънирасӣ буд. Хонандагони мактабҳои кӯҳна илова ба «Ҳафтак» ва «Чор китоб»,

«Гулистон»- и Саъдӣ, девони Ҳофиз ва Бедилро мехонданд. Ба шаҳодати М. Шакурӣ «талабагон дар мактаби тоҷикии асрҳои гузашта ба воситаи асарҳои Аттот, Саъдӣ, Ҳофиз, Бедил ва Навоиву Фузулӣ, ки шоҳасарҳои адабиёти ҷаҳонанд, ба арзишҳои олии инсонӣ ва таҷрибаи маънавии замонаҳо ва халқҳои гуногун ошно мешуданд. Инсон аз аввал, аз кӯдакӣ имконе пайдо мекард, ки ҳофизаи худро инкишоф диҳад, онро аз дорониҳои маънавию эстетикӣ ғаномандӣ афзояд. Ин аст, ки омӯзишу парвариши асрҳои гузашта, бо вучуди ҳама норасоихояш, ба устувор кардани пояҳои маънавии ҳастии инсон, устувор кардани ҳикматпарварӣ, парастии сухан ва ақлу хирад равона шуда буд. Сухани олии Саъдиву Ҳофиз, Бедил ва дигар бузургон шахсро аз аввали роҳи ҳаёти ба ҷиддитарин ҷустуҷӯҳои фалсафӣю ахлоқӣ шарик месохт».¹

Дар таърихи мактабу маорифи мо бартарӣ пайдо кардани хониши бадеӣ беҳикмат набудааст. Хондан пеш аз ҳама мактаби бузурги саводомӯзӣ буд, сониян дари ҳикмат, одаму одамгарӣ ва маънавиёти баландро ба рӯи хонанда мекушод. Бартари хониши бадеии муассир имрӯз низ дар он аст, ки ба воситаи он хонанда мазмуни матнро зуд аз худ мекунад, балоғат ва нафосати забони тоҷикиро ҳис мекунад. Хонандагон аз асари хондашон таъсир мегиранд ва ин таъсир, онҳоро дар фаъолияти минбаъдашон дар роҳи омӯзиши адабиёт ҳамроҳӣ менамояд.

Хондани матн дар синф ба сари худ арзиши ҳоси зебошинохтӣ дорад. Вале дар таҷрибаи мактабҳои мо хусусияти ҳоси забонию бадеии онро, ба тавре ки лозим аст, ба ҳисоб намегиранд. Хондани муассир бояд хусусияти ҳоси бадеӣ ва забони асарро ифода кунад. Ин усули хониш ба хонанда имкон медиҳад, ки дар бораи жанри асар аввалин тасаввуротро пайдо кунад. Агар хониши бадеӣ дар таълими адабиёт дуруст ба роҳ монда шавад, вуруди хонандагонро ба дарёфти донишҳои назарӣ ва амалии адабӣ осон ва

¹ М.Шакурии Бухороӣ. Инсонгарии омӯзиш ва забони миллӣ, с. 39

самаранок мекунад. Тарзи хондани асари бадеиро на хонанда, балки муаллифи асар илқо мекунад. Барои ҳифзи ягонагии асар ва идроки комили матн тарзи муаллиф бояд ҳифз карда шавад. Масалан, дар осори лирикӣ муаллиф аз номи қаҳрамони лирикӣ сухан мегӯяд. Дар вақти хондан бояд тобишҳои сухани қаҳрамони лирикӣ ифода карда шавад.

Хонандагон бояд хониши муассирро гӯш кунанд. Шунда тавонистан унсури муҳими равиши хониши муассир аст. Хониши муассир бо тамоми низоми омӯзиши адабиёти тоҷик алоқаманд мебошад. Усули таълим ва муносибати ҷиддӣ ба хониши муассири бадеӣ ба равиши омӯзиши он вобаста мебошад. Дар ин равиш сухани омӯзгор барои хонанда арзиши тақдирсоз дорад.

Сухани омӯзгор ба воситаи нақл воқеӣ мешавад. Дар ин сурат хусусияти синнусолӣ ва ғунҷоиши идроки бадеии хонандагонро бояд дар назар дошт.

Ҳикояти омӯзгор дар дарс маълумоти мухтасари муассирро дар бораи зиндагиномаи адиб, қисмати осори бадеӣ, замони таълифи он, замон ва макони ҷуғрофӣ ва ғайра фаро мегирад. Суханронии омӯзгор бояд аз назари сохтор ва мундариҷа комил бошад, санадҳои муҳими таърихӣ, тарҷимаҳои, эҷодӣ, адабиро дарбар гирад, ба матни бадеӣ ва ёддоштҳо таъҷиб кунад. Ҳамин гуна усулро мо метавонем дар синфҳои 7-11 истифода барем. Вале дар синфҳои боло вай як дараҷа мураккаб мешавад.

Ҳикоят бо унсурҳои суханронӣ василаи муъҷаз ва судманди донишдӯхӣ ба хонандагон мебошад. Вай имкон медиҳад, ки дар муҳлати кӯтоҳ мазмуни маводи адабӣ баён карда шавад. Дар баёни омӯзгор бояд ғановати забони асари бадеӣ таҷассум ёбад. Хонандагон ба сухани омӯзгор гӯш дода, доир ба асар, ҳодисаҳои тасвиршуда ва чараҳои ҳаводиси иҷтимоӣ адабӣ хулоса мебароранд. Арзиши тарбиявӣ ин равиш аз он иборат аст, ки ёди хонандагонро тақвият мебахшад, ҳисси қоршиносӣ ва лаёқати онҳоро

афзоиш медиҳад, онҳоро ба ифодаи андеша ва натиҷагирӣ завқ мебахшад.

Ҳикояти омӯзгор бо фарогирии аносири лексия (суханронӣ) ; бо асосҳои боҳадаф, мундариҷа ва таркиби мавод тафовут дорад. Дар таҷрибаи омӯзгори адабиёт маҷмӯи усулҳои амалӣ мешавад, ки ба дарки ҳикоят лексия мусоидат мекунад. Дар ин равиш кор бо нақша, истифодаи воситаҳои аёнӣ, хониши пораҳои асари бадеӣ, шунидани суханронии кӯтоҳи хонандагон, навиштани ҳикояти омӯзгор, мустаҳкам ва такрор кардани маълумоти ҳосилшуда нақши муҳим дорад.

Масалан, хангоми омӯзиши ҳаёт ва осори Лоик омӯзгор чунин нақро корбаст карда таъкид мекунад, ки Лоик дар силсилаи «Ман намемирам» қисмати ояндаи шеъраш ва ҷовидонагии онро дақиқан баён ва пешгӯӣ кардааст. Омӯзгор метавонад аз ҳашт пораи шеъри поён, ки дар навъи ҷаҳорпора навишта шудааст, пораҳои лозимиро хонад ва ҳикоятро тақвият бахшад.

То дар ин дунёи навбат ҳаққи навбат бо ман аст,
Сулҳу ҷангам бо тамоми Ҳурмузу Аҳриман аст.
Баҳри шухрат нест ҳаргиз шеърпардозии ман,
Шеърпардозиам ошӯбе ба рағми мурдан аст.
Дар миёни ин ҳама ҷангбозию розу ниёз,
Бо ҳама эҳсоси гарму шавку шӯри дилғудоз,
Ман ба ин серӯзадунё ҳадя созам умри худ,
К-аз ҳисоби умри кӯтоҳам шавад умрам дароз.
Ман бар онам, ки ҷаҳони обу гил то ҷовидон
Пиртар гардад ба солу чун сухан монад ҷавон.
Ман бар онам, ки одамӣ ҳар қадр комилтар шавад,
Ташнатар гардад ба меҳру сертар гардад зи нон.
Ман бар онам, гарчи раҳ бурдем то сайёраҳо,
Гарчи нуристонӣ бисёре бало кардем мо.
Шоирӣ равшандиле, соҳибкамале бештар
Мекунад равшан дили торику ақли тираро...
Гарчи ман ҳам зодаи ин кӯҳсорон будаам,

Хамсуруди нағмаҳои обшорон будаам,
Рӯ ба рӯ бо кӯҳ мегӯям на аз кӯҳи баланд,
Сарбаланд аз ҳиммати озодамдон будаам.
Аз баландиҳои олию маҷозии башар,
Орзуи ман набуда ҳеч баландии назар.
Кӯҳ бе мо ҳам баланд аст, эй бародар, лоф бас!
Фахр кун, гар мекунӣ, ту аз баландии ҳунар...
Дар замони шеърпарварде, ки дилҳои ман аст,
Дар заминҳои ҳама рӯи замин роҳи ман аст.
Ин заминро ман нигоҳбонӣ кунам аз қасди бад,
Дидгоҳи шоириам дидбонгоҳи ман аст!
Ин заминро дӯст дорам, бо ҳама мавҷудҳош,
Бо ҳама армону дардаш, бо ҳама мақсудҳош,
Ин заминро дӯст дорам, то ба рӯяш зиндаам,
Баски ҳастам чанд рӯз аз ҷумлаи масъудҳош.

Маънии ҷовидонагии шоир ва шеъри ўро омўзгор тақвият мебахшад. Дар ин замина метавонад аз мақолаи Х. Шарифов «Инсон дар марзҳои шеъру шоирӣ» (ниг. Х. Шарифов. Сухан аз адабиёти миллӣ. Душанбе, 2009, саҳ.362-371) истифода кунад.

-Ин шеър, нақл мекунад омўзгор,- ба ҳама гуфтанию даъвоҳо дар зери таассуроти фардӣ ва хоҳишҳои шоир суруда шудааст. Ифшои розҳо ва хоҳишҳои шоирӣ гӯё ангезанда ва василаи таҳрики андешаи шоир будаанд. Шоирони асрҳои миёна дар маънии худогоҳӣ ва фахр аз ҳунари худ суханҳо зиёд гуфтаанд. Аз ин гуна суханон услуби шоиронро муайян кардан мумкин аст. Дар шеъри шоирони ҷавони имрӯза чунин муносибат маъноӣ худнамоӣ ва худогоҳӣ ҳам гирифтааст. Назари Лоик ба шеъри худ ва умуман шеър аз он ҷиҳат муҳим аст, ки мавқеи эҷодии ҳамзамонони ин насл ва ҳуди ўро равшан мекунад. Шеър пардохтан баҳри химояти неки бар рағми бадӣ (Хурмузу Аҳриман) ва ба хоҳири зиндагист ва баҳри давоми умр бо шеъру сухан, балки ҷавонии сухан дар ин ҷаҳони пир бо фидои умри серўза ҳосил мегардад.

Хулосаи калом, сухан, шеър ҳосили умр аст ё ба таъбири дигар, шеър офаридан ба қадри сарфи чон баробарӣ дорад ва баҳри чон офаридани он василаи абадият аст. Шеър чизе сирф хусусист, на ҳосили талаби ҷамъият ва ситоишу накӯхиши он, чунонки тибқи қоида дар он замон мешинохтанд. Дар ҷаҳони обу гил танҳо сухан ё шеър ҷавон мемонад ва таманноӣ шоир ин аст, ки шеър дили торикро, ақли тираро равшан мекунад, сарбаландӣ аз ҳиммати мардони баландназару ҳунар бошад, дидбонгоҳи замини шеърпарвар дидгоҳи шоирӣ гардад ва дӯстдори «ин замин» бо ҳама мавҷудоташ гардад. Аз ин мавқеи назар шеъри шоир такмили рӯҳияҳо, ҳиммати инсонӣ, дӯстдорӣ замини шеърпарвари халқи худ аст. Дар маркази андеша ва ҷунбиши қалбии Лоик саъйи одамӣ ва меҳру садоқат гузошта шудааст, ғарази холиси мафкуравӣ дар ин суханон ҳузур надорад.

Ба ҳамин равиш монанд суҳбатро дар мавзӯи шахсияти Мирзо Турсунзода ва эҷодиёти ӯ низ гузаронидан мумкин аст. Агар мавзӯё бевосита достони «Ҷароғи абадӣ» бошад, метавон дар боби заминаҳои таърихӣ мулоқотҳои Турсунзода бо Айнӣ суҳбат кард, ки барои дарки моҳияти дoston хеле арзишманд аст.

Ҳикоя ин на фақат муколамаи омӯзгор аст, балки он ифодагарӣ талаботи омӯзишу парвариш нисбат ба муомила бо хонандагон мебошад. Омӯзгор то надонад, ки сухани ӯ ба хонандагон асар кардааст ё не, хонандагон фикри ӯро фаҳмидаанд ё не, дарсро гузаронида наметавонад.

Ҳамин гуна унсурҳои гуфтугӯи хонандагон бо омӯзгор ба миён меояд, баёни ӯ нисбатан ба фаҳми онҳо наздик мешавад, тарзи иштироки хонандагон ба дарс дигаргун мешавад. Ин фазилатҳо дар суҳбати муфассале, ки миёни омӯзгору хонандагон баргузор мешавад, нисбатан пурра ошкор мешавад ва имкон медиҳад, ки дар бораи сифати тозаӣ азхудкунии маводи адабӣ сухан гӯем.

Бо истифодаи чунин усули таълими адабиёт омӯзгор кӯшиш мекунад суолҳои лозима диҳад, дар вақти муҳокимаи

онҳо маълумоти тоза дода, хонандагонро барои ҷавоб гуфтан таҳрик кунанд, бо арзёбии дониши хонандагон, натиҷагирии дониш ва таҷрибаи зебоишинохтии онҳо дар ҷараёни фаъолияти якҷоя тақвият бахшад. Ҳамин тариқ, шавқу ҳавас нисбат ба фанни адабиёт зиёд мешавад, фаъолиятмандии хонандагон меафзояд.

Сухбат ҳамчун равиши таълими омӯзиши адабиёт дар ҷараёни омӯзиш ҳадафҳои гуногун дорад. Вай дониши хонандагонро зиёд карда, онро ба низом медарорад, дар бораи аввалин матни хондашуда андеша ба вучуд меоварад, шояд муқаддимаи таҳлили асар бошад, усули қор бо аввалин маълумот аст. Омӯзгор бояд ҳунари саволгузорӣ дошта бошад, то ки хонандагон ўро дақиқ фаҳманд ва ба саволи ў мухтасар ва пурмазмун посух дода тавонанд.

Дар равишшиносии имрӯз намуди суолҳо ва супоришҳо барои истифода дар дарс тақрибан муайян шудааст. Суолҳо бояд барои дарки амиқи мазмуни матни асари бадеӣ ёрӣ расонида, хонандагонро водор кунанд, ки мустақилона натиҷагирӣ кунанд, мавзӯро муҳокима намоянд, вобаста ба фаъолияти адиб, шахсият ва сарнавишти ў суолҳо гузоранд. Суолҳо дар ҷараёни таълими адабиёти тоҷик аҳамияти бузург доранд. Ба хусус, суолҳое, ки масъалаҳои забон ва сабки асар, воситаҳои тасвири бадеӣ ва ғайраро ба миён мегузоранд. Намуди дигари суолҳо метавонанд ба масъалаҳои иҷтимоӣ зебоишинохтии асари бадеӣ, ошкор сохтани алоқаи намудҳои гуногуни санъат дахл кунанд. Суолҳои шавқангезро метавон дар қорҳои беруназсинфӣ, ҳангоми гузаронидани машғулиятҳои адабӣ ҳунари, нишастҳо, мусобикаҳо, маҳзарҳо ва ғайра истифода кард. Хусусияти ҳоси фаъолият ва дараҷаи омодагии хонандагонро ба эътибор гирифта, омӯзгор метавонад ин суолҳоро ҳангоми суҳбат низ истифода барад.

Хонандагон ба суолҳои омӯзгор посух гуфта, матнҳои ба онҳо маълумро муқоиса мекунанд, санадҳои таърихӣ адабӣ ва тарҷумаҳолиро ошкор намуда, донишашонро тақмил

мебахшанд. Ҳангоми суҳбат ба миён омадани масъалаҳои баҳснок ҳодисаи табиист. Омӯзгор дар назди хонандагон оид ба мавзӯ, ғоя ва бадеияти ин ё он асар масъала гузошта, мушкилоти хусусияти иҷтимоию зебошинохтӣ ва ахлоқидоштаро матраҳ мекунад. Омӯзгор ба ин дастур хонандагонро тадричан ба суҳбати мураккабтар роҳнамоӣ мекунад. Бо ин роҳ дониши онҳо такмил меёбад, онҳо дар бораи адабиёт, ин ё он мавзӯи он суҳбат қарданро ёд гирифта, ақида ва мавқеи худро ҳимоя мекунанд. Чунин суҳбат унвони мувоҳиса ба воситаи суолу ҷавоб сурат гирифта, тафаккури адабӣ ва маҳорати хонандагонро раванг мебахшад.

Суҳбат ё худ мувоҳиса дар дарсҳои адабиёт аксаран назарҳои гуногунро ба миён меоварад: хонандагон андешаҳои ҳамдарсонашонро тасдиқ ва ё инкор мекунанд. Дар ҳамин замина мувоҳисаҳо ва баҳсу талошҳо ба миён меояд, ки омӯзгор онро роҳбарӣ қарда, баҳсро дар атрофи масъалаҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва зебошинохтии адабиёт идома медиҳад. Омӯзгор қараёни баҳсро қилавдорӣ намуда, андешаҳои нодурусти иштирокдорони онро нозуқона ислоҳ мекунад ва ҳангоми зарурат идомаи баҳсро ба машғулиятҳои беруназсинфӣ ҳавола мекунад.

Машғулиятҳои мустақилонаи хонандагон дар қараёни имрӯзаи дарси адабиёт қойгоҳи хос дошта, фаъолиятҳои гуногуни онҳоро фаро мегирад. Ба доираи он иҷрои супориши ҳонагӣ, қорҳои гуногун бо адабиёти танқидӣ, амикбурди дониши хонандагон дар машғулияти берун аз дарс, қорҳои тадқиқотӣ дар асоси матни бадеӣ ва ғайра дохил мешаванд. Маҳз дар қараёни машғулияти мустақилона имконияти эҷодии хонандагон пурратар амалӣ мешавад.

Дастоварди омӯзиш аз бисёр қиҳатҳо бо донишҳои ҳоси омӯзгор вобастагӣ дорад. Бинобар он ки имконияти ҳозираи мо беохир нест, илми адабиётшиносӣ ва равишшиносӣ ҳамеша дар тағйиру такмил аст. Омӯзгори адабиёт масъул аст, ки бо асосҳои ташкили фаъолияти илмӣ, пеш аз ҳама, бо

низомии фароҳам омадани маълумоти илмию равишшиносӣ ошно бошад. Бо ин мақсад, омӯзгори ояндаи адабиёт хангоми таҳсил дар мактаби олии бояд хазинаи дастуру китобҳои лозимаро мурағаб созад.

Китобхонаи омӯзгори адабиёт бояд осори классикон, шоиру нависандагони муосир ва хориҷӣ, дастурҳои таълимӣ, осори илмии адабиётшиносиро фаро гирад. Китобҳои дарсӣ, барномаҳои таълимӣ, тавсияномаҳо, луғатҳои истилоҳӣ ва тафсири ҷузъи муҳими ин хазина бояд бошанд. Илова ба китобҳои ихтисосӣ дар китобхонаи омӯзгор асарҳо дар бораи санъат, санъати тасвирӣ, мусиқӣ, ҳайкалтарошӣ ва ғайра низ бояд ҷойгоҳи хос дошта бошанд.

Албатта, ҳеч китобхонае, аз ҷумла, аз он омӯзгор низ имкони фаро гирифтани ҳамаи китобу васоити таълимиро надорад. Махсусан, дар рӯзгори мо ин мавзӯ мушкилоти зиёде дорад. Вале пешрафти инноватсия ва соҳаи иттилоотрасонӣ, аз ҷумла интернет, китобхонаҳои расонаӣ дар ин замина дастҳои беминнати омӯзгоранд. Ба ин васила омӯзгор метавонад аз навгониҳои адабиёт, илми адабиётшиносӣ ва соҳаи омӯзишу парвариш, ба хусус равишшиносии таълими адабиёт огоҳ бошад. Дар ин кор ба ӯ нашрияҳои таҳассусии соҳаи маорифи кишвар, аз ҷумла, «Омӯзгор», «Масъалаҳои маориф», «Маърифати омӯзгор», нашрияҳои дигаре, аз қабиле «Садои шарк», «Номаи пажӯҳишгоҳ», «Ахбори академия», «Паёми донишгоҳ» ва ғайра ёрирасон мебошанд.

Банақшагирии фаъолияти омӯзгор ва танзиму иҷрои саривақтии он аз самтҳои муҳими раванди таълиму тарбия мебошад.

Ҳамчунин, омӯзгори огоҳ ва ба касби худо шогирдонаш дилсӯз ҳамеша дар паи ҷустуҷӯ, дарёфт ва гирдоварии китобҳо, рӯзномаҳо ва маҷаллаҳои хоҳад буд, ки доир ба адабиёт, осори ин ё он адиб мақола ва гузоришот нашр мекунанд. Ин гуна мақолаҳову гузоришотро ҳам овардан,

мухтасари онҳоро рӯнавис кардан ва минбаъд алоқаманд бо мавзӯ аз онҳо истифода бурдан танҳо ба манфиати кор аст.

Ҳамин тариқ, дар ин замина китобхонаи мактаб низ метавонад дастгири омӯзгор бошад. Барои ин бояд китобхонаҳои мактабҳо мучаҳҳаз ва ғаёбол бошанд, то омӯзгорон китоби лозимиро пайдо карда тавонанд.

Банақшагирии ғаёолияти омӯзгор, таҳияи нақшаи худтакмилдиҳӣ ба низоми ташкили ғаёолияти омӯзгор мансуб аст. Дар ин замина омӯзгор бояд дараҷаи ғоявию назарӣ, касбии омӯзгорӣ, адабиётшиносӣ ва илмию методии худро такмил бахшад. Барои омӯзгори навкор робита ва ҳамкориҳои пайвастаи эҷодӣ бо омӯзгорони собиқадор ва равишшинос аз манфиат ҳолӣ нест. Дар нақшаи худомӯзӣ илова ба он чӣ ки зикр шуд, бояд шакли ҳисобот ва зикри санаи иҷрои он қайд карда шавад. Такмили донишу маҳорат, худомӯзӣ ва боло бурдани маҳорати касбӣ шартҳои аслии муваффақияти омӯзгор дар қори таълиму тарбия мебошад.

Нақшаи ғаёолияти омӯзгор барои синфи алоҳида паҳлуи асосии қори ӯ буда, нақшаҳои тақвими, мавзӯӣ ва дарсӣ чузъи он аст. Нақшаи тақвими тақсими мавзӯҳои ҳоро ба соатҳо барои чоряк, нимсола ва солна дар назар дошта, нақшаи мавзӯӣ дарсро аз рӯи мавзӯҳои ба низом мебарорад. Нақшаи муқаррарӣ танзими нақшаи ба ҳамин монанди дарсҳост.

Нақшаи ғаёолият барои он зарур аст, ки омӯзгор бояд уфуқҳои мушаххаси маълумоти адабии хонандагонро донад, ҷараён ва давраҳои онро ба қайд гирад, имкониятҳои нуктаҳои ҳамошии дарси адабиёти тоҷик ва адабиёти хориҷиро аз назари пайвандҳо, таъсири мутақобила ба эътибор гирад. Масалан, мантиқан омӯзиши эҷодиёти Мирзо Турсунзода омӯзгорро метавонад сари масъалаи таъсири адабиёт рус ба эҷодиёти шоир, дӯстии ӯ ва шоири рус Николай Тихонов ба андеша барад. Ба ҳамин монанд дар ҷамъбасти суҳбаташ дар бораи Лоик метавонад дар мисоли «Савтҳои форсӣ» - и Есенин доир ба алоқаҳои адабӣ ва таъсири мутақобилаи адабиётҳо таҳлиле анҷом диҳад.

Яке аз вазифаҳои асосии дурнамои нақшаи фаъолият хонандагонро барои омӯзиш ва аз худ кардани луғати асосии асари омӯхташаванда роҳнамоӣ кардан мебошад. Маълум аст, ки фаъолияти омӯзгори адабиёт чараёни эҷодкорист, вале агар ин чараён низоми муайян надошта бошад, вай моҳияти асли ва ҳадафи асосии худ – давра ба давра ба шакл даровардани дониш ва малакаҳои хонандагонро оид ба адабиёт аз даст медихад.

Дар нақшаи тақвимӣ омӯзгор маводи барномаро аз рӯи мавзӯ ба соатҳо тақсим мекунад. Омӯзгор дар иҷрои ин кор бояд ҳадафҳои зеринро дунбол кунад: муназзамии иҷрои омӯзиши мафҳумҳои назарию адабӣ, ба низом овардани равиши таълим барои тамоми нутқи хаттӣ ва даҳонии хонандагон аз як мавзӯ то мавзӯи дигар, мушаххас намудани маводи васитаҳои аёнӣ ва техникӣ дар ҳар давраи омӯзиш, маводро барои дарсҳои такрорӣ омӯхта, рӯйхати адабиёти тавсиявиро бо нишондоди муҳлати санҷиш барои хониши берун аз синф мурағаб сохта, гурӯҳи калимаҳо ва таъбиротро барои омӯзиш дар дарсҳои мушаххас нишон диҳад. Барои азёдкуни матнро нишон диҳад ва қисмҳои қори таълим, адабиёти илмию методӣ ва маълумотномаро ба назар гирад.

Ин нақшаро омӯзгор дар давоми сол дақиқ карда, ба он тағйироту иловаҳо меафзояд, ки аз бисёр ҷиҳат ҷустуҷӯҳои омӯзгорро дар чараёни қор ва шароити омӯзиш муайян мекунад.

Нақшаи мавзӯӣ нақшаи тақвимию мушаххас месозад. Дар ин нақша мавзӯҳои барномаи таълимӣ аз рӯи соат тақсим карда шуда, навъ ва намудҳои дарс: дарси обзорӣ, дарси омӯзиши зиндагинома ва роҳи эҷодии адиб, дарси тафсири хониш, дарси таҳлили асари бадеӣ, такмили нутқ, дарс-мусоҳиба, дарси хониши берун аз синф муайян карда мешавад. Дар нақшаи мавзӯӣ, илова ба мундариҷаи қор, усулҳо ва вазифаҳои тарбиявӣ омӯзиши дарс бо афзудани луғати фаъол нишон дода мешаванд. Ҳамчунин, намудҳои

асосии фаъолият дар атрофи воситаҳои забонии асари бадеӣ кайд карда мешавад. Бо андӯхтани таҷрибаи кофӣ сол то сол нақша такмил меёбад, ба он маводи иловагӣ дохил ё ихтисор карда мешавад. Муҳим он аст, ки чараёни ҷустуҷӯ ва такмил мутассил идома ёбад, ки бе он тақомули маҳорати омӯзгорӣ ғайри мумкин аст.

Ба нақшагирӣ бояд қолабӣ набошад. Таҳияи ҳама гуна нақша фаъолияти эҷодии омӯзгор аст, ки на фақат ба шароити умумии омӯзиш алоқаманд мебошад, балки бештар ба шахсияти омӯзгор аз махсусияти дарки матн бадеӣ вобаста аст.

Ҳамин тариқ, нақшаи мавзӯии омӯзиши очерки таърихӣ устод Айнӣ «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» метавонад ба ин тарз бошад:

Дарси аввал. «Ҳуҷуми чингизӣ ба Хучанд ва ҷанг дар болои ин шаҳр». Маълумоти мухтасар дар бораи нависанда. Ҳикояти омӯзгор ва суҳанронии хонандагон, сӯҳбат дар бораи муборизаи тоҷикон бо чингизӣ; ҳикояти муаллим; ба воситаи суолҳо нақл кардани мазмун; қор аз болои забон ва таъбирҳо; нақли комили ин пораи асар.

Дарси дуввум. Ба ёд овардани саврнавишти Темурмалик ва ёрони ӯ аз пораи аввал; маълумот дар бораи шаҳри Хучанд ҳамчун маркази муқтадири тоҷикнишин дар он замон; хондани матн; суҳбат дар атрофи мазмун ва ғояи ватандӯстии асар ва ғайра.

Дарси сеюм. Тафсири матн ва таҳлили поре аз он. Сухани муқаддимавии омӯзгор. Таҳлили забонии поре аз асар. Омодагӣ ба нақл. Нақли хонандагон. Идомаи суҳбат дар атрофи қаҳрамонии хучандиён. Дарки маънии ватан ва ватандӯстӣ.

Дарси чорум. Қори хаттӣ: иншоии омӯзишӣ дар мавзӯи «Ватан ва фарзандон».

Дурнамои низомии муайяни дарсҳо имкон медиҳад, ки дар бораи нақшаи дарсӣ ҷиддан ва бо ҳадаф андешида шавад. Нақшаи дарсӣ ҳалқаи низомии ягона буда, нақшаи дурнамо ва

нақшаи дарсӣ қолабӣ нестанд. Онҳо дар асоси талаботи дарс таҳия карда мешаванд ва комилан хусусияти эҷодкорӣ доранд. Ҳама гуна нақшаи дарсӣ мақсади муайяни дарсро ифода мекунад, зинаҳои асосии онро мушаххас месозад, хусусияти кори шогирдон ва муаллихро ифода мекунад (тафсири хониш, азхудкунии мафҳумҳои адабиётшиносӣ, омӯзиши нақл ва ғайра), номгӯи маълумотҳои назарӣ-адабии барои дарс интихобшуда, маводи тасвирӣ ва дигар васоити омӯзишро сабт мекунад.

Дар давраҳои аввал муаллими навкорро лозим аст, ки нақша-конспекте созад, ки чараёни дарсро пурра сабт кунад. Нақшаи дарсии муаллимони ботачриба, чун қоида, нақша ва конспектро ба ҳам меоварад. Дар нақша вазифаҳои мушаххаси зинаҳои гуногуни дарс бо низоми муайян сабт мешавад. Дар конспект бошад унсурҳои ба ҳамин монанди саволҳои мувоҷиҳа зикр мешавад.

Намунаи нақшаи дарси аввалро аз «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус сабт мекунем.

Мавзӯи дарс. Хониши тафсирии бобҳои «Андар шинохти ҳаққи падару модар», «Андар фурутанӣ ва афзунии хунар» ва «Одоби сухан гуфтан». Сухбат ва суолу ҷавоб, нақли мазмуни бобҳо. Шарҳи луғат.

Мақсади дарс. Омода кардани хонандагон ба хондани поре аз асар. Дар чараёни хониш тафсири мафҳумҳо ва луғати душворфаҳм. Нишон додани мавқеи воситаҳои забонӣ дар ифодаи ғояи асар.

Чараёни дарс. 1. Сухани муқаддимавии омӯзгор ҳамроҳ бо ҷавобҳои хонандагон.

а) мазмуни мухтасари бобҳои пешина (ахбори муаллим ва хонандагони қаблан омодашуда);

б) тафсири пурраи пешакии қисмати «Одоби сухан гуфтан» бо таъя ба боби пешин.

2. Хондани матн.

3. Азхудкунии мундариҷа. Муайян кардани моҳияти хиссии идроки матн ва суоли масъалагузор. Одоби сухан гуфтан чӣ арзиши ахлоқӣ дорад?

4. Хониши тафсири.

5. Таҳлили як пораи асар бо суолу ҷавоб.

6. Тафсири хотимаӣ бо зикри муҳимтарин масъалаҳои ахлоқӣ, ки дар матн ба миён гузошта шудааст.

7. Супориш дар хона. Зарбулмасалу мақолаҳоро, ки дар мавзӯи сухан, одоби сухан гуфтан гуфта шудаанд, ҷамъ овардан. Таъбирҳои рамзиро шарҳ додан.

Мураттаб сохтани нақша аз омӯзгор дониши равишшиносӣ ва адабиётшиносиро аз рӯи мавзӯҳои барнома тақозо мекунад. Вале пайгирии кӯркӯронаи тавсияҳои методӣ натиҷаи судманд нахоҳад дод.

Дарки эҷодкориҳои мавод, интихоби аниқе он дар ҳар дарс, ҳал ва усули омӯзиши он ниҳоят муҳим буда, барои омӯзиши боигарии ғоявӣ бадеии адабиёти тоҷик пурсамар мебошад.

Матни бадеии барномаӣ ҳамчун маълумоти зебошинохӣ ва намунаи асари таърихӣ адабӣ бояд ба омӯзгор фаҳмо бошад. Танҳо дар ҳамин сураат равиши дурусти таълими он аз тарафи муаллим муайян карда мешавад. Таҳияи концепсияи хоси омӯзиш, тартиб додани суолу супоришҳои арзишманд ҳангоми кор бо матн ва ғайра. Ҳамин тариқ, муаллим ба омӯзиши мавзӯ омода шуда, донишхояшро дар ёдаш зинда мекунад, ба омӯзиши мақолаҳои таълимӣ тайёрӣ мебинад, дарачаи фарогирии маълумот ва дастрасии маводи таълимиро месанҷад, бо осори нави адабиётшиносӣ ва равишшиносӣ шинос мешавад, маводи лозимиро аз адабиёти ёддоштӣ ба қайд мегирад, маводи тасвириро интихоб менамояд. Муаллим ҷараёни кор, роҳҳои омӯзиши асар, намудҳои тафсири усулҳо, кор бо луғат ва маводро барои ҳикояти худ интихоб мекунад.

Дар ҷараёни тадрис ва таълими адабиёт кор бо луғат ва таъбироти рамзӣ тамсилии таҳлили матн ниҳоят

арзишманд аст. Дар натиҷаи чунин таҳлил омӯзгор доир ба таркиби забонӣ, боигарии луғавӣ ва махсусияти матни таҳлилий маълумоти муҳимро ба даст меоварад: доираи истифодаи ин ё он луғатро тавзеҳ медиҳад ва меёри услубӣ ва ҷойгоҳи бадеии онро муайян мекунад. Бо ин усул вай таркиби луғавии хонандагонро дар амиқбурди дарки адабиёт тақвият мебахшад. Муҳимтар аз ин, завқи адабиётфаҳмии онхоро баланд мебардорад.

Агар аввалин зинаи омӯзиши асар барои хонандагон азхудкунии мазмун ва таркиби забони асар бошад, барои омӯзгор таҳлили пешакии асар мебошад. Агар таҳлили адабиётшиносӣ ва забоншиносии асари бадеӣ дар осори илмӣ таълимию методӣ қарор гирад, ин кори омӯзгорро хеле осон мекунад. Агар чунин сарчашма набошад он вақт омӯзгор масъул аст, ки ҳудаш мустақилона ба дарс омода шавад ва онро гузаронад. Дар ин сурат ба чунин тарз метавонад шурӯъ кунад: аҳди эҷоди асар; андешаҳои дунёшиносии адиб; тавсифи умуии эҷодиёт ва мавқеи ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик; ҷойгоҳи асар дар эҷодиёти адиб ва контексти таърихӣю адабии замон; таърихи эҷод; мавзӯӣ ва ғояҳои он; тобиши асосии маънавии асар ва ҳамоҳангии он бо назари дунёшиносии муаллиф; низоми тимсолҳо ва таркиби бадеӣ.

Баъд аз таҳлили адабиётшиносӣ таҳлили забонӣ сурат гирифта, таҳияи луғот, воситаҳои гуногуни забонӣ (таъбирҳо, зарбулмасалу мақол ва ғайра) ва дараҷаи истифодаи онхоро дар матни асар дар бар мегирад.

Таҳлили якҷояи адабиётшиносӣ ва забоншиносӣ дар бораи ғоя ва мундариҷаи асар тасаввуроти комил медиҳад.

Таҳлили луғавию таъбиротӣ ҳангоми омӯзиши матни адабиёт, ба хусус, адабиёти классикӣ ниҳоят муҳим аст. Мутаассифона, ин усул дар мактабҳои мо чандон самаранок истифода намешавад. Дар шароити имрӯза ин усулро бо тарзи дигар бояд истифода кард. Асоси таҳлили забониро на фақат калимаҳои алоҳида, ифодаю таркибот, балки бояд

тахлили сабки нигориш ва ҳусни бадеии асар низ ташкил диҳад. Дар ҳамин замина омӯзгор дар вақти таълими осори Саъдӣ, ба вижа, «Гулистон» метавонад чанд соатро ба мавзӯи «Зебошиносии насри Саъдӣ» ихтисос диҳад. Дар дарсҳои қаблӣ омӯзгор дар боби мазмуну муҳтаво, нақди вожагонӣ ва шарҳи мушкилоти «Гулистон»-и Саъдӣ гуфтугӯ карда буд. Чунонки медонем, ба иттифоқи аксари муҳаққиқон шухрати «Гулистон» маҷноси хунароҳи калом аст. Омӯзгор барои дарки осори Саъдӣ, хоса, «Гулистон» бояд зарофатҳо, нуктаҳо ва назокати забонӣ ва адабии Саъдиро дар мисоли «Гулистон» тавзеҳ диҳад. Дар ин кор ӯ фақат бо ироаи шавоҳид, баррасӣ ва таҳлили дақиқ комёб шуда метавонад.

Намунаи ҳамин гуна таҳлилро дар заминаи «Гулистон» пешниҳод мекунем.

Насри «Гулистон» омезаест аз содагӣ ва санъатгарӣ, ки аз он ба сахли мумтанеъ ёд мекунад. Насри ин асар ҳам мурассал аст, ҳам мусаччаъ ва ҳам мавзун аст. Насре, ки ба қавли худи Саъдӣ, «мутакаллимнро ба кор ояд ва мутарассилнро балоғат афзояд». Саъдӣ гоҳ насри мурассал ва маснуъро ба ҳам пайванд мезанад ва забони рангине ба вучуд меоварад. Интихоби навъи наср ба иқтисоии калом, мавзӯи сухан ва мақсуди муаллиф бастагӣ дорад. Сухани Саъдӣ гузашта аз фасоҳат, балоғат, саломат, иҷоз, матонат, истехком ва зарофат ҳама ороишҳои шеърро ҳам дар бар дорад.

Бедалел нест, ки донишманди эронӣ Хумоӣ насри «Гулистон»-ро ояти муҳкамии забони форсӣ медонад ва ҳамин имтиёз сабаб шудааст, ки гурӯҳи зиёде аз нависандагон тахти таъсири шеваи ӯ қарор гиранд. Дар тавсифи сабки Саъдӣ суханони зерини донишманди эронӣ Фурӯғӣ бачо аст: «Саъдӣ ҳафтсад сол пеш ба забони имрӯзи мо сухан нагуфтааст, балки пас аз ҳафтсад сол мо ба забоне, ки аз Саъдӣ омӯхтаем, сухан мегӯем».

Муаллим ҳамин асрори асари Саъдиро бояд ба қадри ҳол кушояд. Назари донишманди дигари эронӣ Юсуфӣ ин ҷо ёригар аст.

«Хунари бузурги Саъдӣ ин аст, ки насри форсиро аз ҷанги такаллуф ва тасаннуъ ва ороишгарихои зананда ва калимот ва таркиботи дур аз зеҳн ва фазлфурушии наҷот дода ва бад-он эътидоле матбуъ ва мавзун бахшидааст».

Дар насри Саъдӣ дар ин айни наздикии он ба забони муҳовара, бо андаке тааммул нақши қалами устоде бебадалро ба аён метавон дид.

Муаллим интихобан аз ин ду ҳикоят метавонад якеро таҳлил кунад.

Ҳикояти аввал

Нохушовозе ба бонги баланд Куръон ҳамехонд. Соҳибдиле бар ӯ бигузашт. Гуфт: -Туро мушоҳара чанд аст? Гуфт:- Ҳеч. Гуфт: -Пас, чаро заҳмати худ ҳамедиҳӣ? Гуфт: -Аз баҳри Худо мехонам. Гуфт: -Аз баҳри Худо махон.

Муаллим метавонад чунин таҳлил кунад: ба зоҳир ҳеч санъате дар ин ҳикоят нест. Насре аст сода, бетакаллуф, сахли мумтанеъ. Танҳо санъати назаргир дар такрори «аз баҳри Худо» ва тақобули «мехонам» ва «махон» аст. Бо ин васф назари латиф дар ҳикоят ва содагии забон дostonро хонданӣ ва мондагор кардааст.

Ҳикояти дуввум

Аблаҳеро дидам симин, халъате симин дар бар ва қасабе мисрӣ ба сар ва маркабе тозӣ дар зери рон ва ғулом аз пай давон. Касе гуфт: -Саъдӣ чун мебинӣ ин дебои муълам ба ин ҳайвони лояълам?

Гуфтам:- Хате зишт аст, ки ба оби зар набиштааст.

Лаҳни ин ҳикоят низ монанди ҳикояти қабли танзомез аст, аммо калом пурсанъат аст. Ҳазф ва ҷобачои феъл, ташбеҳи муракаби «дебои муълам ба ҳайвони лояълам», «ба хате зишт ба оби зар набишта», истиора гирифтани «ҳайвон» барои «аблаҳ», сачъ ва ҷиноси иштиқоқи «муълам» ва «лояълам», тавсифҳои кўтоҳи «қасабе мисрӣ бар сар ва

маркабе тоъй дар зери рон ва ғуломе аз пай давон», овардани таъбири тасвирии «дар зери рон», ба чои «савор бар», барои сачъ бо «давон» ва чи басо зарифкориҳои дигар аз чумла ба амди шукӯҳманд чилва додани зоҳири аблаҳ.

Муаллим қаринаи ҳамин гуна дарсро метавонад ба таҳмили аносири забони ихтисос диҳад, ки намунааш метавонад чунин бошад:

Саъдӣ дар вожагузинӣ маҳорат дорад, вожаро дуруст бармегузинад ва дар чои худ менишонад. Сухани Саъдӣ, хоҳ қарини иҷоз бошад, хоҳ қарини итноб ҳолӣ аз ҳашв аст. Ҳар гоҳ ба итноб мегарояд, вачҳе дорад. Ба мучазтарин ҳикояти «Гулистон» таваҷҷуҳ кунед.

Ҳиндуе нафтандозӣ ҳамеомӯхт. Ҳакиме гуфт:

-Туро, ки хона найин аст, бозӣ на ин аст!

Мӯсо алайҳисалом Қорунро насиҳат кард, ки аҳсин камо аҳсаноллаҳу алайк (некӣ кун, чунонки Худо ба ту некӣ кардааст). Нашунид ва оқибаташ шунидӣ.

Дар асоси ин ду мисол омӯзгор метавонад аввал мучазбаёнии Саъдиро, сипас дарозгӯӣ (итноб) накардани ўро собит созад. Ҳамчунин дар истифодаи калимаву таъбироти арабӣ низ ҳадшинос будани ўро таъйид кунад.

Дар ҳамин гуна дарс гуфтугӯ дар атрофи насри шоиронаи Саъдӣ низ мувофиқи матлаб аст.

Насри Саъдӣ хислати забони шоирона ё шеърӣ мансурро дорад ва ин дар дебочаи «Гулистон», дар боби панҷум ба назар намоёнтар аст. Барои намуна дар ҳикояти мочарои чавоне, ки ошиқи шоҳзодае шуд ва бо висоли ў чон бохт, сачъ ва ташбеҳ ва истиора ва муруоти назир, мавозина ва ихом чамъ шудааст. Ҷуз ин тавсифоти шоирона, фасоҳат ва равонии гуфтор, вазн ва оҳанги даруни онро ба шеър бадал кардааст.

Якero дил аз даст рафта буд ва тарки чон гуфта ва матмаъи назари ў чое хатарнок ва вартаи ҳалок, на лукмае, ки мусаввар шудӣ ба ком ояд ё мурге, ки ба дом ояд.

Изофаҳо ё худ таркибҳои маҷозӣ низ сабки «Гулистон»-ро муайян мекунанд. Монанди: қиблаи чашм, пой вучуд, дарди фирок, хори ачал, гули рӯ, фарши ҳавас, дасти гетӣ, теги ҳалок, боғи васл, сармои умр ва ғайра.

Натиҷаи фаъолияти омӯзгор дар таълими адабиёт аз бисёр ҷиҳат ба таҳлили дуруст, асоснок ва ҳадафманди асари бадеӣ вобаста мебошад. Хондани асари бадеӣ дар фароянди таълими адабиёт аз равиши таҳлили он ҷудо нест. Агар ин ду усули омӯзиш мутаносибан қорбасти нашаванд, заҳмати омӯзгор натиҷаи чашмрас нахоҳад дод.

Бояд дар ҷараёни таълими адабиёт дар назар гирифт, ки асари бадеӣ унсури олии адабиёт аст ва мавриди омӯзиши адабиётшиносӣ қарор мегирад. Таълими самараноки ин ҷанба ба донишмандони асосҳои назарӣ ва амалии таҳлили адабиётшиносӣ ғайри имкон аст. Ҳангоми таҳлил омӯзгор бояд ба хонандагон талқин кунад ва фаҳмонда тавонад, ки адабиёти бадеӣ, пеш аз ҳама осори ҳунари аст. Бинобар ин ҳам, асари бадеӣ ифодагари мундариҷаи муайяни ҳиссию маънавӣ буда, ҳадафи ғоявӣ муаллифро дар сурати образҳои бадеӣ, ки пеш аз ҳама, арзиши зебошинохтӣ доранд, ифода мекунанд. Ба ифодаи дигар, асари бадеӣ ин гуфтори шоиру нависанда дар бораи дунё ва санади бадеии фарди ҳунаридор доир ба воқеияти зиндагист.

Гуфтугӯ дар бораи адабиёт суҳбат дар бораи зиндагист. Дар ин гуфта ҳеҷ чизӣ ғайритабиӣ нест, зеро миёни адабиёт ва зиндагӣ ҳеҷ вақт девор набуду нест. Вале дар ин ҳол бояд равиши дурусти шинохти адабиёт ва қиёси онро ба зиндагӣ муайян кард, махсусияти зебошинохтии он инро тақозо мекунанд.

Солҳои тӯлонӣ таҳлили адабиёт дар мактабҳои мо ба усули таҳлили иҷтимоигаро асос ёфта буд. Дар ин замина савияи ҳунарии осори бадеӣ фуруғзор мешуд. Осоре, ки ба сийёсати иҷтимоӣ арҷ мегузошт ё онро таълими мекард, арзишманд ҳисобида шуда, ба савияи бадеӣ ва ҳунарии он кам эътибор дода мешуд. Бинобар ин ҳам таълими адабиёт

дар мактабҳои мо ҳамранги омӯзиши дарсҳои иҷтимоӣ сурат мегирифт.

Дар шароити имрӯзаи таълими ин фан, ба хусус дар вақти таҳлили асари бадеӣ савияи бадеӣ ва мавқеияти ҳунари шоиру нависанда бояд дар зинаи аввал бошад.

Агар асари бадеӣ аз рӯи мундариҷа ваҳдати инъикоси воқеияти зиндагӣ ва мавқеияти муаллиф ба он бошад, дар ин сурат шакли асар хусусияти тимсолӣ ва зебошинохтӣ мегирад. Фарқи адабиёт аз дигар намудҳои тафаккури иҷтимоӣ дар он аст, ки адабиёт зиндагиро ба сурати тимсолҳо таҷассум мекунад. Ба ифодаи дигар, ҳамон ашӯ, ҳодисаҳои мушаххасро истифода мекунад, ки дар шакли худ умумият ёфтаанд. Образҳои адабиёт бештар хусусияти тасвирию намоишӣ доранд, ба онҳо на қатъияти мантиқӣ, балки ҳадафи мушаххаси ҳиссӣ хос аст.

Образнокӣ (тимсоли чизе будан) асоси бадеиятро {ам аз нигоҳи санъат ва ҳам ҳунар такшил медиҳад. Маҳз ба шарофати табиати тимсолиаш асари бадеӣ дастоварди ахлоқӣ ва арзиши зебошинохтӣ дорад.

Аз ҳамин сабаб, мавқеияти омӯзгор дар вақти таҳлили асари бадеӣ хусусияти ягонагӣ, тамомият ва мустақилияти осори бадеиро таъйид карда, муҳимтарин фазилатҳои онро бояд таҳлил диҳад.

Муаллим бояд хонандаашро муътақид карда тавонад, ки асари бадеие, ки шоир ё нависанда офаридааст, дар оянда соҳибияташро пайдо карда, таъсиргузор ба зиндагӣ бошад. Ба ифодаи дигар, зиндагии нисбатан мустақилонаи он оғоз гардида, дар ин замина вазифаи муайяно ба ҷо орад.

Дар ин замина муҳимтарини ин вазифаҳоро тафсир бояд кард.

Асари бадеӣ «китоби зиндагист», яъне аз ягон ҷиҳат зиндагиро тавзеҳ дода, вазифаи маърифатӣ ва донишандӯзӣ дорад. Хонандагон дар ин ҳол метавонанд суол кунанд: ин вазифа ба адабиёт, санъат чӣ муносибат дорад, дар ҳоле ки илмҳои ҳастанд, ки вазифаи аслии онҳо донишдони воқеияти

атроф аст? Муаллим бояд хонандаро бовар кунонад, ки адабиёт сурати хоси зиндагиро меомӯзад, ки танҳо ба он дастрас аст ва ҳеҷ чизе ин вазифаи адабиётро иваз карда наметавонад. Агар илм ҷаҳонро дар алоҳидагӣ омӯхта, паҳлуҳои гуногуни ҳодисаву воқеаҳоро кашф кунад, санъат ва адабиёт ҷаҳони яклухт ва таҳқиқнашавандаро меомӯзад. Бинобар ин ҳам мабдаи омӯзиши адабиёт гоҳо бо мабдаи омӯзиши илмҳои дигар, аз ҷумла таърих, фалсафа, равоншиносӣ ва ғайра мувофиқ меояд, вале ҳеҷ гоҳ якҷоя намешавад. Қазовати ҳамаи паҳлуҳои зиндагӣ чун воҳиди ягона хоси адабиёт ва санъат мебошад. Адабиёт шакли табиӣ зиндагиро ба мо менамоёнад. Дар ин ҳол адабиёт ба ҳастии ҳамарӯзаи инсон сару кор дорад, ки хурду бузург, қонунию тасодуфӣ, азоби равонӣ ва тугмаи афтида ба ҳам омадаанд. Илм наметавонад мақсад гузорад, ки зиндагиро бо тамоми фарозу фурудаш биомӯзад, вай бояд майдакорихоро фуру гузорад, аз тасодуфҳо гузар кунад, то ки умумиятро кашф кунад. Вале зиндагӣ ба шинохти хусусияти хоси худ эҳтиёҷ дорад, ки ин корро адабиёт ва санъат бар ўҳда гирифтаанд. Ба ин далел мундариҷаи адабиёт ҳамон чизест, ки инсон дар зиндагии воқеӣ бо он рӯбарӯ мешавад.

Вазифаи дигари асари бадеӣ арзёбии ҳодисаҳои зиндагист. Нависанда ё шоир ин ё он ҳаводиси зиндагиро тасвир карда, табиист, ки ба наҳве онро арзёбӣ мекунад. Аз ин нуқтаи назар асари бадеӣ аз ҳисси шавқмандӣ ва масъулиятшиносии муаллиф саршор буда, таъкид, тасдиқ рад ва арзёбии он мебошад.

Асоси вазифаи маърифатии арҷгузории осори бадеиро ҳадафи сеюми он - тарбиявӣ бар ўҳда дорад. Дар масъалаи тафсир ва арзёбии мақоми тарбиявии осори бадеӣ таъкиди муаллим бояд бар он устувор гардад, ки асари бадеӣ ҳаётро меомӯзад, қаҳрамонро пайравӣ мекунад, инсонро ба ин ё он кори аниқ илҳом мебахшад. Вале арзиши тарбиявии адабиёт фақат бо ин маҳдуд намешавад. Балки адабиёти бадеӣ шахсияти инсонро камол бахшида, ба низоми арзишҳои ў

таъсир мегузорад, ба ў оҳиста-оҳиста фикр ва ҳис карданро меомўзад. Муаллим бинишу омўзиши асари бадеиро бо вохўрии одами хуб, доно ва часур метавонад муқоиса кунад.

Дар дарси адабиёт таҳлили асар ва матнҳои бадеӣ чихати дарки ғояи асар мусоидат менамоянд. Таҳлили матн ва ё пораи асари бадеӣ аз намуди асосии машғулияти дарси адабиёт буда, дар инкишофи тафаккуру шуур, эҳсоси афкори адабию эстетикӣ, малакаву маҳорати хониш, инкишофи нутқи хаттию даҳонӣ ва банақшагирии фаъолият ёрӣ мерасонад.

Усул ва роҳҳои таҳлил ба хусусияти асари бадеӣ ва принципҳои муайян таъя дорад. Ҳангоми таҳлили асари бадеӣ ва ё порчаҳои ҷудоғонаи он ба макон ва қаринаи даврони таърихӣ, ҷаҳонбинӣ ва нуқтаи назари адиб тавачҷуҳ зоҳир намуда, бояд талаботи рӯҳия ва набзи замонро ба эътибор гирифт. Ҳар як асари бадеӣ баёнғари ходиса, шароит ва ҷузъиёти давраи муайяни таърихӣ аст ва мавзўъ, ғоя ва воқеаҳои тасвиршаванда маҳсули он замон мебошанд.

Таҳлили асари бадеӣ вобаста ба намуд, жанр, хусусияти асар ва зинаҳои таълим муайян карда мешавад. Асарҳое, ки аз чихати жанр бо ҳам қаробат доранд, эҳтимол усулҳои гуногуни таҳлилро истифода баранд. Ҳангоми таҳлили асари бадеӣ талаботи замон, афқору андешаи қаҳрамон, моҳияти характер ва ҷаҳонбинии адиб ва қаҳрамон баррасӣ мегардад. Таҳлили асари бадеӣ дар асоси нақшаи умумиятдодашуда низ сурат мегирад, ки дар он шароити таърихӣ, симоҳои асар, истифодаи воситаҳои тасвир, баён, сохт ва банду басти асар, забон ва услуби нависанда, маҳорат ва дастоварди эҷодӣ равшан мегардад.

Дар таъин намудани қимати ғоявию бадеии асар масъалаи тасвири воқеияти зиндагӣ, ҳақиқати ҳаёт ва шароити замони таърихӣ инъикосёфта мавқеи муҳим дорад. Адиб тавассути тасвири манзараҳои табиат, ашӯҳо ва ходисаву воқеаҳо симои қаҳрамонон ва персонажҳои асари

бадеиро дар ҳамбастагӣ бо чаҳонбинӣ ва биниши эҷодӣ меофарад.

Масалан, «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ намунаи барҷастаи достони ҳамосавӣ буда, рӯҳия ва набзи давраҳои муайяни таърихии ҳаёти ниёконамонро дар мубориза ба муқобили истилогарон, ҷангҳои хунин барои тахту тоҷ, хифзи ватан, ойини давлатдорӣ, муқаддасот ва асолати миллӣ ва эҳёи фарҳангу тамаддун инъикос намудааст. Дар баробари ин, шоҳасари безаволест, ки дар он афкори баланди ватандӯстона, инсонпарварона, ваҳдату ягонагии халқҳо, маънавияту ахлоқи ҳамида ва панду андарзҳои пурмазмунро баён гардидааст.

Қаҳрамонӣ, диловарӣ ва муборизаҳои Рустаму Сухроб, Ҷамшед, Каюмарс, Ҳушанг, Сиёвуш, Кова, Гурдофарид, Таҳмина, Манижа ва дигарон ҳазорсолаҳо инҷониб бо симои ҷовидона ва ибратомӯз маҳбуби халқҳо гардидаанд.

Таҳлили забонии асари бадеӣ набояд ҷудо аз ғояи асар анҷом гирад. Ин таҳлил бояд василае барои ошкор кардани хунари адиб ва моҳияти консепсияи бадеии он шинохта шавад.

Баъди он ки матн асар (хоҳ шеър бошаду хоҳ наср) ба ҳамин усул омӯхта шуд, омӯзгор имкон дорад баъзе вожаҳои алоҳидаро ба таври ҷудогона тафсир кунад. Ин воҳидҳои тасвирии забониро ба ду гурӯҳ метавон тақсим кард. Аввалин калима ва таъбироте мебошанд, ки бе тафсири дақиқи онҳо маънӣ ва дарунмоӣ асарро ошкор карда намешавад. Бо тафсири ҳамин гуна воҳидҳои забонӣ метавон қаноат кард, агар дигар унсурҳои забонии матн ба хонандагон фаҳмо бошад. Вале ба он сабаб, ки ба ғайр аз ҳадафи адабӣ таҳлил арзиши тарбиявӣ ва таълимӣ дорад, тафсири гурӯҳи дигари калимаҳо низ ба омӯзиши пурра ва мақсадноки мавзӯ ёри бевосита мерасонанд.

Вожаҳо, таъбироту ибораҳои ташбеҳӣ ва истиорӣ гурӯҳи аввали ҷунин ибораҳо мебошанд, ки дар асари бадеӣ барои сохтани образҳо ба кор рафтаанд ва маънии пурвусъаттаре

доранд. Ба ин дастур калима ва таъбироти бунёдӣ чудо-чудо тафсир мешаванд. Ин тарзи тафсири калимаҳои чудогона ва таъбирот низом ва тартиби муайян доранд. Дар ин сурат ба тақвияти кадом образи бадеӣ омадани онҳо аҳамият пайдо мекунад. Дар ин замина хусусияти зерини ин гуна калимаву ибораҳои ташбеҳӣ ё истиориро ба эътибор гирифташ лозим аст:

а) калимаҳои ғайримустаъмал, ки маънии аслиашон кӯҳна шудааст;

б) вожаҳо ва зарбулмасалу мақолҳое, ки камистеъмоланд;

в) вожа ва зарбулмасалу мақолҳое, ки дар сарфу нахви тоҷикӣ ҷойгоҳи хоси луғавӣ ва маъноӣ надоранд.

Дар матнҳои бадеӣ, ба хусус, осори классикӣ калимаҳои ғайримустаъмал, ки маънии аслиашон кӯҳна шудааст, зиёд вомерӯанд. Бинобар ин, онҳоро аз матн чудо ва маънидод кардан зарур аст. Агар ин кор анҷом нагирад, хонандагон матнро пурра дарк намеkunанд ва ин боиси сард шудани шавқи онҳо дар омӯзиши адабиёт мегардад.

Ба гурӯҳи вожаҳо ва зарбулмасалу мақолҳои камистеъмол калима ва мақолу зарбулмасалҳои кӯҳнашуда, унсурҳои ғӯиши мардум, луғоти таърихӣ, номҳои мазҳабӣ, ҷуғрофиёӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Аз ин гурӯҳ беш аз ҳама бояд калима, мафҳумҳо ва таъбироти таърихӣ, ки ба ҳодисаҳои зиндагӣ талмех мезананд ва ё тарзи зиндагӣ, ахлоқ ва маданияти гузаштара тафсир меkunанд, омӯхта шаванд. Таҳлили хусусияти бадеии ин гуна унсурҳои забонӣ дар матн арзиши хос доранд. Ҳамин гуна калимаю таъбиротро дар ҳикматҳои аз Саъдӣ иқтибосшуда мо нишон додем.

Дар вақти хондани матн бисёр унсурҳои забонӣ ва шаклҳои сарфию нахви, ки имрӯз шоеъ нестанд, чудо-чудо бояд таҳлил ва тафсир кард, баъзе ҳодисаҳои забониеро, ки имрӯз кӯҳна шудаанд, тавзеҳ додан лозим меояд. Чунки бисёре аз воситаҳои забонӣ, ки имрӯз шоеъ нестанд, дар

матнҳои бадеӣ, бахусус осори гузаштагон барои сохтани шаклҳои тасвирии бадеӣ истифода шудаанд.

Дар матни бадеӣ ибораҳои рехта зарбулмасалу мақолҳо, таъбирҳои ташбеҳию истиорӣ, ифодаҳои образнок, иқтибосҳои куръонӣ ва ғайр дучор меоянд, ки на фақат тафсири забоншиносиро тақозо мекунанд, балки маънидоди таърихии ҳаёти ва таърихии адабиरो низ талаб менамоянд.

Тафсири таърихии ҳаёти ба хонандагон ёри мерасонад, ки бо воқеият, расму оин ошно шуда, маънии бадеии онро аз матн дарк кунанд.

Тафсири таърихии адабиӣ дар ҷараёни омодагии пешакии омӯзгор барои таҳлили матни бадеӣ шурӯъ шуда, маънидоди ходисаҳои адабиӣ ва санадҳои ҳаёти адабиरो дар бар мегирад. Масалан, дар вақти таълими адабиёти классикӣ омӯзгор ба хонандагон дар бораи ҷараёнҳои адабиӣ ва ё сабқҳои адабиӣ маълумот медиҳад. Таълими ҳар ду мавзӯё тақозо мекунад, ки омӯзгор санадҳои адабиरो вобаста ба ҳаводиси иҷтимоии даврва заминаҳои таърихии пайдоиши сабқҳо ё ҷараёнҳои адабиӣ шарҳу тафсир кунад.

Ҳамин гуна тафсири таърихии адабиӣ дар вақти таълими адабиёти замони Шӯравӣ низ хеле муҳим ва арзишманд аст. Зеро хонандаи имрӯз аз воқеияти иҷтимоӣ ва адабии он замон огоҳӣ надорад.

Аз он чи гуфта шуд, метавон чунин натиҷа гирифт, ки матни бадеиро бо назардошти ҷузъҳои сарфию наҳвӣ ва низоми образҳои бадеии асар бояд омӯхт. Ин масъала дар шароити имрӯза масъалаи ҳамбастагии саводу маънавиятро ҷиддан ба миён мегузорад, ки бе амалӣ кардани он дар таълими адабиёт ба натиҷаи муҳиме расидан басо душвор аст. Ин гуна таълим хонандаро ба тайи роҳи якумрии фарҳангу маънавият раҳнамоӣ мекунад. Ба ин васила хонанда ҳам дуруст навиштану дуруст сухан гуфтанро ёд мегирад, ҳам барои омӯзиши адабиёт бояд шинохтани хусни баркамоли шеърӣ асил, сухани зебо ва оҳанги дилрабои он ки қобилияти зебошинохтиро афзун мекунад, аз зебой, аз

оханги дилнавоз ҳаловат бурданро ёд медиҳад, дилро нарм ва меҳру шафқатро зиёд мекунад, малака пайдо мекунад. Осори аслии адабӣ, хоҳ назму хоҳ наср, муъҷизаи маънавист, ҳар ки бо он унс гирифт, дили ӯ саршори шавку завқ хоҳад гардид, зиндагиаш нурборон хоҳад шуд. Аз ин мавқеъ таълими намунаҳои асили адабиёти гузаштаву имрӯза бояд асоси барномаи омӯзиши адабиёти тоҷикро ташкил диҳад.

Мо дар боло оид ба усули тафсири таърихӣ адабӣ сухан карда, шарҳи номҳои таърихӣ адабиёти дар контексти замони таърихӣ муҳим доништа будем. Акнун дар ҳамин замина доир ба тафсири исми Лукмон ва сарнавишти таърихӣ адабии он маводи зеринро пешниҳод мекунем, ки метавонад барои омӯзгорон намуна бошад.

Исми Лукмони Ҳаким дар барномаи таълими адабиёт ҳангоми омӯзиши ривоят ёд мешавад. Аммо исми Лукмон дар контексти адабу фарҳанги мо ҷойгоҳи хос дошта, дар адабиёт ва таърихи тамаддуни мо рамзи ҳикмати созанда дорад.

Номи Лукмон, пеш аз ҳама, бо он ки дар сарчашмаҳои динӣ ва адабӣ ҳамчун мазҳари ҳикमत ва қаҳрамони ахлоқ зикр шудааст, ҷолиби таваҷҷуҳ мебошад. Вале он муболиғасох, ки дар ҳақиқати ӯ гуфтаанд, вучуди ӯро дар нигоҳи баъзе аз донишмандон мавриди тардид қарор додааст. Бинобар ин ҳам, гурӯҳи Лукмонро мавҷуди ҳаёли доништаанд. Вале далеласох, ки дар кутуби таърихӣ, сарчашмаҳо ва осори адабӣ зикр шудаанд, гувоҳи онанд, ки ӯ шахсияте таърихӣ ва воқеӣ будааст.

Дар сарчашмаҳо оид ба аслу насаб ва наҷоди ӯ низ ихтилофи назар аст. Гурӯҳи аз сарчашмаҳо ӯро аз қабилаи Од, гурӯҳи дигар аз бани Исроил доништа, баъзе ба ғуломи ҳабаши буданаш низ таъкид варзидаанд. Ривоёти қадими арабӣ ӯро аз қабилаи Од шинохтаанд. Мо аз Куръон достони қавми Одро, ки ба сабаи куфрони нофармонӣ ба ҳалокат расидаанд, ёд дорем.

Симо, шахсият ва ҳикматҳои Лукмон дар саросари адабиёти мо ҷойгоҳи хос дошта, бо номи номи ӯ масал мезананд ва дар андарзу ҳикматҳо ва ривоёти ахлоқӣ фаровон иқтибос меоваранд.

Лукмони ҳаким кӣ буд? Дар матни фасли алоҳидаи китоб оварда шудааст ва тафсири исми Лукмони таърихӣ ва адабию рӯшан менамояд.

Муваффақияти омӯзгор аз бисёр чихат ба омодагии вай ба омӯзиши матн ё мавзӯи таълимӣ вобаста мебошад. Дар ин қор омӯзгор ҳамон вақт комёб мешавад, ки агар ӯ асоси илми ташкили меҳнати шахси ро донад. Бе доништан ва ташкили дурусти муназзामी ин қор дар омӯзиши адабиёт ба ҳадаф расидан қобили тасаввур нест.

Савол ва сӯпоришҳо:

1. Нақшаи солнаи худомӯзиро мурағтаб созед, номгӯи китобҳои муҳиро тартиб диҳед.
 1. Рағиш ва усули таълиро қӣ гуна маънидод мекунед?
 2. Рағиш ва усулҳои таълим бо мундарича ва фароянди омӯзиши адаби қӣ пайванде дорад?
 3. Кадом рағиш ва усулҳоро ном бурда метавонед? Онҳоро бо фаҳмиши мантиқияшон зикр кунед.
 4. Истифодаи рағиш ва усулҳои таълимӣ қӣ гуна ба пешрафти таълими адабиёт мусоидат мекунад?
 5. Дар бораи яке аз унсурҳои рағиши таълими адабиёт нақл кунед.
 6. Доир ба таносуби истифодаи рағишҳои таълими адабиёт мисолҳо оваред.
 7. Мубоҳиса, суолу ҷавоб ва суҳбат қӣ нақше дар таълими адабиёт дорад?
 8. Рағиши (методикаи) таълими адабиёт қиро меомӯзад? Бо кадом шуъбаҳои илм алоқаманд аст.
 9. Бо кадом рағишҳои таълими адабиёти тоқик ошно ҳастед? Умумият ва тафовути онҳоро мушаххас кунед.

10. Хусусиятҳои хос ва талаботи равиши таълими адабиёти тоҷик кадомҳоянд? Миёни таълими адабиёти гузашта ва муосир чӣ тафовутҳои мебинед?

11. Аёнияти таълим дар дарсҳои адабиёти тоҷик чӣ мақом дорад?

12. Моҳияти усули дастрасиро ба равиши таълими адабиёт шарҳ диҳед.

Адабиёти омӯзишӣ:

1. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. В кн. Избранные труды. – М., 1985.
2. Голубков В.В. Методика преподавания литературы.- М., 1962.
3. Шарипов Х. Сухан аз адабиёти миллӣ. Душанбе, 2009.
4. Абдусамади Мулло, Кароматулло Шукрулло Сабаке дигар, Душанбе, «Аржанг», 2009.
5. Проблемы методов обучения в современной общеобразовательной школе. Москва, 1980.

6.1. ТАЪЛИМ ВА ТАҲЛИЛИ АСАРҲОИ ҒИНОӢ (ЛИРИКӢ)

Инсон ва ҷаҳони маънавии он асоси асари ғиноиро ташкил медиҳад. Асари ғиноӣ, пеш аз ҳама, ҷаҳони ботинии инсон, таассуроти фардӣ ёро тасвир менамояд. Лирика, яъне асари ғиноӣ бевосита бо эҳсос ва олами маънавии инсон сару кор дорад. Асарҳои ғиноиро хонда, хонандагон ҳислати инсонро меомӯзанд, нозуқиҳои рӯҳӣ ёро шинохта, аз рӯи меъёрҳои баланди ахлоқӣ ба рафтору кирдори худ баҳо медиҳанд. Аз ин ҷиҳат шеър ба ақлу дили одамон таъсири бузург мерасонад. Махсусан, хонандагони синфҳои боло ба ашъори ғиноӣ дилбастагии хос доранд, зеро дар ин синну сол шахсият ва тасаввуроти ахлоқию зебоишинохтии онҳо шакл мегирад.

Шеъри ғиноӣ намунаи комили ифодакунандаи сухани ҳиссии муассир аст. Шеъри ғиноиро хонда, хонандагон аз имконоти забон огоҳ мешаванд, маъноҳои асосӣ ва маҷозии калимаҳоро ёд мегиранд. Забони шеъри ғиноӣ намунаи олии таҷассуми бадеии эҳсосу андешаи инсон аст.

Аз ҳамин мавқеъ омӯзиши шеъри ғиноӣ аз масъалаҳои душвори таълим мебошад. Нисбат ба азҳудкунии ҳамосаю драма дарки шеъри ғиноӣ ба хонандагон душвор аст.

Дар вақти таҳлили шеъри ғиноӣ хонандагон хоҳу ноҳоқ бо мафҳумҳои «шеъри ғиноӣ», «қаҳрамони ғиноӣ» дучор мешаванд. Муаллим бояд ҳамзамон бо хондану таҳлили шеър моҳияти ин мафҳумҳоро ба хонандагон фаҳмонад. Азбаски дар адабиётшиносии мо асари илмие, ки моҳияти шеъри ғиноӣ ва хусусиятҳои муҳими онро шарҳу тавзеҳ

карда бошад, вучуд надорад, муаллим хоҳу нохоҳ ба душворӣ рӯ ба рӯ мешавад. Барои дар ин замина андаке сабук кардани заҳмати омӯзгорон тафсиреро лозим донистем. Назар ба ақидаи донишмандон, лирика гуфтори субъективӣ ва ботинӣ буда, ба ботини мо нигаронида шудааст ва аз рӯи тасаввурот ва ҳиссиёти фард ифода меёбад.

Баъдтар Белинский В.Г. мундариҷаи лирикиро ба худи субъект ва ҳамаи он чизе, ки ба ӯ мегузарад, вобаста карда буд. Яъне лирика ба ифодаи амал ва афкори муайяни объективӣ, ки аз фардияти эҷодии шоир рангин шудаанд, кодир буда, аз онҳо бегонагӣ надорад. Ба ифодаи Мухаммадҷони Шакурӣ, «лирика одам, ҳаёти вай, фикру ҳиссиёти гуногуни ӯро хеле нозук тасвир намуда, образи барҷастаи инсонро меофарад. Шоири лирик имкон дорад, ки бо сеҳри сухани бадеӣ торҳои ниҳони дили инсонро ба садо орад ва тамоми ҳастии ӯро ба худи ӯ нишон диҳад».

Ба ифодаи дигар, шоири лирик ба олами атроф аз дариҷаи дили инсон менигарад. Лирика метавонад фикру зикри инсон, ҳаяҷони ботинии ӯро падид оварад. Диди шоири лирик амиқ буда, ходисаҳои хурду бузург аз нигоҳи ӯ пинҳон намонанд. Муҳимтар аз ҳама, сарнавишти ботини инсон, андешаю ормонҳои он дар маркази диққати шоири лирик аст ва инкишофи шеъри лирикӣ ба он овард, ки шахсияти шоир ҳамовози олами ботинии қаҳрамони лирикӣ гардида, ҳатто дар ҳолатҳои ҷудоғона гоҳо аз назми ӯ ҷудо гардидааст.

Дар замони муосир шеър ҳаёти мустақиле пайдо кард, ки ба ҳаёти шоир вобастагӣ надорад. Дар ҳамин давр мафҳуми лирикий «ман» пайдо шуд. Ин мафҳум дар адабиёти нимаи аввали асри XIX, ки шахсияти шоир ва эҷодиёти ӯ аз ҳам ҷудо набуду як чизи воҳид буд, вучуд надошт. Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX «ман»-и лирикӣ хусусияти ҳатмии эҷоди шоирона гардид. Вале шахсияти шоир ва қаҳрамони назм, «ман»-и лирикӣ ба

хамдигар мувофиқат намекардагӣ шуданд. Ба вучуд омадани образи объективии шоир боиси ба вучуд омадани мафҳуми «қаҳрамони лирикӣ» гардид ва минбаъд ин истилоҳ маънии образ (накши)-и мустақилро ифода мекард.

Ба ифодаи дигар, мавқеи маънавию ахлоқии шоир дар ашъори лирикӣ пеш аз ҳама дар симои қаҳрамони лирикии ӯ таъйин гардид. Биноан, ин гуна қаҳрамон ҷаҳони ахлоқию маънавии худро берӯю риё пеши хонанда мекушояд, баду нек, орзуву ормонашро пинҳон намедорад.

Омӯзиши лирика дар мактабҳои миёнаи таҳсилоти умумӣ аз ҷумлаи муҳимтарин масъалаҳои барномаи таълими адабиёти тоҷик маҳсуб меёбад. Чунки тоҷикон мардуми суханпарвар ва фарҳангсолори тамаддуни башар буда, тору пуди сиришти азалиашон аз овони хурдсолӣ бо каломи мавзуну оҳангнокии сухан танида шудааст. Ҳар як фарди тоҷик аз нахустин рӯзи ҳаёташ бо сухани оҳангноку дилнишини аллаи модар ва муҳити ахлоқию маънавий сару кор дорад. «Алла» шаҳсуруди модарон аст ва роҳи зиндагии пурпечуб ва ибратомӯзро бо оҳанги хуш ва дилнавоз баён месозад. Баъдан сурудҳои бачагона аз қабилӣ «Бойчечак», «Ман калон мешавам», «Гумон набаред», «Олуча гули бодом» ва монанди инҳо дар боғчаҳои кӯдакона ҳангоми бозии бачагона саршар аз муҳаббат сароида мешаванд. Аз остонаи нахустини мактаб бо дарси «Алифбо» хонандагонӣ хурдсол ба байту шеърҳои кӯдакона ва оҳангу сухани мавзуну мураттаб шинос гашта, моҳияту назокати онро аз бар мекунанд.

Омӯзиши адабиёти тоҷик дар зинаҳои минбаъдаи таҳсилот низ дар заминаи осори пурарзиши саромадони ин адабиёти оламшумул, ки бештар бо шеър ва назм ифода ёфтааст, сурат мегирад. Муаллим дар вақти таълими лирика табиист, ки бо эҷодиёти шоирони алоҳида сару кор мегирад. Бинобар ин ҳам, бояд дар назар дошт, ки фазилатҳои умумии дар боло зикршуда ба қаҳрамони лирикии шоирон муштарак бошанд ҳам, вале қаҳрамони лирикии ҳар шоир бо

фазилатҳои хосаш фарқ мекунад. Дар ин замина табиати эҷодӣ ва савияи ҳунарии ҳар шоире аҳамият пайдо мекунад. Бешак, шеърҳои лирикии ҳар шоир аз табиати инсонии ӯ баҳра мегирад.

Омӯзгор дар вақти таълими шеърҳои лирикӣ ба ин нуқта бояд мутаваҷҷеҳ шавад, ки қаҳрамони лирикӣ мазҳарест, ки он таҷаллигоҳи ахлоқ ва маънавиёни инсон аст. Шоирӣ тавоно дар симои қаҳрамони лирикиаш ҷаҳони худ ва инсонҳоро меғунҷонад.

Дар эҷодиёти аксари шоирони пешина ва шоирони имрӯз, аз Мирзо Турсунзода сар карда то Лоиқу Бозору Гулназару Гулрухсор ва дигарон намунаҳои хуби шеърҳои лирикиро дучор мешавем. Назокат ва покии ҳиссиёти қаҳрамони лирикӣ дар ашъори шоирони тавоноӣ мо ифода шуда, ба дил асари амиқ меғузорад ва таассуроти моро оид ба зиндагӣ тақмил мебахшад.

Барои хонандагон арзиши маънавию ахлоқии шеърҳои лирикӣ аз ҳама муҳим аст ва ҳам дар барнома ва ҳам китобҳои дарсӣ аз ҳамин мавқеъ маводи бадеӣ интиҳоб шудааст.

Аз ин ҷост, ки таҳлили асари лирикӣ аз назари методӣ кори душвор аст. Таҳлили бомуваффақият моҳияти асар ва ҳунари шоирро ошкор месозад, ба хусни бадеии он латма намезанад, балки барои ифшоӣ арзишҳои бадеию маънавии он мусоидат менамояд. Таҳлили асар хониши хонандагонро тақмил дода, фаҳмиши онҳоро амиқ месозад.

Таҳлили ғоявию бадеии асари лирикӣ, пеш аз ҳама, мавзӯӣ, мундариҷаи ғоявӣ, соҳмон, сужет, забон ва сабкро дар назар дорад. Вале муаллим барои ҳамаи паҳлӯҳои асарро санҷидан имкон надорад. Махсусияти шеърҳои ин ё он шоирро ба назар гирифта, ба қадом ҷузъҳои асар тақя карда таҳлил намуданро муайян менамояд.

Ҳамаи унсурҳои асари бадеии лирикӣ метавонад хангоми таҳлил мавриди қазоват қарор гирад, ба шарте ки муаллим ба ин восита ба дарунмоӣ он нуфуз карда тавонад.

Барои таҳлил ва омӯзиши бомуваффақияти асар интихоби аз назари методӣ асоснок мақоми ҳалқунанда дорад.

Гуногунрангӣ ва махсусияти асари бадеии лирикӣ моҳият ва усули таҳлили онро муайян менамояд. Вале усули таҳлиро табиати асари бадеӣ муайян карда, ҳар асар мутобиқи хусусияти он бояд хонда ва таҳлил карда шавад.

Адабиётшинос Шарифмуроди Исрофилниё ба мушкилоти методикаи таълим ва шеваи шарҳу тафсири каломии мавзун тавачҷуҳ зоҳир намуда, дуруст таъкид намудааст, ки дониستاني шеваи таҳлилу тафсир ва шарҳи каломии бадеъ, алалхусус, шеър аз масъалаҳои муҳими таълими адабиёт дар мактаби миёна ва факултаҳои суханшиносии донишкадаву донишгоҳҳо махсуб меёбад. Дар ин робита саҳм ва мақоми омӯзгор назаррас буда, бояд аз шеваи таҳлилии каломии бадеъ огоҳ бошад, то ки дарсаш самараи хуб дода, шогирдонро ба дарки сухани адиб хидоят карда тавонад. Дар таълими асарҳои ғинӣ шеваи таҳлилию тафсири ва шарҳи каломии бадеъ, махсусан, тафсири шеър мақоми аввалиндарача дорад. Бинобар ин, пеш аз ҳама, омӯзгори адабиёт бояд аз назокату забон, ғановати осори адабӣ ва шеваи тадрису таҳлилии каломии бадеӣ бархурдор бошад. Дар шарҳу тафсири каломии бадеъ ба чунин омилҳои шинохт ва азхудкунии шеър бояд эътибор дод:

1. Қироати саҳеҳ ва муассири шеър шартӣ нахустини шинохти шеър ва дарёфти маънии мақсуди шоир буда, ба дарёфти дурусти вазну қофияву радиф ва маънии шеър мусоидат мекунад. Муайян намудани вазни шеър, дарёфти қофия, радиф ва ҳарфи рави низ дар дарки маънӣ ва таъйини ҳунари шоир нақши муҳим дорад. Барои хонандаи мактаби миёна дониستاني ҳичоҳӣ арӯзӣ, қофияву радиф ва дарёфтани ҳарфи рави ва ба донишҷӯени риштаи суханшиносӣ ва муҳаққиқии ин соҳа фаҳмиши хелҳои қофия, таъйини вазни шеър ва дигар масоили поэтикаи шеър тавсия мешавад.

2. Дарёфти калидвожаҳо, яъне калима ва ибораҳои маъниофар, таъбироти шоирона, шинохти мизон, фаҳмиши ғоя ва моҳияти шеър, истилоҳу таъбироти хаёлангез ва мушкилфаҳм.

3. Корбурди санъатҳои бадеӣ, тасвироти шоирона ё худ суварӣ хаёл дар шеър. Хаёлангезӣ ва ё суварӣ хаёл чун асл ва чавҳари шеър шинохта шуда, пайвандест миёни табиат ва авотифу эҳсосоти шоир. Он ба шеър зебӣ мебахшад, хунари шоирро дар тасвирҳои шоирона таҷассум мегардонад.

4. Омили аз ҳама муассир дар шинохти маънии шеър идрок ва эҳсоси ҷаҳонбинӣ адиб, шинохти шахсият ва хунари офаридагории адиб ва арзишмандии ғояи асарӣ бадеӣ мебошад.

Дар шинохти каломи мавзун, дарёфти моҳияти андеша, маънӣ, таъини мизони шеър: вазн, қофия, радиф, ҳарфи ровӣ ва вожаҳои калидӣ қироати саҳеҳи матнӣ шеър ва риояи дурусти мизон ва қолаби шеър нақши муҳим мебозад. Қироати ифоданок ва муассири шеър барои дарёфти ҳадафи ғоявӣ, арзиши осор, муайян намудани мизони шинохти шеър ва таъйини хунари шоир мусоидат менамояд.

Таҳлил ва тафсири байти зерини шеъри устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ чӣхати шинохт ва бардошти дарки маънӣ ҳамчун намунаи барҷаста шинохта шудааст. Дар байти

Бихандад лола бар саҳро ба сони чеҳраи Лайло,

Бигиряд абр бар гардун ба сони дидаи Мачнун.

корбурди устодонаи санатҳои тасвир, аз қабилӣ:

ташҳис: хандидани лола ва гиристанӣ абр;

таҷнис : лола ва абрро дар шакли мавҷудоти зинда ҷон мебахшад ва мегирёнаду механдонад.

ташбеҳ: чеҳраи Лайло ва гирияи Мачнун (сурҳии чеҳраи Лайло ҳамсрангӣ лола ва боридани борон ҳамсони гирияи Мачнун);

киноя: «хандидани лола», киноя аз шукуфтани он ва «гиристанӣ абр» киноя аз боридани борон аст, ки тимсоли дидаи Мачнун, ки дар фироқи Лайлӣ хамеша гирён аст;

талмеҳ: ишора ба қиссаи шӯрангези сарнавишти Лайлӣ ва Мачнун;

мусаччаъ (сачъ): ҳар байт ба чор пораи баробарвазн тақсим шудааст, ки онро ба тоҷикӣ «чорбаҳра» низ мегӯянд.

1. /Бихандад лола бар саҳро / (2) /ба сони чеҳраи Лайло/,

3 /Бигиряд абр бар гардун / (4) ба сони дидаи Мачнун/.

Дар ин байт санъати муруоти назир, таносуб ва инсиҷоми калимот низ ба назар мерасад.

Табиист, ки дар адабиёти классикии форсу тоҷик бидуни донишҷӯи ирфонӣ ошиқона дарки шеърӣ шоирони ориф имконнопазир аст. Бинобар ин, сараввал омӯзгорро мебоҷад шогирдонро бо тасаввуф ва ирфонӣ адабиёти форсии тоҷикӣ ошно сохта, ба тариқи фишурда моҳияти ирфонӣ ошиқонаро баён кунад.

Намунаи барҷастаи таҳлили шеърӣ орифона мақолати «Гуфтор дар фазилати сухан» аз маснавии «Махзануласрор» – и Низомии Ғанҷавӣ мебошад, ки Ш. Исрофилиё дар китоби «Сухани аҳли дил» дарҷ намудааст ва онро {амчун намуна пешкаш менамоем.

Абӯмуҳаммад Илёс писари Юсуф писари Зақӣ Муайяд Низомии Ғанҷавӣ яке аз аркони шеърӣ форсӣ буда, дар радифи бузургтарин шоирони дунё меистад ва дорои мактаби адабии ҳоси худ аст. Ҳақим Низомӣ зиндагии зоҳидонае ба сар бурда, хидмати ҳуққомро қабул накардааст, ҳарчанд ки шоҳони зиёде ўро чандин бор ба дарборашон даъват кардаанд.

Ҳақим Низомӣ аз худ мероси ғание боқӣ гузошта, ки чи аз ҷиҳати маъонӣ ва чи аз лиҳози ҳунари шоирӣ беназир аст ва баъдина мавриди истиқболи шоирони дигар қарор гирифтааст, вале касе аз пайравонаш ба пояи ў нарасидаанд. "Махзануласрор" нахустин маснавии "Ҳамса"-и шоир буда, яке аз асарҳои ахлоқӣ ва фалсафии адабиёти форсу тоҷик

мебошад, ки обуранги сўфиёна дорад. Маснавии мазкур аз бист мақола (боб) иборат буда, суҷаи ягона надорад ва мақолоти он ба масоили мухталиф, амсоли офариниши олам, ситоиши суҳан, ҳақиқати ҳастӣ, ишқ ва ғайра бахшида шуда аст.

ГУФТОР ДАР ФАЗИЛАТИ СУХАН

Чунбиши аввал, ки қалам баргирифт
Ҳарфи нахустин зи суҳан даргирифт.
Пардаи хилват чу барандохтанд,
Чилваи аввал ба суҳан сохтанд.
То суҳан овозаи дил дарнадод,
Чон тани озода ба гил дарнадод.
Чун қалам омад шудан оғоз кард,
Чашми чаҳонро ба суҳан боз кард.
Хатти ҳар андеша, ки пайваستاанд,
Бар пари мурғони суҳан бастаанд.
Нест дар ин кўҳнаи навхезтар,
Мўйшикофе зи суҳан тезтар.
Аввали андеша пасини шумор,
Ҳам суҳан аст, ин суҳан ин чо бидор!
Точварон, точвараш хондаанд
В-он дигарон он дигараш хондаанд.
Гаҳ ба навое аламаш баркашанд,
Гаҳ ба нигоре қаламаш даркашанд.
Мулки табиат ба суҳан хўрдаанд,
Муҳри шариат ба суҳан кардаанд,
К-он суҳани мову зари хеш дошт,
Ҳар ду ба саррофи суҳан пеш дошт.
Аз суҳани тозаву зарри куҳан,
Гуфт: Чӣ беҳ? Гуфт: Суҳан беҳ, суҳан!
Садрнишинтар зи суҳан нест кас,
Давлати ин мулк суҳанрост бас.
То суҳан аст, аз суҳан овоза бод,
Номи Низомӣ ба суҳан тоза бод!

БАЙТИ 1. Манзур аз қалам дар ин байт қалами машият ва офариниши Худованд аст. ДАР ГИРИФТАН: Оғоз кардан. МАЪНИ: Аз аввалин чунбиш ва такони қалами машияти Парвардигор сухан нигошта ва офарида шуд. Аввалин офаридаи Худованд сухан аст.

БАЙТИ 2. БАРАНДОХТАН: Бардоштан, берун андохтан, дур кардан. МАЪНИ: Чун парда аз хилватсарои хос бардоштанд ва ҳанӯз ҳеч офаридае халқ нашуда буд, дар он хилват нахустин офаридае, ки чилвагар шуд, сухан буд.

БАЙТИ 3. МАЪНИ: Дар ин байт ишора дорад ба офариниши Одам ва даромадани чон ба тани хокии Одам ва дар ин замина мегӯяд: Рӯхи озода немехост гирифтори ҷисми хокӣ шавад ва ба ин кор тан намедод, то он ки сухан аз вучуди дил дар андаруни тани одамӣ хабар дод. Яъне агар сухан намебуд, чон дар тан намедоромад.

БАЙТИ 4 . МАЪНИИ ин байт бо байти аввал тақрибан яке аст.

БАЙТИ 5. МАЪНИ: Хабаррасони андешаҳо аз касе бар касе кабӯтари сухан аст. Шоир ба як маҳорати фавқулода таърифи суханро дар ин байт додааст. Сухан, ки паёму андеша аст, миёни гӯянда ва шунаванда, ба хатге монанд карда, ки ду танро ба ҳам мепайвандад ва бо таваҷҷӯҳ бо ин ки дар қадим бо воситаи кабӯтар аз касе ба касе хабар мефиристонданд, шоир бо истифодаи ташбеҳи бисёр зебоне, яъне мурғи суханро офарида маънии фавқулзикрро баён кардааст.

БАЙТИ 6. КЎҲНАИ НАВХЕЗТАР: Киноя аз ҷаҳони офариниш аст. МЎЙШИКОФ: Киноя аз бисёр дақиқ ва борикандешӣ, нуктасанҷӣ. МАЪНИ: Аз ҷиҳати дақиқандешӣ ва борикбинӣ ҳеч чиз монанди сухан нест.

БАЙТИ 7. МАЪНИ: Аввал андеша баъд шумор, варианти дигари он ки хеле маъмул аст, аввал андеша баъд гуфтор мебошад.

БАЙТИ 8. МАЪНИЙ: Суханро ҳар кӣ ба ҳар навъе таъриф кардаанд, шоҳон онро чун шоҳи ҳама чиз донистаанд, зеро ҳадафи ниҳоии офариниш сухан аст

БАЙТИ 9. АЛАМ: Парчам, ливо. МАЪНИЙ: Шоир суханро ба шоҳе монанд кардааст, ки қалам ва алам дорад ва мегӯяд: Гоҳ ливоии султони суханро ба василаи наво ва овоз бармеафрозанд ва гоҳ қалами султони суханро ба воситаи нигор ва нигоштан берун меоваранд. Хулоса ин ки сухан гоҳ шифоҳӣ баён мешавад ва гоҳ хаттӣ.

БАЙТИ 10. МАЪНИЙ: Шоҳон бар иқлиму кишварҳо бо ёрии сухан салтанат рондаанд, пайғамбарон ва пешвоёни дин аҳкоми динӣ ва шарияти худро ба сухан муқаррар ва тасдиқ кардаанд.

БАЙТҶОИ 11, 12. АРАЗ: Матоъ. САРРОФИ АРАЗ: Заршинос, фарқкунандаи пули сара аз носара, шиносандаи арзиши матоъу коло. ЗАРИ КУҶАН: Тиллои холис. МАЪНИЙ: Зари холис ва шеъри моро барои арзишбӣ назди сарроф бурд ва пурсид, ки аз сухану шеъри тоза ва зари холис кадом як беҳтар аст? Сарроф ба таъкид ҷавоб дод, ки сухан беҳтар аст

БАЙТИ 13. САДРНИШИНАР: Болонишин, раис, сардор. МАЪНИЙ: Пешгоҳнишин ва садри ҳама чиз сухан аст ва алҳақ сухан молику сарвари мулки ҷаҳон аст

БАЙТИ 14. ОВОЗА: Ин ҷо ба маънии шухрат, мартаба. МАЪНИЙ: То сухан аст шухрату мартаба аз сухан бод ва номи Низомӣ низ ба суханаш зиндаву ҷовид ва наву зебо бод

Омӯзгори адабиёт ҳангоми таҳлили шеър бояд ба нуктаҳои мазкур тавачҷӯх дошта, шогирдонро ба дарки дурусти шеър раҳнамун созад. Танҳо бо ин шева тавонад ҳунари шоирро шиносонад ва маънии мақсудро дарёбад адабиётро ба ҳайси як санъату ҳунар таълим диҳад.

Мушкилоти тафсир ва таҳлили шеъри орифона дар адабиёти тоҷик ҷойгоҳи босазо дорад. Бидуни донишани ирфони ошиқона дарки шеъри шоирони ориф, монанди Аттору Мавлавӣ ва ё Саъдию Ҳофиз аз имкон берун аст.

Муаллим бояд сараввал шогирдонро бо тасаввуф ва ирфони адабиёти форсии тоҷикӣ ошно созад. Таҳлили шеър аз ҷониби донишмандон ва омӯзгорон ба тарзи сабку саликаи хеш амалӣ мегардад. Шеваи саҳеҳи онро дар тақя бо андеша ва намунаи мисолҳои таҳлилнамудаи адабиётшинос Ш. Исрофилниё ба тариқи фишурда моҳияти ирфони ошиқонаро баён мекунем.

Бояд зикр кард, ки орифон эътиқод доранд, ки мабдаъ ва холиқи ҳастӣ Худованди мутаъол аст, яъне тамоми мавҷудот тавассуди Ў офарида шуда ва дар ҳамаи онҳо заррае аз нури Ў мавҷуд аст. Агар дар ҷамодот камтар, дар наботот бештар аст ва нисбат аз наботот дар ҳайвонот бештар ва дар инсоният аз ҳама беш аст. Дар байни инсонҳо низ нури худовандӣ яқсон нест, ашхосе, ки зеботаранд, ҳусни худовандиро бештар инъикос мекунанд, новобаста аз он ки кофаранд ё мусалмон, бутпарастанд ё насоро, зананд ё мард. Албатта, на ҳама урафо ба ин ақида мувофиқанд. Орифон ҳастиро бар ду навъ медонанд: олами рӯҳонӣ ва олами моддӣ. Ин ду олам дар мактабу мазҳабҳо ва ҷараёнҳои ирфонӣ фалсафӣ бо номҳои мухталиф ёд шудааст. Масалан, мутакаллимин онҳоро олами маъқулот ва олами маҳсусот ё олами амру олами халқ, аҳли фалсафа олами метафизик ва олами физик ё олами мовароуттабиаву олами табиат, ишроқӣ олами нуру олами зулмот ва бархе олами улвию олами сифлӣ ва амсоли инҳо номидаанд. Вобаста ба ин орифон бар онанд, ки вучуди ҳақиқии инсонро рӯҳ ташкил медиҳад ва рӯҳи инсон партаве аз рӯҳи Худованд аст. Рӯҳи инсон пеш аз он ки ба ин дунёи модию ҳокӣ ояд, дар олами рӯҳонӣ будааст. Ин рӯҳи инсон ё зурроти бани Одам дар рӯзи азал, ки бо унвони «аҳди аласт», «рӯзи азал» ва мисоқи олами зур ёд мешавад ва ишора ба пеш аз оғози офариниш дорад, бо мушоҳида ҷамоли маъшуқи азали ба Ў ошиқ мешавад ва Худованд низ ба офаридаи худ ошиқ мегардад. Ишке, ки орифон аз он ёд мекунанд, реша ба рӯзи азал дорад ва дучониба аст, ҳам ошиқ ба маъшук ошиқ асту

хам маъшуқ ба ошиқ илтифот дорад. Ба таъбири дигар, дар рӯзи мисоқ рӯҳи инсон бо мушоҳидаи ҷамоли Худованд ба Ў ошиқ шуд ва Худованд низ ба Одам муштоқ гардид. Чунончи, Ҳофиз мегӯяд:

Соџи маъшуқ агар уфтод бар ошиқ чӣ шуд,
Мо ба ў муштоқ будем, ў ба мо муштоқ буд.

Орифон ин аҳдро аҳди азал ё аҳди аласт номидаанд ва така ба Қуръон доранд, ки Худованд бар ваҳдонияти худ аз бани Одам бар худашон гувоҳ гирифтааст ва он дар Сураи «Аъроф» ояи 172 ёд шудааст: «Ва Парвардгори ту аз пушти бани Одам фарзандонашро бурун овард. Ва ононро бар худашон гувоҳ гирифт ва пурсид: «Оё ман парвардгоратон нестанд?» Гуфтанд: «Оре, гувоҳӣ медиҳем», то дар рӯзи қиёмат нагӯед, ки мо аз он беҳабар будем». Ин маъниро Шайх Аттор хеле зебо баён мекунад:

Мо зи хароботи ишқ масту аласт омадем,
Номи «бало» чун барем, чун ҳама маст омадем.
Пеш зи мо ҷони мо хӯрда шароби аласт,
Мо ҳама з-он як шароб масту аласт омадем...

Ҳамчунин бино ба ақидаи эшон, рӯҳи инсон дар як замони мушаххас аз ватани аслии хеш, яъне олами рӯҳонӣ (ба қавли Мавлоно, «найистон») чудо шуда, воридаи дунёи моддӣ мегардад. Ин ҷо ҳамон қиссаи машҳури Одаму Ҳаво ва аз ҷаннат ронда шудани онҳо дар назар аст. Рӯҳи инсон дар оғоз сайри нузулӣ мекунад ва дар ин дунёи моддӣ асир мегардад ва аз он маҳдудтар побанди қафаси ҷисм мегардад. Рӯҳи инсон ҳамон вақт комил мегардад, ки бояд сайри суудӣ кунад ва худро аз банди нафсу шахвоти нафсонӣ ва аз қайди дунёву тааллуқоти дунявӣ озод созад дубора ба ватани аслии худ – олами рӯҳонӣ бирасонад. Дар ин масъала, яъне расидан ба ватани асли – олами рӯҳонӣ, ё ба таъбири

соддатар расидан ба Худо низ орифон дар як акида нестанд. Баъзе аз онҳо, монанди Хоча Абдуллоҳи Ансорӣ муътақиданд, ки солики роҳи тариқат, ки меҳоҳад ба висоли маъшук ва маъбуди худ бирасад, бояд аз сад майдон гузар созад. Гурӯҳи дигар, аз ҷумла ишроқиён, монанди Шихобиддин Яҳёи Суҳравардӣ бар онанд, ки толиби маъшук бояд аз ёздаҳ кӯҳ убуру кунад. Файласуфи бузурге монади Ибни Сино, ки дар охири умр ба тасаввуф гаравид, ҳашт кӯҳ ё мақомро пешниҳод кардааст. Аммо аксари орифону сӯфиён монанди Шайх Аттору Мавлои Рум муътақиданд, ки барои расидан ба камол ва мушоҳидаи ҳазрати улухият бояд аз ҳафт водӣ гузар кард, ки он водихо ба тариқи зайланд: 1) талаб, 2) ишқ, 3) маърифат, 4) истиғно, 5) тавҳид, 6) ҳайрат ва 7) фано. Шайх Аттор дар «Мантиқуттайр» ин водихоро аз забони Худхуд чунин тафсир додааст:

Гуфт: Моро ҳафт водӣ дар раҳ аст,
Чун гузаштӣ ҳафт водӣ, даргаҳ аст.
Ҳаст водии талаб оғози қор,
Водии ишқ аст аз он пас, беканор.
Пас сеюм водист он маърифат,
Пас чаҳорум водии истиғно сифат.
Ҳаст панҷум водии тавҳиди пок,
Пас шашум водии ҳайрат саъбноқ.
Ҳафтумин водии фақр асту фано,
Баъд аз ин рӯю равиш набвад туро.

Аз сӯи дигар, барои дарёфтани хунари шоир бояд байтро аз нигоҳи нақди сохторгаро (Formalism) баррасӣ кард, ки он низ вобаста ба инсиҷоми аҷзо ё худ таносуби калом аст. Инсиҷоми аҷзо, яъне ҳеч ҷузвэ қобили ҳазф шудан нест. Масалан, ғазали Ҳофиз аз он рӯ зебост, ки инсиҷоми аҷзо дорад. Мо ба тариқи намуна байте аз Ҳофизро аз ин дидгоҳ баррасӣ мекунем:

Хезу дар косаи зар оби тарабноқ андоз,

Пештар 3-он ки шавад касаи сар хок, андоз.

Дар ин байти Ҳофиз ҳама калимот ба ҳамдигар таносуби маъноӣ доранд. Масалан, «касаи зар» бо «оби тарабнок», «косаи сар», «хок», «андоз» ва ҳатто бо «хез» низ таносубу ҳамоҳангӣ дорад. «Косаи зар» бо «косаи сар» илова бар он ки таҷнис шуда, иртиботи маъноӣ низ дорад: Аз косаи сар низ коса, ҷоми шаробнӯшӣ месохтаанд. Шохон аз косаи сари душманонашон баъд аз ғолиб омадан ҷоми шаробнӯшӣ месохтаанд ва ачибтар он аст, ки косаи сари душмани кушташударо бо зар (тилло) рӯпӯш мекардаанд. Коса бо хок низ иртиботи бевосита дорад: а) Косаро аз хок (гил) месохтанд, б) Коса баъд аз шикастану аз байн рафтани ба хок мубаддал мегардад. Ҳамин гуна таносуб «коса» бо «хез»(феъли амр) дорад: а) Шаробро аз ҷой бархоста (хеста) ба қадаҳ ё коса ва ё ҷом мерезанд, б) Яке аз ойини боданӯшӣ чунин буда, ки агар ба саломатии бузургворе (масалан, шох ё амир ва ё пир) шароб нӯшиданӣ шаванд, барои эҳтироми ӯ ҳатман аз ҷой бархоста менӯшиданд. Чунин таносуби маъноӣ байни дигар калимоти ин байт низ вучуд дорад. Масалан, феъли амри «андоз» (ба маънии рез, масалан, ҷой андоз, об андоз, ки дар шеваи водии Зарафшони Тоҷикистон хеле маъмул аст, аммо дар Эрони имрӯза ба маънии қасд ва майли ҳамла қардан, андоза, микёс ба қор меравад) бо «хез» (аз ҷой бархоста андохтан(рехтан), бо «коса» (ба коса андохтан(рехтан), бо «хок» (хок андохтан (рехтан), бо «оби тарабнок-бо истиора шароб» (шароб андохтан), бо «сар» (ба сар хок андохтан(рехтан) таносуби маъноӣ дорад. Дар байти Ҳофиз наметавон калимае бечо ё ҳазф қард ва ба ҷояш калимаи дигар гузошт. Агар ин қор сураат гирад, шояд маънӣ ва вазн халал наёбад, аммо нақҳати байт ва вусъати маъноӣ аз байн меравад.

Аз сӯи дигар, дар ин байт такрори ҳарфи «з» дар калимоти «хез», «зар», «андоз», «з-он» ва боз «андоз» оҳангнокии байтро таъмин намудаанд.

Табиист, ки омӯзгорони адабиёт ҳангоми таҳлили шеър ба ин нуктаҳои ишорашуда таваччуҳ зоҳир намуда, шогирдонашонро ба дарки дурусти шеър раҳнамун месозанд ва бо ин восита ҳунари шоирро шинохта, маънии мақсудро дармеёбанд ва адабиётро ба ҳайси як санъату ҳунар таълим медиҳанд.

Адабиёти ғановатманди бостонии халқи тоҷик инъикосунандаи ормонҳои таърихиву фарҳангии мардум буда, дар шаклҳо ва навъҳои гуногуни адаби баён ёфтааст. Мо бо шохкорихои адабиёти худ ифтихор дорем, онро ҳамчун силоҳи начотбахш ва бақои умри миллат медонем. Шохкорихои осори адабии мо бо камоли устодиву ҳунармандӣ ва зеботарин тарзи шоирона офарида шуда, аз шавқу завқу ҳаёлангез, сӯзу гудози ошиқона, ҳусни пурназокат, нозу карашма ва истиғнои маъшук дар андарзу суханони ҳақимона ва панду ҳикматҳои орифонаю хирадмандана дар анвои мухталифи адаби инъикос гардидааст.

Дар адабиёти муосири тоҷик бошад, таълими порча аз достони Муъмин Қаноат «Мавҷҳои Днепр», ки дар барномаи таълими адабиёти синфи 5 дохил шудааст, барои таҳлил ва бедор кардани ҳисси одамият дар дили хонандагон низ арзишманд мебошад.

Хонандагон барои дарки шеър омода ҳастанд. Пештар аз омӯзиши ин пораи дoston онҳо бо қисматҳои «Мавҷ дар сахро», «Мавҷи одам» шинос шуда буданд, ки дар бораи дӯстии инсонҳои гуногунмиллат сухани гарме буд. Муаллим ҳангоми тафсири ин мавзӯ бояд ба байти аввали дoston такя карда дарунмояи асарро ба хонанда шарҳ диҳад.

То ба мисли Панҷ бишносам туро,

Дар Бадахшон чӯям осори туро.

Дар ин дoston асосан сухан аз дӯстии халқҳои тоҷику украин меравад, ки дар озмоишҳои рӯзгор қавӣ шудаанд. Хонандагон чанд дарс пеш шеъри Лоҳутӣ «Саломии халқи тоҷик ба халқи Эрон»-ро низ хонда буданд. Муқоисаи пораи

«Мавҷҳои бародарӣ» бо ин шеър аз назари жанру ғоя пураҳамият аст.

Дикқати хонандагонро ба махсусияти созмони (компаратив) асари Муъмин Қаноат бояд ҷалб намуд. Нақшҳои шоир, мавҷ ва инсонҳои дигар тамоми дostonро ба ҳам мепайванданд. Махсусан, нақши мавҷ дар дoston бори амиқи маънӣ мекашад. Ба ифодаи дигар, «хусусияти лирикии дoston ба шоир имкон медиҳад, ки дар сайри замону макон озодтар бошад»¹.

Дар ин замина муаллим метавонад ҳангоми шарҳи дoston андешаҳои зеринро баён созад, лаҳзаҳои зиндагии халқи украин пора-пора, мавҷ-мавҷ ба тасвир меояд ва монанди он ки мавҷ дар дарё пушти ҳам омада, дар рӯдхона ба ҳамдигар пайваستاаст, бобҳои дoston низ бо ҳам пайванди мустақкам доранд. Шахсияти шоир ва таассуроти ӯ дар ин дoston нақши баланд дорад.

Боби «Мавҷҳои бародарӣ»-ро муҳимтарин лаҳзаи таърихи халқи советӣ, ки дар он ягонагии хунии ӯ хеле барҷаста аён гашта буд, ба воситаи драмаи шахсии шоир нишон дода шудааст. Вале он фоҷиаи шахсӣ, ки муҳимтарин лаҳзаи таърихи халқро инъикос карда бошад, ҳаргиз фоҷиаи шахсӣ набуда, аллакай аҳамияти умумихалқӣ пайдо кардааст. Драмаи «Мавҷҳои бародарӣ» маҳз ҳамин хел хусусият дорад.

Ба дида нақши рӯи ту, ба гӯш гуфтугӯи ту,
Ҳанӯз аз димоғи ман, нарафтааст бӯи ту,
Ба ҷои дур меравад, дилам ҳамеша сӯи ту,
Шудам калону омадам, кунун ба ҷустуҷӯи ту
Бародарам, бародари ба ҷону дил баробарам!

Таҷрибаи нахустини дostonсароии шоир пурбарор буд. Вай аз рӯи таассуроти шахсии худ чанд лавҳаи зиндагии халқи украинро кашид, ки барои бо як тарзи бадеӣ ифода

¹ А. Ҳаким. Ҳамон ҷо, саҳ. 78.

кардани мақсади ғоявии шоир мувофиқ буданд. Зимни ин лавҳа муаллим бояд диққати хонандагонро ба замони таълифи дoston ва нақши идеологии давр дар тафаккури бадеии насли адибони он замон то ҷое шарҳ диҳад. Ин корро ў метавонад дар сухани раҳнамо низ анҷом диҳад. Сухани раҳнамо, хониши муассири муаллим ва таҳлили шеър бояд ба хонандагон андешаеро бедор намояд, ки дўстиву бародарии инсонҳо сарҳади вақту фазоро наmeshиносад. Муаллим дар мисоли ин пораи шеъри Муъмин Қаноат метавонад дар хонандагон итминон пайдо кунонад, ки бо афзоиши андеша дар шеър силсилаи афкор пайдо шуд. Яъне андешаҳои мураккаби пай дар ҳам, андешапарварии пурҳиссиёт, ки аксаран муҳтавои иҷтимоӣ ва гоҳ мазмуни фалсафӣ дошт, ривоч ёфт. Қаҳрамони ғиноӣ (лирикӣ)-и шеър дар сари мушкилтарин ва дардноктарин масъалаҳои зиндагӣ бо изтироб андеша меронд. Андеша дигар ба диди синфӣ маҳдуд набуд, на фақат ба синфиятгароӣ, ки нисбатан коҳиш меёфт, балки бар чашмандози густурдатаре арзишҳои башариро ҳар чи бештар дар бар меоварад, бунёд меёфт. Шеъри Муъмин Қаноат, аз ҷумла пораи «Мавҷҳои бародарӣ» аз ин ҳодиса ҷудо нест.

Дар ин замина муаллим метавонад ин шеърро бо шеърҳои дигаре, ки дар мавзӯи дўстиву бародарии башарӣ гуфта шудаанд, бо ҳам муқоиса кунад. Дар ин роҳ андешаи зерини адабиётшиноси рус В.М. Жирмунскийро метавон маҳак қарор дод:

-Муқоиса махсусияти ҳодисаи омӯхташавандаро (фардӣ, миллӣ, таърихӣ) нобуд намесозад, балки баръакс, фақат бо ёрии қиёс метавон муайян кард, ки сирри ин муваффақият чист¹.

¹ Жирмунский В. М. Проблемы сравнительного изучения литератур – Дар китоби Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур. М. 1961, стр. 52-53.

Муқоисаи асарро ба хонандагон ёд дода, мо бо ин ба онҳо ёрӣ мерасонем, ки ба ҷаҳони ҳиссу андешаи муаллиф амиктар сар фуру бурда, ҳамзамон усули таҳқиқ ва таҳлили асари бадеиро аз худ кунанд. Қиёс монандиҳо ва тафовути асарҳои ҷудогонро ба хонанда менамоёнад. Усули таҳлили қиёсиро аз шеърҳои бояд оғоз кард, ки аз рӯи мавзӯ, ғоя ва оҳанги бадеӣ ба ҳам қаробат доранд. Қиёс ва татбиқи асарҳои мувофиқи мақсад аст, ки ба тақозои барнома бошанд ва хонандагон ба онҳо хуб ошно бошанд. Масалан, ҳангоми омӯختан ва таҳлили шеъри Лоик Шералӣ «Ба модарам» онро бо шеърҳои Эраҷ Мирзо «Қадри модар» ва Халилуллоҳи Халилӣ «Ҳади ба модарон» метавон муқоиса кард. Ин қиёс бояд умумиятҳо ва тафовутҳои ғоявӣ ва ҳунарии шеъри шоиронро ошкор намояд. Ин усулро ҳангоми омӯзиши шеъри классикӣ, ба хусус, ашъори панду ахлоқӣ низ метавон фаровон истифода кард ва бо ин роҳ тавачҷуҳи хонандагонро фаъол сохта, ба таъсири шеър ба ҳиссу идроки онҳо мусоидат кард. Барои он ки қиёс ба ошкор сохтани ҳунари бадеӣ ва махсусияти забони шеъри шоирон мусоидат намояд, матни асарҳои муқоисашавандаро барои мушоҳидаи мустақилонаи забони асарҳо ба хонанда додан ба мақсад мувофи аст. Маводро барои қиёс ва татбиқ тавре интихоб кардан лозим аст, ки ба хонанда мувофиқ бошад, ба имконият ва қобилияти ӯ созгор бошад.

Усули қиёс ва татбиқ диққати хонандагонро ба алфоз фаъол сохта, неруи таъсири асари омӯхташавандаро амик месозад ва барои фаъолияти мустақилона ба хонанда фазои муносиб ба вучуд меоварад.

Дар ҷараёни омӯзиши асари манзум таҳлили забон арзиши аввал дорад. Таҳлили забони шеър дар вақти омӯзиш (хондан)-и шеър гузаронида мешавад. Вале давраҳои омӯзиш низ ба забони асар муносибати гуногунро тақозо мекунад. Агар сухани роҳнамо, хониши муассир ва омили ошкор

сохтани мундаричаи ғоявию бадеӣ афзалият диҳад, машқҳои луғавию таъбиротӣ забони хонандагонро ғанӣ месозад.

Таҳлили забон бояд ба хонандагон собит созад, ки забон омили бунёди образ (нақш)-и шоирона аст. Дар ин сурат мақоми забоншинохтӣ калима ба ҷои аввал гузошта мешавад, арзиши ғоявию бадеиро воситаҳои ҷудогонаи забон ошкор мешавад. Хонандагон сермаъноӣ ва тобишҳои гуногуни алфози шоиронаро дар матн бадеӣ дарк менамоянд.

Дар таҷрибаи омӯзгори мо аксаран таҳлили забони шеър сохта буда, ба шарҳи калимаҳои нофаҳмо ва таҳлили калимаву ифодаҳои образнок тамом мешавад. Воситаҳои ҷудогонаи сохтани образҳои шоирона (таркибҳои шоирона) аз мундаричаи ғоявию бадеӣ ҷудо омӯхта мешаванд. Ба ифодаи дигар, ба таври сунъӣ калимаҳоро аз матн ҷудо карда, шарҳ медиҳанд, ки муфид нест. Таҳлили забони шеър бояд ба дарки ғановати ғоявию ҳисси асар мусоидат намояд. Ходисаҳои забонро «ба қайд» гирифтани лозим нест, онҳоро бояд дарк кард.

Хонандагонро бояд бовар кунанд, ки фақат маҷоз омили асосии бадеият нест. Дар ифодаи маъниву эҳсосоти шоир интиҳоби алфози возеҳ, аниқ ва лозимӣ мавқеи муҳим дорад. Шоир агар тавоно бошад, ба калимаҳои одӣ рӯҳи тавони зистан мебахшад, эҳсоси амиқи инсонро дар он меғунҷонад.

Барои мисол шеъри «Баччагӣ»-и Лоикро мегирем. Адабиётшинос Аскар Ҳакимов ин шеърро «аз шеърҳои комили» Лоик медонад ва таъкид меварзад, ки «ҳамаи маънию ҳиссиёт ва образҳои ин шеър аз ҷаҳони баччагианд, яъне шакл аз мавзӯи бегонагӣ надорад. Ҷаҳони гузарони баччагӣ равшану дилқушост. Таассуроти шоир ҳам сабукболу парвозист. Суханҳо нарму рехта, ҳарфи зиёдатию номафҳуме нест...»¹

Муаллим метавонад ба бачагон тавсия диҳад, ки шеъри «Баччагӣ»-ро дар дарси амалӣ хонанд ва таҳлил кунанд. Дар

вақти таҳлил ба хусусиятҳои забонии шеър ва ифодаҳои образноки забонӣ эътибор диҳанд.

Баччагям бекасу танҳо гузашт,
Бо дарав, бо хўшачиниҳо гузашт,
Доманаш аз хўша пур аз домани сахро гузашт...

Замони гузарони баччагиро шоир бо калимаҳои содаи «баччагӣ», «дарав», «доман», «хўша», «сахро» зебову шоирона ифода кардааст. Таҳлили дуруст ва нозук ба хонанда ёд медиҳад, ки ҳангоми хондан дар паси ҳар калима маънӣ ва ҳиссиёти бузургро ҳис кунанду бинад. Дар ин радиф дар ҳақиқатшоирон фазои беохиранд, ҳар калима монанди шоир бекарон аст.

Яке аз воситаҳои, ки кори муаллихро самарабахш месозад, истифода аз тадқиқоти матншиносӣ мебошад. Масалан, ҳангоми таҳлили «Мавҷҳои бародарӣ»-и Муъмин Қаноат мақолаи А. Кўчаровро оид ба такмили матни осори шоир аз маҷмӯа то ба маҷмӯа метавон истифода кард. Сабақи ин дарс дар он аст, ки хонандагон дарк мекунанд, ки шоир чӣ гуна дар истифодаи калимаҳо серталаб аст. Ҳамин гуна таҳрири такмилро дар мисоли шеъри «Ба модарам»-и Лоик низ метавон татбиқ кард. Бо ҳамин усул хонандагон ба фаҳмида хондан, ба забони асар ҳамеша тавачҷуҳ зоҳир менамоянд.

Саволу супориш:

1. Лирика дар адабиётшиносӣ чӣ маъно дорад?
2. Жанри лирика (ғинаӣ) чиро дар бар мегирад?
3. Омили бунёди шеър ва каломии мавзун кадом аст?
5. Санъатҳои маънавий кадомҳоянд?
6. Шартҳои шинохти шеър ва дарёфти маънӣ кадомҳоянд?

7. Қаҳрамони лирикӣ (ғиноӣ) кист ва чӣ гуна тасвир меёбад?
8. Аз назари орифон ҳафт водии расидан ба камол кадом аст?
9. Дар шарҳ ва тафсири шеър кадом омилҳо муҳиманд?
10. Аз эҷодиёти Ҳофизи Шерозӣ як ғазалро шарҳ диҳед.

Адабиёти омӯзишӣ

1. Абулхусайни Зарринқуб. Аз чизҳои дигар. Техрон, 1379.
2. Абдусамеди Мулло, Кароматулло Шукрулло Сабақе дигар, Душанбе, «Аржанг», 2009
3. Аскар Ҳақимов. Дар каламрави сухан. Душанбе, 1982, саҳ. 22.
4. Рӯдакӣ. Девон. Таҳия, тасҳеҳ ва сарсухану ҳавошии Қодири Рустам. - Олмотӣ, 2007. -254 с.
5. Саъдии Шерозӣ. Куллиёти Саъдӣ. Ба тасҳеҳи Муҳаммадалии Фурӯғӣ, -Техрон, 1385.
6. Исрофилинӣ Ш.Р. Сухани аҳли дил. -Душанбе: Дониш, 2007.
7. Мирсодиқӣ М. Вожаномаи хунари шоирӣ.- Техрон, 1383.
8. Отахонова Х. Таҳаввули жанри дoston дар назми муосири тоҷик. Душанбе, 1983, саҳ. 93-94
6. М.Шақурии Бухорӣ. Инсонгароии омӯзиш ва забони миллий.
7. Мирзод Т. Методикаи таълими адабиёт. Душанбе, 1985
8. Шарипов Х. Сухан аз адабиёти миллий. Душанбе, 2009.
9. Шарифов Х. Калом бадеъ. Д., 1992. Б. Сирус. Арӯзи тоҷикӣ. Д., 1963
10. М.Шақури Нигоҳе ба адабиёти тоҷики садаи бист, с. 426.
11. Ш.Исрофилинӣ Сухани аҳли дил. Душанбе, 2013

12. Зеҳнӣ Т. Санъати суҳан.- Душанбе, Ирфон, 1979.

13. Жирмунский В. М. Проблемы сравнительного изучения литератур – Дар кит. Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур. М. 1961, стр. 5253. .

6.2 УСУЛИ ТАЪЛИМИ АСАРИ БАДЕЙ ДАР СИНФҲОИ V-VII

Дар ин зинаи таҳсилот хонандагон ба осори адабиёти шифоҳӣ, афсонаҳо, таронаҳо, латифаҳо, зарбулмасалу мақолҳо, нақлу ривоятҳо, дубайтиву рубоӣёт шинос мешаванд. Ҳадафи асосии таълими адабиёт дар ин давра ташаккули одоби ҳамида, маҳорати суҳангӯӣ ва шиносӣ бо

осори гаронбаҳои бузургтарин намояндагони адабиёт аст. Дар ҳақиқат, барои омӯзиши адабиёт дар ин давра интихоби осори саромадони адабиёт, чехраҳои маъруф ва ашъори зубдаи онҳо зарур аст. Масалан, омӯзиши “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ баёнгари кулли дostonҳои ҳамосавӣ ва мактаби адабии давр ва замони таърихист. Мактаби эҷодӣ ва осори ғановатманди Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавсӣ, Умари Хайём, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Чалолиддини Балхӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Аҳмади Дониш, Садриддин Айнӣ, Абулқосим Лоҳутӣ, Сотим Улуғзода, Мирзо Турсунзода, Фазлиддин Муҳаммадиев, Лоик Шералӣ ва монанди инҳо барои ҳамаи шоирон намунаи ибрат ва шоистаи пайравӣ мебошад.

Дар интихоби эҷодиёти адибон бояд ҳунари эҷод ва арзиши осор дар мадди аввал гузошта шавад. Мутаассифона, бинобар сабаби дар барномаи таълимии синфҳои 5-7 ҷой дода шудани миқдори зиёди адибон таълими мавзӯҳо сатҳӣ сураат гирифта, азҳудкунии мавод ва сифати таълим мушқил ва ҳадафи аслии таълими адабиёт имконнопазир мегардад.

Таълими адабиёт дар ин зинаи таҳсил бояд дарки ғояҳои ватандӯстӣ, илму дониш, ҳунар ва ҳунармандӣ, парастии забон, муқаддасоти миллӣ, ростӣ ва росткорӣ, тараннуми дӯстӣ ва бародарӣ, эҳтироми падару модар, меҳнатдӯстӣ, хушбахтӣ, ишқи пок, ёрӣ ба муҳтоҷон, ҳаёти солим, бунёдкорӣ ва ободонӣ, мазаммати дурӯғ, майзадагӣ, бухлу ҳасад, душманӣ, ғайбат, риёкорӣ ва ғайраро фароҳам оварад.

Дар барномаи таълими адабиёт мавзӯҳои дарси таърихи адабиёт ба ду гурӯҳ (мавзӯҳои обзорӣ ва мавзӯҳои монографӣ) ҷудо шудаанд. Барнома чун анъана омӯхтани вазъи таърихию адабӣ, пайдоиш ва марҳилаҳои инкишофи забону адабиёти тоҷик, омӯхтани навъҳои адабӣ, вазъи сиёсӣ, мазҳабӣ ва ғайраро ба мавзӯҳои обзорӣ дохил

намудааст. Таълими шахсияти адибон ва эҷодиёти онҳо ба мавзӯҳои монографӣ ворид шудаанд.

Таълими мавзӯҳои монографӣ аз давраҳои пай дар пай иборат аст, ки машғулияти роҳнамо, хониш ва таҳлили асари бадеӣ ва машғулияти хотимавино дар бар мегирад.

Машғулияти роҳнамо хонандагонро ба қабул ва фаҳмидани асари бадеӣ завқ дода, нисбат ба сарнавишти адиб ва эҷодиёти ӯ тавачҷӯҳи онҳоро бедор менамояд ва диққатро ба мушкилоти асосии иҷтимоӣ таърихӣ ва ахлоқиро зебошинохтӣ мутамарказ месозад.

Агар хониши бадеӣ ин бархӯрди нахустини хонанда бо матни бадеӣ, дарки низомӣ ғоявию тасвирии асар дар асоси таҷрибаи зиндагӣ ва хондан бошад, таҳлил тасаввуроти ибтидоии хонандаро дар бораи адиб ва осори ӯ амиқ сохта, имконияти таълимию тарбиявӣ ва зебошинохтии таъсири асари бадеиро ба ташаккули шахсият амалӣ месозад. Бинобар ин ҳам, муаллим муваззаф аст, ки таҳлили асари бадеиро барои танзими муносибати хонанда ба адиб ва осори ӯ истифода намуда, яқравӣ ва худраъйии хонандаро барҳам занад ва ҳамзамон муносибати зинда ва шахсии ӯро ба асари санъат ҳифз карда тавонад.

Машғулияти хотимавӣ дар бораи асар дар хонанда тасаввуроти ягона ба вучуд оварда, андӯхтаҳои ӯро ба низомӣ арзишҳои зебошинохтии нисбатан васеи дониши фарҳангӣ ворид месозад.

Дар равиши омӯзиши мавзӯ маълумоти муайяни хусусияти таърихию адабӣ ва назарию адаби дошта омӯхта мешавад ва ҳамбастагии таълими адабиёт бо таърихи халқ, фарозу фуруди пешрафти он ва ҷараёнҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ таъмин карда мешавад. Ин усул инкишофи гуфтор ва навишторро истисно намекунад, балки тақвият мебахшад.

Таълими мавзӯҳои монографӣ пайванди муайяни эҷодиёти адибони ҷудогона, меросбарӣ дар омӯзиши мушкилоти адабӣ, нақшҳо, усулҳои зебошинохтӣ ва мундариҷаи ғоявии асари бадеиро (масалан, мавзӯи

худшиносии миллӣ дар эҷодиёти Фирдавсӣ, Айнӣ ва Лоик) истисно намекунад. Ин пайванд дар ташаккули ғоявию зебоишинохтии хонандагон ёрии зиёд мерасонад ва ба онҳо омӯхтани ҳодисаҳои адабиरो дар алоқамандӣ ва ба ҳамтаъсиррасонӣ ёд медиҳад. Интиҳоб ва таълими мавод аз назари таърихи эҷод ба иҷрои ин ҳадаф мусоидат менамояд.

Таълифи ҳадафманди асари бадеӣ савияи илмии омӯзиши асари бадеиро таъмин карда, имконият фароҳам меоварад, ки бо истифода аз усулҳои арзишманди таҳлил ва таълим, бо назардошти қонуниятҳои раванӣ ва махсусиятҳои дарки асари бадеӣ дар синфҳои боло ва истифодаи донишҳои назарӣ дар соҳаи таълим, ҳамчунин бо корбурди таҷриба муаллими адабиёт дар ин замина ба комёбии назаррас ноил гардад.

Адабиётшиносӣ, аз ҷумла, нақди адабӣ ба муаллим барои самарабахшии дарси таҳлили асари бадеӣ ёрӣ мерасонад. Агар омӯзгор аз назариёти муҳими адабӣ огоҳ бошад ва онро бо ҳадаф корбаст намояд, ба натиҷаҳои ҷашмгир даст хоҳад ёфт.

Дар ин замина риояти мулоҳизоти ахлоқӣ дар адабиёт оё лозим аст? Дар ин ҷо муаллим ахлоқро аз мафҳуми хеле васеъ, ки ҳамон хайри иҷтимоӣ ва башарият бошад, бояд дар назар бигирад, ки феҳрасти назарияҳои ин самт чунин аст:

1. Зебоиву хубӣ ва ҳақиқат яке аст. Пас, агар касе асари зебоие ба худ оварад, ҳам баёни ҳақиқат кардаасту ҳам ёрӣ ба амри хубӣ. Ин тамоюли назарӣ ба ақоиди юнониён пайвандӣ дорад.

2. Асари адабӣ дар баробари дилписандӣ ва зебой бояд зомини омӯзиш ва андарз ҳам бошад. Рӯшанфикрони фаронсавӣ дар қарнҳои ҳабдаҳуму ҳаждаҳум ҷонибдори ин назария дар усули таълими адабиёт буданд.

3. Назарияи дигар, яъне хунар барои хунар тааххуди ахлоқии адабиётро инкор карда, ғояти асари бадеиро дар зебо будани он мебинад. Зебо будан муваффақият ва матлубияти асари бадеист.

4. Назари нависандаи бузурги рус Лев Толстой бар ин буд, ки ҳар асари бадеие, ки аз таълими олии динӣ ва ахлоқӣ баҳраманд набошад, маҳдуд аст.

5. Таълимоти назарияи реализми сотсиалистӣ, ки тӯли замони Шӯравӣ усули омӯзиш ва таҳсили мо бар он таъя дошт ва ҳоло низ ба усулҳои ҳамон таълиму тарбия пойбанд аст, танҳо ба адабиёте арзиш меод, ки ба воқеият асос ёфта, суди табақои заҳматкашро дифоъ карда бошад.

6. Адабиёт дар сурате хуб аст, ки дар назди чомаъа масъулият дошта бошад. Сартери фаронсавӣ ин масъулиятро дар назди адабиёт гузошта, ба дунболи он таъкид меварзад, ки «масъалаи гуруснагии чаҳонӣ, таҳдиди бомбаҳои атомӣ, бегонагии башар аз худ интиҳо масоиле аст, ки агар сар то сари адабиёти моро дар бар нагирад, чоӣ тааччуб аст».

Чунон ки мебинем, аз он шаш назария танҳо яке (хунар барои хунар) мункири лузуми ахлоқ дар адабиёт аст, бақия гарчи наҳваи дидашон яке нест, ин марзи фикрро доранд, ки адабиёт бояд ба наҳве дар хидмати инсоният қарор гирад.

Мо дидгоҳҳои гуногуни назари ро дар ихтиёри омӯзгорон гузошта, таъкид меварзем, ки таҳлили асари бадеӣ дар мактаб махсусияти худро дорад, ки онро аз таҳлили адабиётшиносӣ бояд фарқ кард. Тафовути асли дар хусусияти омӯзиши таҳлили адабиёт дар мактаб аст, ки ҳадафи таълимию тарбиявӣ низ дорад.

Махсусияти таҳлили мактабии асари бадеиро усули таълим муайян менамояд, ки муҳимтарини он ҳадафмандии таҳлил ва дар он ҳузур доштани ғояи ягонаи зиндагибахш мебошад. Дар чараёни таҳлил ҳамавақт гузоштани саволҳо ҳадафмандии таҳлилро таъмин менамояд. Чаро? Барои чӣ? Бо қадом мақсад? Ин саволҳо хонандаро бедор карда, ба саволҳои адиб ва зиндагӣ ҷавоби ҳаётбахш медиҳанд.

Таҳлили асари бадеӣ дар мактаб бояд барои ташаккули ҳадафҳои арзишманд ба хонанда ёрӣ расонда, фазилатҳои ахлоқӣ, зебоишинохтии шахсии ёро боло барад, малакаи

хониш, тафаккур, ҳисси нозук, эҳсоси зебоишинохтӣ, маҳорати дарёфти таассурот ва баёни ўро таквият бахшад.

Ба назар гирифтани дарки моҳияти асари бадеӣ, муносибати эҳтиёткорона ба он дар равиши таҳлил арзиши муҳим дорад. Мо бояд идроки зиндаи хонандагонро аз асари хунар хифз намуда, хониши асарро аз ҳисоби ҳамин таассурот ташкил намоем. Зеро ин идрок низ тасодуф набуда, санади қонунияти таърихист. Дигар ин ки мо ҳамин идроки зиндаи хонандаро санчида, амику аниқ ва ислоҳ намуда, бо ёрии омӯзиши илмӣ ва таҳлили асар тағйир медиҳем. Вале бе идроки зинда натиҷаи омӯзишӣ ва илмӣ ба даст намеояд.

Ошноӣ бо қисмат ва ранчи қаҳрамонон ба хонандагон имкон медиҳад, ки аз қолаби тачрибаи худ берун оянд ва эҳсосашонро ташаккул дода, онро амиқ ва пурмазмун созанд. Бинобар, ин дар машғулияти адабиёт алоқаи дарунмоияи асарро бо тачрибаи хонандагон таъмин намудан ниҳоят муҳим мебошад. Зеро таҳлили асари бадеӣ бо воқеият пайванди ногустастанӣ дошта, аз чузъҳои муҳими дарси адабиёт маҳсуб меёбад.

Мутаассифона, тачриба нишон медиҳад, ки гоҳо омӯзиши асари бадеӣ аз таассуроти зиндагӣ ва эҳтиҷи маънавии хонандагон фосила мегирад. Баъзе муаллимон бо хондан ва таҳлили муфассали нақшҳо машғул шуда, дар бораи таъсири ахлоқие, ки асари бадеӣ мегузорад, чиддан намеандешанд. Агар ҳангоми таҳлил таассурот ва тачрибаи хонандагонро аз зиндагӣ бо воқеияти дар асари бадеӣ тасвиршуда қиёс кунем, самарай дарс беш хоҳад шуд.

Асари адабӣ ҳамон вақт ба дили хонанда менишинад, ки агар нақшҳо, андешаву эҳсосоти муаллиф хонандаро ба фаъолияти эҷодгарӣ хидоят кунанд. Омезиши тачрибаи адибу хонанда ҳақиқатеро эҳё мекунад, ки таъсири нерӯи адабиётро ба одамон нишон медиҳад.

Ҳангоми омӯзиши асари бадеӣ бояд ба он кўшид, ки таҳлил шавқи хонандагонро ба адабиёт зиёд кунад ва онҳоро ба андешидан водор намояд. Наврас табиатан фаъолу

кунҷков аст. Вай нафақат кўшиш мекунад донд, ки бо қаҳрамони дўстоштааш чӣ рух дод, балки мехоҳад муносибаташро бо ҳаводиси рухдода муайян созад. Бинобар ин, ҷанбаи таҳлилро, ки ғояи асосии асарро мекушояд ва ба фаҳми хонанда наздик буда, бо ҷаҳони маънавияш ҳамоҳанг аст, дарёфтани муҳим аст.

Таҳлили дурусти асари бадеии хондашуда ба инкишофи гуфтори хонандагон мусоидат менамояд. Агар ҳангоми хондан нутқи тавсиявино хонандагон дунбол кунанд, дар вақти таҳлил гуфтори онҳо такмил меёбад, андешаи онҳоро фаъол месозад.

Усули таҳлил бо назардошти як қатор қисматҳо амалӣ мешавад, ки ҳамоиши онҳо хусусияти ин ва ё он мавзӯи монографӣ ва ё обзори ин ва ё он асари бадеиро муайян менамояд.

Ҳангоми таҳлили асари бадеӣ ҳолатҳои зеринро бояд дар назар дошт:

1. Шароити таърихӣ ва мушкилоти асосии ҷомеа, ки дар асар таҷассум ёфтаанд.

2. Ақида ва мавқеи адибро дар ҷомеа, таҷассуми онро дар эҷодиёт ва асаре, ки мавриди таҳлил аст.

3. Мавзӯ ва самти ғоявии асар.

4. Қаҳрамонони асосӣ ва мавқеи онҳо дар ҳалли мушкилоти бадеии асар.

5. Созмони (композиция) асар ва махсусияти он. Махсусияти созмон барои ошкор намудани хислати қаҳрамон ва ҳадафи ғоявии асар то кучо ёри мерасонад.

6. Забони нависанда чун воситаи ошкор сохтани моҳияти нақшҳо: махсусияти луғавӣ, поэтикаи наҳвӣ, вазн, оҳанг ва ғайра.

7. Махсусияти жанрии асар.

8. Мақом ва рисолати нависанда барои замон ва наслҳои ояндасози ҷомеаи мутамаддин.

Табиист, ки дар вақти таҳлили асари бадеӣ ҳамаи ин қисматҳоро истифода кардан душвор аст. Илова ба ин

тахлили асари бадеии манзум бархӯрди хосро тақозо мекунад, ки оид ба ин масъала қисман дар боби нақди шеъри лирикӣ суҳан меравад. Зимнан бояд гуфт, ки хунари таҳлилгарӣ дар интиҳоби он чизе зоҳир мешавад, ки дар бораи мундариҷа ва арзиши бадеии ҳамон асар тасаввуроти комил медиҳад.

Дар ин роҳ интиҳоби усули таҳлил аҳамияти аввалдараҷа дорад. Муҳаққиқони таълими адабиёт усули таҳлили асари бадеиро дар синфҳои боло ба ду қисмат ҷудо намудаанд:

1. Таҳлили асар аз рӯи равиши инкишофи сужет (амал); ба ин гурӯҳ усулҳои таҳлил аз пайи муаллиф, аз рӯи сужет, муназзам ва омӯзиши воҳиди асар ва ғайра дохил мешаванд.

2. Таҳлили асар аз рӯи ҷузъҳои асосии мундариҷа ва сужет (таҳлили масъалагузор).

Таҳлил одатан дар шакли суҳбат гузаронида мешавад, ки дар ҷараёни он матни асари бадеӣ дар тарзи хониши интиҳобӣ ё иқтибосӣ васеъ истифода бурда мешавад. Аз ҷониби хонандагон маърӯзаи начандон бузургҳаҷм тайёр намуда, онро дар дарс шумида муҳокима намудан муфид аст. Хонандагон дар вақти тайёр кардани маърӯза ба матни асар таъҷ ва ба сарчашмаҳои иловагӣ муроҷиат намуда, муносибаташонро бо чизи хондашон муайян менамоянд. Аз рӯи таҳлил метавон машғулияте гузаронд, ки он ба суҳбат, маърӯзаҳои хонандагон ва суҳани ҷамъбастии муаллим поён мепазирад.

Агар дар ҷунин машғулият воситаҳои намоишӣ шумидани истифода шаванд, манфиати дарс бештар мешавад. Дар машғулияте, ки ба таҳлили асари бадеӣ ихтисос ёфтааст, қорҳои зеринро метавон ба назар гирифт:

-дидани тасвирҳои дар заминаи асари омӯхташаванда ва суҳбат аз рӯи мазмуни онҳо;

-таҳлили лавҳаҳои, ки мавзӯ ва ҳадафи ғоявиашон бо асари мавриди омӯзиш наздик аст ва муқоисаи онҳо;

-намоиши интихобии филмҳо ё кадрҳо аз филм, ки лаҳзаҳои барои таҳлил муҳимро акс кардаанд (масалан, тасвири қаҳрамон, ки дар бораи он сухан меравад);

-ошнокунии хонандагон бо филме, ки аз рӯи асари бадеӣ ба навор гирифта шудааст ва сухбат аз рӯи муқоисаи он бо кино (масалан, повести «Марги судхӯр»-ро бо филми ҳамномаш қиёс намудан);

-шунидани сабти овозии асар дар иншоиди устодони хунари сухангӯӣ.

Воситаҳои намоишӣ ва шунидани ба хонандагон ёрӣ мерасонанд, ки намуди зоҳирии қаҳрамонро тасаввур кунанд, олами ботинии онро фаҳманд. Ин воситаҳо вазъияти амалиётро, ки тарзи зист ва ахлоқи замони хосро муайян мекунад, месозанд ва ҳадди муҳими мундариҷаи ғоявии асарро, ки дар намудҳои гуногуни санъат мучассам мешаванд, мекушояд (санъати сухан, санъати тасвирӣ, санъати кино ва ғ).

Асбобҳои аёниро (намоишӣ) ба мақсади баланд бардоштани кайфияти ҳисси хонандагон метавон то таҳлили асар истифода кард. Ҳамчунин, дар ҷараёни таҳлил барои дарки амиқи он чи ки дар борааш сухан меравад ва баъди таҳлил ҳамчун анҷоми давра, ки мушоҳидаҳои пешинаро омезиш диҳад.

Он чи ки дар ин қисм тавсия шуд, ҳукм нест, балки муаллими огоҳ бо истифода аз пешниҳодҳои мо нусхаҳои комилтари ин дарсро метавонад тарҳ диҳад ва ба иҷро дарорад.

6.3. ТАЪЛИМИ ШЕЪРИ ЭРАЧ МИРЗО ДАР СИНФИ 5

Номи Эрач Мирзо барои хонандаи тоҷик ноошно нест. Чандин насли кӯдакони тоҷик бо «Модарнома»-и ин шоири шаҳири Эрон тарбият дидаанд. Инак, дар барномаи адабиёт барои синфи V хондани се шеъри шоир «Қадри модар», «Иди Наврӯз» ва «Қадри устод» тавсия шудааст. Воқеан ҳам, шеъри Эрач Мирзо барои хониши муассир ва равнақи нутқи даҳониву хаттии хонандагон ёрии фаровон мерасонад. Ба қавли Ғуломхусайни Юсуфӣ, фазилати шеъри Эрач забони чолоку баёни гарму зананда ва пӯяндаи ўст ва бархӯрдории хунармандонаи вай аз гуфтори содаи рӯзонаи мардум ва таъбироти он, ки худ дорoi балоғате хос аст.

Дар ин замина, яъне фарогирии хусусиятҳои хоси шеъри ин шоири тавоно ва ба ин васила такмил додани хониши бадеии хонандагон мақолаи Ғуломхусайни Юсуфӣ бо андаке ихтисор ба

муаллимон дар вақти таълими ин мавзӯё ёрии амалӣ расонда, дар ифшои мазмуну мундариҷа ва ғояи эҷодиёти шоир гиреҳкушост. Бинобар ин, мо матни ин мақоларо пешниҳод карда, умедворем, ки муаллимони арҷманди мо аз он ба суди таълиму тарбияи хонандагон истифода хоҳанд кард.

Ин ки забон дар дасти Эраҷ ба воқеъ монанди мум шаклпазир аст ва ӯ метавонад ҳар чиро меҳодад ва дар замири дорад ба осонӣ ба навъе баён кунад, ки ҳамагон дарёбанд ва онҳоро таҳти таъсир қарор диҳад, аз ҳамин раҳгузар аст. Забону баёне, ки аз ҳайси нармию равонӣ ва саҳли мумтанеъ будан ба шеъри Саъдӣ мемонад ва ба ҳамин сабаб бисёре аз абёти ӯ монанди зарбулмасал маъруф шуда ва ривоч пайдо кардааст. Гох пеш меояд, ки ҳеҷ алфози адибона ва фасеҳе наметавонад ҷойгузини калимае омиёна шавад ва маънии манзурро ба он хубӣ бирасонад. Масалан, вақте Эраҷ мегӯяд:

Саф кашиданд падарсӯхтаҳо,

Чашм бар мансаби ҳам дӯхтаҳо.

Калимаи дигар наметавон ёфт, ки беҳтар аз «падарсӯхтаҳо» маънии гурӯҳи «чашм бар мансаби ҳам дӯхтаҳо»-ро бад нишон диҳад.

Эраҷ маводи забони оммаро бо бархе истилохоту таъбироти асрӣ, аз ҷумла, мусталехоти идорию амсоли он ва низ бо баъзе калимоти роиҷ дар баёни дарси хонандагони замон ба ҳам омехта, аз маҷмӯи онҳо забоне падида оварда буд, ҳамакасфаҳму равону пуртавон, ки устод Хонларӣ онро «забони рӯзнома» таъбир кардааст.

Ҳақ бо Нодири Нодирпур аст, ки Эраҷро «Нахустин шоири бузурги бидъатгузор» ва «Нахустин аламдори тачаддуди шеъри форсӣ» шумурда, ки сухани ӯ «аз лихозии баён сароғозии роҳест, ки ба каломи зиндаи кунунӣ анҷомидааст».

Бегумон, ҳамаи касоне, ки дар ним қарни охир ба дабистон рафтаю дарс хондаанд, ин шеърро, ки дар кӯдакӣ дар китобҳои дарсӣ хондаанд, ҳанӯз ба ёд доранд ва борҳо бозгӯ кардаанд ва шояд пас аз ин низ дар хотирҳо пойдор бимонад.

Гӯянд, маро чу зод модар,

Пистон ба даҳон гирифтан омӯхт.
Шабҳо бари гаҳвораи ман
Бедор нишасту хуфтан омӯхт.
Дастам бигирифтӯ по ба по бурд,
То шеваи роҳрафтан омӯхт.
Як ҳарфу ду ҳарф бар забонам
Алфоз ниҳоду гуфтан омӯхт.
Лабханд ниҳод бар лаби ман,
Бар ғунҷаи гул шукуфтан омӯхт.
Пас, ҳастии ман зи ҳастии ўст,
То ҳастаму ҳаст, дорамаш дўст.

Доктор Маҳҷуб менависад: «Қитъаи гўянд маро...» аз китъаоти ҷовидони шеъри форсӣ аст.

Ва «Қалби модар»-и ўро камтар кўдаки форсизабони дабистонию дабиристонӣ дар Эрон ҳаст, ки борҳо нашунида бошад. То он ҷое, ки банда иттилоъ дорад, дар ҳар мадраса, ки чашни фарҳангӣ баргузор мешавад, яке аз қитъаҳое, ки тақрибан ҳамеша ба шакли декламатсия иҷро мешавад, ҳамон «Қалби модар»-и Эраҷ аст.

Қитъаи «Қалби модар»-ро Эраҷ ба манзури ширкат дар мусобикае, ки маҷаллаи «Эроншаҳр» (ҷопи Берлин) матраҳ карда буд, сурудааст.

Дар ин маҷалла қитъае аз забони олмонӣ тарҷума шуда ва аз шоирони Эрон хоста шуда буд, ки онро ба шеъри форсӣ дароваранд. Ин қитъа «Дили модар» ном дошт ва ин аст айни тарҷумаи форсии он:

«Шаби маҳтоб буд. Ошику маъшук дар канори ҷўе нишаста, машғули розу ниёз буданд. Духтар аз ғурури хусн масту ҷавон дар оташи ишқ дар сўзу гудоз буд.

Ҷавон гуфт: «Эй маҳбуби ман, оё ҳанўз дар софии муҳаббат ва самимияти ишқи ман шубҳае дорӣ? Ман, ки ҳама чизи худ, ҳатто, гаронбаҳотарин дороии хеш, қалби худро нисори роҳи ишқи ту кардам».

Духтар ҷавоб дод: «Дил дар роҳи ишқ бохтан нахустин қадам аст. Ту дорои гавҳари қиматдоре ҳастӣ, ки гаронбаҳотар аз қалби ту аст ва танҳо он гавҳар нишони сидқи ту метавонад

бишавад. Ман он гавҳарро аз ту мехоҳам ва он дили модари туст. Агар дили модаратро канда бар ман оварӣ, ман ба сидқи ишқи ту якин ҳосил хоҳам кард ва худро пойбанди меҳри ту хоҳам сохт». Ин ҳарф дар таҳи рӯҳи ҷавони дилбохта тӯфоне барпо кард, вале қуввати ишқ бар меҳри модар ғолиб омада, аз ҷо барҳост ва дар он холи ҷунун рафта, қалби модари худро канда, роҳи маъшук пеш гирифт. Бо он шитоб, ки роҳ мепаймуд, ногоҳ пояш лағжида ба замин афтод. Дили модар аз дасташ раҳо шуда, рӯи хок ғалтид ва дар он ҳол садое аз он дил барҳост, ки мегуфт: «Писарҷон, оё садамае бароят расид?».

Дар ин мусобика Эраҷ аз дигар шоирон беҳтар суруд ва китъаи «Қалби модар»-и вай чандон шухрат ёфт, ки дар сафаҳоти громофон (бо овози Қамарулмулки Вазирӣ) сабт шуд ва ба ҷузъи шоҳқорихои адабӣ даромади...»

Дод маъшуқа ба ошиқ пайғом,
Ки кунад модари ту бо ман ҷанг,
Ҳар кучо бинадам, аз дур кунад
Чехра пурчину ҷабин пурожанг.
Бо нигоҳи ғазаболуд занад
Бар дили нозуки ман тири хаданг,
Аз дари хона маро тард кунад
Ҳамчу санг аз даҳани қалмосанг.
Модари сангдилат то зиндаст,
Шаҳд дар коми ману туст шаранг.
Нашавам якдилу якранг туро,
То насозӣ дили ӯ аз хун ранг.
Гар ту хоҳӣ ба висолам бирасӣ,
Бояд ин соат бе хавфу диранг,
Равию синаи тангаш бидарӣ,
Дил бурун оӣ аз он синаи танг,
Гарму хунин ба манаш боз оӣ.
То барад з-оинаи қалбам занг.
Ошиқи беҳиради ноҳинҷор,
На, бал он фосиқи беисмату нанг,
Ҳурмати модарӣ аз ёд бибурд,
Хира аз бодаю бегона зи банг,
Рафту модарро афканд ба хок,

Сина бидриду дил овард ба чанг.
Қасди сарманзили маъшук намуд,
Дили модар ба кафаш чун норанг.
Аз қазо хӯрд дами дар ба замин,
В-андаке суда шуд ўро оранг.
В-он дили гарм, ки чон дошт ханўз,
Уфтод аз кафи он бефарханг.
Аз замин боз чу бархост, намуд
Пайи бардоштани он оханг.
Дид, к-аз он дили оғўшта ба ху,
Ояд оҳиста бурун ин оханг:
«Оҳ, дасти писарам ёфт харош!
Оҳ, пой писарам хӯрд ба санг!»

Дар «Қалби модар» ҳеҷ асаре аз тарҷума намоён нест ва чандон аз фитрати шеърӣ форсӣ бархурдор аст, ки агар хонанда аз собиқаи мавзӯ ҳабар надошта бошад, ҳеҷ тасавури тарҷума наметавонад кард.

6.4. ТАЪЛИМИ ЖАНРҲОИ ФОЛКЛОРИ

Эҷодиёти даҳонакии халқ, ё фолклор, дар ҳақиқат, “нахустунсури адабиёт” буда, аз замонҳои қадим инъикоскунандаи сарнавишти таърихи халқ, ормонҳои зиндагӣ ва бақои умри ӯст. Бузургӣ ва аҳамиятнокии эҷодиёти даҳонакии халқро А.М. Горкий баҳо дода, чунин таъкид кардааст:

“ Халқ на танҳо қувваест, ки ҳамаи ганҷҳои моддиро ба вучуд меоварад, балки вай ягона манбаи бепояни ганҷҳои маънавӣ, нахустин философ, шоири зақӣ ва зебои замон аст, ки ҳамаи дostonҳои бузург, тамоми ғоҷиаҳои рӯи замин ва бузургтарин асарҳои таърихи маданияти оламо офаридааст”.¹

Тавассути фолклор расму ойин, урфу одат, асолат ва хусусияти забон, анъана ва суннатҳои халқӣ ҳифз гардида,

¹ Горкий А.М. О литературе. М., 1961, стр.20

воситаи муҳими тарбиявию ахлоқӣ ва меросбарии наслхоро таъмин менамояд. Омӯзиши асарҳои фолклорӣ, мундариҷаи ғоявӣ, сюжет ва симоҳои ҷовидонаи эҷодиёти даҳонакии халқ бо ифода ва ормонҳои халқӣ мутаассил ба ҳаёту таърихи халқ пайванди нагусастанӣ дошта, дар ташаккул ва равангаи адабиёт нақши созанда ва бунёдкор дорад.

Омӯзиши намуд ва намунаҳои эҷодиёти даҳонакии халқ ба хонандагони хурдсол аз оила ва боғча оғоз ёфта, дар зинаҳои ибтидоии таҳсил бештар гардида, аз синфи 5 то 11 равангау ривоч меёбад ва устувор мегардад. Хонандагон дар ин давраҳо ба суруду тарона, рубой, дубайтӣ, чистон, афсона, тегӯяк, қисса, достон ва монанди инҳо на танҳо шинос мегарданд, балки бо ҳаёлпардозӣ андешаҳои эҷодкорӣ низ мекунанд. Онҳо ба мероси маънавии халқ аз наздик шинос шуда, онро бо шавқ омӯхта, тавассути раҳнамоии омӯзгор ва волидон симо ва жанрҳои фолклориро аз худ менамоянд. Чараёни ходисаву воқеахоро эҳсос намуда, ҳамрозу ҳаммаслаки қаҳрамонони халқӣ гардида, ба характер ва рафтору гуфтори онҳо унс мегиранд. Симоҳои манфур ва зишт, бадахлоқӣ, худписандӣ, зиёнкорӣ ва ҷаҳолатро мазаммат намуда, далерию шуоатмандӣ, некиву нақӯкорӣ ва ростгӯию ростқавлиро ситоиш ва пуштибонӣ менамоянд. Бинобар ин, мақом ва нақши омӯзгор дар омӯзиш ва азхудкунии жанрҳои фолклорӣ ниҳоят муҳим мебошад.

Таълими жанрҳои фолклорӣ ба тарзи ҷудогона ва муназзам аз синфи 5 оғоз меёбад. Бинобар ин, омӯзгор аз нахустин дарси ба намунаҳои эҷодиёти даҳонакии халқ бахшида шуда, ба моҳият, ғоя, сюжету образҳои фолклор, нақш ва мавқеи таъсирпазирии онҳо маълумот диҳад, то ин ки ба инкишофи фикрии хонандагон бештар имконият пайдо намояд. Дарси нахустинро мебояд аз фаҳмиши санҷиши донишҳои қаблан ҳосилнамудаи хонандагон оғоз намояд ва

тавассути усули с у ҳбат ва саволу ҷавоб хонандагонро ба андешаронӣ раҳнамо созад.

Мисол, ба хонандагон бо чунин саволҳо мурочиат менамояд:

- Эҷодиёти даҳонакии халқ чиро дар бар мегирад?
- Жанрҳои фолклориро номбар кунед.
- Кӣ суруди халқиро аз ёд мегӯяд?
- Қадам афсонаи халқиро медонед?
- Биёед, чистонгӯӣ мекунем.

Сипас, омӯзгор назар ва андешаи хонандагонро ҷамъбаст намуда, мавзӯи нахустини дарсиро аз таълими жанрҳои фолклор оғоз намуда, хонандагонро ба хелҳои эҷодиёти даҳонакии халқ: афсона, суруд, зарбулмасал, мақол, чистон, латифа, достон, дубайтӣ ва рубой шинос менамояд. Ҳамзамон, хусусият ва мушаххасоти ҳар як жанри фолклориро бо намунаҳо шарҳ медиҳад. Тавсия мешавад, ки аз нақшаи аёният оид ба хелҳои жанрҳои фолклорӣ, номгӯӣ ва намунаи мисолҳо истифода намояд.

Дар мавзӯи “Таълими жанрҳои фолклорӣ дар мактаб” олими фолклоршинос Мирзохўҷа Пиров тадқиқоти муфид анҷом додааст, ки дар таъя ба андешаҳои эшон ин мушкилотро мавриди таҳлил ва арзёбӣ қарор додем.¹

¹ Пиров м. Таълими жанрҳои фолклорӣ дар мактаб, Душанбе, 2011

6.5. ТАЪЛИМИ АФСОНАИ «ЭРАЧИ ТИЛИСМШИКАН»

Дар барномаи таълими адабиёти синфи 5 барои дарси афсона, навъҳои он ва афсонаҳои «Эрачи тилисмшикан», «Духтари часур» ва «Дехқон ва кўзаи зар» ҳамагӣ як соат чудо карда шудааст. Дар ин фурсат аз рӯи дастури барнома омӯзгор бояд ҳам дар бораи афсона ва навъҳои он ба хонанда маълумот диҳад, ҳам ин се афсонаро хонда ё хонанда мазмунашро кунад нақл ва ё хонандагоннақл намоянд. Дар ин маврид таърифи афсона, тавзеҳи дарунмоя ва мавзӯю масъалаҳои он низ истисно намешавад. Табиист, ки фурсати чудошуда барои иҷрои ҳамаи ин корҳо мусоидат намекунад. Пас, чӣ бояд кард, ки ҳам фармуди барнома иҷро шавад, ҳам дарс натиҷаи судманде ба дунбол дошта бошад?

Ба андешаи мо, агар аз муаллим талаб карда шавад, ки чузъ ва ё ҳамаи ин афсонаҳоро дар синф хонад ва ё хононад, мо ба натиҷаи дилхоҳ намерасем. Агар ба назар бигирем, ки маънои дигари афсона қисса, дoston, ҳикоят, нақл ва саргузашт аст, метавон гуфт, ки беҳтар аст муаллим мазмуни афсонаро нақл кунад ва хонандагон бо китоби пӯшида онро гӯш кунанд. Дар таълими афсонаи «Эрачи тилисмшикан» бо ҳамин усул метавон ба муваффақият ноил шуд.

Хонандагон матни афсонаро дар хона хонда, ба накли мазмуни он омода мешаванд. Вале қабл аз шунидани мазмуни афсона, муаллим бояд тавачҷуҳи хонандагонро ба забони он ва шароити гуфтану эҷоди он ҷалб кунад. Дар ин маврид бояд хонандагонро бовар кунонд, ки ба он тарзе ки мардум бофтааст, наметавон ҳаргиз бофт, балки бо қалам низ навишт. Ин таъкид бояд бар забони хоси афсона бошад.

Байти зерини Мавлавӣ:

Боз гў, то қисса дармонҳо шавад,
Боз гў, то марҳами ҷонҳо шавад. –

бояд афкор ва андешаи муаллихро оид ба шароити таърихию иҷтимоии пайдоиши афсона ба ковиш оварад. Дар ин равиш омўзгор тақрибан зехниятро бояд бо назари зерин такмил бахшад: шояд шунавандаҳои нахустини афсонагў тарсон аз ҳаводиси зиндагӣ, тарсону ҳаросон гирди сандалӣ нишаста, интизор будаанд, ки сарнавишти Эраҷ чӣ мешавад? Оё ў метавонад бар девон пирўз шуда, мардум ва падарашро начот диҳад? Баъд чӣ шуд? Оё онҳое, ки интизории начотро доштанд, бо Эраҷ яке ҳастанд? Эҳсоси шинохти падар дар дили Эраҷ дар кадом вазъ ва чӣ гуна пайдо шуд? Ў чӣ гуна ба воя расид? Чӣ гуна пеш рафт, бо девон пирўз шуд ва қавмро начот бахшид?

Дар ин ва афсонаҳои дигар мо бо инсонҳои нахустин, ниёзхovu армонҳои нахустин рў ба рў мешавем. Аксари афсонаҳо бо ифодаи «буд, набуд...» шурўъ мешаванд. Умри ин ифода ба умри забони мо баробар аст. Ниёғони мо дар талош барои зинда мондан андешаояшонро дар боби зиндагӣ ва зинда мондан дар қолаби афсонаҳо мерехтанд ва бо ин роҳ дар баробари сахтиҳои рўзгор садди ҷодуӣ бунёд мениҳоданд.

Ҳамаи халқҳо ва фарҳангҳо афсонаҳо ва устураҳои худро доранд ва ба саволҳои посух ҷустаю посух гуфтаанд: ин ки ашӯ чӣ гуна пайдо шуд? Инсон чӣ гуна ба вучуд омад? Қавму қабила ба чӣ дастур начот ёфт? Худоён чӣ хостанду қахрамонон чӣ гуна ҷангиданд? ва ғайраҳо. Ин афсонаҳо ҳарчанд имрӯз ибтидоӣ ба назар мерасанд, ҳадафҳои хеле ҳам ҷиддӣ доштанд.

Ва ин ҳадафҳо зимни хондан ва нақли афсона бояд ошкор ва гўшзад шаванд. Муаллим бояд хонандаро бовар кунонад, ки ҳарчанд мо ҷаҳонро ҳаммонанди қиссагўёни нахустин намебинем ва бисёре аз ин афсонаҳо барои мо содалавҳона менамојанд, вале арзиши маънавию ахлоқии онҳо барои насли мо низ пураҳамият мемонад.

Омӯзгор хонандагонро ба афсона, хелҳо ва намунаҳои он тавассути нақша(таблитса) шинос менамојад. Хелҳои афсонаҳо: сеҳрнок, тамсилӣ, ҳаҷвӣ, маишӣ ва номунаҳои онҳоро шарҳ медиҳад. Дар афсонаҳо ба образнокии ифодаи фикр, сермаъногии калимаву таъбирҳо, нафосати забон ва ғановати андешаҳои халқӣ бештар таваҷҷуҳи зоҳир менамојад.

Баъд муаллим ба нақли афсона аз тарафи хонандагон таваҷҷуҳ мекунад. Дар оғоз се ё чор нафар метавонанд мазмуни онро нақл кунанд: аввалӣ маросими Наврӯз ва ҳодисаи ба сари Эраҷ омадаро метавонад нақл кунад; дувумӣ андӯҳи фироқи падар ва севумӣ маросими гўштингирии Эраҷ ва дигарӣ воҳӯрии Эраҷ бо пирамард ва ниҳоят шикасти тилисми девонро нақл кунанд.

Нақли шогирдон санҷида ва ислоҳ карда мешавад. Дар ҷараёни нақл мафҳумҳои далерӣ, шучоат, ватан, падару модар ва ғайра алоқаманд бо мазмуни афсона шарҳу тафсир меёбанд.

Баъди ин бозгўи аввалин таҳлили афсона шурўъ мешавад. Хонандагон аз сабақҳои синфҳои поёни медонанд, ки афсонаро мардуми оддӣ мегўянд мешунаванд ва он аз даҳон ба даҳон то рӯзгори мо омада расидааст. Муаллим тасаввуроти хонандагонро дар бораи осори шифохӣ (фолклор) такмил мебахшад. Бисёр хуб ва босамар мебуд, агар омӯзгор китобҳои тадқиқоти оид ба адабиёти шифохии дастрасро мутолиа мекард, ба хусус, навиштаҳои Воҳид Асрорӣ, Рачаб Амонов, Асадулло Сўфиев, Равшан Раҳмон, Саъдулло Наимбоев, Мирзохўҷа Пиров ва дигаронро.

Дарк ва фаҳмиши ҳар як афсона бояд ҳадафи аслии дошта бошад ва дар ҳолате пурра аз худ карда мешавад., ки ба

мавзӯҳои пеш омӯхташуда пайванди нагусастанӣ дошта бошад. Бинобар ин, пеш аз баёни афсонаи «Эрачи тилисмшикан» омодагии хонандагонро бо саволҳои зерин санҷидан мумкин аст:

- Афсона чӣ гуна жанр аст ва чанд хел мешавад?
- Кӣ кадом афсонаро дӯст медорад ва барои чӣ?
- Афсонаҳои сеҳрангезро номбар кунед.
- Афсона чӣ хусусият дорад ва чанд хел мешавад?

Ҳангоми таълими афсонаи «Эрачи тилисмшикан» беш аз ҳама ба чиҳати тарбиявии он эътибор бояд дод, зеро дар афсонаи мазкур фаҳмиши барои инсон муқаррарии ватандорӣ, шуҷоату далерӣ ва ҳифзи шараф бо ҳам омадааст. Эрач тимсоли шуҷоату далерӣ ва поймардӣ дар роҳи ҳимояи ватан аст. Пирамард рамзи хиради раҳнамо ва ҷовидона буда, симо ва сиришти девон намоёнгари бадӣ ва разолату қабоҳат аст. Дар афсона ҳиссиёти дӯстдорӣ ва муҳаббати халқи одӣ ба Эрач хеле амиқ ифода шудааст. Чаро? Барои он ки Эрач хушманд, далер, баномус, фидокор, собитқадам ва начотбахш аст.

Ин афсона дар хонандагон нерӯи маънавӣ ва рӯҳониеро мепарварад, ки ба ёри он онҳо метавонанд дар баробари хатарҳо ва шикастҳо пойдор бимонанд. Натиҷаи заҳмати муаллим дар таълими ин ва афсонаҳои баъдӣ ба он вобастааст, ки хонанда аз дарки он чӣ гуна нируи маънавӣ ва рӯҳонӣ мегирад. Оё пас аз хондану донистани он афсона наврасон ба сафо ва рӯшаниӣ ботинии қахрамонони афсона пай мебаранд ё на? Муҳимтар аз ин онҳо бо ёри ин нируи маънавию рӯҳонӣ метавонанд бо бадихову палидиҳо бичанганд ва бар он ғолиб оянд. Ин нируи маънавию ахлоқӣ дар зиндагии шахсии онҳо чӣ гуна корбаст хоҳад шуд?

Ин афсона аз намунаҳои он осори нодири адабиёт, ки ниёзи хонандагонро ба шоистагӣ ва корӣ комилан қонеъ месозад. Талоши кӯдак барои шоиста ва кормад будан аз солҳои нахустини зиндагӣ оғоз мешавад. Дар аввал ба сурати таҷрибае, ки кӯдак аз роҳи ҳисси бинӣ ба даст меоварад, монанди хазидан ва ҷанг задан.

Пас аз ба камол расидан ба сурати короиноҳи ҷисмӣ ва фикрӣ, монанди короиноҳ дар бозиноҳ ва ҳаракати варзишӣ ва ғайра падидор мешавад. Эраҷ дар ин афсона аз ҳар ҷиҳат тимсоли инсонӣ шоиста ва кормад мебошад. Вай бе ёрии дигарон шоистагӣ, кормадӣ ва ниҳоят шучоату қаҳрамонии худро собит месозад. Аз ин ҷиҳат вай ба хонанда мақбул аст. Эраҷ қаҳрамонест, ки бар сифати некуниҳоде чун тарс, танбалӣ, гурез аз масъулият ғолиб меояд. Аз ин ҷиҳат онҳое, ки осоиши худро фидои ҳадафе бузург мекунанд, на фақат хонандаи ҷавонро бармеангезанд, ки барояшон ҳадафҳои олиӣ баргузинанд, балки сабаб мешаванд, ки онон ба худхоиноҳ ва саҳлангориноҳ низ ғолиб оянд.

Бо ҳамин гузориш муаллим пурсишашро дар ҳамон қисматҳои афсона мутамарказ месозад, ки заминаҳои худшиносӣ ва ниёзмандиҳои Эраҷ ба шоиставу кормад будан шурӯъ мешавад. Хонандагон шояд аз афсонаҳои дигари ба ин монанд сарнавиштҳо ва тимсолҳоро ба ёд оваранд. Баъд муаллим тавачҷуҳи хонандагонро ба муносибати Эраҷ бо одамон, модар ва шурӯи камолӣ инсонии ӯ (андеша аз сарнавишти падар ва ғайра) ҷалб намуда, ба воситаи суҳбат хислати қаҳрамонро муайян менамояд. Ғояи мазмуни афсонаро фаҳмида, мо афсонаро пурра нақл мекунем ва ин корро нафаре аз хонандагон метавонад анҷом диҳад.

Дар хона хонандагон афсонаҳои «Духтари ҷасур», «Дехқон ва кӯзаи зар»-ро меҳонанд. Дар ин афсонаҳо низ хислатҳои неки инсонӣ, накукориву зиракӣ ва шафқату раҳмдилӣ онҳоро гирифтормедорад. Дар синф муаллим мазмуни афсонаҳоро аз хонандагон меپурсад ва аҳли синф афсонаро аз худ менамоянд ва он суҳбати муаллимро оид ба афсона такмил ва шакл медиҳад.

Муаллим дар вақти таълими афсонаи «Эраҷи тилисмшикан» нусхаи суҳбати зеринро низ метавонад истифода кунад: Гуфтугӯро дар боби ин афсона сар мекунем. Ҳар ду қисми афсона бояд мавриди суҳбат ва суолу ҷавоб қарор гиранд. Дар ин маврид аз чунин пурсишҳо метавон истифода бурд:

-Кадоме аз қахрамонони афсона ба шумо писанд омад?
(Эрач, пирамард, боз кӣ?)

- Барои чӣ онҳо писанд омаданд? Онҳо чӣ фазилати хубе доштанд?

- Аз афсона хислатҳои неки пирамардро ба ёд оваред.

- Хислатҳои Эрачро аз қисми аввали афсона муайян намоед.

- Омилҳои асосии ғолибияти Эрач бар девон чӣ буд?

- Ин афсона барои шумо чӣ арзише дорад? Аз он чӣ манфиате бардошта метавонед?

- Пораҳои ба ҳиссу рӯҳи шумо наздикро чун намоед ва хонед.

Ин суолу ҷавоб моҳияти афсонаро ба хонандагон равшан месозад ва онҳоро ба хониши адабии комилан омода месозад. Муаллим хонандагонро ба хониши бадеӣ омода карда, тавачҷуҳи онҳоро ба забон ва пораҳои алоҳидае, ки ҳучҷати далелӣ ва шучоату коршоҷии Эрач аст, ҷалб менамояд.

Омӯзгор дар асоси сюжетҳои афсонаи «Эрачи тилисмшикан» аз чунин аёнӣ, яъне расмҳои Эрач бо камонғулак, гуфтугӯ бо модар, лаҳзаҳои гуштингирӣ, дар ҷанг бо муқобили девҳо, дар айёми набард бо Ҳенгилдев бо аспу гурзу шамшер, дар муқола бо рафиқонаш ва ғайраҳо истифода менамояд.

Ҳамчунин, пас аз нақли ғояи афсонаи «Эрачи тилисмшикан» калима ва ибораҳои муқобилдор, аз қабилҳои «болои сари дев париди гузашт», «кӯҳро ба замин ҳамвор мекард», «сараш ҳазор сар париди рафт», «тамоми заминро замон ба ларза даромад» ва ғайраҳо шарҳ додан судманд хоҳад буд.

Муаллим бояд донанд, ки дар синфи V ў роҳи хониши пурмаъно, муассир ва таъсирбахшро ба хонанда ҳамвор сохта, дар ин замина гуфтори ўро низ фасеҳу бурро месозад. Бинобар ин ҳам, ў бояд хониши театрии, оҳанги рӯҳафтадагӣ, ҳаракатҳои номавзунӣ хонандагонро ислоҳ кунад. Хонандагон матнро бе саросемагӣ, муътадил, бе фишори овоз фаҳмида, боақлона ва зинда хонда тавонанд.

Баъд аз афсонаҳо муаллим ба таълими латифаҳо, зарбулмасал ва мақол, нақлу ривоят омодагӣ мегирад. Таълими ин мавзӯё низ усули хоси хониш ва нақлу таҳлилро тақозо менамояд.

6.6 . ТАЪЛИМИ ЗАРБУЛМАСАЛ ВА МАҚОЛҲО

Дар барномаи таълими адабиёт дар синфи 5 барои таълими мавзӯи «Зарбулмасал ва мақолҳо» як соат чудо шудааст. Муаллим дар ин як соат бояд, ки ба хонандагон оид ба сохти зарбулмасал ва мақол, умумият ва тафовути онҳо, нукта ва мавзӯҳои пандомӯз дар зарбулмасалу мақолҳо маълумот диҳад, арзиши маънавӣ ва ахлоқии онҳоро муайян созад. Ин суҳбат метавонад дар гуфтугӯи рӯзмарра ва омӯзишу тафсири адабиёти бадеӣ сурат гирад. Масалан, агар дар ҳаққи танбалону коргурезон чизе гуфтани шавем, мақоли «Аз бекор ҳама безор» ба ёд мерасад. Агар аз ҳунари касе мутаассир шавем, беибо мегӯем, ки «Дасти одам гул аст». Ин ду намуна, ки овардем, аввали мақол асту дувум зарбулмасал.

Пас, суоле пеш меояд: онҳо аз ҳам фарке доранд? Зарбулмасалу мақолҳо бо хусусияти бадеии худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Зарбулмасалҳо бештар дорои маъноӣ маҷозӣ буда, дар онҳо мақсад ва фикри асосӣ ба воситаи киноя ифода мегардад. Маъноӣ зоҳирӣ ва бевоситаи зарбулмасалҳо барои ифодаи мақсад ва ғоя истиораомез хизмат мекунанд. Аммо дар мақолҳо маъноӣ маҷозӣ, киноявӣ дида намешавад, баёни мақсаду ғоя бо гуфтугӯи комилан мувофиқат менамояд. Масалан, маъноӣ аслии мақоли «дили нохоҳам, узри бисёр» ё «кори имрӯзаро ба фардо нагузор» бе ҳеҷ тавзеҳе равшан аст. Аммо вақте ки «дасти одамизод гул» мегӯем барои хонандаи хурдсол маъноӣ маҷозӣ ва истиоравӣ онро бояд тавзеҳ дод.

Дар ҳамин як соате, ки барои таълими зарбулмасалу мақол дар ихтиёри муаллим аст, ӯ метавонад зарбулмасалу

мақолро дар асоси мавзӯҳо тақсимбандӣ кунад. Масалан, тарҳи намунаи дарсро мо чунин тасаввур менамоем:

Дар мавзӯҳои меҳнат, ҳунаромӯзӣ, дониш ва одаму одамгарӣ варақа омода карда, дар он зарбулмасалу мақолҳоро дар мавзӯҳои зикршуда менависем. Адади ин варақаҳо ҳабдаҳо буда, нақшай кор чунин аст:

I. Меҳнат ва меҳнатдӯстӣ:

- фиребгару танбал,
- аз бекор ҳама безор,
- хобрафтагӣ нон намехӯрад,
- беҳудагӯ, лофзан,
- бо забон кор намекунанд,
- обмӯрӣ аз боғ калон.

II. Кори хуб ва шарафмандӣ:

- Бахт аз меҳнат аст.
- Меҳнат кунӣ, роҳат бинӣ.
- Меҳнат шараф аст.

III. Ҳунар ва ҳунаромӯзӣ:

- Аз зари падар ҳунар беҳтар.
- Одами беҳунар- дарахти бесамар.
- Ба як ҷавон чил ҳунар кам аст.

IV. Дониш донишомӯзӣ:

- Ҳунар аз дониш, дониш аз хониш.
- Дониш ҷароғи ақл аст.
- Илм хоҳӣ- такрор кун.

V. Одаму одамгарӣ:

- Аз мардумозор ҳама безор.
- Ваъда додӣ, вафо кун.
- Қавл додӣ, иҷро кун.

– Хоксорӣ зинати инсон аст.

Муаллим варақаҳоро дар даст нигоҳ медорад. Яъне, варақаи аввали ҳар мавзӯро, варақаи боқимондари ба хонандагон бояд тақсим кард. Дар сурати нарасидани варақаҳо якеро ба ду ё се ва ё зиёдтар хонанда метавон дод. Хонандагони синфи V аз ин миқдор зиёд зарбулмасалу мақолро аз худ карда наметавонанд.

Муаллим ба хонандагон хабар медиҳад, ки зарбулмасалу мақолҳоро дар мавзӯҳои меҳнат, ҳунар, дониш ва одаму одамгарӣ таҳлил мекунад. Вай номи мавзӯҳоро дар тахтаи синф менависад.

Баъд мақоли аввалини дар дасташ бударо мегӯяд: «Аз бекор ҳама безор». Ҳамзамон, талаб мекунад, ки як-ду хонанда мақолро такрор кунанд. Вазифаи дарс аз он иборат аст, ки хонандагон бо роҳи таҳлил ва такрор, ҳамаи зарбулмасалу мақолро аз ёд кунанд. Баъд суол мекунад:

- Дар ҳаққи чӣ хел одам ин мақолро мегӯянд?

Ў чӣ гуна одам аст?

- Вай одами бекорхӯча аст, дар ҳеч кучо ба ҳеч коре машғул нест.

Муаллим ин ҷавобро шунида аз хонандагон тақозо мекунад, ки дар бораи одами коргурез, оне, ки ба меҳнат муносибати хуб надорад, зарбулмасал ва мақолҳои дигарро низ бигӯянд. Бачаҳо даст боло мекунанд. Муаллим таъкид менамояд, ки зарбулмасалу мақолро ҳифз кунанд, онро буррою равшан дар зеҳнашон такрор намоянд. Пас аз ин аз забони аҳли синф бояд зарбулмасалу мақолҳои зерин шунида шавад:

Бахт аз меҳнат аст.

Меҳнат кунӣ, роҳат бинӣ.

Меҳнат шараф аст.

Дар бораи мақоли охири бояд андешид, зеро он маҳсули замони мост. Дуи дигар мақолҳо ба замони пештар тааллуқ доранд.

Дар ин ҳол имкон дорад, ки нафаре аз бачаҳо на оид ба меҳнати шарофатмандона, балки дар бораи танбалу коргурез ва ё масъалаи дигар мисол мезананд. Он вақт ин зарбулмасал ё мақолро низ бояд таҳлил кард ва шарҳ дод. Хонанда бояд дарк кунад, ки дар ин мисолҳо дар бораи чӣ гуна одамон сухан меравад.

Баъд муаллим дар бораи қадри ҳунар зарбулмасал ё мақол мегӯяд: «Аз зари падар ҳунар беҳтар». Бачаҳо онро такрор карда, маъниашро мегӯянд. Муаллим аз хонандагон талаб мекунад, ки чунин мақолро дар кадом маврид метавон гуфт. Имкон дорад, ки хонандагон ҷавоб дода натавонанд ва худи муаллим чунин ҳикоятро оғоз кунад:

«Сукрот гуфт, ки ҳеҷ ганче беҳ аз ҳунар нест ва ҳеҷ душман бадтар аз ҳӯи бад нест ва ҳеҷ чизе бузургвортар аз дониш нест ва ҳеҷ пирояе беҳтар аз шарм нест...»

Муаллим дар ҳамин ҷо сукут карда, аз хонандагон тақозо мекунад, ки мавзӯро давом диҳанд. Яке аз хонандагон мегӯяд: - Одами беҳунар – дарахти бесамар.

Сипас зарбулмасалу мақолҳо дар мавзӯи дониш ба хонандагон пешниҳод мешавад. Ҳар кадоме аз онҳо такрор ва маънидод карда мешавад.

Муаллим зарбулмасали сеюмро такрор мекунад: - Илм хоҳӣ, такрор кун.

- Бибии ман доим ҳамин хел мегӯянд, - садои кадоме аз хонандагон шунида мешавад.

- Чаро он кас ба ту чунин гуфтанд?

-Ман вазифаи хонагиро як бор меҳондам, он кас ба ман нигариста чунин мегуфтанд.

Зарбулмасалу мақолҳои дигар низ дар бораи илму дониш гуфта мешаванд.

Муаллим ба аҳли синф мурочиат мекунад:

- Мо дар бораи чӣ гуна дониш сухан мегӯем?

Бачаҳо ба тақозои вазъу ҳолашон бояд чизе бигӯянд. Дар ин равиш зарбулмасалу мақолҳои дигари ба он мавзӯ алоқаманд гуфта мешаванд.

Бо ҳамин тартиб нимаи дуоми дарс низ доир ба зарбулмасалу мақолҳое, ки дар мавзӯи одаму одамгарӣ гуфта шудаанд, идома меёбад.

Муаллим яке аз зарбулмасалҳо ё мақоли варақаро мехонад, хонандагон аз рӯи варақаи худ давомашро мехонанд. Зарбулмасалу мақолҳо хонда ва шарҳ дода мешаванд. Мақоли «Аз одами мардумозор хама безор» хонда мешавад. Аҳли синф ба тақозои мазмуни он дар бораи одамоне сухан мегӯянд, ки ахлоқи шоиста надоранд, мардумозору бадахлоқ ҳастанд.

Сипас, зарбулмасалу мақолҳо дар боби хоксорӣ, вафодорӣ, ватан, озодӣ, дӯстӣ, адаб ва сухан хондаю таҳлил карда мешаванд.

Дар мисоли зарбулмасалу мақолҳои «Барф меравду хунукиаш мемонад», «Падар розӣ, Худо розӣ», «То гӯсолаҳо гов шаванд, чигарҳо хун шаванд» ва ғайра бисёрмаъноӣ ва тимсолҳои шартии онҳо, аз ҷумла, хусусияти истиоравиашонро мебояд шарҳ дод.

Бачаҳо аксаран баъзе зарбулмасалу мақолҳоро бо хости худ, ба таври худ шарҳ дода истифода мебаранд. Масалан, ба онҳо фаҳмондан лозим, ки ба маънои зохирии зарбулмасалҳои «Таги коса нимкоса», «Чӯби мулоима кирм мехӯрад», «Ҳофиз манаму бародарам мехонад», «Дуди хонаро равзан медонад» ва ғайра пойбанд намонанд. Ҳамзамон маънии аслии ин зарбулмасалҳоро ба хонанда фаҳмондан зарур аст. Хусусиятҳои рамзии ифодаву таъбирхоеро, ки дар зарбулмасалҳо ба маҷоз истифода шудаанд, ошкор бояд кард.

Ҳамзамон, бояд биандешем, ки дар ин дарс мо ба чӣ комёб шудем. Дар мисоли зарбулмасалу мақол дар бораи меҳнат, хунар, дониш, одаму одамгарӣ маълумот додем. Мо зарбулмасалу мақолхоеро дар ихтиёри хонандагон гузоштем, ки онҳоро ба ёд гирифтанд ва дуруст хонданд. Мо ба онҳо пайвастанӣ зарбулмасалу мақолро бо воқеияти зиндагӣ ёд додем. Ба хонандагон бисёрмаъноии зарбулмасалҳоро

омӯхта, пайванди онҳоро бо воқеиятҳои мушаххас нишон додем.

Бешубҳа, ин дарс барои равнақи фаҳмиши забондонӣ, инкишофи тафаккури бадеии хонандагон арзишманд хоҳад буд. Ба ҳамин монанд дарсро дар мавзӯҳои «Латифаҳо» ва «Нақлу ривоят» низ метавон гузаронд.

Муаллим ба ҷои хониши хонагӣ метавонад ба хонандагон супориш диҳад, ки зарбулмасал ва мақолҳои дилхоҳашонро навишта, аз рӯи мавзӯ тавсиф кунанд.

Ташкил ва баргузории чунин дарсҳо дар синфи 5 мушкилоти зиёд дорад. Хонандагон ба саволҳо посух дода, хато мекунанд, маънии зарбулмасалу мақолҳоро нодуруст шарҳ медиҳанд, дар таҳияи мисолҳо низ душворӣ мекашанд. Вале дар ҳар сурат чунин дарсҳо барои хонандагони синфҳои 5 ниҳоят заруранд. Ба воситаи чунин дарсҳо мантиқи сухану фаҳми онҳо инкишоф ёфта, аз таҷрибаи зиндагӣ бархурдор мешаванд, ҳикояти зинда ва образнокро ёд мегиранд. Мухимтар аз ҳама, забондон мешаванд. Дар ҳақиқат, арзиши ахлоқӣ ва таълимии ин гуна дарсҳо бебаҳс аст.

6.7. ТАЪЛИМИ ПОРАЕ АЗ ПОВЕСТИ САДРИДДИН АЙНӢ «ҚАҲРАМОНИ ХАЛҚИ ТОЧИК «ТЕМУРМАЛИК»

Дар барномаи таълими адабиёт барои таҳсили мавзӯи устод Айнӣ панҷ соат чудо карда шудааст. Ин панҷ соат ба таълими поре аз «Ёддоштҳо», қисми якум, поре аз «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик», «Ҳучуми чингизиён ба Ҳучанд ва чанг дар болои шахр», «Чанг дар биёбон ва тири бепайкон» ихтисос ёфтаанд. Муаллим метавонад аз ин панҷ соат ду соаташро ба таълими поре аз «Ёддоштҳо» ва ду соати дигарашро барои «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» ва як соаташро ба пурсишу такрор ихтисос диҳад. Ин ҷо мо зайли намуна ду соатро ба қироат ва таълими мавзӯи «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» бахшидем.

Дарси аввал: «Ҳучуми чингизиён ба Ҳучанд ва чанг дар болои ин шахр»

Ин дарсро бо нақшаи зерин метавон гузаронд:

- а) суҳбат дар бораи муборизаи тоҷикон бо чингизиён;
- б) ҳикояти муаллим («Ҳучуми чингизиён ба Ҳучанд ва чанг дар болои ин шахр»);
- в) ба воситаи саволҳо нақл кардани мазмун;
- г) кор вобаста ба забон ва таъбирҳо;
- д) нақли комили ин поре асар.

Барномаи таълимӣ ин поре ва қисмати баъдии очерки таърихӣ устод Айнӣ «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик»-ро ҷиҳати арзиши адабӣ ва таърихӣ доштани ба омӯхтан пешниҳод намудааст. Ин асар чун тафсири дар хошияи таърихи тоҷикон ва муборизаҳову ҷонфишониҳои онҳо дар роҳи ҳифзи ватан аз истилогарони хоричӣ арзиши фаровон дорад.

Дарсро бо суолҳои бояд шурӯъ кард, ки хонандаро ба таҳрик оваранд. Дар он лаҳзаҳои тақдирсоз фарзандони далери халқ, мисли Темурмалик бо кӣ буданд?

Онҳо сарзамини тоҷиконро аз кӣ муҳофизат менамуданд? Ба ғочиае, ки ба сари халқ ва шахру деҳоти мо омад ва боиси марғи ҳазорон ҳамватанони мо гардида, шахру деҳотамонро ба харобазори беодам табдил дод, кӣ сабабгор буд?

Сахнаҳои ғочиабори ин гузаштаи дурро чӣ гуна ва бо кадом роҳ метавон дар назари хонанда наздик ва ба дилаш қарин сохт? Ин корро метавон амалӣ сохт. Фақат ба ёд овардан кофист, ки гузашта фаромӯш намешавад, агар мо ору номуси ватандорӣ дошта бошем. Гузашта дар сурати ёдгориҳои хаттиву даҳонӣ, пойдевори кӯшкҳои харобгашта ва шахру деҳоти ҳолӣ аз соҳибонашон зинда аст. Бисёр хуб мебуд, агар ақаллан ба воситаи суратҳо сахнаҳоеро аз харобазорҳои таърихи гузаштамон ба бачаҳо нишон дода, ғочиаҳои таърихро ба ёди онҳо оварем. Дар ин ҳол табиист, ки суолҳои ба миён меоянд: Бачаҳо аз таърихи қадими халқи худ чӣ медонанд? Мо таърихи кишварамонро аз кадом сарчашмаҳо меомӯзем? Солномаҳо, ҳуҷҷатҳо, ҳафриёти археологӣ, асарҳои бадеии таърихӣ ва ғайра ба омӯзгор кумак мерасонанд. Сарнавишти Темурмалик, ки фарзанди ҳамин обу хок буд, моро ба гузаштаи дур мепайвандад. Вай дар ҳимояи ватан танҳо набуд. Ҳазорон ҳучандиён дар мубориза бар зидди чингизиёни хунхор қурбон шуданд.

Аҳамияти муборизаи ҳучандиён бо истилогарони тотор (муғул) ва даҳшати ба харобазор табдил ёфтани шахру деҳ шарҳ дода мешавад. Махсусан, бақияи тамоми лашкариёни худро бо худ гирифта ба қасди поймол кардани Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросон ба роҳ баромад таъкид мешавад. Чингизхон бо ҳамин роҳ аввал Банокат ва маҳаллоти атрофи он, баъд Хучандро хароб намудааст; кӯчиёни истилогар чӣ гуна ба Хучанд наздик шудаанд; шахриён онро чӣ гуна муҳофизат менамуданд; фил ва тилисм, ҷанг: камон, шамшер, тир, найза, яроқи деворшикан, манҷаниқ, гурз, табарзин ва ғайра таъкид ва ташреҳ дода мешавад.

Тасвири баъзе аз олоти ҷангиرو дар тахтаи синф кашидан беаҳамият нест. Ваҳшонияти муғул, куштори аҳолӣ, харобии кишвар, аҳамияти набарди Хучанд. Ин шаҳр шоҳиди зинда дар раҳгузори таърихи ҳазорсолаи тоҷикон аст.

Аҳли синф ҳикояти муаллимро бо шавқи зиёд гӯш мекунад. Ба хусус вақте ки муаллим тавонад воқеияти гузаштаро бо қиёсҳои таърихӣ ба дилу рӯҳи хонанда наздик созад. Дар ин роҳ ҳар гуна тасвири таърихии Хучанд метавонад ба муаллим ёрӣ расонад. Ана, дар ҳамин вазъият аввал муаллим, баъд хонандае поре аз қисмати зикршудаи очерки Айниро мехонанд. Синф бояд асири даҳшати ҳучуми Чингизхон ба Хучанд бошад. Марги хучандиён, ифтихори ватандорӣ ва садоқати онҳо ба роҳбари часуру далеру фидокор – Темурмалик эҳсоси ҳамдардии хонандагонро бедор месозад ва ин эҳсоси ҳамдардӣ тадричан ба нафрати сӯзон нисбат ба душман ва муҳаббату дӯстдорӣ нисбат ба Ватан табдил меёбад. Дар ин ҳол муаллим бо ёрии саволҳо порай очеркро тақрор менамояд.

Қаҳрамони халқи тоҷик кист?

Чаро чингизӣ Банокатро зуд ба даст оварданд?

Барои ғимояи шаҳр Темурмалик чӣ тадбир андешид?
Чингизӣ «тилисм»-и хучандиёнро чӣ тарз шикастанд?

Шабохуни хучандиён ба урдугоҳи душман чӣ натиҷа дод? Улоқнуён кӣ буд?

Ҷангҳои манҷаниқӣ ва ҷархӣ чӣ гуна буд ва ба лашкари муғул чӣ дод?

Талафоти кадоме аз тарафҳо вазнин буд?

Сабаби ба киштиҳои Темурмалик таъсир накардани тирӯ найзаҳои сарбозони муғулро шарҳ диҳед. Бо он ҳама талафоте, ки тасвир шудааст, чаро шумораи сарбозони муғул кам намешавад?

Бачаҳо ба қадри ҳол ба ин саволҳо ҷавоб мегӯянд. Муаллим ба китоб нигоҳ накарда онҳоро ислоҳ менамояд ва ё фикрашонро тақвият мебахшад. Дар ин ҳол ҷумлаҳоеро, ки

қахрамони Темурмалик ва лашкари ўро тасвир намудаанд, иқтибос овардан зарур аст. Мардуми шаҳр ва дехоти атрофро, ки ба қалъаи хушкӣ ғун шуда буданд, ба мудофияи шаҳр даъват намуд ва ба онҳо тавсия кард, ки ба ҳеч ҳилаву найранг ва ба онҳо таслим нашаванд ва оқибати таслимшудагонро пеши назар оварда, то чон дар бадан доранд, худро ниғаҳдорӣ кунанд, Темурмалик бо шиддати аввала ва балки аз вай ҳам зиёдтар чангро давом мекунонид. Рӯз то рӯз зиёд шудани ҳисси интиқомгирии темурмаликиён нисбат ба чингизиён ва торафт шуълавартар шудани оташи ғазабу нафрат нисбат ба онҳо ҷои камии ҷисмонии темурмаликиёнро пур мекард. Лекин аз даст рафтани шаҳри Хучанд ва қалъаи қадимии он ва қатли ом ёфтани аҳоли кори Темурмаликро душвор кард.

Хонандагон бо ҳамин усул барои пурра хондани пораи очерк дар хона омода мешаванд ва дар дарси оянда мазмуни онро нақл менамоянд. Ин ҳикояти хонандагон бояд бо луғат ва коркарди таъбирҳо қавӣ карда шавад. Баъзе ифодаву номҳо ва истилоҳоти онзамони чангиро бачаҳо бояд дар ёд гиранд. Ва он истилоҳу ифодаҳову номҳо хати пайванди дирӯзу имрӯз мешаванд. Масалан, фақат ба воситаи чумлаи «Муғулон барои сангқашонӣ кӯхеро, ки ба ҳамон муносибат номаш «Кӯҳи муғул» шуда мондааст, интиҳоб карданд. Як қисми асирони ҳашарино ба сангбурӣ ва сангқобӣ ва қисми дигарашонро ба сангқашонӣ кор фармуданд» - бисёр чизҳоро ба бачаҳо фаҳмондан мумкин аст. Дар зимни ҳамин таҳлил истилоҳоти ҳарбии он рӯзгорро бо имрӯз муқоиса кардан низ ёди таърихии хонандагонро мустаҳкам месозад. Метавон калимаҳоеро, ки муҳорибаро ифода мекунанд, интиҳоб кард ва дар муқоиса бо истилоҳи имрӯзӣ шарҳ дод. Пас аз шарҳи луғат ва таъбирҳо нақли хонандагон ба матни асли наздик мешавад. Ифодаҳо ва таъбирҳои ҳикматнок ба дафтар навишта мешаванд. Мавзӯи ватандӯстӣ, сабақи ҳарбӣ, ҳисси рафоқат, рӯҳияи қахрамонӣ ва масъулият дар назди халқу ватан дар ин асар ба қадри кофӣ ифода шудааст. Порчаҳои

ин асарро мо дар синфи 5 таълим дода, шогирдонро ба хондани асарҳои нисбатан калонҳаҷми ҳамосӣ (эпикӣ) омода мекунем. Барои ба ин ҳадаф расидан мо бояд аз усулҳои судманде монанди маводи намоишӣ, таърихӣ, хониши дубора, суолу ҷавоб, тасвиркориҳои худи хонандагон, шеърҳои шиор дар ин мавзӯи истифода кунем. Дар натиҷа хонандагон ба моҳияти аслии асар сарфаҳм мераванд ва он бигзор яке аз ҷузъҳои таъсири ахлоқӣ ба хонандагон гардад. Зеро Айнӣ дар ин асар аз сарнавишт ва корномаи ононе нақл кардааст, ки ҷонашон пеши ҳастии ватан арзиш надошта, яке бо ҳазор нафар истилогар даст ба гиребон будаанд. Ва барои ватан ҷон бохтаанд.

Дар соати дуюми ин дарс пораи дигари ҳамин очерк «Чанг дар биёбон ва тири бепаёкон» хонда ва таҳлил карда мешавад. Хониш ва таҳлили пораи аввал хонандагонро ба фаҳмиши ин қисмати матн омода менамояд. Муаллим метавонад кӯтоҳақикат сарнавишти Темурмалик ва ёрони ӯро аз пораи аввала ба ёд оварад. Вай дар бораи шаҳри Хучанд, ки дар он давра аз марказҳои муқтадири тоҷикнишин буд ва осори бошукӯҳи фарҳангӣ дошт, бояд сухан гӯяд. Ин ручӯи таърихӣ хонандагонро ба хондан ва дарки қисми баъдии ин очерк омода месозад. Ҳарчанд хондан ва таҳлили пораи аввал, корбурди луғату истилоҳот ва таъбирҳои забони асарро ба хонандагон наздик кард, вале ҳанӯз душвориҳои дигаре ҳаст, ки хондани он ба хонандагон мушкилот меоварад. Бинобар ин муаллим матнро хонда, нақли мазмунро ба дӯши хонандагон мегузорад. Ҳангоми хондан ва нақл калимаҳои душворфаҳм тавзеҳ дода мешаванд. Дар соати дуюми таълими ин мавзӯи низ муаллим барои тақвият додани эҳсоси ватандӯстии хонандагон метавонад аз усулҳои писандида ва воситаҳои ёрирасони таълимӣ истифода барад.

6.8. ТАЪЛИМИ ПОРЧАҲО АЗ «ЧАРОҒИ АБАДӢ»-И МИРЗО ТУРСУНЗОДА

Дар барнома барои таълими осори Қаҳрамони Тоҷикистон Мирзо Турсунзода дар синфи V панҷ соат чудо карда шудааст. Эҷодиёти ин шоири бузург дар ин синф дар қатори бисту як адибе таълим дода мешавад, ки завқу фаросати ҷаҳонбинӣ, биниши сиёсии хос, тасвирҳои бадеӣ, назари илмӣ, мазҳабӣ, мавқеи ахлоқӣ ва бадеию ҳунарии худро доранд. Чунин раҳнамоии барнома шароитро фароҳам меорад, ки муаллим дар вақти таълими ҳар мавзӯё консепсияи хоси таълимиву тарбиявиро пеш гирад. Аз ин панҷ соати барои таълими осори шоир чудошуда мо як соаташро ба мавзӯи «Порчаҳо аз «Ҷароғи абадӣ», «Интизорӣ» ва «Мулоқоти яқум» ихтисос додем.

Пас аз суҳбати муқаддимаӣ муаллим аз хонандагон мепурсад, ки дар бораи Мирзо Турсунзода чӣ медонанд. Хонандагон ҳар чизеро, ки дар синфҳои поёнӣ доир ба ҳаёт ва эҷодиёти ин шоир медонанд, ба ёд меоваранд. Хуб мешуд, ки хангоми суҳбат тасвири устод Садрӣдин Айнӣ ва Мирзо Турсунзода гузошта шавад.

Матни асар ҳамзамон бояд дар синф хонда шавад. Барои он ки фаҳмидани матни пурраи ҳар ду пораи дoston ба хонандагон осон шавад, ҳатталимкун байту пораҳои душворфаҳмро шарҳ дода гузаштан мувофиқи мақсад мебуд. Ин усулро дар вақти хондан аҳён-аҳён метавон истифода кард ва муфид ҳам ҳаст. Дар синф қисмати «Интизорӣ»-ро хонда, «Мулоқоти яқум»-ро хонандагон метавонанд дар хона хонанд. Ҳамчунин, дар рафти хондан ба саволҳои дар китоб омада бояд ҷавоб тайёр кунанд ва дар хона хонандагон бояд байтҳои қисмати «Интизорӣ»-ро ки муносибати падарро ба таваллуди фарзанд ифода мекунанд, нависанд. Илова ба ин байтҳои ҳикматноки дoston аз қабилӣ

Ҳосил аз фарзанд гардад коми мард,
Зинда аз фарзанд монад номи мард, - ро
навишта аз ёд кардан муфид аст.

Муҳимтарин ва судмандтарин коре, ки муаллим дар таълими ин мавзӯё анҷом медиҳад, ифоданок хондани

пораҳои шеърӣ аст. Мо медонем, ки хондан усули одӣ ва хуби бо асари бадеӣ ошно кардани хонандагон аст. Вале то вақте ки мо ба тарзи муассир хонданро ба хонандагон наомӯзонем, дар хондан натиҷаи дилхоҳ ба даст намеоварем. Албатта, ба тарзи муассир, таъсирбахш ва бурро хондан барои хонандагони синфи V осон нест. Вале бояд донист, ки фақат хондани муассиру таъсирбахш моҳияти асар, умқи маънавӣ ва арзиши рӯҳии онро ошкор месозад ва ба хонанда мерасонад. Чӣ гуна метавон ин пораҳои достони Мирзо Турсунзодаро муассир ва таъсирбахш хонд? Ба хонанда нишон додан лозим аст, ки ин ду қисмати дoston маънӣ ва мазмуни хос дошта, ҳар кадоме бо оҳанги хос хонда мешавад. Дар вақти қироат ҳангоми аз ҷузъе ба ҷузъи дигар гузаштан садои хониш зери таъсири эҳсосоти лозима тағйир мепазирад. Бо ҳамин усул мо метавонем рӯҳи шеър ва хостаҳои бадеии шоирро ба хонанда расонем.

Достони «Чароғи абадӣ» зоҳиран хусусияти тарҷумаиҳолӣ дошта, фарзанд ёфтани шоир ва истиқболи адиби бузург Садриддин Айнӣ ифодагари маъноӣ мачозии дoston аст. Аммо ба қавли адабиётшинос Холиқ Мирзозода, «моҳияти фалсафии асар амиқтар аст, шоир, аз як тараф, наслҳои нави халқи худро тавсиф мекунад, ки онҳо бо пой қадами некашон ҳаёти ояндаи халқи моро фӯрӯзон мегардонанд, аз тарафи дигар, он баргузидагони халқамонро тасвир менамояд, ки онҳо бо фаъолияти эҷодӣ ва ҳаётиашон на танҳо симои бузурги худро абадӣ гардондаанд, балки барои дар ҳаёт мавқеи ба назар намоёнро ишғол намудани халқу миллаташон ёрӣ додаанд»¹.

Агар худи муаллим дар хондани муассир намуна набошад, агар хонандагон ба ӯ пайравӣ карда асарро ба тарзи муассир ва таъсирбахш нахонанд, гумон аст, ки мазмун ва моҳияти асар бо тамоми паҳлӯҳояш ба онҳо дастрас шавад. Муассир хондани шеър ба сари худ шарҳи маънӣ он аст.

¹ Х. Мирзозода. Адабиёт аз нуқтаи назари ҷаёт. Душанбе, 1973, с. 257.

Такмили хониши бадеӣ (муассир), махсусан, дар синфи V зарур аст. Вале ин ҳадаф ба муаллим иҷозат намедихад, ки дарсро комилан ба хониш табдил диҳад. Хониш, ба хусус, хониши адабӣ бояд ҳадафи муайян дошта бошад: ошноӣ бо матн, хониши муассир аз рӯи матни муайян, хониши матн барои азёд кардан, хондан барои ба саволҳо ҷавоб гуфтан, хондан барои тартиб додани нақша. Ҳангоми таълими шеър ин масъулияти муаллим бештар мешавад. Ҳадафи асосӣ аз хондани шеър ин шинохтани вазн аст. Бо ин роҳ муаллим эҳсоси вазнро дар хонандагон парвариш медиҳад. Шеърро хонда, онро азёд карда, хонанда на фақат ба маънӣ ва мазмуни он сарфаҳм меравад, балки сухан гуфтаниро ёд мегирад. Ин заминаест, ки хонандагонро дар хондани наср муваффақ месозад.

Мавзӯи дарс: Омодагӣ ба хондани муассири пораҳо аз достони Мирзо Турсунзода «Чароғи абадӣ». «Интизорӣ» ва «Мулоқоти якум».

Ин дарсро ба ду тарз гузаронидан имкон дорад.

1. Дарс бо сухани раҳнамои муаллим шурӯъ шуда, баъд муаллим пораи дostonро (аз боби «Интизорӣ») мехонад, сипас таҳлил гузаронида мешавад ва ниҳоят, бачаҳо ба хондани муассир омода мешаванд.

2. Машғулият аз рӯи саволҳои пешакӣ додашуда сар мешавад. Ҷавобҳои хонандагон такмил ёфта, барои омодагӣ ба хондан санҷиш гузаронида мешавад. Сипас, дар заминаи омӯзиши амиқ ва муайян намудани вазифаҳои хондани муассир хонандагон ба хондан тайёр мешаванд.

Дар ин мақола барои гузаронидани дарс мо тарҳи дуҷумро интихоб намудем. Ҳангоми гузаронидани ин дарс муаллим ба донишҳо, малакаҳо ва имкониятҳои таълим менамояд, ки хонандагон дар синфҳои пешин ба даст овардаанд. Онҳо аллакай бодикқат ва барои худ хонданро омӯхта, андешидан ва муайян намудани ғояи асарро ёд

гирифтаанд. Ҳамчунин онҳо, метавонанд, ки матнро ба қисмҳо чудо карда, вазифаҳои асосӣ ва фарҳи хонданро муайян намоянд. Онҳо хондани шеърро ёд гирифта, онро муассир қироат мекунанд.

Дар синфи 5 дониш ва тасаввуроти онҳо дар бораи шеър ва навҳои он меафзояд. Махсусан, савияи хониш ва таҳлили онҳо боло меравад. Мақсади дарси мазкур аз хондани муассири пораҳо аз достони Мирзо Турсунзода «Чароғи абадӣ» малакаҳои хонандагонро тақмил дода, маҳорати хондан ва таҳлили матни асарро ба онҳо омӯзонидан иборат аст. Ҳамчунин онҳо, бояд ҳангоми хондан ифода карда тавонистани махсусиятҳои бадеии асарро ёд гиранд ва алоқамандии мундариҷаю шаклро ошкор карда тавонанд. Омӯзиши амиқ ва хониши муассири ин асари Мирзо Турсунзода дониши хонандагонро дар бораи зиндагӣ васеъ карда, ҳисси халқпарварию ватандӯстиро дар онҳо инкишоф медиҳад.

Дар ин замина ҳамон вақт комёб мешавем, ки агар таъсири маънавӣ ва ҳиссии асари адибро ба хонанда гузаронида тавонем, агар шеър барои хонандагон ифодагари эътиқоди шахсӣ ва хостҳои ахлоқии онҳо гардад.

Хониши муассири шеърро кори синфии пешакӣ ҳамроҳӣ мекунад. Ин амалро то оғози хондан анҷом додан муҳимтар аст. Муаллим ба хонандагон вазифа месупорад, ки дар асоси он бояд онҳо ба як қатор саволҳо ҷавоб гуфта, бо махсусиятҳои ғоявӣ ва бадеии асар ошно шаванд.

Супориш метавонад чунин бошад:

1. Матнро хонда, ба лавҳаҳо ва ҷузъиёти ҳар калима эътибор дода, алоқии ҷузъҳои алоҳидаро бо маънии воҳид муайян намоед.

2. Дар бораи мавзӯ ва ғояи асар андеша намоед.

3. Ҷавоб чустан ба саволҳои:

а) маънии пораи шеъриро чӣ тавр ифода мекунад?

б) маънии ғоявии асар чӣ гуна ба воситаи калимаҳо ва савтиёти он ифода шудааст?

в) хонанда ҳангоми хондани шеър чиро барои худ аз ҳама муҳим медонад? Вай бояд ба чӣ комёб шавад?

4. Аз рӯи расмҳои зерин нақша тартиб диҳед:

а) сурати вокзали солҳои сиюми Душанбе;

б) сурати Айниву Турсунзода;

а) тасвири «Модар ва кӯдак» дар ҳошияи мисраи шоир: -
Ба модар нури чашмон аст фарзанд.

Ин саволу супоришҳо пешакӣ барои омӯзиши мустақилонаи шеър дар хона дода мешаванд. Ҳадаф шавқи хонандагонро ба ин шеър овардан, дар онҳо парваридани хоҳиши ба мундариҷаи он амиқ сар фуру бурдан аст. Ва дар машғулият он чиро, ки хонандагон иҷро кардаанд, ҷамъбаст карда, хониши муассири матн гузаронида мешавад.

Муаллим кори хонандагонро ҷамъбаст намуда, таваҷҷуҳи онҳоро ба байту пораҳои ҷалб мекунад, ки барои равшан соختани мундариҷаи ғоявӣ бадеии асар арзишманд ҳастанд.

Таассуроти шоир асоси ин ду пораи дostonро ташкил медиҳад. Ҳам қисмати «Интизорӣ» ва ҳам «Мулоқоти яқум» бо эҳсосоти пуршиддат навишта шудааст: шоир дар изтироб аст, ўро ҳаяҷон пахш намудааст. Зери таъсири ҳамин эҳсосот ў аз хона берун меравад. Гӯш ба садои шаб медиҳад. Аз насими зиндагибахши баҳор ҳаловат мебарад. Ин насим паёми тозаии зистан дорад. Ҳамин тариқ, «дар боби яқум, ки «Интизорӣ» ном дорад, шаби орому зебои баҳор тасвир ёфта, ба ҳолати рӯҳии қаҳрамон – хоширо парешон ва дили пур аз изтироби ў муқобил гузошта шудааст. Дар боби «Мулоқоти яқум» ҳавотириро изтироби шоир ба шодию фараҳ табдил меёбад. Вале ин ҷо низ қаҳрамони лирикиро хилқати падари духтарбозор ба андеша мебарад. (Дар ин хусус муфассал нигаред: Х. Отахонова. Таҳаввули жанри дoston дар назми муосири тоҷик. Душанбе, 1983, саҳ.112-114).

Таассуроти шахсии шоир дар эҷоди ин дoston ба хусус пораҳои «Интизорӣ» ва «Мулоқоти якум» ҷойгоҳи хос дорад. Ҳарчанд ин асар «зоҳиран характери тарҷумаи ҳоли ва ёддошти» дошта бошад ҳам, аммо моҳияти фалсафии асар амиқтар аст, шоир аз як тараф наслҳои нави халқи худро тавсиф мекунад, ки онҳо ба пайи қадами некашон ҳаёти ояндаи халқи моро фурузон мегардонанд, аз тарафи дигар, он баргузидагони халқамонро тасвир менамояд, ки онҳо бо фаъолияти эҷодӣ ва ҳаётишон на танҳо симои бузурги худро абадӣ гардонданд, балки барои дар ҳаёт мавқеи ба назар намоёнро ишғол намудани халқу миллаташон ёрӣ додаанд»¹.

Ба ҳар ҳол, Мирзо Турсунзода дар заминаи санадҳои ҳаёти асаре офарид, ки арзиши ҷамъбасти дорад. Дoston аз номи шахси аввал- «ман»-и муаллиф навишта шуда, қаҳрамони лирикӣ хиссу андешаи шахсеро ифода мекунад, ки халқу ватанашро бо қамоли масъулият дӯст медорад.

Дар вақти таълими ин мавзӯй диққати асосиро бояд ба ғоя ва воситаҳои тасвири бадеӣ дод. Ғоя ба шакли алоҳида дода нашудааст, вайро тамоми мундариҷаи ин ду қисм ифода мекунад.

Аввалин сатрҳо ифодагари рӯҳия ва эҳсосоти пуриштиробии қалби шоиранд:

Шабе, ки то сахар бедор будам,
Мушавваш, тангдил, ночор будам.
Нахуфтам, доштам уммедворӣ,
Диламро мефишорад интизорӣ.

Онҳо неруи таассуроти ўро таъкид меварзанд. Сабаби изтиробии шоирро ин байт ба мо шарҳ медиҳад:

Ба чашмонам шуданд ин дам намоён
Таваллудхонаву дунёи тифлон.

¹ Х.Мирзозода. Адабиёт аз нуқтаи назари ҷаёт. Душанбе, 1973, саҳ.257.

Яъне шоир интизори пой мубораки тифл аст. Байти зер ба тарзе гуфта шудааст, ки хиссиёти шоирро аз ходисаи фараҳангез хеле амиқ ва равшан ифода мекунад:

Саҳар шуд, шаҳр ҳам омад ба таҳрик,
Мунаввар шуд фазои кӯҳи тоҷик.

Тавлиди фарзанд таҷассуми идомаи ҳаёт аст. Ин маънӣ дар қисмати «Мулоқоти яқум» тақвият меёбад. Шоир дар идомаи эҳсоси зиндагисозии интизории ҳаёт бо тамоми неруи хиссу андеша шарофати модар ва начобати фарзандро, ки яке ҳастанд, ситоиш мекунад:

Ба модар нури чашмон аст фарзанд,
Давонда реша дар чон аст фарзанд.

Тавлиди фарзанд барои шоир идомаи ҳаёт аст, хоҳ писар бошаду хоҳ духтар. Ҷояи ватандорӣ ва идомаи наслҳо ҳадафи асосии маънавии шоири бузург аст.

Вале ҷовидонагии ҳаёт фақат ғояи ягонаи ин асар нест. Балки аз ҳамин ду пора равшан мешавад, ки ҳадафи аз ин волотари шоир ватан ва ватандорӣ будааст:

Писарро пешкаш кардам Ватанро

– Диёри дилписанди ҳештанро.

Замини сабзранги тоҷиконро,

Садои рӯдҳои зарфишонро...

Дар асоси ҳамин сатрҳо хонанда низ ба ҳамин хулоса меояд.

Ҳамин тариқ, мазмуни интизории шоирро («Интизорӣ») тавлиди тифл («Мулоқоти яқум») тавсия мебахшад. Ин худ низ ифодагари ғояи асар аст. Инкишофи ҳамин маънӣ дар ҳамаи сохтори шеърӣ ифода меёбад. Мо ин ифодаро дар ҳар ду қисм, дар тасвир ва интиҳоби калимот ва тобишҳои услубии он мушоҳида менамоем. Дар қисми аввал, яъне «Интизорӣ» манзаранигорӣ (тасвири баҳор) ҳолати рӯҳии

шоирро аниқ ва барчааста мучассам месозад. Ин заминаи рӯҳӣ ўро ба дидани тифли навзод омода месозад. Истифодаи шоир аз ифодаҳои оддӣ, монанди «гули гелос», «чакидан дошт», «чак-чак» ва ғайра ба ифодаи ҳиссиёти сода, вале самимии қаҳрамони лирикӣ мусоидат намудааст. Дар поёни қисмати «Мулоқоти якум», ки андешаи шоир тааллуқоти умумӣ мегирад ва нақш шаҳомат пайдо мекунад, алфози ба сабки суҳангӯӣ мувофиқ истифода бурда мешаванд.

Сано гуфтам ба занҳое, ки имрӯз
Ба кори мамлакат ҳастанд дилсӯз.
Сано гуфтам ба фарзанди чигарбанд,
Ба ҳар як модари дорои фарзанд.
Якин дорам, ки ин духтарчаи нав
Шавад фардо ба модархош пайрав.
Азизи халқ, донишманд гардад,
Ба кори судовар банд гардад...

Андеша ва ҳиссиёти шоир вазни шеърро низ ба худ тобеъ сохтааст. Оҳиста, гӯё дар таъкиди маънӣ бошад, мисраъҳо бо оҳанги марғуб ва дилрас садо медиҳанд:

Ман аз шодӣ зи ҷо ҷастам, паридам,
Руҳи фарзанди навзодам бидидам.

Ҷойе, ки воқеият тасвир мешавад, оҳанги сатрҳо ба гуфтугӯӣ рӯзмарра наздик мешавад ва ин ба ифшои эҳсосу андешаи шоир ва бадеияти он то ҷое мусоидат менамояд. Вақте ки шоир дар бораи Ватан суҳан мегӯяд, оҳанги шеър суръати дигар мегирад, амиқӣ ва низоми ҳоси суҳан эҳсос мешавад.

Баъди суҳбат ва мунозира дар боби мундариҷаи ғоявию бадеии асар муаллим ба даври дуҷуми машғулият мегузарад: ба омодагии хондани шеър; ба таҷассуми овозии ҳамаи он чизе мегузарад, ки дар ҷараёни таҳлили матн омӯхта шуд.

Қабл аз ҳама вазифаи асосии хондан муайян карда мешавад, ки онро метавон чунин ифода кард: нишон додани неруи ғояи ватандорӣ ва садоқат ба арзишҳои маънавию ахлоқии наслҳо. Ин ҳадаф бо роҳи хондан ва таҳлили муназзами (яке аз паси дигар) қисмҳои ҳар боб, бо роҳи аз рӯи маънӣ ба қисмҳо чудо карда хондан иҷро карда мешавад.

Бояд гуфт, ки хониш муназзामी таъсири адабиеро, ки моҳияти асосии чунин тарзи хондан аст, дар назар дорад. Вале барои иҷрои бомуваффақияти ин кор зинда, таъсиргузор, муассир, боварибахш анҷом додани хониш хонанда чанд лаҳзаро бояд ба назар гирад.

1. Барои хондани ҳар қисмати асар бояд ба дарки мушаххас ва возеҳи ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ кард, ки дар асар тасвир шудаанд.

2. Таъкид бар калима ва маъниҳои бо ист (пауза) таъйин мешавад. Вале истро ба тарзи сохта набояд истифода кард. Он аз рӯи талаби мазмун ва диди ҳолиносии хонанда бояд иҷро шавад.

Дар ин маврид сохти ҳамаи сатрҳои шеърро аз назар гузаронида, мавқеи ист ва таъкиди мантикиро бояд дақиқ муайян кард.

6.9. ТАЪЛИМИ ПОРАҲО АЗ «ҚОБУСНОМА»-И УНСУРУЛМАОЛИИ КАЙКОВУС

Дар барномаи адабиёт барои таълими баъзе аз бобҳои «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус дар синфи 6 се соат чудо карда шудааст. Омӯзгор агар ин се соатро босамар истифода барад, дар таҳсил ва таълими ин мавзӯ муваффақ хоҳад шуд. Мо соатҳои аввал ва дуими ин дарсро ба хондан ва таҳлили мавзӯҳои дар шинохти ҳақиқи падару модар, омӯхтани ҳунар, одоби сухан гуфтан, фӯрӯтани ва одоби таом хӯрдан, шароити ба меҳмонӣ рафтан ва меҳмондорӣ қардан ва соати сеюмро ба пурсишу такрор ихтисос додем.

Дарси аввал, нақшаи дарс: Суҳбати раҳнамо, Хондани бобҳои «Андар шинохти ҳаққи падару модар», «Андар фурутанӣ ва афзунӣ хунар» ва «Одоби суҳан гуфтан». Суҳбат ва суолу ҷавоб, нақли мазмуни бобҳо. Шарҳи луғат.

Муаллим дар суҳбати раҳнамо дар бораи «Қобуснома» ва муаллифи он ба хонандагон маълумоти муҳтасар медиҳад. Пас аз он ки дар ин зимн дар бораи адабиёт, аз ҷумла шеър ва насри ахлоқии гузашта, бо хонандагон суҳбат намуд, дониш ва ёфтаҳои пешинаи онҳоро ба ёдашон меоварад. Хонандагон аллакай дар синфи V бо мафҳумҳои панду ҳикмат ошно шуда, аз ҳикматҳои Лукмони ҳаким, ашъори ахлоқии Рӯдакӣ, панду андарзҳои Абдуллоҳи Ансорӣ, аз ҷумла, рисолаҳои «Дилу ҷон», «Воридот» ва «Қаландарнома», ҳикоятҳои пурҳикмати «Гулистон»-и Саъдӣ ва ғайра оғаҳ ҳастанд. Дар ин замина муаллим метавонад бо усули саволу ҷавоб зеҳни хонандагонро ғаъл созад. Дониш ва тасаввуроти гурӯҳе аз хонандагонро ба воситаи суолу ҷавоб ва гурӯҳи дигарро ба пурсидани маводҳои азёд медонисташон санҷад. Қитъаҳои ахлоқии Рӯдакӣ, монанди «Гар бар сари нафси худ амирӣ, мардӣ». «Ин ҷаҳонро нигар ба чашми хирад», «Бирав, зи тачрибаи рӯзгор баҳра бигир» ва ғайра, ки хонандагон дар синфи 5 омӯхтаанд, метавонанд гиреҳкушоӣ суҳбати баъдии муаллим бошанд.

Муаллим аввалан бояд бачаҳоро эътиқодманд созад, ки адабиёти гузаштаи мо мазҳари ҳикмат ва ахлоқ буда, ҳикоятҳо ва афсонаҳои ҳикматнок хонандаро ба роҳи камоли инсонӣ ҳидоят менамоянд.

Зимнан бояд ёдовар шуд, ки дар мавриди таълими адабиёти ахлоқӣ фикрҳои гуногун вучуд дорад. Гурӯҳе ба панду насихат ва адабиёти ахлоқӣ хӯ гирифтани наврасонро зоеъ сохтани хувият ва иродаи устувори онҳо дониста, як навъ дар ҳӯи ғуломию мутеъӣ тарбият намудан донистаанд. Гурӯҳи дигар панду насихат, умуман, адабиёти ахлоқиро воситаи беҳтарини тарбияи инсон маънидод намудаанд. Аз

чумла, солҳои ҳаштоди асри гузашта шоир Ғаффор Мирзо ба муқобили равиши ахлоқии таълиму тарбия баромада, навишта буд, ки «панду насиҳати бевосита як вақт маъмул ва маъкул буд, барои он ки характери мардум, характери бачаҳо бо таълиқи характери муносибатҳои ҷамъияти ғуломона мувофиқ буд. Хурд ба калон мебоист итоат кунад, хурд ба калон мебоист муқобил набарояд, гарчанде он калон ноҳақ бошад, нодуруст рафтор кунад. Камбағал мебоист аз чар парад, агар тавонгар инро раво бинад. Духтари чордахсола маҷбур буд ба пири ҳафтдосола ба шавҳар барояд, агар хости падари ӯ ҳамин мебуд. Чавонмарди ошиқ маҷбур буд оташи ишқи худро фурӯ нишонад, агар калонҳои хона ба ӯ мефармуданд».

Мутаассифона, назари Ғаффор Мирзо ба адабиёти ахлоқии мо ҳамин гуна буд. Баъдтар донишманди маъруфи адабиёт Муҳаммадҷони Шақурии Бухороӣ ба Ғаффор Мирзо ҷавоб навишт, ки ҷавоби ӯ метавонад дар таълими ин мавзӯё барои омӯзгор маҳак бошад. Ӯ менависад: «Мо ақида дорем, ки ба ин гуна эзоҳ асло розӣ шудан мумкин нест. Меҳри махсуси панду ҳикмат дар дили мардуми мо дар давоми ҷустуҷӯи моҳияти ҳаёт ва оламу одам пайдо шуда буд. Мардум натиҷаи ҳамон ҷустуҷӯи маънавиро ба шакли панду ҳикмат ба наслҳои оянда талқин мекарданд...»

Охир, ба панду ҳикмат як назар андозед, панду ҳикмати классикон, масалан, Саъдиро як мутолиа кунед. Аз инҳо магар ҷилову дурахши ақлу заковати халқ намоён нест? Оре, он панду ҳикмат таҷассуми ақлу заковати халқи мост, на нишонаи ғуломии ӯ!

Вале таъсири судманди ин адабиёти ахлоқӣ ба зехн ва шууру рафтори хонанда, пеш аз ҳама, ба ҳунари муаллим вобаста мебошад. Таъсири ин адабиёт ва мақоми он дар дилу дидаи хонанда ба усули таълиме алоқаманд аст, ки муаллим бо он мусаллаҳ бошад. Воқеан ҳам усули хушкӣ таълим ин навъи корсози адабиётро метавонад ба насиҳати хушкӯ холии урён табдил диҳад ва онро ба хонанда як чизи

нодаркор чилва диҳад. Дар ин сурат хонанда ба ин намунаҳои адаби ҳамчун «панду насихати безоркунанда» муносибат хоҳад кард. Муаллим бояд дар назар бигирад, ки осори ахлоқии адабиёти пешинаи мо, қабл аз ҳама, намунаи олии осори бадеӣ буда, бо обу ранги хоси бадеиашон фарқ мекунанд. Муаллим бояд саҳт дар назар дошта бошад, ки панду ҳикмат фалсафафурӯшӣ набуду нест. Вай андешаи амиқи ахлоқӣ ва сухани олий буду хоҳад монд. Ва ин андешаи амиқу сухани олий, бояд ба шакли сода, ки дар тарбият мисли худӣ ҳаёт бошад, ифода ёбад.

Аз ҳамин мавқеи арчгузорӣ ба арзиши бадеии адабиёти ахлоқӣ мо бояд ба таълими осори бадеии ахлоқии гузашта дар дарсҳои адабиёт машғул шавем. Муаллим пеш аз ба хондан шуруъ намудан вақтро барои хондани қисматҳои «Андар шинохтани ҳаққи падар ва модар» ва «Омӯхтани ҳунар ва одоби сухан гуфтан» тақсим менамояд. Муаллим ҳудаш пораи аввали матнро хонда луғатҳои душворфаҳмо тавзеҳ медиҳад. Сипас, қисматҳои дигари ин се мавзӯро миёни хонандагон тақсим карда меҳонад.

Он чизе ки дар вақти хондани ин асар ба хонандагон душворӣ меоварад, дурии замон ва забони асар мебошад. Ин асар мероси адабии асри XI аст, ки бинобар ин луғатҳои душворфаҳм низ дорад. Муҳимтар аз ҳама дар ин асар масъалаҳои ахлоқие ба миён гузошта шудаанд, ки барои замони мо ҳам зарур буда, моҳияташон вобаста ба гузашти замон кам нахоҳад шуд. Бо вучуди ин, душвории забонӣ боқӣ мемонад ва муаллимо лозим меояд, ки луғатҳоеро монанди тафакқуд кардан, музоифи шааф, муқассир, фаръ, озарм ва ғайра тавзеҳ диҳад.

Дар идомаи ҳамин дарс матни дигар, ки дар барнома омӯхтани ҳунар унвон дошта, дар «Қобуснома» бо номи «Андар фурӯтанӣ ва афзунии ҳунар» омадааст, хонда мешавад. Вале матни одоби сухан гуфтан, фурӯтанӣ ва одоби таъом хӯрданро хонандагон бояд дар хона хонанд. Зеро

барои дар синф хондани ҳамаи ин матнҳо як соат кифоя намекунад.

Пеш аз хондани матн муаллим як бори дигар барои ҷалби таваччуҳи хонандагон тақрибан чунин шурӯъ менамояд. Бачаҳо, бубинед аз рӯзи навишта шудани ин асар то рӯзҳои мо қариб 1000 сол фосила аст. Вале он чизе ки ҳоло мо мехонему бояд донем, ҳеч вақт кӯҳна намешавад. Унсурулмаолии Кайковус гӯё барои фарзандаш не, балки ба гӯши мову шумо гуфта истодааст, ки «Бидон, эй писар...» Ва ин писар ё духтар, яъне мову шумо чиро бояд донем?

Шояд хонандае ҷавоб гӯяд:

-Ҳаққи падар ва модар.

Дар ҳамин ҳол муаллим метавонад пурсад:

- Шумо дар бораи падар ё модар дар синфи 5 шеърه хонда будед?

Бачаҳо ҳатман аз шеъри Эраҷ Мирзо «Қадри модар» ёд меоранд. Муаллим суҳбатро дароз накарда, матнро мехонад ва дар сари ҷумлаи «То нагӯй, ки падару модарро бар ман чӣ ҳақ аст, ки эшонро ғараз шахват буд, на мақсуд ман будам...» қарор мегирад. Хуб аст, ки бо тавзеҳи маънии ин ҷумла суҳбат ва суолу ҷавоби зиндае миёни муаллим ва талабагон воқеъ шавад. Муаллим дар баробари вазифаи падару модар дар ҳаққи фарзанд, масъулият ва вазифаҳои фарзандро дар назди волидайн бояд якояк бигӯяд.

Ҳангоми хондан ва тавзеҳи сархати дуҷумлаи «Ҳаққи модару падар агар аз рӯи дин нанигарӣ, аз рӯи хирад ва мардумӣ бингар» қарор гирифта, маънии ҳар ду ҷузъи ҷумларо шарҳ додан матлуб аст. Сархати «Ва нигар аз баҳри мерос марги модару падар нахоҳӣ...» шояд тавзеҳи бештар ва алоқаманд бо ҳодисаҳои ғочиявии талош бар меросро маҳз дар рӯзҳои мо ба ёд оварад. Дар ин равиш таҳриқ додани андешаҳои хонандагон арзиши ахлоқии дарсро боз ҳам бештар хоҳад кард.

Муаллим бобҳои «Андар фурӯтанӣ ва афзунии ҳунар» ва «Андар пешӣ чустан дар суҳандонӣ»-ро барои дар хона хондан ба хонандагон супориш медиҳад.

«Қалби модар», он гуна ки Эраҷ онро пардохта, тамсилест бисёр гиро ва намудори ниҳояти дараҷаи ишқи модар ба фарзанд. Аммо ангеҷаи рафтори шигифтангеҷе низ аст, яъне неруи эҷозофарин, ки аз ӯ чунин бадоее ба зухур тавонад расид.

Эраҷ низ чанд ҷо аз таъсири азими ин ангеҷаи камназир суҳан гуфтааст, аз ҷумла, дар маснавии «Шоҳ ва ҷом», «Ҳадяи ишқ» ва амсоли он ва «Зӯхро ва Манучеҳр»-ро низ, ки тарҷумаест озод бо рӯҳи эронӣ аз «Венус ва Адонус»-и Шекспир, бо ин ду байти пурмаънӣ ва машҳур поён додааст.

*Оҳ, чӣ гарқоби муҳибест ишқ!
Муҳлакаи нур зи ниҳебест ишқ!
Ғамзаи хубон дили олам шикаст,
Шердил аст, он ки аз ин ғамза раст!*

«Қалби модар», ки ҳатто, дар мақоми муқоиса аз матни олмонию он қавитару зеботар аст, бегумон аз осори гаронқадру мондагори Эраҷ аст ва ҳамеша форсиҷабононе онро хоҳанд хонд ва такрор хоҳанд кард ва давомаш ҷовидонӣ хоҳад буд. То модару меҳри ӯ боқист, ёдгорест аз шоире, ба таъбири Яҳёи Ориёнпур, «бисёр тавоноӣ бузург ва аз пешвоёни умдаи инқилоби содагӯӣ» ва ё, ба қавли Саиди Нафисӣ, «ширинсуҳантарин шоири рӯзгори мо».

6.10. ТАЪЛИМИ ПОРЧАЕ АЗ ҲИКОЯИ « БЎИ ҚЎЙИ МУЛИЁН »-И Р. ҲОДИЗОДА

Омўхтани сарватҳои маънавий, истифодаи мероси маданият, санъат ва адабиёт дар дарси адабиёт қойгоҳи намоён ва аҳамияти хос дорад. Ба таърих ва маданияти наслҳои гузашта назар дўхтан, унсурҳои пешқадам ва ғояҳои тараққипарвари онро истифода намудан барои инкишоф ва ғани гардонидани боигарӣҳои маънавии инсоният кумаки беандоза мерасонад. Тавассути асарҳои бадеии таърихӣ хонандагон ба ҳаёти гузаштаи халқ ва қаҳрамонони он, ҳаёту фаъолияти ходимони барҷастаи чамбият, илм ва адабиёт аз наздик шинос мешаванд. Дар ин роҳ омӯзиши асарҳои бадеии таърихӣ, ки образи адибони барҷаста тасвир ёфтааст, хело манфиатбахш аст.

Дар Барномаи такмилёфтаи забон ва адабиёти тоҷик дар мактабҳои миёнаи маълумоти умумӣ ба омӯзиши асарҳои бадеии таърихӣ диққати махсус дода шудааст. Аз мушоҳидаҳои шахсӣ ва иштирок ба дарсҳои ҳамкасбон бармеояд, ки таълими асарҳои таърихӣ вазифаи басо душвор ва дар баробари ин масъулиятнок буда, аз омӯзгорон дониши чуқур ва таҷрибаи ғании эҷодиро талаб менамояд. Дар як ё ду соати таълимӣ таҳлили чуқури асарҳои калонҳаҷми бадеии таърихӣ имконнопазир аст ва омӯзиши ҳаматарафаи онҳо бештар барои хониши берун аз синфӣ тавсия мешавад. Соатҳои таълимие, ки ба таълими асарҳои бадеии таърихӣ ҷудо карда шудааст, бештар аз муайян кардани жанр, мавзӯ, ғояи асар ва роҳҳои истифодаи воситаҳои тасвири бадеӣ иборат буда, таҳлили эпизодҳои пурмазмун ва мушаххасро фаро мегирад.

Хонандагони синфи 7 ба ҳаёт ва афкори панду ақлоқии Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ аз синфҳои поён шинос мебошанд. Барои омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти адабии Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ дар барномаи такмилёфтаи синфи ҳафтум 3 соат ҷудо карда шудааст. Фарқият аз барномаи таълимии пештара илова шудани омӯзиши порча аз ҳикояи Р. Ҳодизода «Бӯи ҷӯи Мулиён» аст, ки аҳамияти муҳими тарбиявӣ ва ватандӯстӣ дорад. Ба таҳлили порчаи ҳикояи мазкур зарур аст, ки як соати таълимӣ ҷудо намоем. Муаллим вазифадор аст, ки то таълими ҳикояи мазкур хонандагонро мухтасар бо ҳаёту фаъолияти шоир шиносонда, ба таҳлили порчаҳои шеърӣ сафарбар намояд. Ҷамчунин, тавсия намояд, ки як қисми супориши вазифаи хонагӣ мустақилона хондани порчаи ҳикояи мазкур мебошад. Ин пеш аз ҳама ба пайдо намудани донишҳои муқаддимавии дарс кумак мерасонад. Ба ин восита муаллим метавонад ба таҳлилу муҳокимаи воқеа ва ҳодисаҳои тасвиршуда бештар эътибор диҳад.

Пас аз пурсиши вазифаи хонагӣ такрору ҷамъбасти дарси гузашта ёдрас намудани фаъолияти эҷодӣ, зисту зиндагонӣ ва афкори пурмазмунӣ шоир мувофиқи мақсад мебошад.

Баёни мавзӯи навро мо пешакӣ ба чор бахш ҷудо мекунем. Бахши аввали дарс: Дар тахтаи синф симои мутафаккирони

Рӯдакӣ ва сурати манзаравии мақбараи Исмоили Сомонӣ намудор аст. Дикқати аҳли синф ба нигоҳи хомӯшона ва ибратбахши муаллим нигаронида шудааст.

Тавассути истифодаи сабти овоз садои маҳину форами хунарманди маъруф Ҷӯрабек Муродов танинандоз гашта, ҳаяҷон ва изтиробии ниҳонии хонандагонро дучанд мегардонад. Сипас, бахши дуоми дарс бо қироати намунавии матн аз тарафи муаллим идома меёбад. Ӯ хонандагонро ба риояи аломатҳои китобатӣ, зада ва бехато хондани матн даъват менамояд. Хуб мешуд, ки дар синфи VII бештар хониши хомӯшона ба роҳ монда шавад. Ҳангоми хониши хомӯшонаи хонандагон муаллим калима ва ибораҳои душворфаҳми матни ҳикоя ва шарҳи онро ба тахтаи синф сабт намуда, онҳоро даҳонӣ шарҳ медиҳад.

Баъд аз ин муаллим дар бахши сеюми дарс ба нақли мундариҷаи ғоявии ҳикояи «Бӯи ҷӯи Мулиён» шурӯъ мекунад:

- Афкори безаволи устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ дар тӯли ҳазор сол дар байни мардуми ҳамзабонаш ҷовидон мондааст. Шеъри Рӯдакӣ ниёзи тамоми мардум буда, суханаш равону дилнишин, пурмазмун ва дорои қимати баланд аст. Аз ҳамин сабаб дар тӯли қарнҳои зиёде шеъри Рӯдакӣ дикқати аҳли илму адаб ва тамоми мардумро ба худ кашида буд. Дар адабиёти муосири тоҷик тасвир намудани симои барҷастаи шоир низ ба ин мақсад нигаронида шудааст.

Рӯдакӣ дар зиндагии худ шоҳиди воқеаҳои зиёде будааст. Яке аз ин гуна воқеаҳо дар сайронгоҳи ноҳияи Бодғис, ки амир Наср Аҳмади Сомонӣ муддати зиёде дар он ҷой истиқомат ва истироҳат дошт, эҷод шудани шеъри «Бӯи ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме» мебошад.

Ин қиссаи таърихӣ, ки то имрӯз дар байни мардум ситоиш мешавад, як лаҳзаи ҳаёти шоирро дар бар гирифта, эътибор ва қимати арҷгузории сухани шоирро нишон медиҳад. Рӯдакӣ, ки шоири дарбор буд, доимо ҳамроҳи амир сафар менамуд. Дар сафарҳои худ бештар ба мутолиаи китобҳо машғул буд. Ҳамчунин, дар вақтҳои холӣ ба навохтани асбобҳои мусиқӣ майлу рағбат дошт.

Дар ин робита, нақли мазмуни қиссаи ривоятии «Бӯи ҷӯи Мулиён...» ва ё қироати пораи матн, ки Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар «Чаҳор мақола» овардааст, бамаврид аст.

Дар замони давлатдории Сомониён, ки кишвар орому осуда буд, амир Наср бинни Аҳмад ба Ҳирот ҳаракат карда, қариб чаҳор сол дар Бодғису Ҳирот бо гурӯҳи надимону дарборонаш иқомат мекунад. Чун атрофиёнаш «донистанд, ки сари он дорад, ки ин тобистон низ ин ҷо бошад», аз саргардониву ломаконӣ малул гашта, орзуи хонумон карданд. Вале сухани ҳеч кас ба амир таъсире нагузошт. Пас, сарони лашкару меҳтарони мулк ба назди устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ рафтанд, зеро аз надимони подшоҳ ҳеч касе мӯҳташамгару мақбултар аз ӯ набуд. Гуфтанд:

-Панҷ ҳазор дирам туро хидмат кунем, агар санъате бикунӣ, ки подшоҳ аз ин хок ҳаракат кунад, ки дилҳои мо орзуи фарзанд ҳамебарад ва ҷони мо аз иштиёқи Бухоро ҳамебарояд.

Рӯдакӣ қабул кард ва ҳангоме ки набзи амир бигрифта буд ва мизони ӯ бишнохта ва донист, ки ба наср бо ӯ дарнагирад, рӯй ба назм овард ва қасидае бигуфт ва ба вақте ки амир сабӯҳӣ карда буд, даромад ва ба ҷои хеш биншаст ва чун муғрибон фуру доштанд, ӯ чанг баргирифт ва дар пардаи «Ушшоқ» ин қасида оғоз кард:

Бӯи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме.
Реғу Омуву дурушти роҳи ӯ
Зери поям парниён ояд ҳаме...

Ба амир шеър бо оҳанги дилпазираш таъсири нек гузошт ва бо шунидану ба авҷи шеърро наво расидан, ҳамаро як сӯ гузошта, ҳатто, бе мӯза пой дар рикоби асп ва рӯй сӯи Бухоро ниҳод...

Муаллим пеш аз ҳама диққати хонандагонро ба мундариҷаи ғоявӣ, сарчашмаҳои навишта шудани ҳикоя, муносибати Рӯдакӣ бо Наср Аҳмади Сомонӣ, Абӯҷаъфар Муҳаммад Солех, Тоҳири Балхӣ, васфи табиати Бухоро ва агрофи он, қувваи эҷозии каломи бадеъ, вазъи эҷоди шеър, қимати сухани шоир, амалӣ

гардидани мақсади шоир ва дар натиҷа ба Бухоро баргаштани амир ҷалб мекунад.

Хуб мешуд, ки муаллим хангоми баёни мавзӯи истифодаи харитаи адабиро ба роҳ монад, то ки хонандагон бо вазъи ҷуғрофии шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Ҳирот, Панҷакент ва гирду атрофи онҳо пурратар шинос шаванд. харитаи адабӣ дониши назариявии хонандагонро васеъ намуда, онҳоро ба ҷустуҷӯи донишҳои нав сафарбар менамояд.

Бахши чоруми дарс, ки ба мустаҳкамкунӣ ва таҳлили матни «Бӯи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме» бахшида шудааст, гузориши мушкилоти мувоҳисавии тадрисро таъмин менамояд. Омӯзгор намунаи саволу супоришхоро пешниҳод намуда, бо хонандагон бо чунин саволи мувоҳисавӣ муроҷиат мекунад:

- Мисраи «Бӯи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме» чӣ маъно дорад ва ба чӣ мақсад оварда шудааст? Оё «бӯи ҷӯӣ» ба мафҳумҳои бодӣ сабо, бодӣ форум, насими ҷӯӣ алоқамандие дорад? Намунаи чанде аз ҷавобҳо хонандагон:

МАЛОҲАТ: Дар фасли баҳор дар ҷӯйҳо ва талу тепаҳо бӯи хуши табиат ҳукмфармо аст. Шояд Рӯдакӣ васфи манзараи гирду атрофи маҳалро карда бошад.

САЛОМАТ: Шоир дар ҷустуҷӯи деҳа ё ягон табақаи мардуми Бухоро мебошад, ки дар он ҷо дӯстон ва наздикони ӯ зиндагӣ мекунанд.

ХУРШЕД: Дар Бухоро як табақаи одамон, ки онҳо «Мулиён» ном доштанд, ва манзили зисташон сохили ин ҷӯӣ буд. Дар байни онҳо ёрони меҳрубони Рӯдакӣ зиндагӣ мекарданд. Шоир ба амир ва ҳамсафаронаш ба он сӯи сафар намудааст.

МЕҲРӢ: Ба фикри ман, ин васфи манзараи табиати гирду атроф мебошад, ки шоир аз он рӯҳи тозае эҷодӣ гирифтааст ва ба истиқболи шаҳри азизаш Бухоро ва мардуми он мешитобад. Чунин манзараҳо дар Бухоро бисёр буданд.

ХУРШЕД: Агар ҷӯи Мулиён номи деҳа ё мавзеи таърихӣ бошад, пас, чаро дар китоб бо ҳарфи хурд навишта шудааст?

Муаллим бо мақсади бештар наздик шудан ба асли воқеа бо методи саволу ҷавоб муайян кардани воситаҳои тасвири бадеиро ба миён мегузорад.

1. Чаро мир ба моху савр ва Бухоро ба осмону бустон монанд шудааст?

2. Аз чӣ сабаб таассуроти Наср баъд аз хоҳиши оҳангноки шеър дигаргун гашт ва якбора сӯи Бухоро шитоб намуд?

3. Мақсади нависанда дар ҳикояи мазкур аз чӣ иборат аст?

Гузориши мушкилот ва мубоҳисаи мазкур муаллимиро водор месозад, ки бо сухани ҷамъбасти ҳалли онро пурра нишон диҳад. Вай тамоми фикру ақидаҳои баёншударо шарҳу эзоҳ дода, чунин меғунд:

Чӯи Мулиён мавзеи зебо ва тамошгоҳе буд, ки боғу бустон, гулгашт, сайронгоҳ ва манзараҳои дилрабое дошт. Аҳмад Исмоили Сомонӣ ва писари ӯ-Наср Аҳмади Сомонӣ онро обод гардонид, ба базмгоҳи шеър суруд табдил дода буданд. Ибораи « бӯи чӯи Мулиён » бошад, таровати сайронгоҳи дилнишин ва бӯи Бухоро - меҳри ватан буда, ташвиқи сӯи ватану халқи азизашро дар бар мегирад. Таркиби « бӯи чӯи » ифодакунандаи мафҳумҳои маъмули боди сабо, боди форам ва насими чӯи мебошад. Ин таҷассуми ҳиссиёти ватандӯстонаи шоир ва меҳри бепоёни ӯ ба халқу ватан дар ҳикояҳои мазкур пурра инъикос ёфтааст, ки сарчашмаи асосии тасвири он афкори ибратомӯзи ҳуди шоир мебошад. Ҷамҷунин, ифодакунандаи исми хос акс наёфтани мавзеи «Чӯи Мулиён» дар китоб иштибоҳ шудааст, чунки то солҳои наздик ҳанӯз аз назари илмӣ мавзеи таърихӣ будани он исбот нашуда буд.

Дар охир ба хонандагон супориш дода мешавад, ки доир ба ҳикояи мазкур дар хона иншо нависанд.

Ҷамҷунин, зикр кардан бамаврид аст, ки пас аз дарси мазкур ба мақсади пурратар дарк намудани мавзӯ ба нақшаи таълим як соат барои хониши берун аз синф мусоҳиба вобаста ба повести « Қисмати шоир »-и С. Улуғзода ҷудо намоем.

Барои муаллим дар баробари омӯзиши маводи китоби дарсӣ. Ҷамҷунин, аз худ намудани маводҳои назариявӣ, аз қабилӣ

мақолаҳои илмии адабиётшиносон А. Ҳаким «Бӯи ҷӯи Мулиён , ё боди Ҷӯи Мӯлиён » («Адабиёт ва санъат» 24 ноябри соли 1985), А.Абдуллоев «Албатта, бӯи ҷӯи Мулиён» («Адабиёт ва санъат», 16 майи 1985), Ҷ. Гиунашвили « Як байти устод Рӯдакӣ» (маҷаллаи « Садои Шарқ », 1983, № 9, саҳ. 120-124) ва китоби « 1000 мисраи Рӯдакӣ » (Душанбе, Ирфон, 1984) хеле манфиатбахш аст.

Танҳо дар ҳамин сурат таҳлили ҳамачонибаи ҳикояи мазкур ва мақсади ғоявии нависанда кушода шуда, ба хонанда таассуроти амиқ боқӣ мегузорад.

БОБИ 7

МАҲСУСИЯТ ВА УСУЛИ ТАЪЛИМИ АДАБИЁТ ДАР СИНФҲОИ 8-11

Дарси адабиёт дар синфҳои болоӣ (8-11) бо таълими мавзӯҳои обзорӣ шурӯъ мешавад. Табиист, ки ҳамаи марҳилаҳои таърихи инкишофи адабиёт бо ҳамин мавзӯҳо оғоз ёфта, бо хулосаҳои обзорӣ ба анҷом мерасанд. Аз ин ҷиҳат яқин аст, ки самарани ниҳони таълими дарси таърихи адабиёт аз бисёр ҷиҳат ба савия ва сатҳи гузаронидани ин дарсҳо вобаста аст. Дар ин зинаи таҳсил хонандагон бо марҳилаҳои асосии рушди адабиёт, осори муҳимтарин намояндагони адабиёт ба таври пурраву мукамал ошно мешаванд, асарҳои барҷастатарин адибони гузаштаву муосирро мавриди омӯзиш қарор мегиранд, бо навҳои адаби, санъатҳои бадеӣ, хусусиятҳои забонӣ ва асрори суҳанро дарк мекунанд. Ҳамчунин, маҳорати эҷодӣ, навиштани иншо, хусни баён, тозагии забон ва маҳорати суҳанварӣ низ аз мавзӯҳои асосии таълимии адабиёт қарор мегиранд.

Дар ҳамаи барномаҳои таълимие, ки то ҳол нашр шудааст, анъанаи омӯхтани вазъи таърихию адабии адабиёт дар доираи дарсҳои обзорӣ риоя шудааст. Ин усул имкон медиҳад, ки зиндагинома ва осори шоиру нависандагон ба таври васеъ омӯзонда шуда, мақоми ҳар адиб дар пайвастагӣ бо муҳит ва замони зиндагиаш арзёбӣ шавад.

Аз таҷрибаи муаллимони мо яқин аст, ки таълими мавзӯҳои обзорӣ душворҳои зиёд дорад. Барои дар таълими ин қисмати адабиёт натиҷаи судманд ба даст овардан омӯзгор аввалан бояд бо усулҳои озмудаи таълимӣ мусаллаҳ бошад, сониян дар ин самт аз таърих, назарияи адабиёт, чомашиносӣ, забон ва санъатшиносӣ дониши амиқ дошта бошад. Масъулияти омӯзгор то ҷоест, ки хонандагон дар ин машғулиятҳо дар як фурсати кӯтоҳ бояд маводи умумиятёфтаи давраҳои адабиётро омӯзанд ва доир ба пайдоиш ва инкишофи забону адабиёти тоҷик, раванди таърихии инкишофи адабиёт, вазъи сиёсӣ ва ғайра маълумоти кофӣ ба даст оваранд.

Мутаассифона, дар таълими мавзӯҳои обзорӣ дар мактабҳои замони Шӯравӣ амру дастурҳои сиёсӣ равиши ин қисмати таълимро муайян мекард. Ба шарофати истиқлол таълими адабиёт аз сиёсатзадагӣ раҳо ёфт. Бинобар ин ҳам, дар марҳалаи имрӯза тамоюли ғоявии ин дарс бояд ба ҳифз ва таъкиди ҳуввияти миллӣ ва фарҳангии тоҷикон нигаронида шавад. Азбаски дар ин машғулиятҳо омӯзгор бештар бо усули суҳанронӣ ва истифода аз асноди таърихӣ ба хонандагон маълумот медиҳад, бояд коре кард, ки бо фарогирии ҳуччатҳо бачаҳо хаста нашаванд. Зеро онҳо ҳанӯз имконияти кофии зеҳнии ҳифз ва андешаи маводи зиёди обзориро надоранд.

Маълум аст, ки машғулияти ин дарс бар ҳуччат ва суҳанронии (лексия) муаллим асос меёбад. Усули суҳанронии муаллим дар ин дарсҳо ҳоло барои мактабҳои мо суннат шудааст. Вале бояд андешид, ки оё суҳанронии хамешагии муаллим дар ин машғулиятҳо хонандагонро хаста

ва дилбазан намесозанд ва ё ба инкишофи нутқ ва забондонии онҳо монёе намегардад. Вале чуз ин роҳ дигар илоҷ ҳам нест.

Масалан, барои таълими зиндагинома ва осори Соиби Табрэзӣ дар барномаи таълимӣ шаш соат чудо шудааст. Бо назардошти он ки Соиб дар адабиёти ин давра чехраи намоён буда, таъсири эҷодиёти ӯ ба шоирони асрҳои сонӣ бузург аст, оё мешавад, ки дар бораи замони зиндагӣ ва тамоюлҳои адабии ин давр ба тариқи мухтасар сухан гуфту қаноат кард? Ҳатто, дар ҳоле ки маълумоти тарҷумаҳои низ дар бораи ин шоир хеле кам дастрас аст. Агар хонандагон дар бораи замони зиндагии Соиб маълумоти дақиқ, амиқ ва мушаххас нагиранд, он вақт ҳангоми хондани осори шоир бисёр саволҳои бечавоб хоҳад монд. Ҳол он ки маълумоти обзори ба ҷаҳони андешаҳои Соиб даричае хоҳад буд. Ва ин дарича вуруди хонандагонро ба олами андешаву ормонҳои маънавии Соиб то ҷое осон хоҳад кард. Вале дар ин замина кӣ метавонад ба омӯзгор раҳнамоӣ кунад? Мутаассифона, маводе, ки дар дасти омӯзгор ҳаст, ҳанӯз кифоя нест.

Бинобар ин, муаллими зарур аст дар назар гирад, ки Соиб дар аҳди Сафавия аввалин зоири Ҳинд набуд, ҳатто, тамоми муддати иқомати ӯ дар ин сарзамин ба захира ба даҳ сол мерасад. Чун ин мусофирати Ҳинд дар аҳди ҷавонӣ ва шукуфоии қариха ва истеъдоди шоир рӯй дод, ночор дар ташаккули ҷаҳонбинии Соиб ва дар таҳаввулоте, ки вай дар байни аносири гуногуни сабки маъруф ба хиндӣ ба вучуд овард, таъсири қатъӣ дошт. Надонистани мушаххасоти замони ҳеҷ муҳаққиқ, аз ҷумла, омӯзгор ва ниҳоят хонандаро дар ин замина комёб нахоҳад кард¹.

¹ Доир ба ин масъала мақолаи доктор Абдулҳусайни Зарринқуб «Даричае ба ҷаҳонбинии Соиб» дар китоби «Аз чизҳои дигар», Теҳрон 1379, маводи бебадал аст.

Аз ин мисол метавон натиҷа гирифт, ки бе шинохти меъёрҳо ва дарёфти усулҳои гузаронидани машғулиятҳои обзорӣ дарси таърихи адабиёт самарай дилхоҳ нахоҳад дод.

Ҳамин тариқ, то таълими мавзӯҳои монографӣ бояд манзараи комили давраи муайяни таърихӣ, хусусиятҳои хоси он ва тамоюлҳои ғоявию адабӣ муайян карда шавад. Мундариҷаи дарсҳои обзорӣ бояд алоқамандии хоси адабиётро ба замон ва махсусияти тафаккури бадеӣ мучассам созад.

Дарсҳои таърих ё маълумотҳои сирф таърихӣ машғулиятҳои обзориро иваз карда наметавонанд. Зеро аввалан ин дарс санадҳо, омилҳо ва пайвандҳоеро фаро мегирад, ки барои тафсири адабиёти давраи мавриди омӯзиш лозим аст, дигар ин мавод бо забони адабиёт гузориш мешавад ва ниҳоят, ин дарс бо забон ва намунаҳои адабӣ оро меёбад, ки хонандагон аллакай қисман бо намунаҳои он ошноӣ доранд.

Дарси мавзӯҳои обзорӣ, ҳатто, дар ҳоле ки маводи ниҳоят мухтасар, вале аз рӯи принсипи таърихӣ пай дар пай ва бонизом пешниҳод шуда бошад, зарур аст. Онҳо, махсусан, барои таърихи хоси адабиёти мо, ки аз ҳаводиси таърихӣ, тамоюлҳои сиёсӣю ғоявӣ ва мазҳабӣ пур аст, лозим мебошанд. Албатта, баъди таълими мавзӯи «Ҷомӣ ва замони ӯ» хангоми омӯзиши ҳаёт ва осори Камолиддин Биноиву Бадриддини Ҳилолӣ дарси обзориро метавон фуру гузошт. Вале «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Донишро бе тафсире дар ҳошияи таърихи замон ва таҳаввулотҳои сиёсӣю иҷтимоӣ он давра наметавон тавзеҳ кард. Ин асар омезаи амиқи ғояву андешаҳеост, ки барои ислоҳи вазъи нобасомони ҷомеаи Бухорои он замон навишта шудааст.

Дарки осори хунари қатъиян ба омодагии пазириши ақлонии он асар вобаста аст. Вай на фақат омодагии равониву ҳиссӣ, балки тафаккури амиқ, ҳофизаи расо, ақли комил ва ғайраро тақозо мекунад. Вале бе ворид сохтани хонандагон ба контексти умумии асар, яъне ба контексти

чамъиятӣ, таърихӣ (замон), забоншинохтӣ (усулҳо) ва забонӣ дар ин роҳ комёб шудан ғайри имкон аст.

Тавсифи пешакии умумиятёфтаи давр, алоқаи ин адабиёт бо ҳаёти сиёсию чамъиятии ҷомеа барои омода кардани хонанда ба қабули зебошинохтии асар ёрӣ мерасонад.

Манзараи зиндаи воқеъиятро дар назари хонанда бояд зинда кард; бе чунин маълумот адабиёт шавқангез намешавад. Пораҳои асар ҳамон вақт диққати хонандагонро ҷалб мекунанд, ки агар контексти воқеъ ва ахлоқию зебошинохтии он маълум бошад.

Ҳамин тариқ, хонандагон дар машғулияти обзорӣ дар бораи баъзе паҳлӯҳои умумӣ ва муҳими таҷассуми бадеии ғояҳои асосии адабӣ дар пайванди онҳо бо таърихи халқи соҳиби он адабиёт маълумот мегиранд.

Дар шароити мактабҳои имрӯзаи мо дарси обзорӣ дар назди муаллим вазифаҳои зеринро мегузорад. Аввалан, хонандагон анъанаҳои ахлоқию зебошинохтӣ ва беш аз ин, фарҳангию таърихиро меомӯзанд. Сониян, чунин дарсҳо ба хонандагон ёрӣ мерасонад, ки доир ба ҳодисаҳои нави адабӣ маълумот гирифта, донишҳои қаблашонро такмил бахшанд, забонашонро инкишоф диҳанд ва барои хониши матнҳои бадеии давраи таърихӣ муайян захираи кифояи луғавӣ дошта бошанд.

Азбаски мавзӯҳои обзорӣ таърихи адабиёт дар барномаи таълимӣ аниқ шудааст, мо дар бораи онҳо чизе намегӯем. Фақат муаллим вобаста ба мундариҷаи онҳо нақшаи мушаххасро бояд мураттаб созад ва дар ин замина машғулиятҳоро ба поён барад.

Акнун баъзе тарафҳои муҳими усулҳои таълими машғулияти обзориро, ки воситаҳои усули умумӣ аз ин ҷумла аст, аз назар мегузаронем.

Ба назари мо, ду роҳи гузаронидани машғулияти обзорӣ имконпазир аст: яке суҳанронии омӯзгор, дигаре суҳбат. Агар хонандагон доир ба мавзӯъ комилан тасаввурот надоранд, машғулиятро ба шакли нақли зинда гузаронидан

мумкин аст. Баръакс, агар доир ба мавзӯи матраҳ хонандагон тасаввуроти комил надошта бошанд, дарсро ба сурати масъалагузорӣ бо саволу ҷавоб оғоз ва анҷом додан мумкин аст.

Дар дарсҳои монографӣ хонанда ва муаллим бо матн сару қор доранд, баръакс машғулияти обзори сохтани муаллим раҳнамост, ки ҳамроҳ бо хондани интиҳобӣ ва қиёси андешаҳои хонандагон анҷом мегирад. Мо баъзе намунаҳои дастури ишорашударо зикр мекунем:

1. Ба донишҳои қаблии хонандагон оид ба баъзе санадҳои адабӣ таъриҳ кардан;

2. Қисматҳои нисбатан муҳими мақолаи обзори китоби дарсиро хондан;

3. Ба таҷрибаи хонандагон оид ба андешидан дар бораи санадҳои адабӣ ё алоқаи адабиёт бо таъриҳ ва ҳаёт таъриҳ кардан;

4. Бо роҳи суҳбат маводи дарс хондаро умумият додан ба тариқи хулосабарории амиқ ва навиштани нақша ва хулоса.

Барои он ки дарсҳои обзори таъриҳи адабиёти пешин мушкилоти истилоҳӣ, забонӣ ва ғоҳи идеологӣ доранд, истифодаи луғат ва усулҳои хониши бадеӣ ба суди қор аст. Ҳамчунин, истифода аз матнҳои ба мавзӯ дахлдор низ самарави машғулиятҳои меафзояд. Илова ба ин бояд дар назар дошт, ки машғулиятҳои обзори сохтани раҳнамо нест. Ҳудуд ва умқи он тавсия меёбад. Вале моҳияти ин дарс низ бедор кардани тафаккури ахлоқӣ ва зебоишинохтӣ ва ҳисси хонанда буда, онҳоро ба дарки ғояҳои, ки адабиёти моро фаро гирифтааст, тайёр менамояд.

Усулҳои ташкил ва омӯзондани маводи таълимӣ, ки ба талаботи машғулияти обзори ҷавобгӯст, инҳоянд:

1. Фарогирии санадҳои, ки суннатҳои пешқадам ва инсонпарваронаи адабиёти моро тавсиф мекунанд;

2. Муайян намудани ҳадафи ниҳонӣ, ки мавод барои он интиҳоб мешавад;

3. Чудо кардани ғояҳои асосие, ки адабиёти давраи муайян ё давраҳои таърихӣ ифода мекунанд;

4. Ошкор сохтани махсусият ва арзишмандии ҳодисаҳои адабии давраҳои ба ҳам монанд;

5. Ҳикоятро бо масъалагузориҳои, ки хонандагонро барои дарки ҳодисаҳои нави адабӣ бедор менамояд, иваз намудан;

6. Дар шакли нақша ва ё хулосаҳо қайд намудани мазмуни асосии дарс.

Нақл бояд замон ва адабиёти он давраро возеҳ ва яқлухт падида оварад. Дар ин замина усулҳои зеринро метавон зикр кард:

1. Дар суҳбатҳои обзорӣ истифода намудани маводи ҳуҷҷатӣ (ёддошт, филм ва ғ.), ки моҳияти замон ва рӯҳияи ҷомеаеро ошкор менамояд ва ин махсусияти инкишофи адабиётро таъин менамояд;

2. Нақшаи рақами возеҳ (санаҳои таърихӣ аз рӯи усули таърихӣ).

3. Композитсияи тасвирӣ бо матн;

4. Истифодаи китобҳо ва асбоби аёни;

5. Ашхоси зиндаи таърих ва адабиёт: тавсифи мухтасари баъзе шахсиятҳо ва образҳои адабиёти давраи омӯхташаванда ва гузориши саволҳои масъаладор, ки шавқи хонандагонро ба ин ашхос ва қаҳрамонон афзуда, ба хондани пораҳои ба онҳо бахшидашуда вомедорад.

Барои арзиши ин дарсҳоро боло бурдан сабабҳои овозӣ, пораҳои дахлдори филмҳо ва ғайраро муаллимон метавонанд истифода баранд. Истифода аз имконияти дастраси аёниро низ ин машғулиятҳо дар алоқамандӣ бо мавзӯҳои таълимӣ пешбинӣ менамоянд.

7.1. МАВЗЎЪҲОИ ТАФСИРӢ ВА РИСОЛАВӢ

Бунёди таърихию адабии дарси адабиёти тоҷик барои хонандагони синфҳои боло бо назардошти таносуби мавзӯҳои тафсири (обзорӣ) ва рисолавӣ (манографӣ) дар бораи чараёни таърихи адабиёт маълумот медиҳад.

Мавзӯҳои тафсири имкон медиҳанд, ки манзараи куллии як давраи муайяни адабиёт дар алоқамандӣ бо ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ ва фарҳангӣ зинда шавад. Мавзӯи рисолавӣ мавдро оид ба эҷодиёти адиби ҷудоғона дар бар мегирад. Ҳангоми омӯзиши мавзӯҳои рисолавӣ кифоя аст, ки як ё якчанд асар пурра омӯхта шавад. Дар таълими тафсири ошноӣ бо ҷузъиёт истисно мешавад.

Мавзӯҳои тафсири ҷузъи муҳими дарси адабиёт барои синфҳои болост. Вай тасаввуроти ягонро доир ба чараёни адабӣ ба вучуд меоварад.

Дар мавзӯҳои тафсири доир ба нависандагоне, ки дар асри муайян зиставу эҷод кардаанд ва осори онҳо, тамоюлҳои эҷодии марбут ба эҷодиёти онҳо маълумот дода мешавад. Ин мавзӯҳо, албатта, аз маълумоти бисёре пур мебошанд ва то ҷое хифзи онҳо ба хонанда душвор аст. Бинобар ин ҳам, ин усули омӯзиш бояд ба он мусоидат кунад, ки хонандагон дар

бораи чараёни адаби маълумоти комил ҳосил кунанд. Мавзӯҳои тафсири вобаста ба ҷойгоҳашон дар барномаи таълим гуногун мешаванд.

Нахуст бояд аз мавзӯҳои тафсирие ёд кард, ки хусусияти дастури доранд ва бо омӯзиши пешинаи ин мавзӯ алоқаманданд. Масалан, «Муқаддима»-и дарси адабиёт барои синфи 1X ҳамин гуна аст. Баъд метавон аз мавзӯҳои тафсирие ёд кард, ки омӯзиши як давраи адабиётро фаро мегиранд. Мавзӯҳои «Аҳамияти ҷаҳонии адабиёти тоҷик» ва ё «Нақши Фирдавси дар ҷамосасарой» аз ҳамин қабил аст. Вале қисмати бештарини мавзӯҳои тафсири ба омӯзиши эҷодиёти адибони давраҳои муайян ихтисос ёфтаанд. Мавзӯи «Адабиёти тоҷик дар асри X» аз ҳамин қабил аст.

Фаровонии мавод ва нигоҳи муҳтасар ба мавзӯ аз хусусияти ҳамаи мавзӯҳои тафсири мебошад. Вале фаровонии мавод ба омӯзгор барои интиҳоби худсарона ва тасодуфи иҷозат намедихад. Ҳар санад дар контексти мавзӯи тафсири бояд ҳамчун мисоли таълимӣ садо баланд кунад, бояд эҳсоси пешрафти чараёни адабро ба вучуд оварад ва таъйид кунад, ба дарки пайванди қатъии адабиёт бо зиндагӣ ва муҳимтарин ҳодисаҳои давр мусоидат кунад.

Махсусияти мавзӯҳои тафсири бо равиши гузаронидани дарс низ бе таъсир нест. Аз як тараф, фаровонии маълумоте, ки барои хонанда таҳия мешавад, усули баёдовариро тақозо карда, ҳангоми истифодаи он маълумоти зиёд зуд аз худ карда мешавад. Аз тарафи дигар, мавзӯҳои тафсири ҳамеша ба ҳамон маълумоте таъя мекунанд, ки хонандагон метавонанд мустақилона аз худ кунанд ва ё аз худ кардаанд. Хондани китоб, адабиёти аз тарафи муаллим тавсияшуда, тамошои филм, тамошои намоишҳои телевизион, шунидани гуфтори радио ва ғайра ба ин мисол шуда метавонад. Бинобар ин, хонанда метавонад худаш бо фаъолиятҳои гуногуни пурмаҳсул машғул шавад, аз ҷумла, ахбор лозима, маърузаҳо, тақризи даҳонӣ ба филми тамошокардааш ва ғайраро аз худ менамояд.

Дар дарсҳои тафсири омӯзгор аксаран маъруза мекунад, ки он бояд аз унсурҳои сухбат, тахлили фаврии асари на чандон калонҳаҷм, лаҳзаҳои алоҳида, тафсири хониши интихобӣ, ҳамчунӣ ахбор мустақилонаи хонандагони тайёрии махсус дида иборат мебошад.

Фаровонии мавод ташкили аниқи дарс, талаботи хосро ба тақрори маводи гуногун, ки ба таркиби мавзӯи тафсири дохил мешаванд, дар назар дорад.

Дар ин замина корбурди нақша маъмул аст. Ин метавонад нақшае бошад, ки худӣ хонандагон маърузаи муаллимро шунида таҳия кардаанд. Онро метавон санҷид ва арзёбӣ кард. Нақшаро метавон якҷоя бо хонандагон дар дарс муҳокима кард ва баъд чун асос барои супориши хонагӣ пазируфт. Ҳамчунин, метавон дар заминаи ҳамин нақша ба хонандагон супориш дод, ки дар хона пешнависи маъруза тайёр кунанд ё дар дафтарашон ба яке аз қисматҳои нақша ҷавоб нависанд.

Ба нақша то маърузаи муаллимро шунидани хонанда низ метавон муроҷиат кард. Маводи асосӣ оид ба мавзӯи тафсири дар китоби дарсӣ фароҳам омадааст. Бинобар ин ҳам супориши пешакӣ оид ба таҳияи нақшаи як боби китоби дарсӣ бо муҳокимаи баъдии ин нақша ва сухани баъдии омӯзгор имконпазир аст.

Дар ҷараёни омода сохтани маъруза омӯзгор аксаран нақшаеро истифода мебарад, ки ягон боби китоби дарсӣ асоси онро ташкил медиҳад ва хонанда дар заминаи он дарсро тайёр мекунад. Дар ин ҳол омӯзгор ҳикояти худро тақмил мебахшад.

Мавзӯҳои тафсири ба миқдори зиёди осори муаллифони гуногун, навъ ва намудҳои адабӣ асос меёбад ва имкон медиҳад, ки нақши ҳар кадоме аз навъҳо ва намудҳои адабӣ дар адабиёти давраи мушаххас муайян карда шавад. Масалан, доир ба адабиёти солҳои шасти тоҷик сухан гуфта, хусусияти тозаи инкишофи он, таҳаввулоти жанрҳо, ба хусус жанрҳои лирикиро сарфи назар кардан мумкин нест. Дар ин замина эҷодиёти Мирзо Турсунзода, Муъмин Қаноат, Лоик ва дигарон маводи фаровон медиҳад.

Барои он ки муҳимтарин ҳодисаҳои таърихӣ ва адабӣ дар ёди хонандагон нақш банданд, омӯзгор бояд чадвали мусовӣ (синхронӣ) тартиб дода, лаҳзаҳои муҳими чараёни таърихӣ-адабии вобастаи ягон даврро дар он нишон диҳад.

Чадвали на чандон бузургҳаҷм мусовӣ (синхронӣ) метавонад ягон давраи адабиёт, аз ҷумла, «Адабиёти асри даҳи тоҷик»-ро инъикос кунад. Мисол:

Ҳодисаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ	Адабиёт
Асри X	
Давлати Сомониён ва сарнавишти таърихӣ тоҷикон дар асри X. Мақоми шохони Сомонӣ дар равнақи забон ва адабиёти тоҷик	Рӯдакӣ «Қасидаи шикоят аз пирӣ», рубоиёт, ғазалҳо. Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ. Рӯдакӣ ва ташаккули жанрҳои адабӣ.

Чадвали мусовиро (синхрониро) бо маълумот ва ҳаводиси муҳим пур накарда, дар он фақат санадҳои арзишманди сиёсӣ иҷтимоӣ ва адабиро бо тафсири мухтасар ҷой додан лозим аст.

Барои он ки доир ба адабиёти ин ё он давр тасаввуроти саҳеҳ пайдо шавад, ҳамон мавзӯҳои тафсириро, ки хусусияти муҳими пайдоиш ва ташаккули адабиёти тоҷикро ифода мекунанд, зикр кардан ниҳоят муҳим аст. Масалан, доир ба адабиёти муосири тоҷик ҳамон давраву равишҳоеро интиҳоб кардан мумкин аст, ки дар барнома нишон дода шудаанд ва барои муайян намудани зинаҳои ташаккули ин адабиёт нақши муҳим доранд. Мутаассифона, дар ин замина китобҳои дарсӣ маводи лозимаро надоранд. Бинобар ин ҳам, муаллими огоҳ бояд ба тадқиқоти М. Шакурӣ, Х. Шарифов, А. Сайфуллоев, С. Табаров ва дигарон таъҷиб кунад.

Дар мисоли чадвали зикршуда омӯзгор мавзӯи «Адабиёти асри даҳи тоҷик»-ро тафсир мекунад. Баёни ин мавзӯё берун аз

хаводиси таърихӣ ва адабӣ номумкин аст. Ба хонандагон ёрӣ расондан лозим аст, ки чараёни таърихии пайдоиш ва ташаккули адабиёти тоҷикро дар асоси ҳуҷҷатҳои таърихӣ адабӣ амиқ дарк кунанд. Барои ба ин ҳадаф расидан ҳуҷҷати таърихро қиёсан бо ҳуҷҷатҳои адабӣ таҳлилу тафсир ва арзёбӣ бояд кард.

Чунонки маълум аст, доир ба ин давраи ташаккули адабиёти тоҷик, ки то замони мо фосилаи тӯлонӣ дорад, ҳуҷҷатҳои саҳеҳи таърихӣ хеле кам боқӣ мондаанд. Фақат дар асоси ахбори сарчашмаҳои таърихӣ доир ба ин давра ба хулосаи саҳеҳ омадан душвор аст. Вале равиш (методика) ба омӯзгор ёрӣ мерасонад, ки роҳро барои дарки замони таърихӣ ва адабиёту хунари он замон ҳамвор кунад. Дар ин замина, пеш аз ҳама, омӯзгор бояд ба ҳуҷҷатҳои адабӣ-осори шоиру нависандагони ҳамон давр таъя кунад. Ҳуҷҷатҳои таърихӣ ба асос гирад, ки барои ба вучуд овардани чехраи таърихӣ ва адабии замони мавриди назар муҳим ва арзишманд шинохта шудааст.

Намунаи маводеро меоварем, ки нақлу тафсири омӯзгорро доир ба давраи зикршуда ҷоннок мекунад.

Мисол аввал. Сурати Рӯдакиро ба аҳли синф нишон медиҳем. Баъд тасвири мақбараи Исмоили Сомониро дар Бухоро. Сипас, матни қасидаи «Бӯи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме»-ро мехонем ва тафсир мекунем.

Мисоли дуввум. Таърихи робитаи Рӯдакӣ бо шоҳони Сомонӣ, алахусус, Наср ибни Аҳмад ибни Исмоил. Тафсири суҳанони Авфӣ: «аз модар нобино омада» ва «Таърихи Утбӣ», ки мегӯяд: «дар охири умри худ кӯр шуд».

Дар ин замина мисолҳои зиёд овардан мумкин аст. Ин гуна мисолҳо бояд ҳам ба хонанда фаҳмо бошанд ва ҳам шавқӣ онҳоро ба адабиёт ва таърихи он зиёд кунанд, аз назари ахлоқӣ низ муфид бошанд.

Ба ҳамин монанд корро доир ба адабиёти муосири тоҷик ва даврҳои тушаккули он низ метавон гузаронд. Муаллим дар ин замина низ метавонад ҷадвале дуруст кунад, ки хусусияти

асосии ҳодисаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва адабии ин давраро таҷассум карда тавонад.

Намунаи чунин ҷадвалро низ меоварем:

Ҳодисаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ	Ҳаёти адабӣ, рӯзноманигорӣ, илм, санъат	Адабиёт
Инқилоби Октябр, Забту истилои Осиёи Марказӣ. Ташкили Ҷумҳурии Тоҷикистон	Аввалин рӯзномаи тоҷикӣ. Забони тоҷикӣ дар мабноси мувоҳида. «Намунаи адабиёти тоҷик»-и устод Айнӣ	«Одина»-и Айнӣ ва дигар осори манзуми мансури ин давра.

Давраи нави адабиёти тоҷикро, ки адабиётшиносон бо номҳои гуногун, аз ҷумла, адабиёти навини тоҷик, адабиёти давраи истиқлолият ва ғайра ёд кардаанд, бо фарогирии баъзе масъалаҳои назарӣ кори омӯзгорро шояд андаке душвор созад ва ҳамин масъаларо ба мундариҷаи мавзӯи тафсири дохил кардан лозим аст.

Намунаи нақшаи маводро, ки ба омӯзиши ин давраи адабиёти тоҷик алоқаманд аст, меоварем:

1. Давраи нави ташаккули адабиёти тоҷик
2. Худшиносии миллӣ ва адабиёти миллӣ
3. Суннатҳои адабиёти пешин ва меросбарии адабиёти нави тоҷик
4. Хусусиятҳои асосии адабиёти муосири тоҷик

Ин мавзӯи тафсири аз лиҳози мундариҷа ва тарзи ифода бояд ҷолиб ва шавқангез бошад. Оҳанги баёни мавод, услуби гуфтори омӯзгор ва роҳҳои ҷалби хонандагон бояд бо мавзӯ таносуби комил дошта бошанд.

Мавзӯи «Ихтисосоти шеърҳои тоҷикӣ дар асри Х» хусусияти дигар дорад ва онро аз рӯи нақшаи зер метавон баён намуд:

1. Хусусиятҳои таърихӣ ташаккули шеърҳои тоҷикии асри Х

2. Пайдоиш ва ташаккули навъҳои адабӣ

3. Содагӣ ва равонии шеърӣ ин давра

Ин мавзӯ низ аз рӯи имтиёзи худ то ҷое назарӣ буда, хусусияти дарсро муайян мекунад: ҳикояти омӯзгор, ҷалби маводи тасвирии дастрас.

Аз назари равишшиносӣ (методӣ) таҷҳизонидани мавзӯи тафсири саҳеҳии маводи интихобӣ, дастёби ба таъсири ҳиссии онро тақозо мекунад.

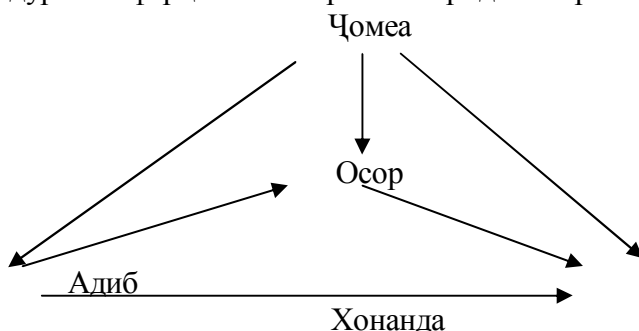
Дарси шавқангез дар мавзӯи тафсири барои омӯзгори таҷрибадор низ усули озмоиши имконият ва истеъдод аст. Дар ин замина омӯзгорони мо имкони истифода аз филмҳои монанди «Қисмати шоир», «Достони Рустам», «Рустам ва Сухроб» ва ғайраро доранд. Дар дарсҳои роҳнамо сабти овози шоиру нависандагони муосирро низ метавон истифода кард.

Таркиби мавзӯҳои рисолавӣ (монографӣ) низ мутаносибан яхела аст: як қисми умумии дастурӣ, ки равиши минбаъдаи фаъолияти омӯзгорро муайян мекунад, ҳадафи омӯзиши мавзӯи рисолавиро нишон медиҳад. Тарҷумаи ҳол ва роҳи эҷодӣ, таҳлили асари бадеии дар барнома воридшуда, натиҷагирӣ ба арзёбии осори адиб ва нақши ӯ дар адабиёти миллӣ қисми нисбатан мураккаби мавзӯи рисолавӣ мебошанд. Дар ҳайати мавзӯи рисолавӣ кадом қисматҳои маълумоти тарҷумаҳои дохил мешаванд? Ин маълумот метавонад муҳтасари зиндагиномаи адибро фаро гирад, ки дар он доир ба лаҳзаҳои асосии зиндагӣ ва равишҳои эҷодӣ хабар дода шавад. Маълумоти тарҷумаҳои бояд хонандаро бовар кунонад, ки вай бо касе ошно мешавад ва андешаҳои касеро ба қор мегирад, ки шахсияти инсонии ӯ воқеан сабақомӯз аст. Омӯзгор муҳимтарин лаҳзаҳои зиндагии адибро, ки бо сарнавишти халқ ва пешрафти кишвар алоқае бевосита дорад, бояд ба хонанда фаҳмонад.

Таваҷҷуҳ ба шахсияти инсон бештар ва ҷозибтар мебошад. Нависандаи бузурги рус Л.Н. Толстой навишта буд, ки «Суоли асосии қалби мо ин аст: Қанӣ, ту чӣ гуна инсонӣ? Ва аз инсонҳои дигаре, ки ман мешиносам, чӣ тафовуте дорӣ ва ба

ман дар бораи он ки ба зиндагӣ чӣ гуна бояд нигарист, чӣ ҳарфи тозае гуфта метавонӣ?» Назари зеҳнии мо ба муҳит ҳамин гуна аст. Ва равиши шинохти мо аз инсонии адабиёт низ ба ҳамин меъёр таъя мезанад, ки ба ҳисоб гирифтани ин масъала ҳангоми омӯзиши тарҷимаи ҳоли адиб бисёр муҳим мебошад.

Шахсияти адиб дар дарси адабиёт ҳам аз нигоҳи фардият ва ҳам дурнамо фарҳангию таъриҳӣ мавриди назар аст.

Дар ин тасвир пайванди ҷудоинопазири адиб бо ҷомеа, осораи ва хонанда сабт шудааст. Ин мавзӯро шоири бузурги Олмон Гёте хеле равшан баён мекунад:

Вазифаи асосии тарҷумаи ҳол аз он иборат аст, ки муносибати инсонро бо замон ифода кунад, нишон диҳад, ки замон то кучо душмани ӯ буд ва то кучо ба ӯ мусоидат кард, бо таъсири замон чи гуна ҷаҳонбинии ӯ дар бораи дунё, одамон шакл гирифт ва бо чӣ усуле ҳамчунин нависанда, шоир, хунарманд ӯ тавонист ҳамаи инро баро ҷаҳони хориҷ бисозад.

Ин таъкид моҳияти воқеии ҳикоятро дар бораи тарҷумаи ҳоли адиб хеле возеҳ ифода мекунад.

Мақтаби гузаштаи мо таҷрибаи омӯзиши тарҷумаи ҳоли адибро надошт. Дар мактабҳои замони Шӯравӣ ва то имрӯз асосан санадҳои тарҷумаҳои адиб ҳамчун ҳуҷҷати таъриҳ мухтасаран омӯхта мешаванд. Вале равиши (методикаи)

имрӯзаи таълими адабиёт тағйири дидгоҳхоро оид ба ин масъала тақозо дорад.

Тарҷумаи ҳоли адиб на фақат хонандаро бо санадҳои мушаххаси зиндагиномаи адиб, ҷустуҷӯҳои эҷодӣ ва тазодҳои он ошно месозад, балки ба амиқ омӯхтани осори ӯ ёри мерасонад. Дар мактаби миллии таълими ҳамаҷарафаи ин мавзӯ арзиши хос дошта, ба дарки ҳаводиси номаълуми замони дур ва пайванди маънавии эҷодкор ба замони таърихӣ мусоидат мекунад.

Хонандагони ҳар синну сол нисбат ба эҷодкорон, махсусан, шоиру нависандагон назари худро доранд, имконияти дастрасиашон ба дарки моҳияти ин масъала низ гуногун аст. Дар синфҳои поён нуруи хофиза ва бардошти ҷисмонии хонандагон кифоят намекунад, ки мо санадҳои зиёди таърихӣ ва адабиро ҳангоми таълими ин мавзӯ ба қор гирем. Дар ин ҳол маълумот дар бораи нависанда хусусияти лаҳзаӣ дорад, зеро хонандагони ин синнусол бештар ба ҳодисаву воқеаҳои сарғармкунанда тавачҷӯх доранд.

Дар синфҳои боло хонандагон имкон пайдо мекунанд, ки доир ба ҷараёнҳои таърихӣ адаби тасаввуроти комилтар дошта бошанд. Хусусияти ҷӯяндагии хонандагони синфҳои боло ба ин мусоидат мекунад. Дар ин замина омӯзиши давраҳои ҳаёт ва фаъолияти эҷодии адиб арзиши хос пайдо мекунад. Вале омӯзгор ба қадом давраи ҳаёт ва фаъолияти адиб муроҷиат накунад, паҳуи ахлоқии ин дарс ниҳоят муҳим аст. Дар маркази тавачҷуҳи муаллим бояд шахсияти адиб қарор гирад. Зеро шахсияти инсонии адиб ва қамоти ҳунарии ӯ ду омилест, ки боиси бақои номи эҷодкор мешавад ва меҳри ӯро дар дили хонанда абадӣ мекунад. Дар ҳақиқат, лаҳзаҳо ва манзараҳои зиндагии инсонҳои бузург ҳамеша дилрабо ва тамошоғоҳи зебо буда, рӯҳро қавӣ ва фаъолиятро таҳрик мебахшанд.

Чӣ гуна муаллими адабиёт метавонад хонандагонашро бо замон, шароити таърихӣ ва ҷуғрофиёии дигар ворид созад? Дар ин замина ошноии хонандагон бо маконҳое, ки бо сарнавишти

инсонӣ ва ҳунарии адиб пайванди рӯҳонию ҷисмонӣ доранд, ниҳоят муҳим ва арзишманд аст. Ба онҳо имконеро фароҳам овардан лозим аст онҳо тасаввур ва эҳсос кунанд, ки гӯё дар қадамҷоҳои Айнӣ, Мирзо Турсунзода, Лоиқ ва дигарон сайр мекунанд. Нависандаи рус К.Г. Паустовский ба ин маънӣ таъкид менамояд, ки намедонам, маконҳое, ки бо номи одамони бузург пайванде доранд, чӣ дилрабоӣ дошта бошанд. Бебаҳс, онҳо ифтихор аз неруи маънавии инсон ва навои ашъорро, ки аз қаъри дуриҳои дур ба мо мерасад ва идроки тобиши ғайримуқаррарӣ ва маънии эҳёгарии зиндагиро, ки гузаштагони арҷманд ба мо мерос гузоштанд, таҷассум менамояд.

Дастовардҳои техникӣ имрӯза, аз ҷумла интернет чунин саёҳатро барои муаллим ва шогирдонаш хеле осон ва ба тариқи ҳамешагӣ дастрас кардааст. Ҳамчунин имконияти истифодаи тасвирҳо, филмҳо ва дигар воситаҳои намоишӣ вучуд дорад. Мутаассифона, мо маҷмӯи зиёди филмҳое надорем, ки қадамгоҳҳои бузургонамонро ба навор гирифта бошанд. Вале кам бошанд ҳам ҳастанд филмҳое, ки дар бораи Садриддин Айнӣ, Мирзо Турсунзода, Лоиқ ва баъзе шахсиятҳои дигар, ки онҳоро муаллим метавонад дар ин самт ба кор барад.

Омӯзгор ҷойҳои алоқаманд бо ном, зиндагӣ ва эҷодиёти адибро ба хонанда намоиш дода, шароити зехниро барои вуруд ба зиндагӣ ва эҷодиёти адиб муҳайё месозад.

Барои дарки эҷодиёти адиб ҳикоят дар бораи хонавода ва воқеаҳои то зода шудани адиб чӣ арзише доранд? Чунин мавод барои дарки пурвсаъати замоне, ки нависандаро офарид ва мавқеияти ҳаётии ўро шакл дод, чӣ ёриё мерасонад? Хонандагон барои ба ин суолҳо посух гуфтан ба тайёрии пешакӣ ниёзманд ҳастанд.

Саволҳое, ки гузошта шуд, вобаста ба лаҳзаҳо ва вазъиятҳои мушаххаси зиндагии адиб ва туаллуқоти он ба муҳити сиёсӣ иҷтимоӣ замонаш ҳал карда мешаванд. Дар адабиёти гузашта ва имрӯза мо осори бадеие ҳаст, ки лаҳзаҳои зиндагии ин ё он шоир ё нависандаро равшан мекунанд.

Масалан, қасидаи Рӯдакӣ «Шикоят аз пирӣ» чунин хусусият дорад. Ҳамчунин, дар адабиёти муосири тоҷик монанди «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ, «Субҳи ҷавонии мо»-и Сотим Улуғзода асарҳое ҳастанд, ки барои омӯхтани тарҷумаи ҳоли адиб манбаи бебаҳоянд. Мо аз «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ дар меёбем, ки ў кӣ буду бо кӣ буд ва кӣ шуд. Бо шахсиятҳое ошно мешавем, ки қисман ё маънан дар паҳлӯи ў буданд ва барои ташаккули ў саҳм доштанд.

Дар адабиётшиносӣ бештар давраҳои роҳи эҷодии адиб омӯхта мешавад. Омӯзгор ин маводро истифода карда, дарсро ба нақша мегирад ва матни кадом асарро хонданро таъйин мекунад. Дар ин ҳол аз як тараф мавқеи он асарро дар эҷодиёти ҳамон адиб шиноختан лозим аст, аз тарафи дигар дар бораи ин асар ва осори дигаре, ки матнаш хонда намешавад, бояд маълумот дод.

Таҳлили матни бадеиро, ки барнома дар назар дорад, мумкин аст дар ҷараёни омӯзиши роҳи зиндагӣ ва эҷодии адиб амалӣ сохт. Ҳангоми таҳлили асари лирикӣ метавон чунин кард. Дар ин сурат таҳлили асари бадеӣ тасаввуроти хонандагонро доир ба шахсияти муаллиф амиқ мебарад. Асари бузургҳачми ҳамосиро баъди омӯзиши роҳи зиндагӣ ва эҷодии адиб омӯхтан ба мақсад мувофиқтар аст.

Дар ҷараёни ошноӣ бо роҳи эҷодии адиб муаллим на як бору ду бор бо санадҳое дучор мешавад, ки муборизаҳои адабии давро нишон медиҳанд ва ё роҳи зиндагӣ ва эҷоди ин ё он шоиру нависандаро таҷассум мекунанд. Бо ин мақсад омӯзгор метавонад ҷадвали таквимино истифода барад, ки дар он санадҳои рӯзгори чанд адиби ба хонандагон ошно инъикос шудааст. Масалан, дар як вақт метавон ҷадвалеро, ки Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Садриддин Айнӣ, Абулқосим Лоҳутӣ, Мирзо Турсунзодаро таҷассум мекунад, тартиб дод. Метавон таъкид кард, ки осори Мирзо Турсунзода, Ҷалол Иқромӣ, Сотим Улуғзода дар журнали «Садои шарқ» ҷоп шудаанд.

Дарки ҳаммонандии зиндагии адибон ба эҳсоси воқеияти ходисаҳоро ёрӣ мерасонад. Вале нақли омӯзгорро санадҳои

мушаххасе, ки хислати адибро тавсиф мекунад, чолиб месозад. Муаллим дар ин замина метавонад аз тадқиқот М. Шакурӣ, А. Мирзоев, А. Насриддинов,

Х. Асозода , А. Сайфуллоев, А. Муллоев ва дигарон истифода кунад.

Аз ҳикоятҳо дар бораи зиндагии шахсии адиб, тарҷумаи ҳоли «лирикии» вай, ки одатан хонандагон бо шавк мепазиранд, рӯҳи замонро ҳис кардан мумкин аст. Дар ин ҳол зарур аст ба ёд гирифт, ки зиндагии шахсии адиб ин фақат таърихи ишқбозихои ӯ, машғулиятҳои қалбии ӯ нест, балки ин робитаи ӯро ба дӯстону душманон, шогирдон ва муридонаш муайян мекунад.

Ҳикоят дар бораи роҳи эҷодии адиб қисми муҳим ва асосии дарс буда, ба мавзӯи тарҷумаи ҳоли шоир ё нависанда ихтисос мегирад. Таҳлили матни бадеӣ мумкин аст якҷоя бо маводи тарҷумаҳои анҷом гирад. Вале аксаран омӯзгорон аввал мавзӯи зиндагӣ ва эҷодиёти адибро гузашта, сипас матнии асари бадеиро таҳлил мекунад.

Тафсири зиндагиномаи адиб бо нақл дар бораи солҳои охири зиндагии ӯ анҷом меёбад. Ин дарс аз бисёр чихат лаҳзаҳои омӯзанда дорад: ошноӣ бо санадҳои ахлоқии зиндагиномаи адиб хонандаро нексиришт месозад. Ҷоҳиҳои рӯзҳои охири ҳаёти шоир ё нависанда, часорат ва мардонагии ӯ хонандагонро маҷбур мекунад, ки дар бораи маънии зиндагӣ, қадри инсон биандешанд. Ин маъниро омӯзгор дар мисоли сарнавишти С. Улуғзода метавонад таҳким бахшад.

Ҷойгоҳ ва арзиши зиндагӣ ва осори адабиёро дар таърихи адабиёт омӯзгор таъйид карда, сабаби омӯхтани осори ӯ ва арзёбии онро муайян мекунад. Гоҳо ин арзёбӣ дар барномаи таълимӣ низ сабт мешавад. Масалан, ифодаи қорномаи Садриддин Айнӣ барои таъйини мақоми Садриддин Айнӣ зехни хонандагонро ба таҳрик меоварад. Бо вучуди ин на бояд чунин андеша кард, ки вазифаи омӯзгор фақат баҳои баланд гузоштан ба ҳаёт ва эҷодиёти адиб нест.

Хикоятро дар бораи адиб анҷом дода, на фақат мавқеи ўро дар таърихи адабиёт бояд муайян кард, балки фарозу фурудҳои зиндагӣ ва эҷодиёти ўро низ шарҳ дод. Дар ин замина зиндагии солҳои сиёми Садриддин Айнӣ маводи қобили тавачҷуҳ дорад. Зиндагии С. Улуғзода ва муносибат ба ў баъди фирори писараш Азиз барои хонанда дар ин замина арзишманд аст.

Дар асоси маводи мавҷуди доир ба роҳи зиндагӣ ва эҷодии адиб таҷриба мактаби мо равишҳо ва усулҳои зеринро қорбасти мекунад: суханронӣ (лексия), суҳбат, маърузаҳо, гузоришот ва ғайра. Фаъолиятҳои ба монанди кори мустақилонаи хонандагон бо маводи гуногун, ки дар китоби дарсӣ ҳафт ва омӯзгор низ дар шакли варақҳо паҳн кардааст. Пораҳои аз ёддоштҳои муосирон, санадҳо, мактубҳо, рӯзномаи адиб, пораҳои сиёхнависҳоро хонда, хонандагон ба чараёни эҷодӣ назорат мекунанд, умумият додани маводро меомӯзанд, ба қоргоҳи эҷодии адиб ворид мешаванд, арзёбии эҷодиёти ўро шакл медиҳанд. Дар баъзе ҳолатҳо омӯзгор метавонад дар ин замина аз пораҳои филмҳо ва ё сабти овози адиб истифода кунад. Ҳама гуна шакли ағният шавқӣ хонандаро меафзояд ва ҳам назди муаллим талаботи иловагӣ мегузорад.

Баъди он ки омӯзгор ба қарор омад, ки доир ба кадоме аз воқеаҳои зиндагӣ ва эҷодиёти адиб муфассал сухан кард, ки дар зеҳни хонандагон нақш бандад, бояд дар бораи усулҳои андешид, ки манзараи умумии таърих ва имкони дарки ҳаматарафаи эҷодиёти адибро ба миён меоваранд. Вале барои он ки хонандагон асноди таърихӣ ва ба сарнавишти адиб алоқамандро ҳифз карда тавонанд, илова ба ҷадвалҳои, ки воқеаҳоро сабт мекунанд, ҷадвалҳои ҳаммонандро низ оид ба муҳимтарин ҳавадиси давраи зиндагии адиб доштан муҳим аст.

Сӯлҳо ва сӯпориш

1. Қадом мавзӯҳо барои хонандагони синфҳои болоӣ доир ба чараёни таърихӣ-адабӣ тасаввурот пайдо мекунанд?
2. Қадом мавзӯҳоро метавон тафсири (обзорӣ) номид?

3. Кадом мавзӯҳо рисолавианд (монографӣ)? Чанд мавзӯи рисолавиро ном баред. Барои ҷавоби саҳеҳ ба ин суол ба барномаи таълимии адабиёт таъя кунад.

4. Таркиби мавзӯҳои рисолавӣ аз чӣ иборат аст? Таҳлили асари бадеӣ ва ошноӣ ба роҳи зиндагӣ ва эҷодии адиб дар он чӣ мақом дорад? Нақшаи омӯзиши як мавзӯи рисолавиро барои синфҳои боло тартиб диҳед. Ҳангоми таҳияи ин нақша аз барномаи амалкунандаи таълими адабиёт истифода баред.

5. Нақшаи таълими зиндагиномаи С. Айни ва С. Улуғзодаро таҳия кунад. Кадом лаҳзаҳои зиндагиномаи онҳо ҷолиби тавачҷуҳанд?

6. Осори тарҷумаҳолии адибони тоҷикро ном баред. Ҳангоми таълими мавзӯҳои тафсири (обзорӣ) аз ин осор чӣ гуна метавон истифода кард?

Адабиёти омӯзишӣ:

Абдусамеди Мулло, Мирзошарифи Шодӣ Ташкили ҷараёни таълим ва талабот ба дарси муосир. Душанбе, 2007. 153 саҳ.

Абдусамеди Мулло. Кароматулло Шукрулло. Сабақи дигар.

А. Ваҳобов., М. Қозичонов. Таълими адабиёт дар мактаб. Душанбе, Маориф, 1988, 192 саҳ.

Бақозода Ҷ. Сифати китоби дарсӣ беҳбудӣ металабад. Дар китоби Ҷӯра Бақозода. Нависанда ва идеали замон. Душанбе, 1987.

Бушмин А.С. Методологические вопросы литературоведческих исследований. Ленинград, 1969.

Давронов С. Омӯзиши вазни шеърӣ тоҷикӣ.- Душанбе, Маориф, 1992.

Мирзозода Х. Адабиёт, таълим ва тарбия. – Душанбе: Маориф, 1983.

Миров Т., Хочав Қ, Исломов Ш. Методикаи таълими адабиёти тоҷик. Душанбе, Маориф, 1991, 249 саҳ.

Шукуров М. Пайванди замонҳо ва халқҳо. Душанбе, 1982.

БОБИ 8

ОМУЎЗИШИ ЗИНДАГИНОМА ВА ШАХСИЯТИ АДИБ

Амиқ надонистани замони зиндагӣ ва сарнавишти адиб дар роҳи омузиш ва дарки мероси адабии ӯ душворихое ба миён меоварад. Донистани замони зист ва муҳимтарин асноди ҳаёти шоир ё нависанда гирехкушои сарнавишти инсонӣ ва ҳунарии ӯ мебошад. Омузгори адабиёт бо сухани кӯтоҳ дар бораи зиндагиномаи адиб набз ва рӯҳи замонро, ки адиб зистааст, зинда месозад ва дар бораи он чи ки муосирони он адибро гирифта мебошад, нақл мекунад.

Сарнавишти адиб аз замони зисти ӯ аз ҷустуҷӯҳои ғоявӣ ахлоқии насли ӯ ҷудо нест. Мутафаккири бузурги рус В.Белинский навишта буд, ки «шоири бузург барои он бебадал аст, ки дарду алами ӯ дар ҷомеа ва таърих амиқ реша рондааст».

Ба ин маънӣ, шоир қабл аз он ки шоир бошад, яъне офаринандаи эҳсосҳо, рангҳо, оҳангҳо ва андешаҳо бошад, инсон аст, инсоне, ки ҳассостар, дарёбандатар, гирандатар аз дигар инсонҳост. Ба ин сон офариниши шеърӣ вай бояд уфуқи инсон будани вайро фарохтар ва жарфтар созад, ҳастии инсонӣ ҳастии вайро бипарваронад, густариш диҳад ва ба шукуфа ва самар расонад. Яъне сарнавишти шоиру нависанда аз замон ва инсонҳое, ки бо онҳо зистааст, ҷудо нест. Ва Нимо Юшич барҳақ мегӯяд, ки «ман медонам, ки аз ин саҳттар чизе нест, ки шахс ғайр аз дигарон буда бошад»¹. Яъне сарнавишти адиби тавоно аз халқ ҷудо нест.

Замони Рӯдакиро надониста, маънии бисёре аз байту порчаҳои шеъри ӯро дарёфтани душвор аст. Масалан, вақте байтҳои

Ту Рӯдакиро, эй моҳрӯ, кунун бинӣ,
Бад-он замона надидӣ, ки инчунин он буд.
Бад-он замона надидӣ, ки дар ҷаҳон рафтӣ,

¹ Шеъри форсӣ, аз машруғият то имрӯз. Теърон, 1357, саҳ 277.

мехонем, мо бояд донем, ки Рӯдакӣ бо Наср ибни Аҳмад чӣ қаробате дошт, аз ҳикояти сарчашмаҳо доир ба он ки Наср ибни Аҳмад шоири бузургро сарватманд гардондаст, хабардор бошем ва ҳаққу ноҳақи онро бишносем. Дар ин замина ба шеъри шоир низ тавачҷух бояд дошт, ки дар шинохти замони зиндагии шоир ва алоқамандии ӯ бо муосиронаш сарчашмаи бебаҳост. Аз ҷумла, ду байте, ки мо аз қасидаи зикршуда овардем, як пораи тарҷимаи ҳоли шоири бузург аст. Чунон ки мебинем, дар ин қасида мамдӯҳи ӯ, пеш аз ҳама, Насри Сомонӣ будааст. Вале “шоири бузург нафақат барои мамдӯҳи маъруфи худ, балки ба Абулфазли Балъамӣ, Мусъабӣ ва ба як миқдор дарбориёни дараҷаи аввал низ мадеҳа сароидааст ва аз тарафи онҳо ба шоир инъоми зиёд расидааст»¹.

Воқеияти таърихӣ ва шеъри шоир бар он далолат мекунад, ки мақсади Рӯдакӣ “аз сурудани мадеҳа ва умуман хидмати дарбор фақат гирифтани инъом набудааст. Балки ҳадафи аслии ӯ ба курсии иззат нишондани сухани форсӣ будааст, ки сарнавишти ӯ ва шеъраш инро собит месозад. Агар муаллим ба тариқи умумӣ дар бораи замони зиндагии Рӯдакӣ, мақоми Сомониён дар пешрафти илму адаб сухан гӯяд, хонандагон замонро эҳсос намекунанд. Замони зиндагии шоир дар алоқамандӣ бо зиндагиномаи шоир бояд тарзе омӯхта шавад, ки он ба зеҳни хонанда изофа шавад. Бар асоси ин таҷриба дигар чехраи Рӯдакӣ фақат акси кӯҳнаи рангпаридои таърихӣ нест, ки дар қобе чашм ба мо дӯхта бошад, балки худи Рӯдакист, ки аз он намо ва рӯҳи ниёкон меояд, рӯ ба рӯи мо менишинад ва шеъру сарнавишташ ҳамаи он чиро, ки аз сари ӯ гузаштааст, ба мо нақл менамояд. Тафсири оддии воқеаҳову санадҳо чехраи инсонӣ ва шоирии

¹ Абдулғанӣ Мирзоев. Рӯдакӣ ва ӯғраёни зиндагии ӯ. Дар китоби “Рӯдакӣ ва замони ӯ», Сталинобод, 1958, саҳ 32.

Рӯдакиро равшан намесозанд. Балки дар қиёс бо зиндагии пурмочарои шоир санчидан ва шарҳ додани онҳо метавонад барои фаҳмидани шеъри Рӯдакӣ ёрӣ расонад.

Ба ифодаи дигар, дар вақти таълими зиндагиномаи шоир ё нависанда бояд муаллим дақиқан собит намояд, ки ҳастии халқу адиб аз ҳам чудо нест.

Сарнавишти бузургтарин адибони гузаштаю имрӯзаӣ мо аз замон ва ҳастии халқ чудо нест. Сарнавишти Фирдавсӣ рамзи поймардӣ дар роҳи халқу ватан аст. Масъуди Саъди Салмон бераҳмиву бедодии зимомдорони вақтро ҳам дар шеъраш ҳам дар бисту як соли умри дар зиндон ба сар бурдааш инъикос кардааст. Аҳмади Дониш барои халқу ватан чун шамъ сӯхтааст, бо қалам ва сарнавишташ ба ислоҳи ватан пардохтаст. Садриддин Айнӣ чон ба гарав гузошта, умри хешро «сарфи хома кард» ва зиндагиномаю осори ӯ барои халқи тоҷик ҳамчун «шаҳодатнома» шинохта шудааст.

Зиндагинома ва фаъолияти адабии Аҳмади Дониш аз рӯи барнома дар синфи X таълим дода мешавад. Ин шахсият дар таърихи адабиёти мо беназир аст. Бинобар ин ҳам таълими дурусти зиндагиномаи ӯ, ошкор сохтани шахсияти иҷтимоии Аҳмади Дониш барои хонандагон саҳт арзишманд аст. Барои иҷрои ин кор асари Аҳмади Дониш “Наводир-ул-вақоеъ” сарчашмаи арзишманд мебошад. Дар ин замина суоли худи Дониш: “То халқ бидонанд, ки барои чӣ омаданд ва бар чӣ буданд ва чӣ карданд” гиреҳкушост. На фақат осори адиби бузург, ки “дар сатр” кашид ва “ба дастуруламали фарзандон” (Аҳмади Дониш) боқӣ гузошт, балки ҳаёти ӯ барои худшиносӣ ба наврасон сабақи судманд хоҳад буд. Зеро Аҳмади Дониш дар осораш, ки чузъи сарнавишти ӯст, “бо чиддияти том қўшиш сарф менамояд, то ки мавқеи табиӣ ва ҷамъиятии ҳар як фардро муайян карда, ҳисси худшиносию эҳтиром ба гузаштагонро бедор намояд ва дараҷаву мартаба, қадру манзалати одамиро баланд бардорад. Ҳар як шахсро барои ҳифзи табиату

бардавомии ҳастии башарият масъул дониста, таъкид кунад, ки зодаи одам бо корбурди маърифату дастуруламали ақлу заковат бахту саодати инсонӣ офарида, баҳри аз таҳқиру нокомиҳо раҳонидани ҳамдигар даст ба даст бошанд»¹.

Дар ин росто шеъри шоири тавонои мо Бозор Собир

«Аҳмади Дониш» метавонад дар шинохти шахсияти инсонии ин мутафаккир раҳнамо бошад. Эпиграфи Бозор Собир ба ин шеър «аз қабри ту фаромӯш карда бошанд ва надонанд, ки мақбараи ту кучост», ки аз забони Аҳмади Дониш овардааст, фотиҳаи боби дарси худшиносист дар ин мавзӯ.

Қисмати Садриддин Айнӣ бо халқаш пайванди комилан дигаре дорад. Беҳтарин фазилатҳои халқи тоҷик бо ҳамаи вусъат ва неру дар шахсияти Айнӣ ғунҷидаанд. Ин маъниро Бозор Собир дар шеъри «Айнӣ» хеле барҷаста ифода намудааст.

Умри Айнӣ аз барои халқ сарфи хома шуд,
Халқи моро дафтари Айнӣ шаҳодатнома шуд.
Сарзамини мо худ аз осори ӯ сар мешавад,
Ин замин бо ӯ ба дунёе баробар мешавад...
Гарчи табъи Рӯдакӣ шеъри заки эҷод кард,
Офарин бар табъи Айнӣ-Рӯдакӣ эҷод кард.
Гар ба дунё рафт Сино чун табиби иллоте,
Кард ӯро ҳиммати Айнӣ табиби миллате.
Тоҷиконро аз замин чун донаҳо дарёфт ӯ,
Чун китоби кӯҳна аз вайронаҳо дарёфт ӯ.
Тоҷикистон гар на, ҳар як тоҷике осори ӯст,
Хотири бедори мардум хотири бедори ӯст.

Шояд омезиши ҳастии Садриддин Айнӣ ва халқи тоҷикро то имрӯз беҳтар аз Бозор Собир адибе баён накардааст. Хонандагони синфҳои боло дар бораи зиндагӣ ва мушкилоти он ба таври ҷиддӣ меандешанд, шавқу рағбати онҳо ба масъалаҳои ахлоқӣ меафзояд, онҳо саъй менамоянд, ки эътиборашонро қадр кунанд, ҷойгоҳашонро дар зиндагӣ

¹ Алиқул Девонақулов. Аҳмади Дониш мураббии инсон. Дар китоби Аҳмади Дониш. «Наводир-ул-вақоъ». Душанбе, «Дониш» 1989, саҳ. 4.

муайян намоянд. Ба ин далел бачаҳо ба сарнавишти шахсиятҳои бузург, чузъиёти зиндагии онҳо таваҷҷӯхи хос доранд. Нависанда ва шоир чӣ гуна инсон аст? Чӣ гуна зиндагӣ ба сар бурд? Чиро дӯст медошту ба чӣ нафрат дошт? Дар давраи бачагӣ ва ҷавонӣ чӣ гуна шахсият буд? Бо кадом роҳ ба комёбӣ даст ёфт? Вақте ки чунин саволҳо дар зехни хонандагон пайдо мешавад, муаллим бо нақли саҳеҳ ва пурмазмун дар бораи адиб онҳоро бедору хушёр сохта, эҳсоси онҳоро таҳриқ мебахшад ва онҳоро маҷбур месозад, ки дар бораи рафтор, кирдор ва ояндаи худ фикр кунанд.

Дарсе, ки ба зиндагиномаи адиб бахшида мешавад, ин сабақи ошноӣ бо инсонҳост, ки ҳаёташонро вақфи хизмати ватан кардаанд, зиндагиашон таҷассуми дониш, малака ва хизмати содиқона ба халқу ватан мебошад. Бисёре аз адибони мо на фақат бо осори адабӣ, балки бо шахсияти волои инсонияшон намунаи ахлоқи нек, ростӣ, масъулиятшиносӣ, ҷасорати ватандорӣ ва вичдони пок гардидаанд. Шоирон наметавонанд ва набояд кори дигаре ҷуз шеър ва зиндагии дигаре ҷуз зиндагии шеърӣ дошта бошанд. Яъне шоир (нависанда низ) оинаест дурӯя, рӯе дар баробари ҷомеа ва таҳаввулоти он ва рӯе дар баробари автиф ва нафсонии худӣ.

Ошноии комил ба зиндагиномаи устод Айнӣ ба хонанда сабақи бузурги ахлоқӣ медиҳад. Албатта, агар мо тафсири хушқу холии санадҳои тарҷумаҳолии зиндагии устодро як сӯ гузошта, дар бораи ҳаёти пуршебу фароз ва умри бобаракати ӯ, ки танҳо барои беҳбудӣ миллат сарф шудааст, ба хонанда ҳикояти шавқангез ва таъсирбахши арзишманд гуфта тавонем, он вақт саъю талошамон беҳуда намеравад. Хислат ва шахсияти Айнӣ мураккабӣ ва ғановати табиати ҳунари ва инсонии адибро мекушояд. Ба ифодаи донишманди адабиёт Муҳаммадҷони Шакурӣ, «Садриддин Айнӣ зиндагонии пурталотуме аз сар гузаронида, бисёр одам ва воқиаҳои аҷиб

дида, талху ширинро хеле чашида, тачрибаи фаровоне гирд оварда буд»¹.

Зиндагии шахсии устод Айнӣ фақат ба ҳудаш мутааллиқ набуду нест. Сарнавишти ӯ сарнавишти халқи тоҷик аст. Ба ҳамин далел, ӯ барои хизматҳои бузург ва фидокориҳо дар поягузории истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон, инкишофи тамаддун ва худшиносии миллии бо унвони олии Қаҳрамони Тоҷикистон шинохта шуд.

Камоли шахсияти инсонӣ ва адабии Айнӣ натиҷаи заҳмати бузурги ботинӣ, серталабии беҳадду андоза аз худ, таҳлили ҳамешагии рафтор, ҳамеша дар назар доштани ҳадафҳои бузурги адабӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Айнӣ аз нахустин қадамҳояш ба зиндагӣ дар назди худ мақсадҳои бузург гузошта буд ва то охири нафасҳояш барои амалӣ соختани онҳо талош кард. Дар ин маврид нависандаи бузурги рус Лев Толстой навишта буд, ки «зинда касест, ки ба пеш меравад, ба сӯи нур, пешопеш шамъи ӯ равон аст, шамъе, ки ҳеҷ вақт ба интиҳои нур намерасад, зеро нур пеш аз шамъ меравад. Ва ин зиндагист, чизи дигаре нест».

Садриддин Айнӣ дар ибтидои фаъолияти эҷодӣ маънии ҳастиаширо дар хизмати халқ дида буд. Ӯ танҳо барои ҳудаш зистанро қабул надошт. Ҳамон зиндагиро зиндагӣ шинохта буд, ки вақфи дигарон аст. Ӯ барои ҳудаш намеандешид, барои осоиши ҳудаш фикр намекард. Агар чунин эътиқоду ҳадаф медошт, дар субҳи ҷавониаш барои тағйири авзои иҷтимоии ватанаш – Бухоро талош карда, гирифтори азобҳои ҷисмонӣ ва рӯҳӣ намешуд. Навиштаи зерини Садри Зиё дар бораи ҳадафи зиндагии Айнӣ дар оғози фаъолияти эҷодӣ иҷтимоӣ ҳуҷҷати қотее аст: «Бародари муҳтарам, Садриддинхоҷаи Гиждувонии Айнитаҳаллусро, ки назман ва насран аввали Амир Хованд (Мирхонд- шарҳи мо) ва Сонии Саъдии Шерозӣ ва дар ҳадафи зоташ ранҷуру

¹ Муъаммадҷони Шакурии Бухороӣ. Диди эстетикаи халқ ва насри реалистӣ. Хуљанд, 2006, саҳ.13.

касалманд буд, аз мадрасаи Кӯкалтош ба ҳоли ачибе оварда, ба дарвозаи Арки Бухоро бераҳмона ва бешармона амиру вазир ба иқтисоии аҳли балво 75 чӯб таъзир карданд ва ба яке аз маҳбасҳои он ҷо, ки обхона меноманд, ба ҳамон ҳол андохтанд»¹.

Солҳои сиюм вақте ки ба Айнӣ тамғаи «душмани халқро баста, ўро миллатчиӣ буржуазӣ» муаррифӣ мекарданд, «иродаи қавӣ, часорати меҳанпарастӣ ва ватандўстӣ, алоқаи ботинии ў» (Камол Айнӣ) нисбати халқу сарнавишти миллат зоҳир гардид. Ба шаҳодати фарзанди устод – Камол Айнӣ мисраи Камол: «То ҳаст ба чонам рамаке, кори ман ин аст» то нафасҳои вопасин шиори зиндагии устод Айнӣ будааст.

Муаллим ҳангоми таълими зиндагиномаи Айнӣ ба он бояд таъкид кунад, ки Айнӣ дар он солҳои душвори душмансозиҳо ва баъд чӣ гуна хислати аслии инсонӣ ва хунариашро ҳифз намуд. Ин барои ошноии хонандагон ба шахсияти Айнӣ ниҳоят муҳим аст.

Бо ин роҳ мо метавонем хонандагонро маҳрам ва шарикӣ зиндагӣ, ғаму шодӣ, шикасту рехти ў созем ва бо ин роҳ ҷаҳони пурмоя ва ормонҳои ахлоқии адибро барои хонандагон боз карда, ҷаҳони маънавии онҳоро ғанӣ гардонем. Истифода аз китобҳои муҳиме, ки дар бораи зиндагиномаи шахсиятҳои бузург навишта шудаанд, воситаи муҳимест, ки ҷаҳони маънавӣ ва ахлоқии инсонии наврасонро такмил мебахшад. Ин китобҳо, бешак, қомуси худсозии хонандагон хоҳанд буд. Зеро ормон инсонро ба сӯи ноёфтаҳо савк медиҳанд.

Хонандагон ба ҳаёти пууроқа, сермахсул, пур аз ҷустуҷӯҳои адиб рағбат пайдо мекунанд. Одамият, саховатмандии ў офаридаҳои адибро маҳрами рӯҳи онҳо месозад.

Хонандагон на лаҳзаҳои алоҳида-алоҳидаро аз зиндагии адиб, балки чизи муҳим, аз ҳама асосии шахсияти ўро бояд

¹ Аз рӯзномаи Шарифълон Махдуми Садри Зиё

ба ёд гиранд. Дар ин замина роҳи душвори ҷустуҷӯҳои ғоявӣ ва ахлоқии адибро, ки бо ҳодисаҳои муҳими таърихӣ замони ӯ алоқаманд аст, дарк кардан имконпазир аст.

Ҳама гуна зиндагинома арзиши омӯзишӣ ва ахлоқӣ дорад. Муаллим хонандагонро бо сарнавишти Садриддин Айни ошно карда, аз рӯи мантиқи санадҳои ҳаётӣ нишон медиҳад, ки инқилоби рус дар зиндагиномаи нависанда гардиши бузурге буд. Дар ин замина назари Садриддин Айниро ҳамчун ҳуччати таърих оид ба Инқилоби октябр бояд ба назар гирифт. Мақоми ӯ дар сарнавишти халқи тоҷик ҷудо аз ғайриятӣ нависандагӣ набуд. Ҳадафи миллӣ ва инсонӣ, ба қадр шинохтани арзишҳои башарӣ, дифоъ аз забону фарҳанги тоҷик асоси ғайриятӣ ӯро муайян менамуд ва ҷузъи сарнавишти ӯ буд.

Зиндагиномаи Қаҳрамони Тоҷикистон Мирзо Турсунзода таъкиди дигар дорад. Мирзо Турсунзода чехраи бузурги ҳам адабӣ ва ҳам сиёсии солҳои панҷоҳу шаста адабиёти тоҷик буд. Шахсияти ӯ гардишҳои муҳими қисмати халқи тоҷикро дар замони Шӯравӣ мучассам месозад. Ба ифодаи дигар, осори ин шоирро аз шахсияти инсонӣ, ки дастхуши сиёсати давр буд, наметавон ҷудо кард. Ба ифодаи Муҳаммадҷони Шакурӣ, «шеъри Турсунзода шеъри сиёсии саршор аз сиёсати ҳизби коммунисти Иттиҳоди Шӯравӣ буд».

Барои шарҳи саҳеҳи ин гардиши шоир мақоми сиёсии ӯ ва сиёсати ҳукумати даврро дар соҳаи адабиёт бояд ба назар гирифт. Шахсияти ин шоири бузург хислати замон ва як насли адибони солҳои «соцсализми мутараққӣ»-ро амиқ ва возеҳ мучассам месозад. Ӯ шоири мубориз ва шахсияти сулҳхоҳ буд. Роҳи муайянкардаи ҳизбу давлати замонашро собитқадамона ӯ фидокорона пайгирӣ мекард. Ба ғояҳои замон вафодор буд. Шахсияти ӯ барои насли имрӯз сабақҳои муҳиме дорад.

Муаллими огоҳ намунаи мақолаҳо ва очеркҳои тарҷумаихолиро оид ба зиндагии шоирони пешин ва имрӯз

дар тадқиқоти олимони адабиётшиноси мо, аз ҷумла С.Нафисӣ, М.Шакурӣ, Ш.Хусейнзода, Р. Ҳодизода, А.Маниёзов, Х.Шарифов, А.Ҳаким, М.Раҷабӣ, А.Муллоев ва дигарон пайдо карда метавонад.

Донишманди фақид Абдулғанӣ Мирзоев дар очерки «Рӯдакӣ ва ҷараёни зиндагии ӯ» ба масъалаҳои вақт ва маҳалли таваллуд, куния, ном, насаб ва таҳаллус, давраҳои аввали зиндагии шоир, ба пойтахти Сомониён кашида шудани шоир, Рӯдакӣ дар дарбори Насри II, нобиноии Рӯдакӣ, таблиғоти қарматихо ва оқибати он, Рӯдакӣ ва қарматихо ва ғайра дахл карда, дар заминаи муҳимтарин воқеаҳои ҳаёти шоир, таърихи талошҳо, шуҳрат ва қисмати талхи ӯро зинда месозад. Донишманди маъруф сарнавишти пур аз шебу фарози шоирро дар алоқамандӣ бо ҳуччатҳои таърихӣ ва осори худи ӯ возеҳ ба қалам медиҳад, ки хеле ибратомӯз аст. Очерки тарҷумаиҳолии А. Мирзоев хонандаро бо ҷаҳони шеъри Рӯдакӣ ошно карда, ҳамдардӣ ва тавачҷуҳи хонандаро ба зиндагии пурфӯҷеаи шоир меафзояд.

Маъруфи Раҷабӣ дар рисолаи «Сотим Улуғзода - абармарди набард ва андеша» дар бораи тарзи интиҳоби маводи тарҷумаиҳолӣ менависад: «Дар фасли яқум нақши сарнавиштсози идеология дар ҳаёти шахсии С.Улуғзода ва дар фасли охир ҳамбастагиҳои ҳаёти эҷодӣ ва зиндагии хусусии С.Улуғзода ва гӯё таъсири зохиран ноогоҳонаи мутақобили ин ду ҳаёт ба мулоҳиза омадааст...Мо дар ин рисола дар бисёр мавридҳо кӯшидаем, ки кулли соҳаҳои фаъолияти С.Улуғзодаро дар яклухтӣ ва ба ҳамон андозае, ки ба наср ва ё ҳаёти шахсии ӯ иртибот доранд, ба мулоҳиза гирем, ки ин усул ҳам дар адабиётшиносии мо камтар ба чашм мерасад»¹. Адабиётшинос савияи баланди нависандагӣ, аз ҷумла, ҳунари ва камолоти инсониро аз хусусиятҳои муҳими С.Улуғзода медонад. М.Раҷабӣ се фазилати муҳим:

¹ М.Раҷабӣ. Сотим Улуғзода абармарди набард ва андеша. Душанбе, 2004, саҳ.12.

дониши амиқ, андешамандӣ ва ҳассосияти ҳимматбаландонаро аз камоли маънавиёт ва салоҳиятмандии нависандаи бузург мешиносад.

Дар ин равиш асарҳои зиёди илмӣ навишта шудаанд ва муаллим дар вақти таълими зиндагиномаи адиб метавонад аз он огоҳона истифода барад. Мо ба ҳамин тафсир қаноат карда, хулоса менамоем:

а) муаллим ҳангоми таълими зиндагиномаи адиб дар бораи шоир ё нависанда ҳамчун инсон, дар бораи ғановат ва махсусияти ҷаҳони маънавии он бояд маълумот диҳад;

б) ба он санадҳои ҳаёти бояд диққат дод, ки дар шаклгирии назар ва хислати адиб мавқеи муҳим доштаанд; в) ҳикоят дар бораи зиндагии адиб бояд хонандаи ҷавонро ба хулосаҳои муҳими зистан оварад, ўро бо рӯҳи зиндагишиносӣ тарбият намояд.

Ҳангоми таълими зиндагиномаи нависандагони муосир хонандагон бояд тазодҳои роҳи зиндагӣ ва ҷустуҷӯҳои ғоявии адибонро донанд. Шахсияти адиб на фақат дар амалу кирдор, балки дар дилбастагӣ ва хайрхоҳии ў низ кушода мешавад. Донишмандон он ки адиб чиро дӯст медошту арҷ мениҳод, бо муосирони бузургаш чӣ тарз муносибат мекард, тасаввуротро дар бораи шахсияти адиб ғайр мегардонад. Дар вақти омӯختани зиндагиномаи адиб хонандагон адибро бо тамоми ғановату саҳои олами маънавиаш ҳамчун одами зинда бояд шиносанд. Хонанда, ҳар қадар ки шахсияти адибро равшан тасаввур кунад, ҳамон андоза асарҳои ўро амиқ ва пурэҳсос қабул менамояд.

Зиндагии адибро наметавон аз эҷодиёташ чудо кард. Дар китобҳои ормонҳои ҷамъиятӣ ва ахлоқии адиб мучассам шудаанд. Лозим аст, ки хонандагон китобро хонда, муаллифи онро дар паси сатрҳои дида тавонанд, баҳои бевоситаи муаллифро дар бораи зиндагиву одамон дарк ва эҳсос намоянд. Нависанда ё шоир фақат хубиро навишта наметавонад, бояд, ки онро эҳтимолан дар ботини худ созад.

Воситаи дигаре, ки барои гузаронидани дарсҳои зиндагиномаи адиб ёрии амалӣ мерасонад, ёддоштҳо, мактубҳо ва рӯзномаҳои шоиру нависандагон мебошад. Ин сарчашмаҳо таассуроти хонандагонро дар бораи шахсияти адиб ғанӣ гардонда, онҳоро бо замон ва муосирон, афкори адабӣ ва ахлоқии адиб ошно месозад. Чунин адабиёт бо эътимоднокиаш таъсири бузурги ҳиссӣ ва тарбиявӣ дорад. Вале истифодаи ёддошт дар интиҳоби мавод ва тафсири он хушёрӣ хосро тақозо мекунад. Муаллим ҳамон ёддоштҳоеро интиҳоб менамояд, ки хусусиятҳои асосии шахсияти адибро ошкор месозанд.

Дар синф пораҳоеро аз ин гуна ёддоштҳо хондан аз манфиат холӣ нест. Гоҳо пораи ёддошти хондашуда хеле афзалият дорад.

Ҳангоми таълими зиндагиномаи Айнӣ ҳамин гуна ёддоштҳо, ки шахсияти инсонии устодро таҷассум намудаанд, хондан ва тафсир кардан пураҳамият аст. Худи «Ёддоштҳо»-и Айнӣ дар тафсири шахсияти ӯ ҳуҷҷати адабии бебадал аст. «Лоикнома»-и Сорбон низ яке аз сарчашмаҳои боэътимод ва арзишмандест дар шиноختи шахсияти Лоик.

Дар ин дарсҳо аз сабти овози адибон истифода кардан, аз ҷониби онҳо тафсири пораҳои аз зиндагиашонро шунидани хонандагон арзишманд аст. Ба хонандагон шунидани овози Садриддин Айнӣ, Мирзо Турсунзода, Лоик Шералӣ шавқангез мебошад.

Хондан ва истифодаи мактубҳо ҳангоми таълими зинагиномаи адиб арзиши бузург дорад. Дар онҳо ҷаҳонбинӣ, дониш, ҷаҳони маънавӣ, эътиқод, бовар, ормон ва қазоват оиди зиндагии адиб таҷассум ёфтаанд.

Мактубҳои Садриддин Айниро ба Абулқосим Лохутӣ гирем. Онҳо фидоии адабиётанд ва сарнавишташон ибрати рӯзгори фарзандони халқ буда, худиро дар хеш гудохта, дарси худоғоӣ ва ҳештаншиносӣ медиҳанд. Ин мактубҳо барои омӯختани ҳаёти шахсӣ, ақидаҳои адабӣ, муносибати адибон бо ҳодисаву воқеаҳои ҳаёти ҷомеа манбаи

боэътимоданд. Ба мо дар бораи шахсияти нависанда, хислатҳои инсонии ӯ, алоқамандиаш бо муосирон маълумоти бебадал медиҳанд. Вақте ки мо мактубҳои Садриддин Айниро меҳонем, «садои дили инсони ғамхору дилсӯз, инсони фидокор, садои дили инсоне шунида мешавад, ки лаҳзае аз ғами миллат, ғами пешрафти фарҳангу маданияти он ғориғ набудааст»¹.

Тасвири адиб, филмҳои ҳуҷҷатие, ки аз ҳаёти адибон гирифта шудаанд, сабти овози онҳо, аз ҷониби шоир ё нависанда хондани осораш бояд ҳамеша дар дарсҳои, ки сухан аз зиндагиномаи адиб меравад, мавриди истифода қарор гиранд

Ҳамин тариқ, хонандагон зиндагиномаи адибро омӯхта, бояд эътимод кунанд, ки сарнавишти аҳли қалам ғанӣ буда, таваччуҳи онҳо ба ҳаёти халқ, ҳодисаҳои фарҳангӣ, меҳнати тоқатшикан дар болои осорашон ва бисёр қорҳои дигар гувоҳи камолоти инсонии онҳост.

Ҳар қадар ки супориш дар бораи зиндагиномаи адиб гуногунранг бошад, таассуроти хонандагон дар бораи шахсият амиқ мешавад.

Тарбияи хонандагон ба василаи адабиёти бадеӣ фарояндест, ки таъсири мутақобилаи тимсолҳои асар ва шахсияти соҳиби онро дар бар мегирад. Махсусан, таъсири судманди маърифатӣ ва ахлоқии ин ҳодиса барои хонандагони синфҳои болоӣ чашмгир аст.

Хонандагони синфҳои болоӣ на фақат эҳсоси баланд доранд, балки саҳт ҷӯеи ормони зиндагисоз низ ҳастанд. Мутаассифона, барномаи таълими адабиёт ин хусусияти равонӣ ва маърифатҳои хонандагони ин синну солро чандон ба эътибор нагирифтааст.

Маълумоти муҳтасари тарҷумаҳои дар бораи шоиру нависанда, ки барои хонандагон дар вақти омӯзиши осори

¹ Х.Отахонова. Чанд масъалаи забон дар мактубҳои устод Айни. Ўшаниномаи Айни, ҷилди 1X, Душанбе, 2002, с.150.

адиб лозим аст, ба дарачаи зарурӣ таъсири маърифатию ахлоқӣ надорад. Аз ин нуқтаи назар омӯзиши ҳаматарафаи шахсияти адиб яке аз василаҳои таъсири тарбиявии осори хунарӣ ба хонандагон мебошад. Сафар ба ҷаҳони арзишҳои волои ахлоқӣ, ки ба сабаби омӯзиши шахсияти адиб барои хонанда кушода мешавад, дар андешаи хонандагон таъсири амиқ ва носугурданӣ мегузорад. Ошноии хонандагон бо шахсияти Садриддин Айнӣ, Абулқосим Лоҳутӣ, Мирзо Турсунзода, Лоиқ Шералӣ ва дигарон ҳамчун фидокорони соҳаи адабиёт хонандагонро дар рӯҳияи меҳнатдӯстӣ ва садоқатмандию собитқадамӣ баҳри қору ғаъолияти нек раҳнамоӣ мекунад. Ба хонандагон аз душворихое, ки солҳои бисту сӣ ва баъд низ ба дӯши устод С. Айнӣ афтада буд ёд карда, оташи шавқӣ ватандӯстӣ ва созандагиро дар дили наврасон меафрӯзад, зеро бе он зиндагӣ маънӣ надорад. Дар тасаввури хонандагон ҷеҳраи комили ахлоқии нависандаро ба вучуд оварда, омӯзгор ба шаклгирии тасаввуроти хонандагон дар бораи зебоии ҳаёти инсон мусоидат мекунад. Вай бо мисолҳои мушаххас як қатор меъёрҳои ахлоқию зебошинохиро шарҳ медиҳад. Аз таҷрибаи мактабҳо бармеояд, ки ҳатто дар ҳоле ки омӯзгор тарҷумаи ҳоли адибро нақл мекунад, бештар ба зикри санадҳои хушк эътибор медиҳад, ки ин таҷриба самаранок нест. Аксаран тарҷумаи ҳол яктарафа, бе ошкор кардани ҷеҳраи амиқии ахлоқии адиб омӯзонда мешавад ва мавқеияти ҷамъияти адиб ҷудо аз ҳодисаҳои ба ҳам зидди ҳаёти ҷомеа маънидод карда мешавад, ки гоҳо ҳилофи ҳодисаҳоест, ки дар амалу кирдор, ақида ва муносибати ӯ ба одамон таъсир гузоштаанд. Масалан, роҳи зиндагӣ, аз ҷумла, бачагии С. Айнӣ дар тасаввури бачагон аз омӯзиши асарҳои адиб вучуд дорад ва ғаъолияти нависандагӣ ва инсонии адибро равшан менамояд. Ҷунин мешавад, ки шахсияти адибро тавсиф карда, хонандагон ё дар бораи меҳнатдӯстии одамият, муҳаббат ба китоб мегӯянд ё дар бораи бадбинии ӯ нисбат ба истисмори инсон ва муҳаббати Ватан. Фаҳмиши ягонаи

фазилатҳои ахлоқиву шахрвандӣ ин ҷо соқит мешавад. Арзёбии шоеи шахсияти шоир ё нависанда аз ҷониби хонандагон чунин аст:

- Садриддин Айнӣ нависандаи бузурги тоҷик аст. Муборизи манфиатҳои халқи тоҷик, инсонии меҳнатдӯст, накукор, дар зиндагӣ ранҷҳои зиёд дида...

Иҷтимоигарии барзиёд ва ё, баръакс, тавачҷуҳ ба шароитҳои зиндагӣ ва ҳодисаҳо ду сари як ресмон аст, ҳангоми тарсими шахсияти мушаххаси адиб дар дарси адабиёт. Муқобилгузори ғоявӣ ахлоқӣ, ғайриҷамъиятӣ инсонӣ назари кӯҳна ва шахшуда ва беш аз ин, зиёновар аст, зеро назари қолабиро дар шинохти ҳаёт ва ғайриҷамъиятӣ нависанда ё шоир думбол мекунад.

Таҷриба собит месозад, ки чехари инсонии адиб фақат аз тариқи тавсири ахлоқӣ ва арзёбии, ягонагии ин унсурҳо шинохта мешавад. Хонандагонро чунин фазилатҳои инсонии нависанда, монанди муҳаббат ба Ватан, халқ, эҳсоси ифтихори миллӣ, собитқадамӣ, фидокорӣ гирифта мебарорад. Ва ин табиист: ҳолати равонии хонандагони синфҳои боло ҳаминро тақозо мекунад. Вале дар ин росто қонуниятӣ дигар низ амал мекунад: дарки чехраи комили инсонии адиб ҳамон вақт муяссар мешавад, ки вай ба таҳлили ҳамаҷонибаи иқдомҳои ахлоқии нависанда дар вазъиятҳои гуногун ва муносибатаро дар тӯли ҳаёт ва ғайриҷамъиятӣ асос ёфта бошад. Шавқмандии хонандагон ба сарнавишти адиб, ҳаётҳои тазодҳои дарунии ӯ хеле зиёд аст. Ин ҳодиса ба рӯҳияи хонандагони синфҳои боло вобастагӣ дорад. Дар роҳи таҷрибаи худ инсон, ба хусус, ҳаётӣ ба ҳаёти дарунии одами дигар, таҷрибаи зиндагии он, ки арзишмандтар аст, муҳимтар мекунад. Талаботи маънавии соҳибӣ қардани ин дунё пайдо мешавад. Ана, барои ҷӣ ба мо муҳим аст, ки ҳарду паҳлуи фазилатҳои адиб дар таносуб бо ҳам ба хонандагон нишон дода шавад.

Шахсияти адиб дар ҳама ҳолат дар алоқамандӣ бо замони зиндагӣ омӯхта ва ё таълим дода мешавад. Ошкор

кардани аломатҳои асосии чехраи маънавии адиб то ҷо ҳодисаҳои таърихи тавсиф кардан аст.

Дар заминаи ин дастури назари мавзӯӣ таълими шахсияти адибро дар дарс ва берун аз он аз назар мегузаронем. Ба хонандагон оид ба ибтидои фаъолияти устод С. Айнӣ нақл карда, ба муҳите, ки адиб парвариш ёфтааст, дар бораи воқеаҳои муҳими ҳаёти ӯ муносибати ӯ ба маорифпарварон ва муҳимтарин саҳифаҳои зиндагиаш дар он солҳо маълумот медиҳем. Дар бораи зиндонӣ шудани С. Айнӣ ва робитаи ӯ бо ҷавонбухориён маълумот дода, ба аҳамияти миллии фаъолияти ӯ дар ин давра диққат медиҳем. Фақат нақл дар бораи фаъолияти С. Айнӣ дар ибтидои солҳо бистум кифоя аст, ки хонандагон дар бораи чехраи инсонӣ ва фарҳангиаш маълумоти кофӣ ба даст оранд. Фаъолияти минбаъдаи С. Айнӣ дар нашриёти давлатии Тоҷикистон дар Самарқанд, таълифи «Намунаи адабиёти тоҷик», осори бадеӣ, хидматҳои баъдияш дар пешрафти илму фарҳанги тоҷикон саҳифаҳои дурахшони зиндагиномаи ин марди бузург аст, ки бо дасти худаш дар «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам» нашр шудааст.

Дар заминаи тарҷумаи ҳоли нависанда ба хонандагон суоли медиҳем: Қадом лаҳзаҳои сарнавишти бачагии Айнӣ хотирмон аст? Муносибати ӯ бо рушанфикрон чӣ гуна буд? Дар бораи зиндагии С.Айнӣ, ба хусус, дар солҳои бист ба хонандагон нақл карда, ҳислатҳои дар он солҳо ба ӯ ҳосро ошкор мекунем. Дарки ин масъалаҳо ба хонандагон имкон медиҳад, ки бо сароғози андешаҳои миллатдӯстии Айнӣ ошно шаванд ва ҳаёти пурҷушу хурӯши ӯро пеши назар оваранд. Аз рӯи ҳамин нақша минбаъд низ сӯҳбатро идома медиҳем. Хонандагон бовар ҳосил хоҳанд кард, ки ташаккул ва зуҳури фазилатҳои маънавий ва ахлоқии устод Айнӣ дар давраи баркамолияш камоли мантиқии ҳамон сифатҳоест, ки дар даврони бачагиаш дар вучуди ӯ парвариши ёфтаанд.

Дар ҳона ба хонандагон супориш медиҳем, ки ба суолҳои зерин хатӣ ҷавоб нависанд: Миллатдӯстии Садриддин Айнӣ

чӣ маънӣ дорад? Чӣ гуна одамро метавон Қаҳрамони милли донист?

Суҳбат дар бораи нависанда дар чараёни омӯзиши осори ӯ низ идома меёбад. Осори ӯ «Одина», «Ғуломон», «Ҷаллодони Бухоро» ва «Ёддоштҳо»-ро таҳлил карда, ба саволҳо ҷавоб меҷӯем.

Дар асарҳои нависанда ғами киро меҳӯрад? Муҳаббати нависанда ба халқ чӣ гуна ифода шудааст?

Аз омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти нависанда натиҷагирӣ карда, аз байни мавзӯҳои гуногун мавзӯи зерро барои иншо навиштан интихоб мекунем. «Айнӣ-шоир», «Садоқати миллии С.Айнӣ» ва ё симои ҷовидонаи С. Айнӣ.

Чехраи ахлоқи Мирзо Турсунзодаро, муҳаббати ӯро ба халқи худ, халқҳои дигар дар асоси навиштаҳои сафарҳои ба хонандагон тафсир карда, бо ин ба онҳо ёрӣ мерасонем, ки моҳияти зиндагии шоирро дарк кунанд.

Муаллим дар масъалаи омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти адиб набояд фақат бо дарс маҳдуд шавад. Дар ин замина аз маҳфилҳо, шабнишиниҳо, гуфтори радио ва дигар васоити тасвирӣ бояд самаранок истифода барад. Хонандагон дар маҳфили адабӣ мактубҳо, ёддоштҳо, гуфтори нависандагон дигарро хонда, дар ин мавзӯ метавонанд суҳанронӣ кунанд. Дар вақти баррасии ин мавод мувоҳишаҳо ба миён меоянд. Омӯзгор баҳсро бояд ба маҷрои дуруст ва ҳадафманд равана созад.

Ҳангоми ташкили ҷашнвораҳои ба ҳаёт ва эҷодиёти адиб бахшидашуда, ҳадафи тарбиявӣ ва маърифатии онро ба ҳисоб гирифтани муҳим аст. Ин имкон медиҳад, ки дар тасаввуроти шунавандагон чехраи комили нависанда ба вучуд оварда шавад. Ҳамин гуна шабнишиниро бахшида ба Абулқосим Фирдавӣ барои хонандагон синфҳои 7-8 гузаронидани имконпазир аст. Барои шаклгирии андешаи хонандагон дар бораи ватан, миллат, таърих, шоири милли, адабиёти милли ва ғайра суолҳои пеш мегузорем.

Барои чӣ Фирдавиро шоири милли мегӯем?

Хусусиятҳои миллии «Шохнома»-ро чӣ гуна баён мекунед?

Аз зиндагии Фирдавсӣ ва «Шохнома»-и ӯ чӣ сабаке гирифтед?

Дар асоси ҳамин саволҳо барои шабнишинӣ аснод чамъ меоварем, ки моҳияти суолҳоро ифода карда тавонанд.

Бо хонандагон оид ба омӯзиши тарҷумаи ҳоли адиб машғулият гузаронида, мо кӯшиш мекунем санадҳо таъйид кунем, ки имкон медиҳад ба ҷаҳони маънавии наврас ворид шавем ва дар ниҳоди ӯ маънавияти баландро тарбият кунем.

Гуногунӣ шакли истифодаи маводи тарҷумаи ҳоли имкон медиҳад, ки чехраи зиндаи адибро дар дилу ёди хонандагон ба вуҷуд оварем. Ин ҳолат барои дарки осори бадеӣ, ҳодисаҳои адабӣ ва афзудани шавқи хонандагон ба адабиёт мусоидат мекунад.

Саволу супориш:

1. Омӯзиши зиндагинома ва шахсияти адиб дар дарси адабиёт чӣ нақш дорад?

2. Ҳаёт ва фаъолияти адабии Рӯдакӣ дар кадом асарҳои бадеӣ таҷассум ёфтааст?

3. Симои Аҳмади Дониш дар кадом асарҳо офарида шудааст?

4. Дар назми муосири тоҷик симои С. Айнӣ дар ашъори кадом шоирон тасвир ёфтааст?

5. Дар таълими зиндагиномаи адибон кадом усул ва равишҳо истифода мешаванд?

Адабиёти омӯзишӣ

Абдусамеди Мулло. Шахсияти эҷодӣ ва ҷе{ранигори {унарӣ. Душанбе, Деваштич. 294 саҳ.

Абдусамади Мулло, Кароматулло Шукрулло. Сабақе дигар.

А. Ваҳобов., М. Қозичонов. Таълими адабиёт дар мактаб. Душанбе, Маориф, 1988, 192 саҳ.

Бақозода Қ. Сифати китоби дарсӣ бехбудӣ металабад. Дар китоби Чӯра Бақозода. Нависанда ва идеали замон. Душанбе, 1987.

Бушмин А.С. Методологические вопросы литературоведческих исследований. Ленинград, 1969.

Бушмин А.С. Наука о литературе. Проблемы, Суждения, Споры. Москва, 1980.

Давронов С. Омӯзиши вазни шеъри тоҷикӣ.- Душанбе, Маориф, 1992.

Мирзозода Х. Адабиёт, таълим ва тарбия. – Душанбе: Маориф, 1983.

Миров Т., Хочав Қ. Исломов Ш. Методикаи таълими адабиёти тоҷик. Душанбе, Маориф, 1991, 249 саҳ. Шукров М. Пайванди замонҳо ва халқҳо. Душанбе, 1982.

БОБИ 9

ТАЪЛИМИ ҲАЁТ ВА ФАЪОЛИЯТИ АБӮАБДУЛЛОҲИ РӮДАКӢ ДАР СИНФИ VIII

Омухтани мероси адабии классикони адабиёт ба насли наврас имконият фароҳам меоварад, ки мероси маънавии гузаштаре омӯзхта, аз ғаърихи ниёкон худогоҳу ҳештаншинос бошанд.

Дар асоси нишондоди барномаи адабиёти тоҷик (2007) барои таълими ҳаёт ва фаъолияти Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ дар синфи VIII 7 соат муайян шудааст. Омӯхтани ҳаёт ва фаъолияти Рӯдакӣ, ки ба ҳамаи жанрҳои адабиёт, панду андарз ва барои эътироф ва устувор гардондани забон ва

адабиёти тоҷик ҳисса гузоштааст, аз манфиат холӣ нест. Дар ин мидори соатҳо ба хонандагон доир ба зиндагиномаи шоир, анвои шеърҳо, таҳлил ва шарҳи қасидаҳои «Шикоят аз пирӣ», «Модари май», шеърҳои «Эй он ки ғамгинию сазоворӣ», «Шод зӣ», «Зиндагӣ», панду андарзҳо, васфи табиат ва хушиҳои зиндагӣ ва забону услуби шеърҳои Рӯдакӣ бояд маълумоти амиқ дода шавад.

Дар ҳақиқат, тибқи талаботи барномаи адабиёти тоҷик барои синфҳои 5-11 омӯзиши таърихи адабиёт дар синфи 8-11 тавассути асарҳои калонҳаҷми адибон батафсил таҳлил ёфта, мақсад ва моҳияти осори адабӣ, арзишҳои тарбиявӣ, таълимӣ ва эстетикӣ васеъ арзёбӣ шуда, дониши шогирдон мукамал ва ҷаҳонбинияшон васеъ мегардад. Бинобар ин, ба омӯзгорон зарур аст, ки ба дарс ҳамаҷониба тайёри дида, талаботи методикаи таълими адабиёт ва барномаи таълимиро сармашқи фаъолият дониста, мақсади дарс ва самтҳои асосии таълими дақиқ муайян намуда, равиш ва усулҳои муносири таълим ва падидаҳои навоҷоронаи таҳсилоти босифатро истифода намоанд.

Дар бораи таълими ҳаёт ва фаъолияти Рӯдакӣ олимони ва омӯзгорону методистон то ба имрӯз мақолаҳои зиёде навишта фикру ақидаҳои хешро иброз намудаанд. Махсусан, дастурҳои таълимии дотсент Сайфулло Маҳкамов ва омӯзгор ва методист Ҳотам Саидов қобили тавачҷуҳ ва манфиатбахш мебошанд. Ҳамчун намуна нақша ва як соат дарси таҳлилнамудаи Ҳ.Саидовро пешкаш менамоем:

Нақшаи намунавии тақсимои мавзӯёҳоро ба таври зайл ба нақша гирифта шудааст:

Дарси якум: «Ҳаёт ва фаъолияти Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ».

Дарси дуюм: «Таҳлил ва шарҳи қасидаи «Шикоят аз пирӣ».

Дарси сеюм: Таҳлил ва шарҳи қасидаи «Модари май».

Дарси чорум: Таҳлил ва маънидоди шеърҳои «Эй он ки гамгинию сазоворӣ», «Шод зӣ», «Зиндагӣ».

Дарси панҷум: «Таҳлили панду андарзҳои Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ».

Дарси шашум: «Васфи табиат ва хушиҳои зиндагӣ дар эҷодиёти Рӯдакӣ».

Дарси ҳафтум: «Рӯдакӣ-асосгузори адабиёти тоҷику форс. Забон ва услуби осори шоир».

Омӯзгор пеш аз гузаштани ҳар як дарс мақсад ва усули гузаштани онро муайян намуда, дар план-конспекти худ акс мекунад. Дар таҷрибаи омӯзгор бо тақозои даври замон хангоми тақрори мавзӯҳои гузашта аз санҷиши тестӣ фаровон истифода шудааст. Бо роҳи санҷиши тестӣ тақрор кардани мавзӯҳои гузашта хонандаро водор месозад, ки на танҳо маводҳои дарсҳои ба наздикӣ омӯхта, балки маводи дар синфҳои дигар омӯхташонро фаромӯш накунад.

ДАРСИ ЯКУМ

Мавзӯ: Ҳаёт ва фаъолияти Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

1. Мақсади дарс: а) бо муҳимтарин лаҳзаҳои ҳаёт, фаъолияти адабӣ ва замони зиндагии устод Рӯдакӣ шинос намудани хонандагон; б) бо роҳи қироати пандҳо, ҷавоб ба саволҳои тестӣ инкишофи идома додани нутқи мурағаб дар онҳо; в) дар рӯҳияи илмомӯзӣ илмдӯстӣ, инсондӯстӣ, ватанпарварию ватандӯстӣ тарбия намудани шогирдон.

2. Усули гузаштани дарс:

Дарс бо истифода аз асбобҳои аёнӣ ва асарҳои монографӣ бо усули нақл (лексия) гузашта мешавад.

Аёнӣят хангоми омӯхтани шарҳи ҳоли адиб воситаи муҳимест, ки диққати хонандагонро ба мавзӯ ҷалб мекунад, қори омӯзгорро осон менамояд. Хангоми таълими шарҳи ҳоли шоир муаллим метавонад аз аёнӣятҳои зерин истифода барад:

1. Расми шоир

2. Харитаи сафарҳои ӯ

3. Намоиши асарҳои адиб

4. Намоиши асарҳои монографияе, ки бахшида ба ҳаёт ва эҷодиёти нависанда навишта шудаанд (А. Мирзоев, «Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ», Х. Мирзозода, «Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ- асосгузори адабиёти классикии тоҷик», Р. Ҳодизода, «Аз Рӯдакӣ то имрӯз»).

5. Ҷадвал (таблицса), ки номи асарҳои шоирро бо аксаҳ дар бар мегирад.

6. Компютер ва филми «Қисмати шоир»

Мавзӯи мазкур характери такрорӣ дорад, чунки хонандагон дар синфи панҷум дар панҷ соат бо мухтасари шарҳи ҳол, панду андарзҳои шоир шинос шуда буданд. Тафовут дар ин ду марҳилаи омӯзиш дар он зоҳир мегардад, ки дарс дар синфи 5 хониши адабӣ аст ва асосан хонандагон бо баъзе пандҳои шоир шинос мешаванд.

Аммо дар синфи VIII бошад, омӯзиш хусусияти монографӣ мегирад ва тарзи таълим ба таври – нақл (лексия) сурат мегирад. Аз ин лиҳоз, мувофиқи талаботи методикаи таълими адабиёт ба омӯзгор зарур аст, ки аз баъзе маводҳои хронологӣ даст кашада бештар ба ҷиҳати тарбиявии мавзӯ аҳамият диҳад ва дарсро ба замони имрӯза вобаста кунад, аз шеърҳои ҳуди шоир ва гуфторҳои шахсони бузург истифода барад. Дар бораи муҳити сиёсӣ, иҷтимоӣ ва адабие, ки шоир дар он муҳиту замон ба воя расидааст, маълумот диҳад. Тавре ки дар боло номбар кардем, аз воситаҳои тахминӣ аёнӣ бо самар истифода барад, то ки дарс муассиру хотирмон гардад.

Дарс бояд аз мавзӯҳои гузашта ва ба хусус, аз маводе, ки дар синфи 5 таълим дода шудааст, оғоз ёбад.

3. Пурсиши дарсҳои гузашта. Талаботи пешрафти илму техника ва ҳаёт аз омӯзгор талаб мекунад, ки аз саволномаҳои тестӣ истифода барад. Ба фикри мо, саволномаҳои тестӣ 5

саволро дар бар гиранд, беҳтар аст.(таҳияи тест ин ба хоҳиши муаллимон вобаста аст)

Барои намуна чанд тест пешкаш мекунем.

Варианти 1

1. Байти зерин ба қалами кадом шоир мансуб аст?

Бирав, зи тачрибаи рӯзгор баҳра бигир,

Ки баҳри дафъи хаводис туро ба кор ояд.

2. Кӣ Абӯабдуллоҳи Рӯдакиро дар замонаш шоири беназир дар араб ва Ачам шуморидааст?

3. Адабиёти тоҷику форс дар кучо ташаккул ёфт?

4. Унвонҳои ифтихории «Одамушуарро», «Соҳибқирони шоирӣ» ва «Устои шоирони ҷаҳон» ба кӣ тааллуқ доранд?

5. Давоми шеърӣ зеринро қироат кунед ва онро маънидод намоед:

Ин ҷаҳонро нигар ба чаши хирад,

Не бад-он чашм, к-андар ӯ нигарӣ.

Варианти 2

1. Байти зерин ба қалами кадом шоир тааллуқ дорад?

Дониш андар дил ҷароғи равшан аст,

В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст.

2. Бори аввал «Калила ва Димна»-ро кӣ аз забони арабӣ ба забони дарӣ тарҷума карда ба назм даровард?

3. Кадом олими машҳури Эрон аз муҳаққиқони асосии эҷодиёти Рӯдакӣ маҳсуб меёбад?

4. Дар асри X кадом навъҳои шеър маъмул буданд?

5. Давоми рубоии зеринро қироат намуда маънояшро шарҳ диҳед:

Гар бар сари нафси худ амирӣ, мардӣ,

Бар кӯру кар ар нукта нагирӣ, мардӣ.

Варианти 3

1. Дар ин байт кадом санъатҳои бадеӣ оварда шудааст?

Бихандад лола бар сахро ба сони чеҳраи Лайло,

Бигиряд абр бар гардун ба сони дидаи Мачнун.

(маҷоз, тавсиф, муболиға, ташхис, ташбеҳ)

2. Қасидаи «Бўйи чўйи Мўлиён» эҷоди кадом шоир аст?
 3. Аз мероси адабии устод Рўдакӣ то давраи мо чӣ қадар байт омада расидааст?
 4. Кӣ бори аввал арӯзи арабиرو ба тоҷикӣ баргардонд?
 5. «Авесто» аз чанд қисмат иборат аст?
- (5, 4, 3, 2, 6)

Варианти 4

1. Байти зерин аз кадом асари Абӯабдуллоҳи Рўдакӣ аст?
**Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
 Ҳеч н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор.**
 2. Асосгузори рубой дар адабиёти классикии тоҷик кист? (Рўдакӣ, Сино, Хайём, Фирдавсӣ).
 3. Аввалин подшоҳ дар устураи ниёгонамон кист? (Каюмарс, Чамшед, Манучеҳр, Афросиёб).
 4. Бо тасвири Рўдакӣ чӣ хел мардро мард ҳисобидан мумкин аст? Шумо онро чӣ тавр мефаҳмед, шарҳ диҳед?
 5. Дар адабиёти тоҷику форс бори аввал дар эҷодиёти кадом шоир ба номҳои Лайлӣ ва Мачнун дучор меоед?
- Баъди ба саволҳои тестӣ ҷавоб гирифта, аз худ қардани порчаҳои панду ахлоқие, ки хонандагон дар синфи V аз ёд қарда буданд, тақрор мекунонад ва муаллим ҳамаи ҷавобҳои хонандагонро ҷамъбаст намуда эълон мекунад, ки имрӯз мо ба ҳаёт ва фаъолияти поягузори адабиёти классикии тоҷику форс Абӯабдулло Рўдакӣ ба таври пурра шинос мешавем. Баъд таблитса ва харитаи мамлакатҳои Осиёро ба тахтаи синф меовезад.

4. **Баёни мавзӯи нав.** Омӯзгор дарсро аз ба хотир овардани филми «Қисмати шоир» ҳусни оғоз бахшад. Шояд хонандагон дар бораи филм нақлҳо кунанд, ҳаёти шоирро ба хотир оранд. Хонандагон мазмуни филмро ба хотир оварда, ба моҳияту аҳамияти эҷодиёти шоир бештар сарфаҳм меванд.

Сипас, муаллим аз асарҳои монографӣ истифода бурда, дар бораи ҷавонӣ, таҳсил дар мактабу мадраса маълумоти саҳеҳу муфассал медиҳад.

Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ дар Панҷрӯд, ки маркази ҷамоати Рӯдак буд, ба дунё омадааст. Ҷаъфар номи аслии ӯст, падару модар ба ӯ ин номро гузоштаанд. Абӯабдуллоҳ номи эҳтиромии ӯст. Рӯдакӣ тахаллуси шоирии устод аст, ки аз номи деҳаи забои худ- Рӯдак гирифтааст.

Падари Рӯдакӣ, ки аз табақаи боимтиёз ва шахси обрӯманди ноҳия будааст, ба таълиму тарбияи фарзандаш аҳамияти зиёде додааст. Аз ин рӯ, Ҷаъфар дар зодгоҳи худ маълумот мегирад. Табъи баланди модарзодӣ ба Ҷаъфар имконият додааст, ки дар ҳаштсолағӣ «Қуръон»-ро хифз кунад ва шеър эҷод намояд.

Ҷаъфари хурдсол дар баробари ақли расо, зехни гиро ва хотири тавоно, овози хуш ва санъати дилкаше дошт. Аз ин сабаб ӯ дар пайи мутрибӣ меафтад ва ин хунарро аз созандагону навозандагони халқ меомӯзад. Баъди он шоир барои сайқали дониши худ роҳи Самарқандро пеш мегирад. Вай дар мадрасаҳои шаҳри Самарқанд илмҳои гуногуни замони худро меомӯзад. Ӯ дар он ҷо ғайр аз забони арабӣ илмҳои балоғат, луғат, фалсафа, ҳикмат, таърих, фикҳ, риёзиёт ва илми нучумро ба дараҷаи аъло аз худ мекунад. Маснавии «Даврони офтоб»-и ӯ ба илми нучум бахшида шудааст.

Маҳз дар Самарқанд истеъдоди мутрибии Рӯдакӣ диққати устоди мусиқӣ Абулаббоси Бахтиёрро ба худ ҷалб менамояд. Рӯдакӣ дар зери тарбияи ӯ навохтани уду рӯд, барбату чанг ва танбӯру найро омӯхта, дар мутрибӣ ва ромишгарӣ моҳир мешавад. Баъдан худи шоир ишора мекунад:

Рӯдакӣ чанг бигрифтӯ навохт,

Бода андоз, к-ӯ суруд андохт.

Дар ҳамин давраи нашъунамои эҷодиёт шуҳраташ дар гӯшаву канори кишвар паҳн мегардад ва ин овоза то ба дарбори Сомониён мерасад.

Рӯдакӣ даставвал ба дарбори Насри I Сомонӣ, ки солҳои 864-892 ҳокими Самарқанд буд, даъват мешавад. Дар

ин давра ў вақти худро бештар дар маҷлисҳо ва маҳфилҳои адабию илмӣ мегузаронд.

Ў дар давраи баркамолиаш бо ташаббуси Абулфазли Балъамӣ, ки аз соли 892 то соли 938 вазир буд, ба Бухоро, ба пойтахти давлати Сомониён даъват карда мешавад.

Ин ҷо муаллим метавонад аз маводи илмӣ адабиётшиносон А.Мирзоев ва Х.Мирзозода чун маводи иловагӣ истифода барад. Муаллифи «Асосгузори адабиёти тоҷику форс» Х.Мирзозода овардааст: «Вақте ки Исмоили Сомонӣ давлатҳои хурди феодалии тоҷикро ба як давлати муттамарки Сомониён ба ҳимояи илму адабиёт – адабиёти дарборӣ эҳтиёҷ дошт. Бо сардории олим ва вазирӣ боақлу заковат Абулфазли Балъамӣ ташкил ёфтани доираи илмию адабии давлати Сомонии Исмоил ибни Аҳмад диққати илму адабро ҷалб накарда наметавонист. Бинобар он, шоиру олимон аз гӯшаву канори мамлақати тоҷикон, аз Эрони ғарбӣ ва ҳатто, аз Арабистон ба сӯйи Мовароуннаҳр-ба сӯйи Бухоро шитофтанд. Ҳамаи шоирону нависандагон ба дарборномада қарор дода буданд, ки то охири умр ба давлати Сомониён ҳамкорӣ мекунанд. Дар қатори шоирони тоҷик Рӯдакӣ низ буд.

Ду сабаби асосӣ эҳтимол Рӯдакиро ба дарбор оварда бошад: яке ҳисси ватандӯстӣ, дар шакли ҳимояи давлати марказӣ, ки ба манфиатҳои халқу ватан бо натиҷаҳои объективии худ ҷавоб дода метавонист. Дар ҳақиқат Исмоили Сомонӣ ҳамчун лашкаркаши нотарсу часур, болаёқат, барҳамзанандаи ҷангҳои дохилии феодалҳо, ташкилкунандаи давлати марказии феодалӣ, ки халқи тоҷикро аз истилои араб, ҳучуми туркҳои бодиянишин ва задухӯрдҳои дохилӣ халос кард, диққати аксарияти аҳли илму адабро ба худ ҷалб карда буд.

Дигар чизе, ки Рӯдакиро ба сӯйи худ мекашид, доираи илмӣ ва адабии дарбор аст, ки бо сардории Балъамӣ вазир ташкил шуда буд ва муроди ӯ пеш бурдани илму адабиёт ва онро ба манфиати давлати Сомониён хизмат кунондан буд. Барои ба хизмати дарбор рафтани Рӯдакӣ чунин ақидаи

халкии он давра, чунин ақидаи деҳқонӣ низ хизмат кардааст, ки «ба подшоҳон бо назари адолатхоҳӣ ва умед нигоҳ мекарданд ва ба онҳо панд доданро ба халқ ёрӣ расондан мефаҳмиданд».

Пас муаллим суханаширо давом дода мефаҳмонад, ки Рӯдакӣ дар давраи ҳукмронии Насри II ба дараҷаи маликушуарро расидааст. Дар ин вақт Рӯдакӣ алақай марди солхӯрда буд, ки бо камолоти эҷодӣ, дониш ва таҷрибаи ҳаётии худ сазовори сардори шоирон шудан буд.

Пас Рӯдакӣ ба дарбори Сомониён на ҳамчун шоири маддох, балки ҳамчун шоири оқилу доно дохил шуда, кӯшиш кардааст, ки подшоҳ, вазирон ва дигар дарбориёнро бо роҳи нек ва боақлона, идора кардани давлат хидоят намояд. Аз ин рӯ, дар эҷодиёти шоир панду ҳикмат яке аз ҷойҳои асосиро иғол менамояд. Дар бораи қувваи таъсири суханҳои Рӯдакӣ ба Насри II олим ва шоири асри XI-XII Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар «Ҷаҳор мақола»-и худ нақл кардааст, ки «аз надимони подшоҳ ҳеч кас мухташамтар аз мақбул – ул – қавлтар аз устод Рӯдакӣ набуд».

Рӯдакӣ чун надими Насри II дар ҳамаи сафарҳои шоҳ ширкат меварзид, таъби ҳозирон ва шоҳро бо шеърӣ сурудҳои дилнишини худ шоду масрур мегардонд.

Вале ҳамаи ин ҳаёти шодона, осудаҳолона баъд аз воқеаҳои сиёсӣ ва табадуллоти давлатии соли 938 ба қуллӣ тағйир ёфт – шодӣ ба ғам, ширинҳои ҳаёт ба талхӣ айём, ҳолати давлатмандона ба вазъияти мӯҳтоҷӣ мубаддал гашт. Тавре ки ҳуди шоир ишора кардааст:

**Кунун замона дигар гашту ман дигар гаштам,
Асо биёр, ки вақти асову анбон буд.**

Дар охир муаллим дар бораи сабабҳои асосии пайдоиши зидиятҳои сиёсӣ ва табадуллоти дарборӣ истода мегузарад.

Аз соли 919 сар карда дар хоки Сомониён, аз як тараф, таблиғоти қарматӣ авҷ мегирад, аз тарафи дигар, дар охири замони Наср ибни Аҳмад (914-943) таассуб ва хурофоти

мазхабӣ хеле боло рафт. Бисёр одамони равшанфикр бо тухмати қарматӣ будан ба чазоҳо гирифта карда мешуданд.

Омӯзгор бояд дар бораи чараҳои қарматӣ ва пешвои он маълумоти муҳтасар диҳад, то ки ба хонанда торик намонад.

Қарматӣҳо кӣ буданд? Қарматӣҳо гурӯҳи пурқуввати сиёсӣ буданд, ки дар асри IX пайдо шуда, деҳқонон, бодиянишинҳо ва аҳли ҳунар, хусусан, онҳоеро, ки аз мазхаби расмӣ ислом ва сиёсати наҷодпарастонаи халифаҳои аббосӣ, ки худро ҳокими ҳамаи мусулмонҳо мешумориданд, норозӣ буданд, муттаҳид мекарданд. Дар замони Сомонӣҳо он ҳамчун ҳаракати халқӣ моҳияти зиддифеодалӣ дошта, бо баъзе хусусиятҳои озодихоҳӣ ва демократиаш эътибори калон пайдо карда буд. Таъсири нуфузи он ба дараҷае буд, ки амиронро вазирон ва шахсони дигар соҳибэътибор ба он майл мекарданд.

Дар соли 938 қувваҳои иртиқӣ ва зиддидавлатӣ бо ёрии аристократияи ҳарбӣ бар қони подшоҳ насри II, ки бештар ба қувваҳои пешқадами замона таъҷиб мекард, сӯйиқасд ташкил намуданд. Наср бо ёрии писараш Нӯҳ дар шаби базм, ки барои амалӣ кардани сӯйиқасд ташкил шуда буд, хиёнати хоинонро фoš карда, сари сардори онҳоро ба зерӣ поӣ ҳозирон андохт, вале дар айни замон аз тахт даст кашида, писарашро ба қойи худ таъйин кард. Баъди ба сари тахт баромадани Нӯҳ, ки ба қувваҳои иртиқӣ ва опозитсияи зидди давлат таъҷиб мекард, қасосгирӣ аз тарфдорони бидъати қарматия, ки ба он одамони пешқадам, аз он ҷумла Рӯдакӣ ҳам майл ва пайравӣ дошт, сар шуд. сардори ҳаракати қарматия Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ ба дор қаша шуд, молу мулки Балъамӣ, ки ҳомӣ ва дӯсти наздики Рӯдакӣ буд, мусодира шуд.

Табаддулоти сиёсӣ соли 938 ва воқеаҳои минбаъда ба обрӯю эътибор ва шаъну шукӯҳи Рӯдакӣ доғи ҷиддие гузошт. Душманон молу мулки Рӯдакиро ҳам торҷ намуда, ўро чун шахси хатарнок ба қашмонаш мил қашада қўр карданд. Баъди ин ҳодиса Рӯдакӣ пири нотавагон, озарёфта ва чазо

гирифта ба деҳаи худ баргашт. Ҳамдиёрон ўро дар оғўши навозиш ва ғамхорӣ пазируфтанд.

Баъди се соли ба зодгоҳи худ баргаштан, яъне соли 941 Рӯдакӣ аз олам гузашт. Турбати ўро дар деҳаи Панҷрӯд дафн намуданд, ки имрӯз он зиёратгоҳи сайёҳону ҳаводорони адабиёт гаштааст.

Шоире дар мотами ин шахси бузургвору барўманд марсияе эҷод кардааст:

Рӯдакӣ рафту монд ҳикмати ўй,
Май бирезад, нарезад аз май бўй.
Шоират ку кунун, ки шоир рафт,
Набувад низ ҷовидона чун ўй.
Хун гашт оби чашмам аз ғами вай.
З-андўхаш мум гашт оҳану рӯй...

Дар охир муаллим баёни мавзўро ҷамъбаст намуда, аз таблитса хонандагонро бо номи асарҳои шоир шинос мекунад ва таъкид менамояд, ки устод Рӯдакӣ ҳамеша мояи ифтихори мардуми тоҷик ва форсизабонони олам буд ва мебошад. Дар Тоҷикистон ҷоизаи ба номи Рӯдакӣ таъсис дода шудааст, чандин муассисаи илмию фарҳангӣ, таълимӣ, ноҳияҳо, хиёбону кўчаҳо номи устод Рӯдакиро доранд. Аз он ҷумла, Пажўҳишгоҳи забон ва адабиёти Академияи илмҳои Тоҷикистон, Донишгоҳи давлатии Кўлоб, Осорхонаи шаҳри Панҷакент, аз ноҳияҳои атрофи шаҳри Душанбе, хиёбони калонтарини пойтахт номи ин аломаро доранд. Ҳукумати Тоҷикистон 22 сентябрро Рӯзи Рӯдакӣ эълон кардааст.

5. Мустаҳкамкунии дарс: Гузаронидани ин лаҳзаи дарс аҳамияти дидактикӣ дорад. Вай хонандаро водор месозад, ки ҳамеша нақл ва лексияи муаллимро бодикқат гўш кунад, онро бошуурона дарк намояд. Муаллим метавонад, ба воситаи саволҳои зайл дарсро мустаҳкам кунад:

1. Рӯдакӣ дар кучо таваллуд шуд ва таҳсили илм кард?
2. Барои таҳсили илм боз ба кучо рафт?
3. Оё таҳсили мадраса шоирро қонеъ мекунонд?
4. Мактаби кӯҳна чӣ гуна мактаб буд?
5. Чӣ имконият дод, ки Рӯдакӣ дар ҳаштсолагиаш «Қуръон»-ро аз бар кунад ва шеър нависад.
6. Шоир аввал дар дарбори кадом шоҳ хизмат кард?
7. Чаро шоир зуд шўҳрат пайдо кард?
8. Кадом сабабҳо ўро ба дарбори Сомониён бурд?
9. Чаро Рӯдакӣ дар дарбор дуру дароз хизмат кард?
10. Мақсади дар дарбор хизмат кардани шоир аз чӣ иборат буд?
11. Сабабҳои нобино карда шудани Рӯдакиро фаҳмонед.
12. Чаро аз зиндагии Рӯдакӣ қариб ҳазору дусад сол гузаштаасту номи ў ҳоло ҳам зиндааст?

6. Арзёбии дониш. Дар ин лаҳзаи дарс муаллим дониши хонандагонро ба ҳисоб гирифта баҳогузорӣ мекунад.

7. Супориши вазифаи хонагӣ. Дар лаҳзаи охиринаи дарс ба хонандагон вазифаи хонагӣ супорида мешавад.

Хонандагон аз китоби дарсӣ шарҳи ҳоли Рӯдакиро хонда, пандҳои дар синфи V азхудкардари ба хотир меоранд ва як шеъри нав аз ёд мекунанд.

Адабиёти омӯзишӣ:

1. Барномаи таълими адабиёти тоҷик дар синфҳои V-XI, Душанбе, 2007.
2. . Абдунабӣ Сатторзода. Адабиёти тоҷик барои синфи VIII, Душанбе, «Маориф», 2009.
3. Мирзоев А. Абӯ Абдулло Рӯдакӣ – Сталинобод, 1958
4. Х. Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик- Душанбе, «Маориф», 1987.
5. Осори Рӯдакӣ.
6. Саидов Ҳ. Таълими ҳаёт ва эҷодиёти Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. Душанбе, 2014.

БОБИ 10

ХОНИШИ МУАССИР , ХУСУСИЯТ ВА ТАЛАБОТИ ОН

«Аз ҳама хунарҳо беҳтарин хунар сухан гуфтан аст».
Унсурулмаолии Кайковус

Хониши муассирро ба истилоҳи «ифоданок» мо аз калимаи русии «выразительный» қабул кардаем. Беҳтар аст, ки онро хониши муассир гӯем, ки тафсираш маъниҳои таъсирбахш, бурро, фасех, возех, пурмаъно ва ғайраро ифода менамояд. Гузаштагони мо дар ин замина таҷрибаи бой доштаанд. Ин таҷрибаи ибратомӯз ва судманд дар осори Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба хубӣ дарҷ ёфтааст. Дар ин боб дастурхое низ ҳастанд, ки хабардории омӯзгорони мо аз онҳо аз манфиат холӣ нест. Аз ҷумла, Унсурулмаолии Кайковус дар боби ҷудогонаи «Қобуснома» («Насихатнома») ишораи ҷолибе дорад:

«Пушту рӯи сухан нигоҳ бояд дошт ва ҳар чӣ гӯӣ, ба некутарин вачҳе бояд гуфт, то ҳам сухангӯӣ бошӣ ва ҳам сухандон.»

Зимнан бояд таъкид намуд, ки наққоли ё худ воизӣ дар шумори хунарҳои намоишӣ буда, аз хунарҳои қадимӣ ва писандидаи мардуми мост. Ин хунар аз замонҳои хеле қадим чун намои парвариши рӯҳи мардум хидмат кардааст. Мардум соатҳои фароғатии худро дар майдону корвонсаройҳо ба шунидани наққҳои ҳамосӣ ва таъриҳӣ мегузаронидаанд. Махсусан, баъди пайдоиши бозорҳо ин хунар равнақ пайдо мекунад. Тазкираҳо аз хунари сухангӯии Саъдӣ ва маҷлиси самоъу ваъзгӯӣҳои Мавлонои Балх низ ёдовар мешаванд.

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ равнақи ин ҳунарро дар замони худ таъкид карда, аз ҷумла, нигоштааст, ки мардум ҳамеша «дар орзуи ваъзи Мавлоно Ҳусайн Воиз» будаанд. Восифӣ низ шарафи шогирдии ин марди фозил ва сухандону сухангӯро доштааст. Дар замони мо Маҳмуд Воҳидов аз бехтарин сухангӯён шинохта шуда, ҳунари асили сухани вай калби мардумони гуногунзабонро тасхир намудааст.

Мо бо ин ишораҳо нутқи сахнавӣ ва хониши муассирро як донистанӣ нестем. Вале бояд таъкид кард, ки дар вақти таълими хониши муассир аз таҷрибаи ҳунармандоне, ки дар ин равиш комёб шудаанд, метавон истифода кард.

Аз қадимулайём арзиш ва лутфи сухани соддаву мўъҷазу фаҳмо ба таъсирнокӣ, оҳанги гуфтор ва ифоданокии баён алоқаманд буд ва дар ин замина қимати он муайян мегашт. Хониши муассир ҷузъи муҳими хониши адабист ва дар ташаккули нутқи хаттӣ ва даҳонии хонандагон таълими хониши бошуурона, муассир ва бурою ифоданок аз самтҳои муҳим ва арзишманди дарси адабиёт маҳсуб меёбад. Муаллим барои он ки мазмуну мухтавои асари бадеиро ба хонанда фаҳмонад, кӯшиш менамояд, ки онро бурро, таъсирбахш, пурмаъно, фасеҳ, эҳсоснок хонад. Баҳри ин ҳадафи ормонӣ аксар афрод талош меварзанд, вале «қабули хотиру лутфи сухан» ба ҳама муяссар намегардад.

Дар тадқиқоти олимони педагогика ва суханшиносӣ дар хониши ифоданок малакаҳои бехато ва буро хондан, гӯш кардан, риояи қонуниятҳои хониш ва мизону низоми вазни шеър, дарки мазмун, нозуқиҳои маъниофарӣ, кайфияту лаззати эстетикӣ осори адабӣ ва монанди инҳо таъкид гардидааст.

Дар хониши ифоданоки порчаҳои манзум калидвожаҳо, яъне калимаву ибораҳои душворфаҳм ва пӯшида шарҳ дода шуда, тарзи талаффуз ва идроки маъниҳо фаҳмонида мешавад. Бешубҳа, бедор намудани завқу таъби хонандагон ба хониши муассир ва ба онҳо ташаккул додани малака ва

маҳорати суханварӣ, буррову мантиқӣ, беҳато ва таъсирбахш хондани матни асари бадеӣ ба маҳорати касбӣ ва донишу истеъдод ва хунари ровигӣ амалоқамандӣ дорад. Муаллимоне, ки малакаи хуби хондани матн доранд, ҳадафи хониш ва шарҳи мазмуни онро дуруст баён мекунад, миёни хонандагон нуфузи хос пайдо менамоянд.

Пеш аз таҳлили асар онро бояд хомӯшона ва бо овоз беҳато хонд ва бо риояи талаботи нутқ бо мусиқӣ ва мантиқ бояд созиш дод, матнро бенуксон тавассути риояи малакаву воситаҳои нутқ, хушоҳангии баён, зада ва таққуфи мантиқӣ, меъёрҳои талаффуз, нафаскашӣ, диксия ва овоз муассир баён намуд. Бо ин усул асари бадеӣ савияи таъсири худро ҳифз мекунад. Мо борҳо итминон пайдо намудаем, ки танҳо ба василаи хондани муассир иштиёқи хонандагон ба ин ё он адиб афзудааст. Бо ҳамин усули хониш маҳбубияти баъзе намунаҳои адабиёти гузаштаре метавон барои хонанда афзоиш дод.

Беш аз ин таҷриба собит мекунад, ки таъсири хониши зинда нисбат ба ҳарфи чопӣ ба хонанда зиёдтар аст. Агар хонанда ва ё ровӣ мавзӯё ва ғояро ба шунаванда расонда тавонад, чунин тобиши ҳиссӣ ва қабули сомеъ аз он ки бо чашм хонед, зиёдтар аст. Калима ба воситаи овоз чон гирифта, ғунҷоиши маънавиаш бештаре гиротар мешавад. Аз ин ҷост, ки нутқи сахнавӣ ё худ хониши бошууру шавқовари насру назм шунавандаро ба хурӯш меоварад ва бештар андешапарвару тавачҷухангез аст.

Вақте ки дар бораи таъсири ғоявӣ ва рӯҳонии (ҳиссии) хониши муассир сухан мегӯем, пеш аз ҳама, самарои хуби ахлоқии дарси адабиётро бояд дар назар овард. Ба назари мо, ҳеҷ чиз, ҳеҷ воситаи дигаре монанди хониши муассири бадеӣ таъсиргузор ва хаёлангез наменамаяд. Хониши муассири бадеӣ синфро идора карда, ба низом меоварад. Ба ҳарфи пуртаъсири як нафар хонанда, гоҳо бе таъкиду даҳолати омӯзгор низ, аҳли синф мутеъона гӯшу хуш медиханд. Мо

бисёр мушохида кардаем, ки хонандагон ҳангоми шарҳу тафсири муаллим ин оромиро мешикананд ва ҳамин ки муаллим ба хондани пораи матн шурӯъ намуд, фазои синф ранги дигар мегирад.

Имрӯз вақте ки воситаҳои зиёди техникӣ дар ихтиёри наврасон аст, омилҳои ҳафт, ки шавқу рағбати онҳоро аз хониши бадеии муассир дур мекунад. Чӣ бояд кард, ки чунин тарзи таҳсил ва таълими маърифати маънавий чойгоҳи рафъашро аз даст надихад? Калиди ин муаммо дар дасти муаллим буду мемонад. Агар сатҳу савияи дарсҳои хониши бадеии муассир боло бурда нашавад, агар ин дарсҳо аз он чи ки хонандагон дар видеою DVD-ҳо мебинанду мешунаванд, пуртаъсиртар ва асаркунанда набошанд, дигар наврасон бо ин гуна дарс қатъӣ иртибот мекунад. Махсусан, дар ҳоле ки олами муосир шаклҳои нав ба нави ифодаи каломии муассирро ба миён мегузорад. Театр, телевизион, радио ва даҳҳо воситаи дигар ҳоло дар ин замина хидматгузор ҳастанд. Мо сабти овози бехтарин хонандаи шеър, хунарманди шаҳир Маҳмуд Воҳидовро борҳо шунидаем. Сабки иншоғарии баъзе аз шоиру нависандагонамон низ диққатангез аст ва миёни шунаванда маҳбубият дорад. Ҳунари шодравон Ато Муҳаммадҷонов, Ҳабибулло Абдураззоқов, Абдуқодир Маниёзов, Ортиқи Қодир, Муҳаммадҷони Шодӣ ва дигаронро низ дар хондани пораҳои назму наср бебадал аст. Дар ганҷинаи садою симои ҷумҳурии сабтҳои, ки намунаи хуби хониши бадеии муассир ҳастанд, ҳифз карда мешаванд.

Ҳунарманди фақид Маҳмуд Воҳидов аввалин касе буд, ки нимаи солҳои ҳафтод театри як актёрро таъсис дод. Вай бори аввал дар таърихи ҳунари мо дар сахна рӯ ба рӯ бо тамошобин шеър хонда, соатҳо мардумро гирифтормедошт. Ба ифодаи санъатшинос Низом Нурҷонов, вай эҷодгари «театри андешаву гуфтор, театри манзум» буд. Хониши бадеӣ, пеш аз ҳама, ташаккули маҳорати адабиётфаҳмӣ ва хунаршиносиро тақозо мекунад. Маҳмуро истиснод ва

меҳнати босубот ба қуллаи ин ҳунар расонд. Вай дар хондани шеър хусусиятҳои шаклӣ ва маънавии онро ба эътибор гирифта, хониши муаллиф (шоир ё нависанда) ва актёрро ба ҳам пайванд дод. Бинобар ин, дар хониши ӯ мо танҳо нақли мазмунро ҳис намекунем, балки вай дар ин ҳол офаранда аст ва бо забони ҳунар сухан меғӯяд. Касе, ки монодрамаи «Ватан ва фарзандон»-ро тамошо кардааст, нағз дар ёд дорад, ки бо хондани шеъри «Бародарам»-и устод С.Айнӣ Маҳмуд Воҳидов ҳам нақши соҳиби шеър ва ҳам Муҳиддинхочаи шахидро офаридааст. Маҳмуд хангоми хондани шеър мусибатеро, ки ба сари қаҳрамони лирикӣ омадааст, амиқ дарк менамояд. Бинобар ин ҳам, оҳанги хониши ӯ дар хотимаи шеър шукӯҳи хос пайдо карда, рӯҳи фидокориву қаҳрамониро боло мебарад. Маҳмуд Воҳидов аз шеъри Ҳофизӣ лисонулғайб низ гузинаи бебаҳое омода карда буд. Ӯ дар ин спектакли манзум ба мисли Ҳофиз аз тангии Аллоҳу Акбар бо мардум сухбат ороост. Ба воситаи шеъри шоир ба мардум аз зиндагӣ, саъодати ошиқ будан, шинохти хилқати ашё ва зистану намурдан сухан меғуфт. Ӯ зарби ботинии шеъри Ҳофизро дарёфта, ба ин васила маънии онро ба шунаванда мерасонд. Вай зарби ҳарфу ҳичоро аз шеъри Ҳофиз иқтибос карда, ба василаи ҳунар андешаву орои ин шоири бузургро ба мо расонд. Мо ба воситаи хониши ӯ шеъри Ҳофизро беҳтару хубтар дарк мекардем.

Ё раб, ин навдавлатонро бар хари худшон нишон,
К-ин танаъум аз ғуломи турку астар мекунамд.

Ин тарзи таъсири сухан ба наврасон натиҷаҳои судманд дорад. Шавку рағбати онҳо ба каломӣ фасеҳ зиёд мешавад. Ҳузури мактаббачагон дар театр омили таъсирбахши ин равиши омӯзиш аст. Мутаассифона, бад аст, ки омӯзгорони забону адабиёти мо ба воситаи хониши воқеан ҳам муассир шавқи хонандагонро рӯзафзун боло намебаранд. Махсусан, солҳои охир ин омили парвариши

завқи зебошинохтӣ қариб аз ёд рафтааст. Дар макотиби олий низ барои тарбияи муаллимони оянда дар ин замина коре анҷом намегирад. Аз ин ҷиҳат аксари муаллимон одитарин усулҳои хониши бадеии муассирро намедонанд. Кучо расад ба он ки хонандагон аз чунин омӯзгорон чизе биомӯзанд? Агар муаллим бо овози равшан шеър ва ё пораи насрро пурмаънову таъсирбахш хонда тавонад, шогирдон аз ӯ ибрат мегиранд. Ибрати нек раҳнамои ягона ва беминнати онҳо хоҳад буд.

Вақте расидааст, ки (фардо дер мешавад!) мо барои муаллимон дар ин замина курсҳои хоси омӯзиши таъсис дода, бунёди усулии омӯзиши хониши бадеии муассирро таъсис диҳем. Ин тарзи омӯзиш бояд низоми хос дошта бошад. Бояд кореро анҷом дод, ки дар омӯзиш ва корбурди адабиёт натиҷаи дилхоҳ дода, омили забондонӣ ва суҳангӯии мактабиён гардад.

Акнун бояд ба суоле посух гӯем, ки интизораширо муаллимони азиз доранд. Хониши муассир. Яъне, чӣ?

Хониши муассир ҳамон аст, ки ба қадри кофӣ мавзӯё ва гоӣ матн ифода карда шавад. Хониши бадеии муассир бояд мутобиқи сабк ва махсусиятҳои жанрии асари бадеӣ бошад. Чунин тарзи хониш ба воситаи овоз, оҳанги наҳвӣ, лирикӣ, ҳамосӣ, оҳанг ва вазни шеър ё насрро ифода мекунад. Ин тарзи хониш бояд босаводона бошад ва мутобиқи талаботи хунарӣ ва саҳеҳи савтиёти забони форсии тоҷикӣ анҷом гирад. Масалан, қироати шеъри «Одамият»-и Саъдии Шерозӣ бо тақлид ба намунаи хониши ровии шинохта Ортиқи Қодир тимсоли барҷаста ин гуфтаҳост:

Тани одамӣ шариф аст ба чони одамият,
На ҳамин либоси зебост нишони одамият.
Агар одамӣ ба чашм асту даҳону гӯшу бинӣ,
Чӣ миёни накши девору миёни одамият.
Хуру хобу хашму шаҳват шағаб асту чаҳлу зулмат,
Ҳаявон хабар надорад зи чаҳони одамият.

Магар одамӣ набудӣ, ки асири дев мондӣ,
Ки фаришта раҳ надорад ба макони одамият.
Таярони мурғ дидӣ ту зи пойбанди шахват,
Ба дар ой, то бубинӣ таярони одамият.
Агар ин дарандаҳӯйи зи табиатат бимирад,
Ҳама умр зинда монӣ ба макони одамият...

Хониши муассир дар робита ба муназзамии наво, садо ва асбобҳои мусиқӣ низ таъсиргузор ва начиб аст. Масалан, лаҳзае бо навои дутор ва чанг ба хониши мисраъҳои зерин оромона гӯш диҳед:

Офтоб аст он парирӯ, ё малоик ё башар?
Қомат аст он, ё қиёмат, ё алиф, ё найшакар?
Гулгун аст он, ё тани нозукниҳод аст, ё ҳариф?
Оҳан аст он, ё дили номехрубон аст, ё аҷаб?
Боғи фирдавс аст, гулбаргат, надонам ё баҳор?
Чони ширин аст, хуршедат нағӯям, ё камар?
Гӯш гир, эй ёр, ё чон дар миён овар, ки ишк,
Тирборон аст, ё тасвир бояд, ё ғазал.

Мушоҳидаҳо собит месозанд, ки нутқи буррову фасех надоштан камбудии асосии мактаббачагон аст. Дар ин замина баъзе норасоӣҳо дар синфҳои поёни ислоҳ карда мешаванд, ба шарте ки муаллими ин синфҳо низ дар ин замина саъю кӯшиш кунад.

Аз сабақи таҷрибаи мактаб ва фаъолияти касбӣ аён мегардад, ки беҳтарин омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ ба хонандагон гузоштани задаи мантиқӣ, ист, хондан ва ё ёд кардани шеър, иҷрои нақшоҳо дар пораҳои шеърию насриро ёд медиҳанд. Ин ҳама заминасози хониши бадеии муассир дар мактаб аст. Агар ин тарзи кор дар синфҳои поёни беҳ шавад, мо метавонем, ки дар синфҳои болоӣ (5-7) дар ин самт ба амалҳои мураккабтаре даст занем. Мутаассифона, ҳоло хонандагон ба синфи 5 дар ҳоле меоянд, ки хониши

бадеи муассирро як сў гузорем, талабот ва меъёрҳои одитарини хониши муассиро риоят намекунамд.

Дарси хониши муассир бояд дарси хоси синфҳои 5-7 бошад. Дар ин дарс муаллим ба тарзи хониши хонандагон, талаффуз, оҳанг ва сукути онҳо назорат мекунад. Камбудихо дар талаффузи калимаҳо ислоҳ карда мешаванд.

Тафовутҳои, ки ҳангоми талаффузи калимаҳо ба назар мерасанд, шарҳ дода мешаванд. Ин гуна тафовутҳо дар қиёс бо лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ хеле зиёданд ва агар муаллим ин масъаларо сарфи назар кунад, хониши бадеӣ арзишманд намешавад. Махсусан, ки дар ин замина миёни ғӯйиши минтақаҳои Тоҷикистон тафовути ҷиддие ба назар мерасад.

Қор аз болои савтиёти забони тоҷикӣ душворҳои хос дорад. Бар асари ивазшавии хат ва тағйири имло савтиёти баъзе калимаҳо зиён дидааст. Бинобар ин, дар ин маврид истифода аз луғатҳои тафсири ба мақсад мувофиқ аст.

Ҳамаи ҷавобҳо, иқтибос аз шеър ё пораи насри бояд аз рӯи савтиёт саҳеҳ бошанд. Дар ин маврид муаллим метавонад бигӯяд: Саросема нашав, баланд, бурро ва фасеҳ талаффуз кун. Қанӣ, бори дигар такрор кун, чунон талаффуз намо, ки ҳама туро шунаванд ва фаҳманд.

Ҳар он чизро, ки метавон аз ёд гуфт, бояд хонандагон (албатта, муаллим низ) бе китоб ғӯянд, зеро нутқи даҳонӣ табиӣ, зинда, фасеҳ аст, бинобар ин, муассир низ мебошад. Хонанда иқтибос оварда, онро бекитоб такрор мекунад. Барои буррову фасеҳ шудани гуфтор ва оҳанги зиндаи баён истифода аз ҷистон ва зарбулмасалу мақолҳо судманд мебошад.

Гуфтори ҳуди муаллим, тарзи суханрониаш, алфози буррову фасеҳ, тарзи қироати шеър, нақли ӯ барои хонандагон мисоли ибратбахш мебошад. Бинобар ин ҳам, омӯзгор бояд буррову таъсирбахш возеҳу зинда, эҳсосолуд, на бо асабоният ва истифода аз ҳаракатҳои берабт сухан ғӯяд. Ҳамин ки имконият фаро расид, ӯ бояд аз ёд шеър

хонад, ба хонандагон барои аз ёд кардан шеър ё пораи насри супурда, худашро набояд аз ин масъулият озод кунад.

Агар муаллим шеър ё пораи насрии дарси навро аз ёд хонда, баъд ба тахлили он шурӯъ намояд, ин ба бачаҳо таъсири бисёр ҳам муфид мегузорад. Агар муаллим худаш ибрат нишон диҳад, он вақт хонандагон шарм медоранд, ки шеърро аз ёд накунад. Тасаввур кунед, муаллим ворида синф шуд. Баъди санчидани синф ва суҳбати раҳнамо ашъори Рӯдакиро бо камоли ҳунар, бо овози равшан, бо риояи низоми иншоди шеър бо эҳсос, буррову таъсирбахш хонд. Вақте ў бар мисраи «Ҳар бод, ки аз сӯи Бухоро ба ман ояд» таъкид гузошта, ҳамаи шеърро аз ёд мехонад, синфро чӣ ҳоле фаро мегирад? Хонандагон зери таъсири чӣ таассуроте қарор хоҳанд гирифт? Бигзор, тайёри ва гузаронидани ин дарс душвор бошад, вале барои шавқи хонандагонро афзудан онро ба савияи баланд бояд гузаронд.

Намунаи дигари ин матолиб ҳангоми қироати қитъа аз сароғози «Гулистон»- и Саъдии Шерозӣ ин талабот пурра равшан мегардад:

Гили хушбӯй дар ҳаммом рӯзе
Расид аз дасти маҳбубе ба дастам.
Бад-ў гуфтам, ки мушкӣ ё абири,
Ки аз бӯи диловези ту мастам.
Бигуфто: Ман гили ночиз будам,
Муддате бо гул нишастам.
Камоли ҳамнишин бар ман асар қард,
В-агарна ман ҳамон хокам, ки ҳастам.

Ҳамин тариқ, аввалан ба талаффузи бурро, фасех, зинда ва ба содагии нутқ ҳамарӯза эътибор бояд дод, сониян низоми дарсҳоеро, ки ба хониши бадеии муассири шеър, наср, суҳангӯии дастҷамъии синф ва нақли насри бадеӣ бахшида шудаанд, зери назар дошт.

Хониши бадеии муассири муаллим одатан пеш аз таҳлил шурӯъ шуда, барои дарки мундариҷаи асар гиреҳкушост.

Хониши бадеии муассири хонанда чараёни тахлилиро фаро гирифта, тахлилро чамъбаст менамояд, фаҳмиш ва шарҳи асари бадеиро амалӣ месозад. Барои чӣ шеърӣ «Ҳар бод, ки аз сӯи Бухоро ба ман ояд»-и Рӯдакиро бояд бо тантана оҳиста ва бо овози хушоҳанг хонд? Барои он ки шеърӣ лирикӣ ва ғояи он зиндагисоз буда, нусхае аз зиндагии ормонист. Агар синф оҳанги шеърро дарёбад, бигзоред, хонандагон бо нармӣ мисраъҳои дигарро якҷоя хонанд.

Барои он ки хонандагон хондани муассирро ёд гиранд, нафақат тарзи истифодаи овозро ёд додан лозим аст, балки онҳоро ташвиқ бояд намуд, ки дар вақти хондан ба мазмуни он низ диққат диҳанд.

Хонандагон аз ин машқи хондан бояд фаҳманд, ки хониши муассир тобеъ сохтани овози худ ба ғоя ва мавзӯи асар мебошад. Масалан, поре аз достони Мирзо Турсунзода «Чароғи абадӣ» дар синф хонда ва баррасӣ мешавад. Хонандагон пас аз хондани қисматҳои «Интизорӣ» ва «Мулоқоти якум» аз нияти шоир огоҳ мешаванд. Яъне зоҳиран чунин менамояд, ки шоир фақат дидори устод Айниро интизор аст. Вале маълум мешавад, ки ин нияти шоир рамзӣ буда, ғояи дoston таҳаввулоти маънавии ҷомеаи онрӯзаи тоҷиконро нишон медиҳад. Хонандагон асарро хонда, матнро таҳлил карда ва ба саволҳо ҷавоб дода, аз моҳияти фикри бадеии нависанда комилан огоҳ мешаванд. Он вақт муаллим ба хондан гузашта мепурсад, ки мақсад аз ин хондан чист. Бачаҳо ҷавоб хоҳанд дод: -Мо бояд мундариҷаи пораҳои дostonро ифода карда, маънӣ ва кайфияти шоирро фаро гирем.

Дар пораҳои зикршудаи достони Мирзо Турсунзода муносибати шоирро ба воқеият бояд ошкор сохт: ифтихор аз Ватан ва пешрафти он:

Писарро пешкаш кардам Ватанро,
Диёри дилписанди хештанро.
Замини сабзранги тоҷиконро,
Садои рӯдҳои зарфишонро.

Бо роҳи таҳлили ҳамаи пораҳои зикршуда, хондани муаллим ва ниҳоят, хонандагон моҳияти ғоявию ҳиссии асар ошкор карда мешавад. Бояд гуфт, ки на ҳар хонанда метавонад, ки тобиши маънавии калимаву мисраву байтҳои асарро дарёбад ва онро ба воситаи овозаш ифода кунад. Барои ин машқ қардан лозим аст. Дар ҳолатҳое, ки хонанда барои дарёфти тобиши маънавии асар душворӣ мекашад, муаллим бояд ба ӯ ёрӣ расонад, хатойи ӯро ислоҳ ва худаш ӯро ба усули дурусти хондан раҳнамоӣ кунад. Ва ин се байтро муаллим бо ёрии хонандагон меҳонад. Дар вақти хондан тобиши маънӣ бояд дар ифодаҳои овозӣ инъикос ёбад; яъне эҳсоси ифтихор ва қаноатмандӣ бояд дар оҳанги хондани хонандагон эҳсос шавад:

Садое, ки ба ҳар як тифл хос аст,
Ба модар 3-аввалин соат шинос аст.
Чӣ сон нашносад овози дилашро,
Давоми умр, парвози дилашро.
Ба модар нури чашмон аст фарзанд,
Давонда реша дар чон аст фарзанд.

Хонанда дар вақти хондан бояд эҳсос кунад, ки ба чуз мазмуни зоҳирӣ дар хилоли сатрҳои шеър эҳсос ва андешаи шоир-қаҳрамони шеър нухуфтааст. Ин эҳсосу андешаро ба воситаи хониши муассир метавон ифода намуд. Ин сатрҳо ифодагари ҳақони маънавии касест, ки зиндагиро, фарзандро, ватанро дӯст медорад ва дар андешаи имрӯзу фардои вай аст.

Вақте ки мо дар бораи хониши муассири бадеӣ сухан меронем, ҳамчунин, бояд дар бораи имконият ва воситаҳои овозӣ низ ҳарф зад. Санъати сухан гуфтан ё худ хониши бадеӣ ҳарфи чопиро овоз додан, зинда қардан ва ба он чомаи маънӣ ва ҳис пӯшонидан аст. Мо аллақай ишора қардем, ки вазифаи аввалини муаллим талқини дарунмоӣ асар, мавзӯӣ, ашъи тасвир ва муҳимтар аз ин, ошкор сохтани муносибати муаллиф ба мабдаи тасвир мебошад. Ин мабдаъ метавонад ҳисмӣ бошад ва ё зеҳнӣ бошад. Ба ҳар ҳол, ба воситаи ин гуна усули тасвир мо муносибати адибро ба ғзаб, ҳайрат, тамасхур, оромиш, шодӣ, ғам, масҳара, вачд ва ғайра дарк мекунем. Ба ҳар ҳол ба

чуз ин муаллим бояд ба он эътибор диҳад, ки хонанда диққаташро аз алфоз, маънии он, ҷумла ва таркиби нахвии он, сатр ва тақтеи овозии он дур насозад.

Муаллим бо такмили хониши бадеӣ тадриҷан таваҷҷуҳи хонандагонро ба таркиби овозии калима, сохти нахвӣ ҷумла, сархат ҷалб намуда, ба онҳо талаффузи буррою фасеҳ, овози равшану хушоҳанг, сомеаи дақиқ ва шунаворо меомӯзад. Ба чуз дарсҳои таҳлили ҳаматарафаи бадеӣ, ақаллан, соли панҷ-шаш соат барои омӯзиши тарзи талаффуз бояд ҷудо кард. Дар ин дарсҳо муаллим дар баробари хондан ё хонандани матн бояд ба тарзи талаффузи хонандагоне, ки нутқашон заиф аст, лакнатдоранд, талаффузашон фасеҳ нест, дар талаффузи бурроӣ садоноку ҳамсадоҳо душворӣ мекашанд, ёрӣ расонад. Дар ин замина аз имконияти адабиёти шифоҳӣ (дар мисоли тезгӯякҳо ва ғайра), адабиёти китобӣ (санъатҳои бадеие, ки ба рушди гуфтор мусоидат менамоянд) бояд босамар истифода бурд.

Муаллими эҷодкор ва тавоно дар дарсҳои хониши муассири бадеӣ на фақат шавқу рағбати хонандагонро ба асари бадеӣ зиёд мекунад, балки таваҷҷуҳи онҳоро ба забон, савтиёти он, сарфу наҳв низ меафзояд. Самараи чунин кор дар дарсҳои забон назаррас хоҳад шуд.

Дар ин зимн эътибор додан ба ҳарфи мушаддад яке аз омилҳои дастбӣ дар хониши равону фасеҳ аст. Мутаассифона, дар имлои имрӯзаи мо доир ба қоидаи навишти ин ҳарф қоидаи собит ба назар намерасад. Ҳар кас ҳар хел менависад. Вале риояти ҳарфи мушаддад суннати ҳазорсолаи забони мо ва яке аз рукнҳои вазни арӯз аст. Агар мо байтҳои поёнро мувофиқи қоидаи маъмул нахонему нанависем, ҳам дар вазн нуқс пайдо мешавад, ҳам тарзи хонданамон ба гӯш равону фасеҳ намерасад.

Пир гуфто, ки чӣ ғиззат з-ин беҳ,

Ки наям бар дари ту болиннеҳ

(Абдурахмони Ҷомӣ).

Мекунад пур фазои ҷон зи ҷатр,

Гули саҷҷодаат ба вақти намоз.

(Насруллох).

Таълими арӯз ва баъзе қоидаҳои он дар синфи 5 имконотеро фароҳам меорад, ки хонандагон баъзе нозуқиҳои хониши бадеӣ, аз ҷумла, равону фасеҳ хонданро ёд гиранд ва сабақҳои дар чунин машғулиятҳо гирифта савияи хониши онҳоро дар синфи 6 боло бурда, ба қадри кофӣ муассир ва ҷолиб месозад. Дар ин ҳол ба муаллим лозим меояд, ки хангоми хондан ба хонанда на фақат дидан (он чизеро, ки шоир ё нависанда тасвир мекунад), балки садои ҳарфу ҳичоро, ки низ дар тақвияти маънӣ ва тасвир аст, шунида тавонад. Махсусан, дар ҳоле, ки вазро набояд дид (балки дида намешавад), балки бояд шунид. Ҳангоми хондани шеър риояи вазн аксаран задаи мантиқиро соқит месозад. Истифода аз ин мавқеияти вазн набояд ба хондани равону фасеҳ халал оварад.

Ҳамин тариқ, дарк ва талаффуз намуди асосии машқ хангоми хониши бадеии муассир аст. Дар ин ҳол талаффузи равону фасеҳи калима ҳамчун воситаи ҳамоханг ва шеваи ифодаи унсури нутқ барои иҷрои вазифаи савтиёти бадеӣ бояд ҳадафи аслии хониши бадеии муассир бошад. Дар ин замина шеъри гузаштаи мо, ба хусус, ашъори Ҳофиз, Мавлавӣ, Ҳилолӣ ва дигарон мисоли фаровон медиҳад.

Мо дар боло ишора кардем, ки ба хотири риояи вазн гоҳо хангоми хониши бадеӣ гузоштани задаи мантиқӣ истисно мешавад. Вале бояд дар назар дошт, ки задаи мантиқӣ яке аз воситаҳои асосии дастбӣ ба хониши равону фасеҳ буду хоҳад монд.

Дар синфи 5 ин малакаро ба воситаи рубоии зерини Рӯдакӣ ба хонанда ёд додан осон аст:

Гар бар сари нафси худ амири, мардӣ!
Бар кӯру кар ар нукта нагирӣ, мардӣ!
Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодае бигирӣ, мардӣ.

Муаллим ин рубоиро дар тахтаи синф менависад. Баъд онро бо ёрии хонандагон хонда, чунин суҳбатеро шарҳ медиҳад ва яке паси дигар саволҳо мегузорад:

-Мардӣ чист? Чӣ гуна одамро Рӯдакӣ мард шинохтааст?
Мард чӣ гуна сифатҳои инсонӣ доштааст?

Ҳар кадоме аз ин чумлаҳои саволи бо роҳи таъкид бар калимаи муҳим бояд ба савол ҷавоби мувофиқро илқо кунанд. Ин гуна машқро дар мисолҳои ҳаммонанд барои синфҳои дигар низ ташкил карда, ба он муваффақ шудан лозим аст, ки хонанда таъкиди мантикиро шунавад, талаффузи кунад ва дарк намояд.

Дар ин равиш ҳангоми таълими ғазали «Сад чон фидои дӯст»-и Ҳилолӣ метавон ба ин тартиб таъкиди мантиқӣ кард:

*Бархез, то ниҳем сари худ ба пой дӯст,
Чонро фидо кунем, ки сад чон фидои дӯст.
Дар дӯстӣ мулоҳизаи маргу зист нест,
Душман беҳ аз касе, ки намирад барои дӯст.
Ҳошо, ки ғайри дӯст кунад ҷо ба чаши ман,
Дидан наметавон дигарро ба ҷои дӯст.
Аз дӯст ҳар ҷафо, ки расад ҷои миннат аст,
Зеро ки нест ҳеч ҷафо чун вафои дӯст.
Бо дӯст ошно шуда бегонаам зи халқ,
То ошноӣ ман набувад ошноӣ дӯст.
Дар ҳалқаи сағони дараи меравам, ки боз
Аҳбоб сар зананд ба гирди сарои дӯст,
Дастӣ дуо кӯшиод Ҳилолӣ ба ҳазратат.
Яъне ба даст нест маро ҷуз дуои дӯст.*

Дар мисраи аввал муроди шоир яқин аст, бинобар ин ҳам таъкид бар калимаи «бархез» меафтад. Баъд ифодаю таркибҳои дигар, аз қабилҳои сари худ, пой дӯст, дӯстӣ, маргу зист, душман, намирад ва ғайра ҳадафи маънавии шоирро таъсирбахш ифода кардаанд.

Дар ин шеър (ғазал) барои шоир пеш аз ҳама чӣ муҳим аст? Вобаста ба ҷавоб мавқеи таъкиди мантиқӣ қомилан равшан мешавад.

Дар вақти хондани шеър таваққуфи овозӣ мавқеи муҳим дорад. Ба хонандагон малакаи таваққуфи овозиро омӯхта, мо ба онҳо эҳсоси дарёфти ҳаҷми сатр, фосилаи тақтеъ, аз ҳама муҳим ҳисси вазншиносиро ёд медиҳем, ки ин яке аз вазифаҳои муҳими хониши бадеӣ, муассир ва равону фасеҳ аст. Шеърро аз

ёд хонда зехни хонанда ба меъёри ҳичоҳо, оҳанги он, фосилаи тақтеъҳо одат мекунад, ба суханаш меъёри вазнро қоилад мешавад. Ҳангоми хондани шеър таваққуф на фақат дар байни мисраъҳо лозим аст, балки рукнҳои арӯзӣ ва тақтеъҳо низ ба худ таваққуфи мантиқӣ доранд. Дар вақти таълими арӯз ин ҳодисаро ба хонандагон ба воситаи мисолҳо нишон додан арзишмандтар аст. Зеро омӯзиши рукнҳои арӯзӣ худ ифшоғари таъкиди мантиқӣ ҳастанд.

Дар синфҳои боло, ба хусус, синфҳои 6-7 мо хондани шеърро бо наср тавъам идома медиҳем. Маълум аст, ки хониши равону фасеҳи наср душвориҳо дорад. Мо бояд пораҳои насрӣ, ҷумлаи мураккабро хонда онро равон, бо дарёфти мавқеъҳои таъкиди мантиқӣ хонем ва маънии хостаи нависандаро ифода намоем.

Мо ба душвории хониши бадеии наср ишора кардем. Барои он ки вазни шеър, таркиби наҳвии он хонданашро нисбатан осон менамояд. Ба хусус, тақтеъ, рукнҳои арӯзӣ дар шеър дарёфти мавқеи таъкиди мантиқиро осон мекунад. Наср бошад, вазни хоси ҳудашро дорад. Онро шинохтан ва ёфтани душвориҳои хос дорад. Махсусан, оҳанги насрро ёфтани ва онро равон, фасеҳ ва возеҳ баён кардан мушкилиҳо дорад. Барои ҳамин ҳам дар ҷараёни хониши бадеӣ аввал аз шеър сар карда, тадриҷан ба наср гузаштан судмандтар аст. Барои хонандае, ки дар хондани шеър таҷриба дорад, хондани наср то ҷое осон хоҳад шуд.

Бисёре аз мутахассисон дар вақти хондани наср аломатҳои китобатиро асоси нишон додаанд Вале фақат аз рӯи нуқтаву вергул ва дигар аломатҳо дар ин кор муваффақ шудан душвор аст. Ҳангоми хондани наср вобаста ба маънии асар мавқеияти таваққуфро бояд шинохт, балки ҳис кард. Гоҳо мешавад, ки вергул ё аломати дигар ба таваққуф асос намениҳад. Агар муаллим намунаи як пора шеъри ба истилоҳ сафедро бо пораи наср қиёсан тавзеҳ диҳад, дар ибтидо гиреҳкушоии мушкилоти хониши бадеии наср мешавад. Аввал пораеро аз шеъри Гулназар меоварем.

*Ман сафедии сабоҳатро иваз ҳаргиз нахоҳам кард,
Бо сад қитъаи сӯзони Африқо,
Тоҷикистон!
Аз сабоҳе, к-аз замири як сухан рӯ мекушояд,
Рӯ манех,
Шўълаеро, к-аз дили як вожа мехезад,
Кам мапеч,
Ман ба қадри ваҳми як тифли мусофир
Аз шаби торики тақдири ту метарсам.*

Акнун пораи қиёс аз ҳикояти «Адолати шер», ки Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоеъ» овардааст:

Ман,
Низ ҳарос кашида,
Боз,
Сар дар чома печидам
Ва дил,
Бар ҳалок ниҳодам.

Мо як чумлаи Донишро ба тарзи графикӣ сабт кардем. Табиист, ки дар қиёс бо шеъри сафеди боло хондани матни сонӣ мушқил аст. Агар пораи насрӣ аз чумлаҳои сода иборат бошад, ёфтани таъкиди мантиқӣ ва таваққуф қардан дар ҷои лозима осонтар аст, ҳоса дар ҳоле ки ин чумлаҳо бо аломатҳои китобӣ аз ҳам ҷудо карда мешаванд.

Вақте ки мо бо насри Айнӣ ва ё намунаҳои насри ахлоқии гузашта сари қор мегирем, душвории қор равшан ба назар мерасад. Зеро мо аллақай бо чумлаҳои мураккаб ва чандқабата сари қор мегирем.

Бояд гуфт, ки хониши бадеии муассир қори сода нест, бинобар ин ҳам барои дар ин самт муваффақ шудан дар ин замина барои он дарсҳои махсусро ихтисос додан ба мақсад мувофиқ аст. Ин равишро муаллим дар дарсҳои забон низ метавонад такмил бахшад.

Зинаи сонии хониши бадеии муассир, ки муаллим бояд ҷиддан онро паси сар кунад, ин дарки пора, сархат ва

алоқаманд бо ин зинаҳои гузариш ба хониши ором, оҳиста ва нисбатан босуръат (тез), яъне аз овози баланд сар карда, то овози нарм. Дар ҳамин зинаи хониш мо аз тобишҳои аз ғазаб ба андӯх, аз шодӣ ба ғам, тамасхуру истехзо ва ғайра низ истифода мекунем.

Ин вазифа дар синфи 5 низ иҷро карда мешавад, вале чандон дақиқ ва андешидашуда не. Масалан, шеърӣ Эраҷ Мирзо «Қадри модар» аз аввал то охир ба як оҳанг хонда мешавад:

Писар, рав қадри модар дон, ки доим,
Кашад ранҷи писар бечора модар.
Бирав, беш аз падар хоҳаш, ки хоҳад,
Ту ро беш аз падар бечора модар.

Вале дар синфи 6 пораи достони Муъмин Қаноат «Мавҷҳои Днепр» (дар мисоли «Мавҷи бародарӣ») бо дигар тарз хонда мешавад. Оғози ин пораро бо овози нарм ба оҳанги ёддошт бояд хонд:

Ба дида нақши рӯи ту,
Ба гӯш гуфтугӯи ту.
Ҳанӯз аз димоғи ман
Нарафтааст бӯи ту

Вале баъд андӯҳи дили шоирро бояд бо овоз ифода кард, яъне танини овоз дигар мешавад. Оҳанги хониш бояд гиреҳи ҳолат ва ормони шоири бародарашро дар корзорони ҷанг бохтаро ифода кунад. Ин тарзи хониш ғановати мусиқии асарро афзоиш медиҳад ва таъкидро бар болои пораҳои ҷудоғонаи дoston гузошта, имкон медиҳад, ки ҳар пора бо оҳанги хос кироат шавад.

Дар ин зина аз рӯи нақшҳо хондан низ пурарзиш аст. Ин тарзи хониш нутқи қаҳрамонҳоро мушаххас месозад ва ба хусусиятҳои хоси ин гуна нутқ таъкид мекунанд. Барои роҳ кушодан ба ин гуна хониш муаллим метавонад аз драмаи С.Аюбӣ «Амир Исмоил» истифода барад. Аз сухани Амир

Имоил, Абулфазли Балъамӣ ва Дакиқӣ хонанда сифати инсонии онҳоро дарёфта, тарзи хондан дар нақшхоро меомӯзад.

Чунин тарзи хониш барои синфҳои 5-6 ва ҳатто 7 низ хеле муҳим аст. Вай барои ба қисмҳо ва пораҳо қисмат кардани асар ёрӣ мерасонад ва кадом қисм ё пораро бо кадом тобиш хонданро меомӯзад.

Вақте ки дар бораи ба қисмҳо тақсим кардани асар суҳан кардем, хоҳу нохоҳ масъалаи ба нақша гирифтани ба миён меояд. Зайли намуна мо усули тартиб додани нақшаи достони Абдулқодири Бедил «Комде ва Мадан»-ро аз назар мегузаронем.

1. Комде дар дарбори шоҳи Ҳиндустон.
2. Шухрати Комде ва ба дидори ӯ расидани Мадан.
3. Тухфаи шоҳро зери пой Комде андохтани Мадан
4. Ғазаби шоҳ бар Мадан.
5. Раҳиҳои Мадан аз тарафи шоҳи одил.
6. Марғи Комдею Мадан ва зинда шудани онҳо.

Сарҳади ин қисмҳо кадом аст? Мундариҷаи ҳар яке аз ин қисмҳо аз чӣ иборат аст ва чӣ гуна тобиш дорад? Хониши ин дoston тақозо мекунад, ки онро ба шаш қисмат тақсим кунем. Ҳар қисмат вобаста ба мазмунаш ва тобиши маънавиаш ба тарзи хос хонда мешавад. Азбаски ин дoston маънии амиқи фалсафӣ дорад, аз назари хунари шоирӣ низ афзалиятҳои хос дошта, қор дар болои он хеле душвор аст. Омӯзгоре дар ин қор муваффақ мешавад, ки хонандагонро тадриҷан ба хондан ва таҳлили он омода намудааст.

Дар синфи 7 хонандагон андӯхтаҳои синфҳои пешинаро бояд тақрор намоянд.

Бояд гуфт, ки агар аҳли синф алифбои хониши бадеиро донанд, дарсро метавон аз рӯи хондани шеър ва наср гузарондан ва мавзӯи онро баррасӣ кардан, муносибати адибро бо мабдаи тасвир равшан кардан. Сипас, нақшаи асарро муайян намудан, дар як вақт ба хониши бадеӣ ва таҳлил машғул бояд шуд.

Барои намуна шеъри Лоик Шералӣ «Қорези Фирдавсӣ»-ро мегирем.

Шеърро аввал муаллим хонда, матнро шарҳ ва тобишҳои хисси ва ғоявии онро нишон медиҳад. Мавзӯӣ ва мазмуни таҳтони онро баъди хондан баён менамояд. Шогирдон аз пайи устод матнро мехонанд ва ба саволи «Мавзӯи шеъри шоир чист?» гуфтугӯ миёни муаллим ва хонандагон ба тариқи зайл идома меёбад:

- Ҷовидонагии номи суҳанвар.

- Дар кадом пораи шеър дар ин бора суҳан меравад?

- Орзуи шоир аз навиштани «Шоҳнома» чӣ буд?

Сатрҳои, ки орзуи Фирдавсро ифода мекунанд, ҷудо мекунем. Тасвири Фирдавсро дар синфи гузошта байтҳои, ки ҷовидонагии қор ва номи шоирро таъкид намудаанд, ҷудо менамоем.

Ин гуфтугӯ мавзӯӣ ва нақшаи шеърро муайян мекунанд.

Даромад

1. Замони дар шеър тасвиршуда

2. Симои Фирдавсӣ

Қисми асосӣ

3. Орзуи шоир

4. Қорези Фирдавсӣ

5. Марғи орзуи шоир

6. Қорези назм

7. Замон ва макони эҷоди шеър.

Хулоса

Нақшаро тартиб дода, шарҳ медиҳем, ки ҳар қисм чӣ тобише дорад. Муносибати шоир ба мавзӯи тасвир кардаш чӣ гуна аст? Оғози шеър даромади роҳқушост. Қитъаи дуум афзоиши лаҳн ва нирӯи таъкиди мантиқиро собит мекунанд. Қитъаи сеюм, махсусан, мисраи «Лек на Маҳмуд инъомаш бидод» садоро баландтар ва таъкидро меафзояд. Дар қитъаи чорум лаҳн нарм шуда, оҳанги нафрат қувват мегирад: «Орзуи шоир андар дил бимурд...» Дар қитъаи панҷум аз нав лаҳн қувват мегирад ва ба ҷовидонагии қори неку номи нек итминон медиҳад.

Оре, корезе, ки андар назм канд,
Човидон чорист бар нафъи башар,
Лек дар ӯ об не, хуни дил аст,
Лек дар ӯ об не, хуни чигар...

Интиҳои шеър моро ба ибтидои ором ва дақиқи шеър бозмеоварад.

Афзалият ва нуруи чунин хондани ин шеър дар он аст, ки мазмун ва дарунмояи шеърро даркпазир месозад, шеъри воҳидро ба қисмҳо ҷудо карда, овоз дар ошкор сохтани эҳсосу андешаи шоир саҳм мегирад, ҷавҳари андешаи шоир муайян мешавад, хониши зинда ба ҷовидонагии сухан итминон медиҳад. Бо ҳамин шеъри Лоик Шералӣ хониши бадеӣ дар синфи 7 анҷом меёбад.

Дар синфи 8 тадлабот ба хониши бадеӣ бештар гардида, масъулият ва меъёрҳо меафзояд. Махсусан, мустақилият ва фардияти хонанда бештар фаъол гардида, бояд бе ёрии муаллим босаводона хонад, ба воситаи хондан мавзӯи онро муайян намояд ва тобишҳои ҳиссияшро ифода карда тавонад. Асарҳое, ки бо ёрии муаллим дар синф хонда ва хифз шудаанд, бояд аз тарафи хонанда нозукона шинохта шаванд, балки мо на фақат аз хонанда хониши бесаводона, муассир, равону фасеҳро низ тақозо дорем. Хонандаи синфи 7 бояд, ки насру назми ахлоқӣ, дostonҳои таърихӣ, тазкираҳо, қасидаву ғазал ва қиссаҳои хонда, ба воситаи хондан махсусияти жанрҳоро таъйин кунад. Дар доираи асари хондаш андеша ва ғояи адибро гуфта тавонад. Хондан бояд мутобиқи нақша сурат гирад. Дар тамоми чараёни хониш – аз синфи 5 то 7 ба хонанда малакаи нақл карданро омӯзонда, тақмил додан лозим аст.

Дар охир бояд гуфт, ки хониши бадеии муассир бо ҳама ғановат бояд оддӣ бошад. Эҳсоси табиӣи ғзаб, ҳайрат, шодӣ дар ҳамон шакле, ки мо онро дар зиндагӣ ифода мекунем, дар вақти хондани шеър хикоя ҷоиз нест. Хониши ором ва ботаанӣ маҳаки қор аст. Андӯҳи Лоикро хангоми хондани

шеъри «Забонгумкарда» ифода кардан лозим аст, вале на бо доду фарёд.

Хониши шеъру хикояро набояд коре сахл донист. Хониши бадеи намоиши театр нест, балки шакли хоси санъати сухан аст. Бо ин усул бояд хусусияти бадеии шеър ё хикоя ба хонанда расонда шавад. Набояд шеърро дар вақти хондан ба наср табдил дод. Дар ин ҳол гоҳо вазни шеър қасдан шикаста мешавад. Ин усули дурӯғин аст, вале мутаассифона, муаллимони мо гоҳо аз он истифода мекунанд. Амалан ду тарзи хониш вучуд дорад: хониши хунарпеша ва муаллиф. Хунарпеша кӯшиш мекунад, ки шеърро бо шахомати хос хонда, маънии онро ба шунаванда расонад. Муаллиф – шоир (нависанда) ба чуз маънӣ оҳанг ва вазро ифода карда, собит месозад, ки мусикии шеър душмани маънӣ нест, балки онро мучассам месозад. Ин ҳарфҳо ба хонанда дахл надорад. Вале муаллими адабиёт бояд онро донад. Ў, ки сабақи адабиёт медиҳад, бояд аз масъалаҳои назарӣ огоҳ бошад. Беш аз ин ў амалан бояд дар кори худ собитқадам бошад. Дар ин сурат муваффақият ёри ў хоҳад шуд.

10. 1. ПАЙВАНДИ ХОНИШИ МУАССИР БО АДАБИЁТШИНОСӢ

Маводи танқидӣ, аз ҷумла, мақола, тақриз ва рисолаҳо баъди таҳлили матн, вақте ки хонандагон дар бораи ин ё он асар андешаи худро пайдо карданд, истифода бурда мешавад. Вале маводи адабиётшиносӣ ва санъатшиносӣ дар ҷараёни таҳлил, бевосита дар вақти хондан ва баъзе андешаҳои

мустақил дар бораи он низ истифода мешаванд. Чунин роҳи омӯзиши асар ба хониши муассири он роҳ мекушояд.

Масалан, хангоми таҳлили шеъри Лоиқ Шералӣ «Ба модарам» муаллим хонандагонро бо қисмати ба ин шеър дахлдори рисолаи Гулназар «Лоиқе чун Лоиқе» шинос карда, аз мақолаи махсус ба таҳлили шеъри зикршуда бахшида ҳамон қисматҳоро интихоб менамояд, ки дар онҳо хусусияти муҳими ин шеър тавсиф шудаанд. Махсусан, ба таҳлилҳои шоир доир ба муассирии тасвири Лоиқ, пурсадоӣ ва равониву ҳамсадоии ҳарфу мисраъҳо бояд эътибор дод.

Дар вақташ ин шеърро хунарманди забардаст Маҳмуди Воҳид хонда буд. Агар сабти он дастрас бошад, бояд истифода кард. Ҳамчунин, муаллим ва хонандагон онро мехонанд.

Инак, намунаи таълими ҳамин шеър дар синфи 7. Баъди ёддошти мухтасар муаллим сатрҳоро аз китоби Гулназар мехонад:

Шеър бо чунин мисраъҳо оғоз меёбад:

Ба кунчи сандалӣ биншаста шабҳо, модари пирам,

Ту шояд чомаи домодӣ медӯзӣ ба сад ният,

Ки рӯзи тӯй дида дар қади ман, бишкани ормон,

Бубинӣ то ба ранги нав, ба ҳусни нав чавоният.

Ин пора моро аз кӯчаҳои пуродаму пурмошин, аз хонаҳои ороставу гарму равшани шаҳр ба ёди манзили дурдасте мебарад, ки «домани гардун ба гирди деҳа» бичаспида, «роҳи нияту азми ҷаҳонгардии» модарро бастааст.

Модар пир шудааст, ҳаёташ дар гуселу пешвоз зиндагӣ тай шудааст, вай ба зери болини кӯдак ҳафтак гузошта парварандааст, шохбозони худро ба майдонҳо, ба користонҳо, ки «ибтидои ибтидохост» гусел намудааст, вай танҳо барои худ заҳмат намекашад:

Сано бодо ба он гул, ки барои даҳр бишкуфта.

Ва хондани шеър шурӯъ мешавад. Аввал муаллим мехонад. Баъди шарҳи таассуроти аввалин аз шеър муаллим

ба хонандагон пешниҳод менамояд, ки матни шеърро ҳар кадоме барои худаш хонад. Баъд муаллим бо саволе, ки дар матни рисолаи Гулназар омадааст, ба хонандагон мурочиат мекунад:

- Чаро ин шеър, ки аз аввалин сурудаҳои Лоиқ аст, дар ёди мо мондааст?

Хонандагон тақрибан чунин ҷавоб медиҳанд:

-Сифатҳои модарро дар он мебинем.

-Шеър бо ҳиссу ҳаяҷони расо гуфта шудааст.

- Бо ифодаи «ҷомаи гадоӣ» шоир чӣ гуфтан мехоҳад?

- Муҳаббати фарзандро ба модар чунон тасвир кардааст, ки ба дил мешинад.

-Ман ҳар бор ин шеърро ба модарам хонам, дар чашмонаш ашк ҳалқа мезанад ва ғайра.

Муаллим:- Асосан дуруст ҷавоб гуфтед, вале ханӯз комил не. Албатта, мушоҳидаҳои шумо ҷолиб аст. Шумо фазилати асосии шеърро дарёфтед. Вале гуфта натавонистед, ки шоир бо кадом роҳ ба ин муваффақият даст ёфтааст. Шоири хуби мо, муаллифи Суруди миллӣ Гулназар дар бораи эҷодиёти Лоиқ китобе навишт бо номи «Лоиқе чун Лоиқе», ки пораи дар боло хондамон аз ҳамон китоб аст. Дар ҳамин китоб Гулназар дар бораи ин шеър фикрҳои ҷолиб дорад. Акнун ман қисми дигари ин мақоларо барои шумо мехонам. Ин барои шумо ёрӣ мерасонад, ки маънии шеърро амиқтар дарк кунед ва бо сирри муваффақияти ин шеър ошно шавед.

Муаллим пораи зеро аз ин китоб мехонад: «То Лоиқ ҳазор андар ҳазор шеър дар васфи модар суруда шудааст. Дар адабиёти тоҷик, дар адабиёти форсизабонон - дар Эрону Афғонистон намунаҳои барҷастаи шеъри модарро метавонем пайдо кунему бихонем.

«Модарнома»-и Эраҷ Мирзо, ба вижа мисраъҳои зеро хурду калон медонанд:

Гўянд, маро чу зод модар,

Пистон ба даҳон гирифтаи омӯхт.
Шабҳо бари гоҳвораи ман
Бедор нишасту хуфтаи омӯхт.
Як ҳарфу ду ҳарф бар забонам
Алфоз ниҳоду гуфтаи омӯхт.
Дастам биғирфту по ба по бурд,
То шеваи роҳ рафтаи омӯхт...

Дар ин шеъри шево ва зебои Эраҷ Мирзо хидматҳои умумии модар номбар ва васф шудаанд. Ва ин сифатҳо тақрибан дар ҳама модарномаҳо меоянд ва ҳама шеърҳо ба ҳам монанд кардаанд. Худи Лоик ҳам баъдтар шеърҳои зиёд эҷод кард ва бо номи «Дастии дуои модар» чоп кард. Ҳарчанд дар миёни онҳо шеърҳо, мисраҳо, пораҳо, ташбеҳу истиораҳои лоикона зиёданд, аксари онҳо аз нишон додани хусусияти умумии модарон иборатанд. Масалан, дар «Қасидаи модар»:

Сад ҷону дил фидои як муддаои модар,
Фатҳу кушоиш орад дастии дуои модар.
Бишнид гар садоям дунёи саҳтгӯшон,
Ангезаест шояд аз аллаҳи модар.
Гар шеъраке сурудам аз буду аз набудам,
Дар тинатам сиришта сӯзу навои модар.

Ва ё шеъри «Волотар аз ҳама»:

Як дами ҷон костани модарон,
Беҳ зи ҳама мучизи пайғамбарон.
Як ниғаҳи шуълавари модарон
Беҳ зи ҳама анҷумани ахтарон.
Як сухани бонамаки модарон
Беҳ зи ҳама ҳикмати донишварон...

Аммо дар шеъри «Ба модарам» ҳама чиз мушаххас аст, аз чини рӯю чашми камбин, аз қарси сафеду Худо гуфтаи сар карда, то пухтани кулчаи ширмол – ҳама моли модари тоҷик аст! Танҳо ўст, ки «ба кунҷи сандалӣ биншаста шабҳо», «даруни кулбаи пасти назарногири пур аз дуд» барои фарзандон ҷомаи домодӣ медӯзад.

Шеър бо ҳамин бозефти шоирона – чомаи домодӣ шуруъ мешавад ва бо ҳамин анҷом меёбад. Аммо чомаи домодии чамъбаст мафҳуми густурдатар дорад ва Лоиқ тавонистааст модари тоҷикро «аз кулбаи пасти назарногираш» берун орад ва ўро модари тамоми оламиён чилва диҳад:

*Агар дасторхону чомаи нав дӯз(ӯ) бо уммед,
На танҳо баҳри ман, баҳри ҳама фардоиён ҳам дӯз!..*

Ин шеър аз бандҳое иборат аст, ки ҳар кадом бо мисраи озода беқофия чамъбаст мегардад.

Масалан:

*Ту ҳоло дар дами пирӣ нафасҳои насинатро
Ба нақши гул, ба рӯи сӯзаниҳо сабт месозӣ.
Дурахши охирини чашми худро дар дили шабҳо
Барои субҳи фардо ҳада месозӣ, сарафрозӣ.*

Ва мисраи чамъбасти ин аст: «Гулу нуру шарофат ёдгор аз ту, аё модар!»

Ба назар чунин мерасад, ки аз хуруҷи ҳиссу ҳаяҷон шоир нафасгардон мешавад ва мисраи охириро ҳамчун фарёд аз дил берун мекунад. Чанде аз ин мисраҳо:

*Ба он дастони ларзони шарафмандат бимирам ман!
Чӣ дунёест дунёи умеди ту, аё модар, аё модар!
Чӣ дорад олами дар худ ниҳони ту, аё модар, аё модар!
Ғанимат дон насиби вопасинатро,
саломат бош, аё модар, аё модар!*

Ба он қисмате, ки дар боло аз шеърҳои «Қасидаи модар» ва «Волотар аз ҳама» мисол овардем, тавачҷуҳ фармоед, забони онҳоро бо забони шеъри «Ба модарам» муқоиса кунед, хоҳед дарёфт, ки дар шеърҳои баъд Лоиқ бисёр суҳанвар аст, аммо дар «Ба модарам» бисёр шоир.»

Мо ин пораи тўлониро танҳо ба хотири ёрӣ ба муаллим дар хондан ва таҳлили шеъри зикршуда овардем. Муаллим ихтиёр дорад, ки ин корро дар дарсҳои амалӣ низ анҷом диҳад.

Баъди хондани ин матн муаллим аз хонандагон мепурсад, ки оё онҳо ба чунин баҳои Гулназар розӣ ҳастанд. Баъди ҷавоби хонандагон боз шеърро хонда, фикри Гулназарро ба ҳар қисми он татбиқ мекунанд. Хонандагон мехонанд.

Сипас, муаллим таъкид мекунад, ки равиши асосии хониши хонандагон дуруст аст, вале бо вучуди ин онҳо бисёр нозуқиҳои шеърро ҳис накардаанд, бинобар ин, дар вақти хондан эҳсоси андеша ва тобишҳои хостаи шоирро ифода карда натавонистанд. Муаллихро дар ин маврид лозим меояд, ки боз ба матни Гулназар истинод кунад:

«Ҷомаи домодӣ», ки бозёфти шеъри Лоиқ аст, дар шеъри дигари ӯ «Суруди хайрбод» хеле хуб истифода шудааст. Қахрамони лирикии шоир дар майдон, пеш аз марг ҳаёлан бо наздиконаш хайрбод мегӯяд ва ба забон меорад: «Ҷомаи домодии манро ту пӯш, эй додарам».

Ва ин мисраъ бо мисраи «На танҳо баҳри ман, баҳри ҳама фардоиён ҳам дӯз!»-и «Ба модарам» чӣ қадар ҳамоҳанг ва ҳаммаъност» (Гулназар. Ҳамон ҷо, сах. 69).

Дар зимни ин тавзеҳот агар сабти хониши «Ба модарам» аз ҷониби Маҳмуд Воҳид дастрас шавад, ҳатман онро бояд истифода кард.

Инак, муаллим таҳлили шеърро ҷамъбаст намуда, ҳамеша ба навиштаи Гулназар таъя менамояд. Он қисматҳои мақоларо тавзеҳ медиҳад, ки шоир дар бораи пораҳо ва тобишҳои ҳоси маънавии шеър сухан мегӯяд. Таҳлили матн ва омӯзиши он дар заминаи мақолаи Гулназар барои хонандагон сабақи хуби хонда фаҳмидан, хонда тобишҳои шеърро ифода карда тавонистанро ёд медиҳад. Дар ин замина мақолаи адабиётшиносӣ ба хонанда ва муаллим ёрии амалӣ мерасонад.

Ин дарси намунавии пешниҳодӣ буд. Муаллими огоҳ дар ҳамин равиш ҳангоми таълими мавзӯҳои дигар метавонад аз мақолаҳои адабиётшиносӣ, танқидӣ ва ҳунаршиносӣ истифода барад.

Бо ҳамин роҳ метавон асарҳои гуногун, аз ҷумла, асарҳои ҳамосӣ, ғаной, драмавиرو таҳлил ва ба хонанда сабақи судманд

ҳада кард. (Гулназар «Лоикѐ чун Лоикѐ». Душанбе, 2000, сах 66-69).

Дар фароварди ин дарс ба муаллим метавонем тавсия кунем, ки ҳангоми хониши муассир аз маводи зер истифода кунад.

Савол ва супориш:

1. Махсусияти хониши муассирро номбар кунед
2. Суханварӣ чист ва суханвар кист?
3. Кадом суханварони мумтози тоҷикро медонед?
4. Дарси хониш чӣ талабот дорад?
5. Пайванди хониши муассир бо адабиётшиносӣ дар чӣ зоҳир мегардад?
6. Намунаи матни шеър ва насрро интихоб намуда, мустақилона қироат намоед.

Адабиёт:

1. Мирзоев Абдулғанӣ. Сездаҳ мақола, Душанбе, 1977. Саҳ. 154-160
2. 3. А.Сатторов «Шоирӣ нафосат ва шахомат» (Дар китоби А.Сатторов «Нуктаи пайванд». Душанбе, 1982, сах.43-50)
3. Ҳақимов Аскар. Дар қаламрави сухан. Душанбе, 1982.

10.2. АЛОҚАМАНДИИ ИДРОК ВА ЭҲСОС ДАР ХОНИШ ВА ТАҲЛИЛИ АСАРИ БАДЕЙ

Дарки асари бадеӣ аз тарафи мактабиён чараёни мураккаби эҷодӣ буда, ба таҷрибаи ғайримустқили зиндагӣ, зебоишинохтӣ ва ҳисии хонанда вобаста мебошад. Мутаносибии чараёни мутолиа ва омӯзиши адабиёт аз муҳимтарин равишҳои таълим буда, омӯзгори адабиёт ин равишро дар чараёни таълим амалӣ сохта, барои муваффақ

шудан намуди муносиби тахлили асари бадеиро ба кор мегирад.

Масъалаи фаҳмиши дақиқ ва саҳеҳи осори бадеиро мо ба миён гузошта, дарки воқеии асарро ҳамчун осори санъат ба назар меоварем, аксари муҳаққиқон ва ҳам методистон истилоҳи идроки санъатро ба хамин маънӣ идрок кардаанд. Ба ин далел муаллими адабиёт на фақат дар чараёни таълим хусусияти дарки хонандаро ба назар мегирад, балки ўро лозим меояд, ки ба вай таъсири ҷаҳлона расонад.

Масъалаи идроки асари бадеӣ чудо аз вазифаҳои умумии парвариши хонанда, муносибати вай ба воқеият ва санъат ташаккули шахсият ҷаҳоншиносӣ ва маънавияти ў амалӣ намешавад.

Чараёни дарки асари бадеӣ дар вақти муайян кардани имконияти хонанда ва натиҷаи равиши таълими адабиёт бояд ҳамчун меъёри раҳнамо ба назар гирифта шавад. Дар ин замина чанд намуди асосии усули даврки асари хондашуда вучуд дорад:

1. Муайян намудани таассуроти пешакии хонандагон дар бораи асари хондашуда.

2. Муқоисаи таассуроти аввалин бо фаҳмише, ки дар чараёни таҳлил ва дарсҳои санҷишӣ шакл мегирад. Дар ин ҳолатҳо анкетаҳо ва пурсишҳои дахонӣ ба кор гирифта мешаванд.

3. Супориши хонагӣ, ки хусусияти афзалиятнок дорад.

4. Тадқиқоти таҷрибавӣ бо усули ифшогарӣ. Дар ин сурат аз як мавзӯ то мавзӯи дигар пешравиҳои хонандагон муайян карда мешавад.

5. Мушоҳидаи муназзам ва ҳадафнок дар тули соли таҳсил ва солҳои дигар.

Чараёни омӯзиш ва дарки адабиёти бадеӣ як қатор махсусият дорад, ки ба таассуроти инсон аз муҳити атроф ва санъат вобаста мебошад. Ин, пеш аз ҳама, ба ягонагӣ, фаолиятмандӣ ва хусусияти эҷодии он вобаста мебошад. Дарки пурсиши пурраи асари бадеӣ ба таҳлилу натиҷагирӣ

вобаста мебошад. Ҳангоме ки сухан дар бораи дарки осори хунари меравад, бояд ба этибор гирифт, ки ин гуна осор ба хонанда дар бораи андешаи нависанда, назари вай ба воқияти дунё ва масъалаҳои ахлоқию иҷтимоӣ таассуроти ягона медиҳад, илова ба ин ки хонанда дар ин гуна осор моҳияти зиндагии инсониро дарк мекунад, ҳамчунин, ҳунаро низ мешиносад, Адабиёт мавқеъ ва микёси зиндагии маънавии хонандаро тавсия бахшида, ба вай мустақилона андешидан ва дар зери таъсири осори бадеӣ шахсияти худро сохтанро ёд медиҳад. Натиҷаи ҳама гуна таҳсил дарки камоли асари бадеӣ мебошад.

Тадқиқоти раваншиносӣ собит кардаанд, ки нусхабардорӣ ва қабули одии маълумот маънии доништан ва пурра дарк кардани асари бадеиро надорад. Ин ҳодиса ба чараёни фаъолиятмандии хонанда вобаста буда, талабот ва завқӣ ёро муайян мекунад. Ҳадафи чунин фаъолиятмандиро сохтани қаринаи воқеияти зиндагӣ дар мутоила бо асари бадеӣ дар шуур ва андешаи хонанда тарҳ медиҳад. Доништани чаҳони воқеъ ва дарёфти фарҳанги маънавӣ на фақат барои инсон лозим аст, балки ин донишҳои ёро ба зиндагии воқеӣ омода мекунад.

Аз ин назар, фаҳмиши асари бадеӣ аз тарафи хонанда ва омӯзиши он зери роҳбарии омӯзгор душворҳои воқеӣ дошта, натиҷаи бесамари ин кор на фақат ба равиши саҳеҳи таҳсил ва хусусияҳои хоси асари бадеӣ вобаста аст, балки омилҳои завқии донишомӯзон ва қобилияти фикрии онҳо низ дар ин замина корсоз аст.

Таҷрибаи бисёрсолаи таълими адабиёт ба мо имкон медиҳад, ки дар бораи хусусиятҳои асосии дарки адабиёт аз тарафи хонандагони синну соли гуногун баъзе натиҷагирӣ кунем.

Хонандагони синни хурди мактабиро, пеш аз ҳама, лавҳаҳои равшани ҷудоғона шавқманд сохта, андешаи онҳо дар бораи рафтори қаҳрамонони асар қатъӣ ва гоҳо яктарафа, вале аксаран чун қоида пурҳиссиёт аст. Хонандаи хурдсолро

беш аз ҳама амалу кирдори қаҳрамони дўстдоштааш гирифтор медорад.

Наврасону ҷавонон ба инсон ҳамчун фарогири хусусияти муайяни шахсият таваччуҳ зоҳир мекунад. Хонанда тадричан асарро омӯхта, ба олами андешаҳои нависанда ва қаҳрамон ворид мешавад, вай ба донишҷӯи моҳияти ахлоқии шахсияти инсон рағбат карда, ба моҳияти рафтору қаҳрамонии асар диққат медиҳад. Бо вучуди ин, хонандагон на ҳама вақт метавонанд, ки дар маҷмӯъ шахсияти қаҳрамони асари бадеиро арзёбӣ кунанд ва моҳияти амалу кирдори ӯро дар шароитҳои гуногун дарк намояд. Бинобар ин, аксари муҳаққиқони соҳа бар ин назаре, ки дар синфҳои V-VII дараҷаи фаҳмиши сода ва воқеии хонандагонро бояд ба эътибор гирифт, зеро фаҳмиши комили арзиши бадеӣ ва зебошиносии асари бадеӣ чун қоида дар синфҳои VIII-IX фаро мерасад.

Хонандагони синфҳои болоӣ бештар ҷаҳони мураккаби ботинии қаҳрамон таваччуҳ зоҳир карда сабӣ мекунад, ки ҷаҳоншиносии эҷодкорои муаллифро дарк кунанд. Дар синни наврасӣ кӯшиши дарки ҷаҳонбинии инсон ва моҳияти ахлоқии шахсияти вай афзоиш меёбад. Бештари хонандагони синфҳои X-XI қудрати арзёбии моҳияти асари бадеиро доранд ва ҳангоми баҳогузориашон умумиятдиҳии зебошиносиро ба қор мегиранд. Ба ҳар ҳол, хонандагони синфҳои болоӣ имкон ва хоҳиши ба низомдариҳои таассуроташонро аз осори бадеии хондашон доранд. Баъзе мактабиёни ин синну сол нисбат ба осори хондашон мантиқи қавӣ доранд.

Масъалаи савияи дарки хонандагон мактаб на фақат ба синну сол, балки имконоти фардии онҳо низ вобаста мебошад. Равоншиносон ва методистон се навъи азхудкунии хонандагонро ба мушоҳида гирифтаанд. Дар навъи аввал аёнӣ ва унсурҳои образнок афзалият дошта, дар навъи дуюм лаҳзаҳои шифоҳӣ ва мантиқи азхудкунии донишҷӯ муҳим аст. Навъи савум омехта аст. Ҳар кадоме аз ин

навъҳои азхудкунӣ омехта аст ва ба маҳорати хонандагон низ вобастагии қавӣ дошта, аз омӯзгор раҳнамоии хосро талаб мекунад.

Хонандагони мулоҳизакор нақшаро ба осонӣ тартиб медиханд, дар қорҳои хусусияти чамбастӣ дошта, ғаълона иштирок мекунанд, вале вазифаи дар асоси матн додашударо пурра иҷро намекунанд, воситаҳои тасвирии ин ё он муаллифро то андозае пайдо мекунанд, вале дар таҳияи нақша ва натиҷагирӣ мушкилӣ мекашанд. Доништан махсусияти ҳар синф барои муаллим ниҳоят муҳим аст, чунки ба ӯ ёрӣ мерасонад, ки супоришҳои инфиродиро дуруст тақсим кунад, истеъдод ва шавқи хонандагонро ба самти лозима раҳнамоӣ кунад.

Дар ҳама ҳолат лаззати дарёфти моҳияти маънавӣ ва хунарии асари бадеиро дар ёди хонанда ҳифз бояд кард. Дар ин равиш шинохти тамаюли фикрӣ, ҳиссӣ ва ахлоқии ҳар хонанда ниҳоят муҳим аст. Дарки асари алоҳида бояд ҳамчун чузъи асари воҳид, чун унсури маълумоти адабии хонандагон, нишондихандаи инкишофи ақлӣ, камолоти иҷтимоӣ ва таъсирпазирии ҳиссиву зебошинохтӣ дар назар гирифта шавад. Дар таълими адабиёт, ба хусус, ҳангоми таҳлили асари бадеӣ се ҷанбаро, ки ба масъалаҳои алоқамандии идрок ва таҳлили матни бадеӣ дар як вақт ҳалли ҷанд масъаларо дар назар доранд. Душворӣ дар он аст, ки ҳар хонанда дар шинохти образи бадеӣ завқу саликаи худро дорад. Дар вақти таҳлил хонандаро ба дарки ҷомеаи асари бадеӣ омода бояд кард.

Муваққикон се намуди таҳлили асари бадеиро пешниҳод кардаанд. Намуди аввали он ба хусусияти ҳоси идроки бадеӣ вобаста мебошад. Ин намуди таҳлил дар зинаи аввали омӯзиши матн ба қор бурда мешавад. Ба хусус барои хонандагоне, ки маҳорати кофии хондан ва дарк қардан надоранд. Дар намуди дуввуми таҳлил омӯзгор тавоноии кофии хонандагонро шинохта, ҳаҷми қорро зиёд мекунад, ба

шаклгирии тафаккури чомеъи дарки бадеияти асар ва моҳияти шахсиятҳои он мусоидат мекунад.

Намуди сеюм ба такмили фаъолиятмандии хонанда равона карда мешавад, ки барои донишҷуи хусусияти бадеии усулҳои омӯзиши адабиёт ва беш аз он шинохти осори хунари мусоидат хоҳад кард.

Ҳамин тариқ, дарки амиқи асари бадеӣ аз ҷониби хонандагон натиҷаи таъсири судманди ҷараёни таълими донишомӯзон мебошад. Ҳамчунин, мебоҷад масъалаи давраҳои азхудкунии асари бадеиро мувофиқи талаботи зинаҳои омӯзиш ба миён гузошт. Дар зинаи аввал ва ё ибтидои омӯзиши асар шитобкорӣ, ҷудой аз дарки ҳамзамонӣ ва кӯшиши натиҷагирии пеш аз вақт хатарнок аст.

Дар дарсҳои муқаддимаӣ ва ҳадафманд, махсусан, таҳлили равишманд муҳим буда, шавқи хонандагонро афзун месозад. Дар зинаи дуввум ҳангоми таҳлили образҳо ва лаҳзаҳои муҳиму хотирмони матн асар ва ё сатрҳои байтҳои шеърро тавсир ва шарҳ медиҳанд, омӯзгор онҳоро ба дарёфти маънии амиқи муаллиф ва маънии мушахас ва умумии образҳо, ҳамчунин, хусусияти сабки муаллиф ва идроки фардӣ, фаъолсозии малака ва тавоноии мактаббачагон сафарбар менамояд. Мутаносибии давраҳои омӯзиш бо зинаҳои азхудкунӣ ин ба ҳисобгирии воқеии имконоти равонии хонанда дар таълим ва тадриси куллиии фанни адабиёт мебошад. Омӯзгор хонандаро аз лаҳзаҳои ибтидоии шинохти асар то дарки амиқ, ки бояд фаҳмиши ҳиссиётomez осори бадеӣ ҳифз шавад, раҳнамоӣ мекунад. Ба се зинаи омӯзиш қисмат кардани азхудкунии матн аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар зинаи аввал муносибати андешидашуда ба асари бадеӣ муайян ва дар зинаи дуввум ҳуди матн таҳлил мешавад ва дар заминаи саввум нисбат ба кори анҷомгирифта натиҷагирӣ шуда, бо усули хулосабарорӣ ва ҷамъбаस्तкунӣ омӯзгор, тавоноӣ ва малакаи таҳлилгирии хонандагонро тақмил мебахшад.

Бояд дар роҳи азхудкунии навъҳои гуногуни адабӣ хусусияти хоси идроки хонандагонро ба назар гирифт. Ин равиш метавонад хусусияти ибтидои азхудкунии асар ва амиқбурди минбаъдҳои онро ошкор созад. Нер у и бевоситаи таассуроти ҳиссӣ хусусияти хоси дарки осори эҷодӣ мебошад. Хонандагони синфҳои 5-7 ба шеърӣ ғиноӣ таваҷҷуҳи зиёд доранд. Шавқҳои хонандагони синфҳои 10-11 нисбат ба синфҳои 8-9 ба осори ғиноӣ зиёд мешавад, вале дар сатҳи савияи бехтару бештаре. Дар ин зинаи таҳсил на фақат дарки маънии ҷомеаӣ тасвирҳои шеърӣ, балки азхудкунии нақши ҳиссии ва маънавии шакли шеърӣ низ барои хонандагон мушкилиҳои зиёде пеш меоварад.

Омӯзгор дар вақти таълими шеърӣ ғиноӣ хонандагонро вориди ҷаҳони маънӣ ва ҳиссӣ муаллиф месозад. Дар ин замина ҳангоми таҳлили ҷузъиёти шеърӣ лирикӣ ва умумиятдиҳии он набояд шитобкорӣ кард. Ба хонандагон талқин бояд кард, ки омӯзиши шеърӣ ғиноиро ҳамчун яке аз масъулиятҳои асосии омӯзиши адабиёт ба назар гиранд.

Душвории омӯзиши драма ба масъалаи набудани нутқи муаллиф, аҳамияти хоси сухани шахсиятҳо, махлутии маъниву эҳсос, таносуби драма бо ногузирии таҷассуми сахнаӣ ва он маъниҳои нухуфтаи воқеияти зиндагӣ, ки хонанда зуд ба он сарфаҳм намеравад, алоқаманд мебошад. Дар ин ҳол ба хонандагон чунин усулҳои кор, монанди хониши ифоданок ва тафсири, аз рӯи нақшҳо хондан, ошноӣ бо таърихи басаҳнагузори асар, сухбат дар боби асари сахнавии (спектакл) тамошокарда истифода мешавад. Хониши ифоданок ва нақши суҷаи асари сахнаӣ ба дарки амиқи ҳиссӣ ва мазмуни асар мусоидат мекунад.

Таълими навъҳои ҳаммӯӣ (эпикӣ), ки дар барнома ҷойгоҳи хос доранд, барои хонандагони синфҳои миёна ба

болои душворихо доарнд. Хонандагони синфҳои миёна асосан ба сюжет ба образҳои асар тавачҷух доранд. Хонандагони синфҳои болоӣ илова ба он чи гуфта шуд, ба дарки сохтори асар, ғояи он, ҳамчунин, паҳлуҳои гуногуни сабки шоирон рағбат пайдо мекунанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки ҳатто, хонандагони синфҳои 10-11 ҳангоми таҳлили асарҳои эпикӣ хусусияти хоси онҳоро, аз ҷумла, аҳамияти хоси ҷаҳоншиносии муаллиф, пайванди ботинии қисматҳои алоҳида ба образҳои асар ва махсусияти каломии бадеиро дар ҳамоса муайян карда наметавонанд.

Усули ҳамосии таҷассумии бадеии воқеият ба тасвири берунӣ асос ёфтааст. Бисёр муҳим аст, ки хонандагон ягонагии асарҳои шакли ҳамоширо дарёбанд ва жанр ҳамчун яке аз воситаҳои муҳими ошкоркунандаи мундариҷаи асар қарор гирад.

Хонандаи мактаб беш аз ҳама бо ҷаҳони бадеии осори насрӣ рағбат дорад. Бинобар ин, таҷрибаи омӯзиши осори мансур барои синфҳои 5-9 асоси қорҳои минбаъда дар синфҳои болоӣ муайян мекунанд.

Хониши асари бадеӣ, дарки эҳсос, бардошти таассурот ва шаклҳои азҳудкунии мундариҷаи он аз масоили муҳими тадриси муносири адабиёт махсуб меёбад.

Равоншиносон хониши бадеиро ба намуди ғайолияти суҳангӯии дастурӣ дохил кардаанд. Дар ин ҳол хонанда матни тасвириро (хоҳ ҷопию хоҳ дастнавис бошад) метавонад ба овозӣ бозгардонад ва аз мазмуни он огоҳ шавад. Мақсад аз хондан, пеш аз ҳама, дарёфти иттилоот ва маъниест, ки дар матн вучуд дорад.

Дар ин равиш нақшаи дохилӣ ва берунии ҷараёни хониш, тарзи хондан ва фаҳмидани он аз ҳам фарқ мекунад.

Шаклдиҳии хондану фаҳмида тавоништан фароянди тӯлонӣ ва душвор мебошад. Фаҳмидани матн, ба хусус, матнҳои адабиёти классикӣ ба савияи забони асар вобаста мебошад. Ин ҳолат ба дараҷаи малакаи забондонӣ, идрок,

хофиза, шавқмандии хонанда, тачрибаи зиндагишиносӣ ирбот дорад.

Фаҳмидани адабиёти бадеӣ дараҷаи баланди хонда тавонистанро тақозо мекунад. Ба ин дараҷа хонандагон оҳиста-оҳиста мерасанд, бинобар ин ҳам, хондан бояд дар тамоми зинаҳои таълим идома ёбад. Хондан дар дарсҳои адабиёти тоҷик, пеш аз ҳама, бояд шакли хоси фарогирии маънавӣ ва зебошиносӣ дар зинаҳои гуногуни омӯзиш бошад.

Масалан, дар синфҳои поёни фаъолияти муаллим бояд ба он равона карда шавад, ки хонандагон, бигзор қисман бошад ҳам, тарзи фаҳмида хондан, кор бо луғатро ёд гиранд. Ташкили ҷараёни хондан бо дарназардошти на фақат хусусиятҳои хоси он, балки махсусияти матн бадеӣ низ аз равиши дурусти таълими адабиёт хоҳад буд.

Чудо кардани мундариҷаи образноки матн тафсири образҳои бадеӣ, рамзӣ истиорӣ, рамзи воқеа, шахсияти одамон, образи муаллиф муносибати муаллифро тасвири ходисаҳо, қаҳрамонон ва вуруд ба тахтулматни ҳисси асар осон ва дастрас мекунад. Душвории кор дар ин равиш ба он вобаста аст, ки моҳият ва маънии тасвирҳои образнок, ифодаҳои ташбеҳӣ истиорӣ то кучо кашф карда мешаванд. Ҳатто, фаҳмидани асари на чандон бузургҳаҷм низ ба он вобаста аст, ки хонанда ба амалу кирдори қаҳрамонон, муносибати шахсиятҳо бо ҳамдигар ва ғайра чӣ баҳо медиҳад. Оё вай ба умқи андешаи бадеии муаллиф расида метавонад? Дар ин роҳ ҳам хонанда ва ҳам омӯзгор ҳамон вақт муваффақ мешаванд, ки агар хониш чузъ-чузъ сурат гирад.

Идрок ва тасаввурот ба сабаби ангезаи ҳисси доштанишон хеле фаъол мешаванд. Аҳамияти эҳсосот хангоми дарки асари бадеӣ аз он иборат аст, ки эҳсосот ҷараёни идрок ва тасаввуротро идора мекунанд, равиши дарки асри бадеиро амиқ бурда, ба шаклгирии арзёбии зебошинохтӣ мусоидат мекунад, нутқи хонандаро

таъсирбахш, фасеҳ карда, муносибати шахсии ўро бо чизи омўхтааш равшан ифода мекунад.

Вазифаи аввалини омўзгор дар зинаи нахустини ошноӣ бо асари бадеӣ аз он иборат аст, ки эҳсосоти хонандагонро бедор карда, онро бо роҳи дуруст ва судманд равона кунад. Ҳамин тариқ, дарси раҳнамо матни бадеиро ба фазои ҳиссӣ ворид месозад ва дарки тобиши аслии онро осон мекунад. Барои дар ин замина комёб шудан лозим аст, ки ба хонандагон дар бораи ангезаҳои ҳиссии осори мушаххаси адабӣ хабар дод, образҳои бадеӣ чӣ ангезаҳои ҳиссӣ доранд, ба хусус, агар хонанда бо шеър сару кор дошта бошад. Масалан, ҳангоми дар синфи У омўхтани афсонаи «Эрачи тилисмшикан» муаллим мундариҷаи рамзии онро, ки сарнавишт ва орзую ормони инсонҳои нахустинро ифода мекунад, ошкор намояд. Ин дарс заминасозии ҳиссу андешаи хонандагон барои дарки зарбулмасалу мақолҳо мебошад.

Оҳанги нақли омўзгор дар афсонаи зикршуда бояд боварибахш, устувор ва самимона бошад. Нутқаш шоирона ва рангин баён гардад. Дар ин ҳол набояд фаромӯш кард, ки чараёни тафаккури ҳар хонанда фардӣ буда, вале дар ин замина миёни онҳо умумияте низ ҳаст. Зеро тафаккурро омўзиши ягонаи матни бадеӣ ва таҷрибаи зебошинохтӣ барои ҳамаи синф шакл медиҳад. Ҳиссиёте, ки асари омўхташаванда ба вучуд меоварад, аз бисёр ҷиҳат ба имтиёзи оҳанги он, ки омўзгор дар рафти таҳлили забонӣ, ба хусус, таҳлили матнҳои шеърӣ ошкор месозад, вобаста мебошад.

Муаллим бояд хусусияти идроки хонандагонро муайян карда, дар равиши дарс имтиёзи оҳангнокии матнро қиёс кунад. Ин имкон медиҳад, ки дар бораи дурустии дарки мавод аз ҷониби хонандагон қазоват кунем ва дар сурати фосилагирӣ дар вақти таҳлили омўзишии матн шарҳ дода тавонем. Пеш аз омўзиши ин гуна матнҳо дар дарси раҳнамо дар хонандагон ҳиссеро бедор кардан лозим аст, ки ба оҳанги умумии асар - шодӣ, ҳаяҷон, ғам, таассуф, норозигӣ, бадбинӣ ва ғайра мувофиқ бошад. Дар ин кор муаллим ҳамон вақт

комилан комёб мешавад, ки агар хонандагонро ба дарки дуруст ва воқеии матни бадеӣ, пахлуҳои хиссии он, моҳияти андешаи муаллиф раҳнамоӣ карда тавонад.

Бартараф кардани душвориҳои забони асари бадеӣ, ба хусус, матнҳои адабии классикӣ низ пахлуӣ муҳими фаъолияти омӯзгор аст.

Таҳлили забони матн, ки омӯзгор мегузаронад, барои дарки комили мазмун ва мундариҷаи асар ёрии муҳим мерасонад. Ҳамчунин, таҳлили пешакии матн ошкор месозад, ки кадом қисмати забони матн ё кадом калима ба шарҳу тафсир эҳтиёҷ дорад. Дар ин замина асосан вожаҳо, таъбирҳо ва ифодаҳои ташбеҳию истиоравие бояд тафсир шаванд, ки хусусияти таърихии маъноӣ ва бадеии тасвирӣ дошта бошанд.

Масалан, пеш аз омӯхтани ҳикоятҳо аз «Наводирулвақоъ»-и Аҳмади Дониш муаллим бояд дар бораи таърихи эҷоди асар, хусусияти замонӣ ва воқеии он, дар бораи равиши ғоявии асар, хусусиятҳои жанрӣ ва сохтори он нақл кунад.

Дар ҷараёни тафсири таърихӣ, ки то хондани матн ҳамроҳи хонандагон гузаронида мешавад, ҳақиқати таърихии ҳаводиси замони Аҳмади Дониш, беадолатиҳои иҷтимоӣ, моҳияти сийёсати худномаи амирони манғитӣ ошкор мегардад. Муҳимтарин мафҳумҳои таърихии матни асар, ки моҳияти маънавий ва ахлоқии замонро ифода мекунад, шарҳу тафсир меёбанд.

Барои дар хонандагон оид ба воқеияти он замон, ки дар осори Аҳмади Дониш тасвир шудааст, тасаввуроти дурусту рост ҳосил намудан омӯзгор бояд дар дарс тасвирҳои таърихиро, ки манзараи зулму бедодихи он замонро таҷассум кардаанд, истифода барад.

Барои ба вучуд овардани эҳсоси воқеии он замонӣ истифодаи ёддоштҳо ва осори воқеии таърихӣ низ ба мақсад мувофиқ аст. Дар ин замина осори устодон С. Айнӣ ва С. Улуғзода ба муаллим ёрии бебаҳо мерасонанд.

Масъалаи ба вучуд овардани таъсири ҳиссии матн ҳангоми омӯхтани хонандагон се ҳалқаро дар назар дорад.

1. Таҳлили ғоявию ҳиссии асари бадеӣ аз тарафи муаллим бо мақсади муайян кардани таркиби ҳиссии он. Ин ҳадафро тафсири пешакии забонии матни бадеӣ бомуваффақият ҳал мекунад.

2. Ташкили ҳадафманди дарс ва таъсири муаллим ба хонандагон.

3. Омӯзиши бархӯрди ҳиссии хонандагон ва амиқ намудани таассуроти онҳо аз дарки асари бадеӣ.

Баъзе намудҳои хонишро, ки метавон дар таҷриба қорбаст кард, зикр мекунем.

1. Хониши омӯзишӣ. Ин усули хондан ба дарки пурра ва амиқи иттилооти асар ва дар ёд доштани он мусоидат мекунад. Ин хондани оҳиста аст, ки ба такрор хондани баъзе ҷузъҳои матнро низ истисно намекунад. Ҳамчунин, нигоҳи танқидии хонандаро ба қиёсу муқобилаҳо дар заминаи муқоисаи матн бо воқеияти зиндагӣ дар бар мегирад.

2. Хониши ибтидоӣ. Ин тарзи хониш ошноии пешакии хонандаро бо матн, сохт, таркиби луғавӣ ва душвориҳои забонии он дар назар дорад ва ба тарзи хомӯшона ва овозӣ хонда мешавад.

3. **Хониши хомӯшона.** Усули хониши хомӯшона хеле маъмул буда, хониш барои худ аст. Дар синфҳои ибтидоӣ хониши овозӣ маъмул буда, суръату сифати хониш муайян карда мешавад ва ҳар хонанда ба таври майлу завқи худ матнро мехонад. Ҳангоми хониши хомӯшона хонанда дар дил, яъне дар ботин ба маъноӣ аслию маҷозии калимаҳо сарфаҳм рафта, таваҷҷуҳ зоҳир менамояд ва мазмуну мухтавои онро дарк карда, лаззати маънавӣ мебарад.

4. **Хониши овозӣ ва ё ифоданок.** Дар чунин навъи хониш риояи талабот, зада ва таваққуфи мантиқӣ, малакаву воситаҳои нутқ, тарзи баён, хушоҳангии овоз, меъёрҳои

талаффуз, аломатҳои китобат, нафаскашӣ, диксия ва овоз муҳм мебошад.

5.Хониши бознигарӣ. Дар ин тарзи хониш мавзӯ ва масъалаҳои ба миён гузоштаи муаллиф чудо карда мешавад.

Савол ва супориш:

1. Намуди асосии усули идроки асари хондашуда кадом аст?
2. Дар хониш ва таҳлили асари бадеӣ ба чӣ вобаста мебошад?
3. Намудҳои таҳлили асари бадеӣ кадомҳоянд?
4. Давраҳои азхудкунии осори бадеиро номбар кунед
5. Намудҳои хониш кадомҳоянд?
6. Доир ба мавзӯи «Алоқамандии эҳсос ва идрок дар асари бадеӣ» мақола нависед

Адабиёти омӯзишӣ

1. Абдусамади Мулло, Кароматулло Шукрулло Сабаке дигар, Душанбе, «Аржанг», 2009
2. Аскар Ҳақимов. Дар қаламрави сухан. Душанбе, 1982, сах. 22. Богданова О.Ю. Развитие мышления старшеклассников на уроках литературы: Пособие к спецкурсу.- М. 1979.
3. Голубков В.В. Проблема психологического обоснования изучения литературы в школе. Киев, 1963. Т. ХХІХ
4. Наимбоев С. Хониши ифоданок. Душанбе, Маориф, 198
5. Неверов В. В. Беседы о художественной литературе.- Л. 1983.
6. М.Шакурии Бухорой. Инсонгарии омӯзиш ва забони милли.
7. Мирзод Т. Методикаи таълими адабиёт. Душанбе, 1985.

10.3. ХОНИШИ ЁРИРАСОН ВА МУСТАҚИЛОНАИ ОСОРИ БАДЕӢ

Дар ин қисмат мо маводеро пешкаш менамоем, ки истифода аз онҳо барои самарабахш гузаштани дарсҳои адабиёт, бешак, ёрии судманд мерасонад. Муаллим ба тарзи дилхоҳ метавонад ҳангоми дарси ба ин мавод алоқаманд аз онҳо истифода кунад.

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ КӢ БУД?

Исми Луқмони Ҳаким дар барномаи таълими адабиёт барои синфи V як бор, он ҳам ҳангоми таълими нақли ривоят ёд мешавад. Вале чун ба таҳқиқ нигарем, исми Луқмон дар контексти адабу фарҳанги мо ҷойгоҳи хос дорад. Вай дар адабиёт ва тафаккури мардуми мо рамзи ҳикмат буду ҳақт. Бинобар ин ҳам, табиист, ки ҳангоми таълими осори адабӣ, ба хусус, насри ахлоқӣ хонанда бо номи ӯ зиёд бармехӯрад. Дар бисёр мавридҳо ҳамчун дарс шоиру нависандагон ба номи ӯ ишора мекунад, талмех мезананд.

Акнун суоле пайдо мешавад: мо дар бораи Луқмон, шахсияти адабӣ ва инсонияш чӣ медонем? Мутаассифона, касе аз муҳаққиқони мо ба омӯзиши ин мавзӯё даст назадааст ва шахсият ва ному овозаи ӯ барои хонанда ҳамчунон тира боқӣ мемонад. Барои кумак ба омӯзгорону

толибилмон ва мутахассисони соҳа бо тақя ба сарчашмаҳои адабию илмӣ, ба хусус, тадқиқоти донишманд Абдулхусайни Зарринқўб «Луқмони Ҳақим» то ҷое хостем хайсиат ва шахсияти инсонии ин чеҳраи таърихро рӯшан намоем.

Номи Луқмон, пеш аз ҳама, бо он ки дар сарчашмаҳои динӣ ва адабӣ ҳамчун мазҳари ҳикмат ва қаҳрамони ахлоқ зикр шудааст, ҷолиби таваҷҷуҳ аст.

Вале он муболиғаҳое, ки дар ҳаққи ӯ гуфтаанд, вучуди ӯро дар нигоҳи баъзе аз донишмандон мавриди тардид қарор додаст. Бинобар ин ҳам, гурӯҳе Луқмонро мавҷуди ҳаёли доништаанд. Далелҳое, ки дар кутуби таърихӣ, сарчашмаҳо ва осори адабӣ зикр шудаанд, гувоҳӣ медиҳанд, ки ӯ шахсияте таърихӣ ва воқеӣ будааст.

Нахустин нақлҳоро дар бораи Луқмон мо дар нақлу ривоятҳои арабӣ дармеёбем. Луқмон дар ин сарчашмаҳо на фақат бо унвони як ҳақим, балки ҳамчун пири маъруфи ҷаҳондида зикр мешавад. Илова ба ин, Абдулхусайни Зарринқўб бар ин ақида аст, ки «қиссаҳое, ки дар бораи ӯ нақл кардаанд, шояд битавонад ин ҳадисро илқо кунад, ки Луқмони Ҳақим ғайр аз Луқмони Муаммар будааст ва фақат ба воситаи ваҳдати ном дostonҳое ин ду шахсро ба ҳам омехта бошанд».¹

Ин донишманд аз муқоисаи дostonҳои Луқмон бар пораҳои ҳикоёти мушобех дар асотир ва адабиёти миллатҳои дигар ба чунин натиҷа мерасад, ки «дostonи Луқмон бо ҳикоёт ва қиссаи дигаре низ махлут шудааст» Ва ӯ «саъй дар тамйиз ва тафқиқи ҳайвон ба поён мерасид ва аҷзои мухталифи ин дostonҳоро» бефоида медонад. Вале «вучуди ӯро дар қуруни гузашта мусаллам ва қатъӣ» медонад.

Дар бораи аслу насаб ва наҷоди ӯ низ ихтилофи назар аст. Сабаби ин ду шахсро, ки номи ҳар ду Луқмон будааст,

¹ Ниг: ба Абдулхусайни Зарринқўб. Аз чизъое дигар. Нақд, ёддошт, баррасӣ ва намоишвора. Теърон, 1379, саҳ 69. минбаъд «Аз чизъои ...» меояд.

махлут кардани сарчашмаҳост. Гурӯҳе аз сарчашмаҳо ўро аз қабилаи Од, гурӯҳи дигар аз бани Исроил доништа, баъзе ба ғуломи ҳабашӣ буданаш низ таъкид варзидаанд. Ривоеҳои қадими арабӣ ўро аз қабилаи Од шинохтаанд. Мо аз Қуръон достони қавми Одро, ки ба сабаби қуфрону нофармонӣ ба ҳалокат расидаанд, ёд дорем. Ҳикояти зер, ки аз «Маҷмаъуттавориҳ вал қисас» (с.188) нақл хоҳем кард, гувоҳи он аст, ки Лукмон чӣ гуна аз ғазаби Худо, ки бар қавми ӯ нозил гашт, барканор монд.

Ҳикоят: «Ва пеш аз ҳалок шудан Одиён қурбонӣ фиристода буданд ба Макка аз баҳри қаҳтӣ, ки Худои таъоло бар эшон гумошта буд ва Лукмон бинни Од аз ин сегона буд ва Лукмон бинни Яқим низ ривоят аст ва ӯ яҳуди муъмин буд ва аз худои таъоло умр хост чунон, ки ҳафт каркасро. Пас овоз омад, ки ҳам бибояд мурдан ва ҳочаташ раво гашт ва каркас панҷсад сол бимонд...»

Афсонаи дарозумрии Лукмон ҳамин тавр ба вучуд омадааст. Муаллифи «Китобул муъамарайн» Абуҳотами Сичистонӣ дар бораи Лукмон шарҳе навиштааст, ки хулосааш чунин аст: «Гўянд баъд аз Хизр умри Лукмон бинни Од аз ҳамаи халқ дарозтар буд, ӯ пансаду шаст сол зист ва умраш баробари умри ҳафт каркас¹ буд, ки ҳар як ҳаштод сол зистанд ва ӯ бозмондагони қавми Од буд... Абўҳотам аз Абулҷания Зарир овардааст ва ӯ зикр мекунад, ки вай се ҳазору понсад сол зист... ва аз қасоне буд, ки қавми Од чихати истисқо ба ҳарам фиристода буданд ва ўро умри ҳафт каркас ато карданд. Ў чўҷаи каркаси наре мегирифт ва дар кўҳ мепарварид, чун умри он мемурд, каркасе дигар бармегирифт ва парвариш меод, то каркаси охирин, ки бад (...) буд беш аз ҳамаи каркасоҳо зист».

Аз рӯи ахбори сарчашмаҳо ҳикмати Лукмон низ зоҳиран қабл аз зуҳури ислом дар байни аъроб шуҳрат доштааст.

Қуръони қарим низ сурае ба номи Лукмон дорад ва суҳанони пурҳикмате аз номи ӯ нақл шудааст. Ба-дин чихат Лукмонро мардуми мусалмон чун ҳақим мешиносанд ва дар

ҳикмат ба ў масал мезананд. Андарзхое, ки Лукмон ба писари худ додааст, дар Курьони карим омадааст. Дар тафсирҳо низ аз суханони ў истифода кардаанд. Андарзҳои зер аз ҷумлаи машхуртарин суханони Лукмон аст:

«Эй писар, дунёи худро ба охират бифурӯш то аз ҳар ду суд карда бошӣ. Эй писар, аз ёри бад бипарҳез, ки ҳамчун шамшер аст, манзаре зебо ва асаре зишт дорад. Эй писар, мабодо, ки мӯр аз ту зирактар бошад, ки ў дар тобистон кути зимистонро чамъ оварад (ва ту ғофил бошӣ).

Эй писар, мабодо, ки хурӯс аз ту зирактар бошад, ки ў сахаргоҳон бонги тасбеҳ бароварад ва ту дар хоб бошӣ. Эй писар, аз дурӯғ бипарҳез, ки он аз гӯшти гунчишк дилпазиртар намояд. Эй писар, худованд дилҳои мурдари ба нури ҳикмат зинда мекунад, чунон ки заминро ба борон шодоб ва зинда мефармояд. Эй фарзанд, ба султон дар хангоми хашму ба дарё дар вақти мад наздик машав.

Эй фарзанд, парҳезро сармоя соз то бе ҳеҷ бозаргоне туро судҳо бозоварад.

Эй фарзанд, бо он кас, ки корозмуда аст, дар корҳо машварат кун, ки ў раъю андешаеро, ки худ гарон харидааст, ройгон ба ту арза намекунад.

Эй фарзанд, он ки мегӯяд бадири бо бадӣ метавон фуру нишонд, дурӯғгӯст, агар рост гӯяд, ду пора оташ барафрӯзад ва сипас бингарад, ки оё яке аз он ду метавонад дигареро фуру нишонад. Некӣ аст, ки бадири дафъ метавон кард, чунон ки ҷуз об оташро фуру наменишонад»...

Чехра ва ҳикматҳои Лукмон дар саросари адабиёти мо ҷойгоҳи хос дорад. Адибони мо нафақат ба номи ў масал мезананд, балки аз андарзу ҳикматҳо ва ривоёти ахлоқии ў фаровон иқтибос кардаанд.

Инак, пораҳоеро аз ҳикоёте, ки дар бораи Лукмон дар осори адибони мо омадааст, нақл мекунем.

Аз «Гулистон»-и Саъдӣ:

Лукмонро гуфтанд: Адаб аз кӣ омӯхтӣ?

Гуфт: Аз беадабон. Ҳар чӣ аз эшон дар назарам нописанд
омад, аз феъли он парҳез кардам.

*Нагӯянд аз сари бозича ҳарфе,
К-аз он панде нагирад соҳиби хуш.
В-агар сад боби ҳикмат пеши нодон
Бихонанд, оядаш бозича дар гӯш.*

Аз «Маснавӣ»:

Буд Лукмон пеши хочай хештан,
Дар миёни бандагонаш хортан.
Мефиристод ӯ ғуломонро ба боғ,
То ки мева оядаш баҳри фароғ.
Буд Лукмон бар ғуломон чун туфайл,
Пурмаъонӣ, тирасурат ҳамчу лайл.
Он ғуломон меваҳои чамъро,
Хуш бихӯрданд аз ниҳеб тамъро.
Хочаро гуфтанд Лукмон хӯрд он,
Хоча бар Лукмон туруш гашту гарон.
Чун тафаҳҳус кард Лукмон он сабаб,
Дар итоби хочааш бикшод лаб.
Гуфт Лукмон, сайидо, пеши Худо,
Бандаи хоин набошад муртаҷо.
Имтиҳон кун чумла моро, эй карим,
Серамон дардеҳ ту аз оби ҳамим.
Баъди он моро ба сахрое калон,
Ту савора, мо пиёда бардавон.
Онгаҳон бингар ту бадкирдорро,
Сунъҳои қошифи асрорро.
Гашт соқӣ хоча аз оби ҳамим,
Мар ғуломонрову хурданд он забим.
Баъд аз он мерондашон дар даштҳо,
Медавидандӣ миёни киштҳо.
Кай дарафтоданду эшон даръано,
Об меовард зи эшон меваҳо.
Чунки Лукмонро даромад қай зи ноф,
Медаромад аз дарунаш оби соф.
Ҳикмати Лукмон чу тонад ин намуд,
Пас, чӣ бошад ҳикмати раббулвучуд.

Аз «Бўстон»-и Саъдӣ:

Шунидам, ки Лукмон сияхфом буд,
На танпарвару нозукандом буд.
Яке бандаи хеш пиндошташ,
Забун диду дар кори гил дошташ.
Ба соли сарое бипардохташ,
Кас аз бандаи хоҷа нашнохташ.
Чу пеш омадаш бандаи рафта боз,
Зи Лукмонаш омад ниҳебе фароз.
Ба пояш биафтоду пузиш намуд,
Бихандид Лукмон, ки пузиш чӣ суд.
Ба соли зи ҷудат ҷигар хун кунам,
Ба як соат аз дил бурун чун кунам?
Вале ҳам бибахшоям, эй некмард,
Ки суди ту моро зиёне накард.
Ту обод кардӣ шабистони хеш,
Маро ҳикмату маърифат гашт беш.
Ғуломист дар хийлам, эй некбахт,
Ки фармойиш вақтҳо кор сахт.
Дигар раҳ наёзорамаш сахт дил,
Чу ёд оядам сахтии кори гил.

Аз «Куллиёт»-и Саъдӣ:

Касеро аз одамиён умр, чандон ки Лукмони ҳакимро буд,
набудааст. Се ҳазор сол умри ӯ буд. Чун ба охир расид ва
малакулмавт биомад, ӯро дид дар миёни найбасте нишаста
занбил мебофт. Гуфт, эй Лукмон се ҳазор сол умр ёфтӣ, чаро
хона насохтӣ.

Гуфт: Эй Азроил, касе, ки ӯро чун тӯе дар пай буд,
парвои хона сохтан кай буд.

Аз «Гулшани сабо»:

Шунидам, ки Лукмон писарро зи меҳр
Ба андарз фармуд, к-эй хубчеҳр.
Махур туъма ҷуз хусравонӣ хуриш,
Ки чон ёбадат з-он хуриш парвариш.
Маҷӯ ком ҷуз аз бути нӯшханд,
Маёром ҷуз дар давочи паранд.
Ба ҳар хитгае хона бунёд кун,

В-аз он хоџири дўстон шод кун.
Бигуфт, эй падар, панди мумкин сарой,
Бигуфт, эй писар, сўи маънӣ гарой.
Чунон лукма бар хештан гир танг,
Ки гардад ба комат чу шақкар шаранг.

Ба роҳат махусб он қадар то тавон,
Ки хорат шавад зери тан парниён.
Зи васли парӣ бош чандон барӣ,
Ки дар дида деват намояд парӣ.
Бад-он гуна кун ҷой дар ҳар диле,
Ки ҳар ҷо равӣ бошадат манзиле.
Дар панди Лукмон бо роӣу хуш,
Гарат роӣу хуш аст, даркаш ба гўш.
Чу гул ҳамнишинӣ ба ҳар хор кун,
Бадонро ба некӣ ба худ ёр кун.

Зимнан бояд гуфт, ки зиндагонӣ ва ҳикматҳову суҳанони дигари Лукмон Эзопро ба хотир меоварад. Он чи ки дар китобҳо оид ба онҳо нақл мешавад, саҳт ба ҳам монанд аст. Ватани аслии Эзоп низ маълум нест. Ба шаҳодати муаррих Плутарх вай сурати зишт, вале ақли комил ва ҳуши саршор доштааст. Ў ғулом будааст ва охирин хоҷааш Хонтус (ё Ёдмун) озодаш кардааст. Баъди озод шудан чанде ба сайру саёҳати олам баромада, Миср, Бобул ва баъзе кишварҳои Машриқро дидааст. Дар Сорд ба дарбори Карзус меравад. Бо вучуди сурати зишт доштаниаш хуш ва фатонати ӯ муҳаббат ва инояти шоҳи Лидиро ҷалб мекунад. Шоҳ ӯро барои назорат ва ҳидояти маъбади Далоф супориш дод. Вале аз риёкорӣ ва мардумфиребии коҳинони он маъбад саҳт ба шигифт омада, дар бораашон суҳанони таънаомезе гуфт. Коҳинон аз ӯ ба тарзи ночавонмардона интиқом гирифтанд. Онҳо ҷоми тиллоиро, ки махсуси худоёни маъбад буд, дар буняи ӯ гузоштанд, ӯро ба дудӣ айбдор намуданд. Ниҳоят ӯ ба марг маҳкум шуд ва аз девори ҳисор ба поён афканданд.

Масалҳои Эзоп дар бораи ҳайвонот буд, ки аз қадим ба ӯ нисбат меоданд. Ҳатто, Суқрот баъзе масалҳои ӯро ба назм даровардааст.

Гуфтем, ки сарнавишт ва суҳанҳои Лукмону Эзоп ба ҳам монанданд. Аз афсонаҳое, ки дар бораи Лукмон нақл кардаанд, баъзоро айнан дар бораи Эзоп низ оварданд.

Масалан, қиссаи «Дил ва забони ғўсфанд» ва қиссаи «Гарав бастанӣ хоҷа дар бораи ошомидани оби дарёча» ва ғулумоне, ки меваро хўрданду Лукмонро муттаҳам карданд. Чунон ки дидем, ҳикояти мева хўрдани ғулумон ва муттаҳам кардани онҳо Лукмонро дар «Маснавӣ».. бисёр ҳам ҷаззоб ба назм омада.

Ақнун дар поёни ин навишта ҳикоятҳои «Ғулумоне, ки меваро хўрданду Лукмонро муттаҳам карданд» ва «Дил ва забони ғўсфанд»-ро меоварем.

Саолабӣ дар «Қисасуланбиё» меоварад, ки:

«...Лукмон назди хоҷаи худ аз хортарин ғулумон буд. Хоҷа ӯро бо ёронаш ба бӯстон фиристод то барои ӯ мева оваранд. Чун бозоманданд бо онҳо чизе набуд ва меваро хўрда буданд. Ин гуноҳро ба Лукмон бастанд.

Лукмон хоҷаро гуфт... бифармой то моро оби гарм бинӯшонанд он гоҳ водоранд, ки онро баргардонем. Хоҷа фармуд то чунон карданд. Онҳо меваҳоеро, ки хўрда буданд, баргардонданд. Аммо Лукмон ҷуз об чизе барнагардонд. Хоҷа ростии ӯ ва дурӯғи ёронашро аз он бишнохт».

Ҳикояти дигар меоварад, ки «...Лукмон ғулумаке зангӣ буд. Рӯзе хоҷаш вайро гуфт: имрӯз ғўсфандеро бикӯш. Ӯ ғўсфандеро бикӯшт. Пас, хоҷа гуфт: Покизатарин чизеро биевар. Забону дилашро биовард. Гуфт: Чизе аз инҳо покизатар надошт? Гуфт: На! Хоҷа хомӯш монд. Дигар рӯз гуфташ: Барои мо ғўсфанде бикӯш. Ҳам бикӯшт. Пас гуфт: Палидтарин чизро аз он биовар. Боз дил ва забонаш биевард. Гуфташ: Туро гуфтам покизатарин чизаш биевар, дилу забонаш овардӣ? Посух дод: Чун ин ду покиза бошанд, ҳеч чиз аз онҳо покизатар нест ва чун палид бошанд ҳеч чиз, палидтари онҳо нест...»

Ҳамин тариқ, сарнавишти Лукмон ва ҳикояти масалҳои ӯ ҳамчунон ҳампои зиндагии инсонхост, яъне дар хидмати ахлоқи одамизод аст.

БОБИ 11

ТАФСИРАИ СУДМАНДИ ХОНИШИ БАДЕЙ

Дар барномаи таълимӣ асосан навиштани иншо ва нақли хаттӣ пешбинӣ шуда, вале дар барнома таҳлили асари бадеӣ ва баланд бардоштани завқи зебошинохтии хонандагон чузъи муҳими қору фаъолияти муаллим арзёбӣ шудааст. Агар воқеъбин бошем, аз синфи VII сар карда хонандагон ғайр аз нақли хаттию иншо ба навиштани чизҳои қиддитар, аз ҷумла, тақризу мақола ё тафсирае ба ин ё он асар бояд одат кунанд.

Мутаассифона, ин қор дар таҷрибаи мо ба кундӣ пеш меравад ва муаллимони мо низ дар ин самт таҷриба надоранд. Ҳамин ҳолатро ба назар гирифта, мо ҳикояи нависандаи бузурги рус А.П.Чехов «Шодӣ» ва тақризро ба он, ҳамчунин, ҳикояи Шервуд Андерсон «Китоби пайкараҳои аҷиб» ва нақди онро нашр намудем. Бошад, ки ин таҷриба дар ибтидо барои муаллимону шогирдони онҳо намунаи тақлид қарор гирифта, минбаъд пои андешаи онҳоро дар шиноخت ва арзёбии мустақилонаи асари бадеӣ боз намояд.

А.П.ЧЕХОВ: ШОДӢ

Нимашаб буд. Митя Калдоров барангехта ва бо ҳаяҷон ба суръат дохили хонаи падараш шуд ва шурӯъ ба сар кардан туи утокҳо кард. Падару модараш мехостанд бихобанд. Хоҳараш дар тахти хоб буд ва охири сафаҳоти румонеро мехонд. Бародарони

донишомӯзаш хобида буданд. Падару модараш бо таачҷуб
пурсиданд:

-Аз кучо меой? Аҳволу саломатиат чӣ тавр?

-Оҳ, напурсед! Чунин фикр намекардам! На, ҳеч фикрашро
намекардам! Ин... бовар карданӣ ҳам нест!

Митя ханда кард ва рӯи сандалии роҳате нишаст. Аз
хушҳолӣ по рӯи по гузошта буд.

-Бовар карданӣ нест! Аслан наметавонед тасаввурашро
бикунед! Бубинед!

Хоҳараш аз тахти хоб пойин част, худро дар малофае печид
ва ба бародараш наздик шуд. Бародаронаш аз хоб бедор шуданд.

-Чӣ гап? Ростӣ, ки ту хеле хурсандӣ!

-Аз хушҳолӣ аст, альён ҳама Русия маро мешиносанд! Пеш
аз ин танҳо шумо медонистед, ки дар дунё як Дмитрий
Калдоров, корманди идораи сабт вучуд дорад ва ҳоло тамоми
Русия инро медонад! Оҳ, Худо!

Митя дубора барҳост ва боз шурӯъ кард ба давидан тайи
утоқҳо, баъд дубора нишаст.

-Охир, чӣ хабар шуд? Дуруст шарҳ бидеҳ!

-Шумо мисли ҳайвоноти ваҳшӣ зиндагӣ мекунад, рӯзнома
намеҳонед, ба иҷтимоъ тавачҷӯхе надоред, ин ҳама чизҳои
чолиби тавачҷӯҳ дар рӯзномаҳо ҳаст! Ҳар иттифоқе биафтад
фавран мунташир мешавад, ҳеч чиз махфӣ намемонад! Чӣ қадар
хушвақтам! Оҳ, Худои ман! Рӯзномаҳо фақат аз одамҳои
барҷаста сӯҳбат мекунанд ва алон аз ман ҳарф мезананд!

-Чӣ мегӯӣ? Кучо?

Ранги падар парид, модар тасвири муқаддасро нигоҳ кард ва
салибе кашид. Бародарҳо сари по шуданд ва ҳамон тур бо
пироҳанҳои кӯтоҳи шаб ба бародари бузургашон наздик шуданд.

-Оре, рӯзномаҳо роҷеъ ба ман матлабе навиштаанд, альён
ҳамаи Русия маро мешиносад! Модар, ин шумораро ба ёд дошта
бошед! Чанд дафъа онро меҳонам, гӯш кунед!

Митя рӯзномае аз чайб даровард, ба падараш дод ва
қисматеро, ки бо қалам даври онро хат кашида буд, нишон дод:

-Бихонед!

Падар айнакашро гузошт.

-Бихонед, дигар!

Модар тасвири мукаддасро нигоҳ кард ва салиб кашид.
Падар сурфае кард ва шурӯъ ба хондан кард:

Дар таърихи 29 декабр, соати ёздаҳи шаб Дмитрий Калдоров корманди идораи сабт...

-Гӯш кунед, бақияро гӯш кунед!

...Дмитрий Калдоров, корманди идораи сабт, мавқеи хуруҷ аз ширакашхонае, ки дар хиёбони Барнои кўчак воқеъ аст, дар ҳоли нашъа...

-Бо Семён Петрович будам... то чузъиёташро ҳам шарҳ диҳад. Идома бидиҳед! Гӯш кунед!

«...ва дар ҳоли нашъа сур меҳӯрад ва зери даст ва пой аспи коляскае, ки дар истгоҳ буда ва ба Иван Дратов, рустои деҳқадаи Дрикин, аз иолоти Бухунок тааллуқ доштааст, меафтад. Асп метарсад, Калдоровро лағадмол мекунад ва по ба фирор мегузорад ва саройдорҳо чилаваширо мегиранд. Калдоровро, ки беҳуш шуда, ба калонтарӣ мебаранд ва пизишк ӯро муойина мекунад. Зарбае, ки ба паси гардани ӯ ворид омада буда...»

-Ин зарба аз ресмон буд, бақияро бихонед!

«...ки ба паси гардани ӯ ворид омада будааст, чузъе ташхис дода шуда. Як бозпурсии шаффофе роҷеъ ба қазия ба амал омада, мазруб таҳти муолиҷоти пизишкӣ қарор гирифтааст...»

-Ба ман гуфтанд пушти гарданамро компреси оби сард кунам. Ҳоле хондед? Ҳон? Ин тур! Альон ин рӯзнома даври Русия мегардад. Бадаш ин чо...

Митя рӯзномаро гирифт, таҳ кард ва дар чайб андохт.

-Альон мебарам манзили Макаруф, бараш нишон медиҳам... бояд ба Иванитский, ба Наталий Иванова ва ба Анисим Базилевич ҳам нишон дод... рафтам! Худо ҳофиз!

Митя кулоҳашро сар гузошт ва фотеху хушҳол ба кўча гурехт.

ТАҚРИЗЕ ДАР ҲОШИЯИ ҲИКОЯИ «ШОДӢ»

Худнамоӣ ва тавачҷуҳи дигаронро ҷалб кардан аз ниёзҳои табиӣи башар аст. Гоҳе дида мешавад, ки инсон ба ҳар василае мутавассил мешавад то воқеияти вучудии худро дар пеши дигарон ба намоиш гузорад. Бисёре орзуманданд, ки дар маърази тавачҷуҳи хосу ом бошанд ва дар ин роҳ ҳозиранд даст ба ҳар коре бизананд то худро машхур ва маъруф кунанд. Ҳатман қиссаи он марди юнониро шунидаед, ки мучассамаи худон бузурги юнониён Зевсро шикаста буд.

Вақте ёро гирифтанд ва пурсиданд, ки даст ба ин кор зада ва хабар дошта, ки мучозоти чунин коре марг аст? Ҷавоб дод:

-Медонам, мехостам коре кунам, ки мардум ба ман тавачҷуҳ кунанд ва маро ҳамеша ба хотир дошта бошанд.

Ё қиссаи бародари Ҳотам ва шошидан дар чоҳи Замзам.

Гӯянд ин корро бародари Ҳотам кардааст. Он гоҳ ки дид бо саҳо овозаи бародар ба даст наоварад, оби чоҳи муқаддаси Замзам биолуд ва бад-ин сабаб машхур гашт.

Дар ҳикояи «Шодӣ» ҳамин худнамоӣ ва шуҳрат, албатта, ба сурати танзомезаш тарҳ мешавад. Тасаввури маъруф шудан ва аз ё дар рӯзномае ном бурдан, шахсияти ҳикоячаро ба ҳаяҷон ва шавқ овардааст.

Нимашаб ҳамаро бедор мекунад, ки рӯзномаро бихонанд, ки номи ё дар он омада. Барои ё ҳеч тафовуте намекунад, ки ба чӣ муносибат ва ба чӣ наҳве аз ё ном бурдаанд, ҳамин ки номи ё дар рӯзнома чоп шуда, барои ё арзиши фаровон дорад. Ҳамин нукта аст, ки ҳикоячаи «Шодӣ»-ро ҷолиби тавачҷуҳ ва пурмаъно мекунад ва ба он арзиши мондагорро медиҳад, зеро ғайри мустақим ба ҳикмате ишора дорад, ки башар аз дер боз ба он тавачҷуҳ ва тамойили амиқ доштааст.

ШЕРВУД АНДЕРСОН: КИТОБИ «ПАЙКАРАҲОИ АҶИБ»

Шервуд Андерсон аз бузурғтарин нависандагони дунёст, ки барои бачаҳо асарҳои ҷолиб навиштааст. Муҳаққикон ҳикояи ё «Мехоҳам бидонам чаро»-ро «яке аз қавитарин дostonҳо» шинохтаанд.

Хондан ва таҳлил кардани ҳикояи «Китоби пайкараҳои ачиб» ва тақризи ба он навиштаи Л.Трелинг (мунаққиди амрикоӣ), ки мо паси ҳам овардем, дар дарк ва маънидоди осори адабӣ ба муаллимони ёрӣ хоҳад кард.

Нависанда пирамарде бо сабили сафед ба саҳтӣ метавонист худаширо аз тахт боло бикашад. Панчараҳои хонае, ки дар он зиндагӣ мекард, баланд буд ва субҳ, ки чашмҳояшро боз мекард, дилаш мехост дарахтхоро бубинад. Наччоре омад, тахтро болотар бурд, то ҳамсатҳи панчара шуд.

Барои чунин коре ҳаёҳуи зиёде ба по шуд. Наччор, ки дар давраи чанги дохилӣ сарбоз буд, по ба утоқ гузошт ва гуфт, ки барои боло бурдани тахт бояд як саку сохт. Нависанда канори дасташ сигорбарг дошт ва наччор сигорбарг дуд кард.

Ду мард муддате дар бораи боло бурдани тахт ҳарф заданд ва сипас ҳарфҳои дигаре пеш кашиданд. Сарбоз аз чанг ҳарф зад. Албатта пирамард сӯхбатро ба чанг кашонд. Наччор як бор дар зиндони Андерсунил зиндонӣ шуда буд ва бародарашро аз даст дода буд.

Бародараш аз гуруснагӣ мурда буд ва ў ҳар вақт ин мавзӯро ба миён меовард, ба ҳиқ-ҳиқ меафтад. Ў ҳам монанди нависанда сабили сафед дошт ва вақте гирия мекард, лабҳояш чамъ мешуд ва сабилаш боло ва пойин мерафт. Пирамард бо сигорбарги зери лаб ва ҳиқ-ҳикаш ҳолати хандаоваре пайдо мекард. Тархе, ки нависанда барои боло бурдани тахт дошт, фаромӯш шуд ва наччор баъд ба дилхоҳи худ тахтро боло бурд ва нависанда, ки беш аз шаст дошт, шабҳангом маҷбур шуд, по рӯи як сандалӣ бигзорад то дар тахт дароз бикашад.

Нависанда рӯи тахти худ ба паҳлӯ ғалтид ва комилан ором дароз кашид. Солҳо буд, ки фикри нороҳатии қалбӣ озораш меод. Зиёд сигор мекашид ва қалбаш номурағтаб мезад. Гумон мекард, ки рӯзе ногаҳон пас меафтад ва ҳар бор, ки рӯи тахт дароз мекашид, дар бораи ин мавзӯ фикр мекард. Пеши худ мегуфт, ки ин нороҳатӣ одамро хабар намекунад. Ин фикр, ки ба содагӣ қобили тавзеҳ набуд, дилмашғулаш мекард ва сабаб мешуд, ки дар раҳти хоб беш аз ҳар ҷойи дигар худаширо зинда

эхсос кунад, ў комилан ором дароз кашида буд ва танаш пир буд ва дигар ба коре намеомад. Аммо рӯйхамрафта чизе дар дарунаш чавон буд. Ба зани обистане мемонд. Аммо чизи дарунаш кӯдак набуд, балки писари чавоне буд, на, писари чавоне ҳам набуд, зани чавоне буд, ки монанди силоҳшӯрҳо зиреҳ ба тан дошт. Бубинед, кори беҳудае аст, ки бихоҳем бубинем чӣ чизе дар даруни пирамард буд ҳамчунон ки он ҷо рӯи тахти баландаш гӯш меод. Нависанда ё чизи чавони даруни нависанда мехост таху тайи онро дар биоварад.

Нависандаи пир монанди ҳамаи мардуми дунё дар зиндагии тӯлонии худ ҳаёлҳои зиёде дар сар парваронида буд. Рӯзе бисёр зебо буд ва занҳои зиёде дилбохтааш шуда буданд. Ва албатта, дар он вақт одамҳоро мешинохт, одамҳои зиёдеро, онҳоро бо самимияти ачибе мешинохт, ки бо шинохти ману шумо аз одамҳо тафовут дошт. Даст кам нависанда ин тур фикр мекард ва аз ин фикр дилшод буд. Охир намешуд бо пирамард бар сари фикрҳои куланҷор рафт.

Нависанда дар рахти хоб рӯёҳое дид, ки рӯё набуд. Вакте андаке хоболуд шуд ва ҳанӯз хушёр буд, пайкараҳое пеши чашмҳои зоҳир шуд.

Дар ҳаёл дид, ки чизи чавони васфнашудани дарунаш сафи дарозе аз пайкар чилуи чашмҳои пеш мебарад.

Бубинед, чизи тамошой ин буд, ки пайкарҳо ҳама ачиб буданд. Ҳамаи мардҳои занҳое, ки мард дар умраш шинохта буд, одамҳои ачибе шуда буданд.

Пайкараҳои ачиб ҳама тарснок буданд. Баъзе саргармкунанда буданд, баъзе камобеш зебо буданд ва яке аз онҳо зане буд, ки аз рӯё берун омад ва бо тани ачибаш пирмардро ранҷонд. Вакте ки ў гузашт, мард садое кард, ки шабеҳи лойидани саг буд. Агар шумо ба он уток по мегузоштед, шояд гумон мекардед, ки мард хобҳои ошуфта мебинад ё шояд сардил дорад.

Сафи пайкараҳои ачиб як соате аз чилуи чашмҳои пирамард гузашт ва он вақт бо норухатӣ аз тахт пойин хазид ва даст ба қалам бурд. Чанд то аз пайкараҳои ачибтаъсири зиёде рӯйаш

гузошта буданд ва ў меҳост онҳоро тавсиф кунад. Нависанда як соате пушти мизаш кор кард. Даст охир китобе навишт, ки исмашро китоби ПАЙКАРАҲОИ АҶИБ гузошт. Китоб ҳаргиз чоп нашуд, аммо рўзе ба дасти ман афтод ва таъсираш барои ҳамеша дар зехни ман боқӣ монд. Китоб як фикри аслиро дунбол мекунад, ки бисёр аҷиб аст ва ҳамеша дар фикри ман аст.

Бо ёдовариҳои он фикр тавонистаам одамҳо ва чизҳои зиёдеро бишносам, ки дар ҳамаи умр аз ўҳдаи шинохтанашон барнаёмада будам. Фикри печида буд, аммо хулосаи содааш ин аст.

Дар оғози дунё фикрҳои зиёде вучуд дошт, аммо чизе ба исми ҳақиқат дар миён набуд. Инсон ҳудаш ҳақиқатҳоро сохт. Ҳар ҳақиқат таркибе буд аз фикрҳои муҳам бисёр зиёд. Ин ҳақиқатҳо дар ҳама ҷои дунё дида мешуданд ва зебо буданд.

Пирамард чандсад ҳақиқатро дар китобаш овард. Ман намехоҳам ҳамаи онҳоро бароятон бозгӯ кунам. Дар он вақт ҳақиқат поқӣ буд ва ҳақиқат шӯр, ҳақиқат сарват ва ҳақиқат тихидастӣ, ҳақиқат сарфачӯӣ ва велхарчӣ (исрофкорӣ), ҳақиқат бедикқатӣ ва навмедӣ. Садҳо ва садҳо ҳақиқат вучуд дошт ва ҳама зебо буданд.

Он вақт одамҳо аз роҳ расиданд ва ҳар кадом яке аз онҳоро ба чанг оварданд ва баъзеҳо, ки қавӣ буданд, то дувоздаҳ ҳақиқат ба чанг оварданд.

Ҳамин ҳақиқатҳо буд, ки мардумро ба сурати пайкараҳои аҷиб даровард. Пирамард фарзияи сохта ва пардохтае барои ин мавзӯ дошт.

Ба гумони ў, ҳамин ки яке аз мардум ҳақиқатеро ба чанг овард, онро ҳақиқати худ намуд ва саъй кард зиндагиашро бар пояи он бино кунад. Ин буд, ки одами аҷибе шуд ва ҳақиқате, ки ба чанг оварда буд, дурӯғ аз об даромад.

Рӯшан аст, ки пирамард, ки умре чиз навишта буд ва анбошта аз вожа буд, метавонист дар бораи ин мавзӯ садҳо сафҳа сиёҳ кунад ва кард. Мавзӯ чунон аҳамияте дар зехнаш пайдо кард, ки чизе намонда буд ҳудаш ҳам одами аҷибе бишавад. Ба гумонам, ў ба ин далел одами аҷибе аз кор

дарнаёмад, ки китобро чоп накард. Ҳамон чизи чавони даруни пирамард начоташ дод.

Ман аз наччори пире, ки тахти нависандаро дуруст кард, фақат ба ин далел исм бурдам, ки ў ҳам монанди бисёре аз одамхое, ки номашон мардуми оддӣ аст, дўстдоштанитар ва маъмулитар аз ҳамаи пайкараҳои ачиби китоби нависанда буд.

ЛОУНЕЛ ТРЕЛИНГ:

НАҚДИ КИТОБИ «ПАЙКАРАҲОИ АЧИБ»

Шервуд Андерсон ба суннати мардоне вобастааст, ки бо чомиаи «обрўманд» даргирии мудовиме дорад ва хиради мантикиро мавриди сарзаниш қарор медиҳанд. Ин суннат бисёр куҳан аст ва ба асинҳо¹ ва нахустин тарафдорони Фронсис Қадис ва низ нахустин пайравони Ҳосидим² мерасад. Дар даврони муосир ин суннат бо Вилиям Флик, Воят Витман ва Диэч Лорнис дунбол шудааст. Пайравони ин суннат касоне ҳастанд, ки сирфан ба сарзаниши роҳи нодурусте, ки мардуми ҷаҳон дар пеш гирифтаанд, наменпардозанд, балки ба коре низ даст мезананд. Инон сарзаниши хешро ба сурати амал дармеоваранд ва нақшеву роҳе дигар дар зиндагӣ пеш мегиранд ва кулабори худро бар пушт мегузоранд ва шаҳри обрўманди мўхтарамро тарк мегўянд. Коре, ки Андерсон ба он даст зад. Аммо Андерсон фоқиди чизе буд, ки ҳамқаторони маънавиаш аз он бархурдор буданд, чизе ки бад-он номи хирад метавон дод. Андерсон ҳеҷ гоҳ дарнаёфт, ки лаҳзаи огаҳӣ ва дигаргунӣ- лаҳзаи буридан аз шаҳр-сарфан дархўри ситоиш нест, балки бояд онро парваронд, то чизе ки дар оғоз амале иродӣ аст, ба сурати амале таъақули дарояд. Мардони хирадсители суннатӣ иддаёҳои худро мавриди тамасхур қарор медиҳанд ва ба маҳдудияти он метозанд, ҳол он ки худ намояндаи қудратмандтарин андешаанд. Албатта, онон ба ҳеҷ вачҳ хирадро мавриди ҳамла қарор намендиҳанд, балки хирадеро мардуд мешуморанд, ки мавриди

¹ Асиньо- афроди табақаи зоғидон ва фаластиниёне, ки дар қарни дувуми пеш аз милод мезистанд.

² Ҳосидим- пайравони фирқаи яғудӣ дар қарни дувуми пеш аз милод, тобеъи ташрифот ва шаёйири динӣ ва муҳолифи андеша ва одоб ва русуми куҳан.

назари чомеъаи обрӯманд аст. Онон дар ҳоле ки ба сарзаниши хирад мепардозанд, нубуғи худро дар қолиби калом, мавзӯъ ва кашф боз менамоянд.

Шервуд Андерсон аз ин назар шабеҳи онон набуд. Ӯ марде «оқил» нашуд. Аз ин истеъдод низ бебаҳра буд, ки бо овардани як чумла ё як истиёра ногаҳон гӯшае торик аз зиндагири рӯшан кунад. Нақши ӯ иҷоб мекард, ки саршор аз «гуфта» ва биниши амиқ бошад; аммо чунин набуд. Бо ин ҳама, дар муқаддимаи маҷмӯаи достони Войнзберг Уҳойу яке аз чанд гуфтаи «оқилона»-и осорашро бо навъе таъна, боз мегӯяд, ки ба навъе баёни нотавонии худӣ ӯ низ ҳафт. Муқаддима шомили достони кӯтоҳе аст. Дар хусуси пирамарде, ки матлабе ба номи «Китоби пайкараҳои аҷиб» менависад. Ақидаи пирамард чунин аст:

Дар оғози дунё фикрҳои зиёде вучуд дошт, аммо чизе ба исми ҳақиқат дар миён набуд. Инсон ҳудаш ҳақиқатҳоро сохт. Ҳар ҳақиқат таркибе буд аз фикрҳои мубҳами бисёр зиёд. Ин ҳақиқатҳо дар ҳама ҷои дунё дида мешуданд ва зебо буданд.

Пирамард чандсад ҳақиқатро дар китобаш овард. Ман намехоҳам ҳамаи онҳоро бароятон бозгӯ кунам. Дар он вақт ҳақиқат поки буд ва ҳақиқат шӯр, ҳақиқат сарват ва ҳақиқат тихидастӣ, ҳақиқат сарфачӯӣ ва велхарҷӣ (исрофкорӣ), ҳақиқат бедикатӣ ва навмедӣ. Садҳо ва садҳо ҳақиқат вучуд дошт ва ҳама зебо буданд.

Он вақт одамҳо аз роҳ расиданд ва ҳар кадом яке аз онҳоро ба ҷанг оварданд ва баъзеҳо, ки қавӣ буданд, то дувоздаҳ ҳақиқат ба ҷанг оварданд.

Ҳамин ҳақиқатҳо буд, ки мардумро ба сурати пайкараҳои аҷиб даровард. Пирамард фарзияи сохта ва пардохтае барои ин мавзӯъ дошт. Ба гумони ӯ ҳамин, ки яке аз мардум ҳақиқатеро ба ҷанг овард, онро ҳақиқати худ номид. Ва саъй кард зиндагиро бар пояи он бисозад. Ин буд, ки одами аҷибе шуд ва ҳақиқате, ки ба ҷанг оварда буд, дурӯғ аз об даромад.

Андерсон танҳо яке аз ин ҳақиқатро ба ҷанг овард ва ба мафҳуми латиф ва меҳромези худ аз вожаи «аҷиб» одаме аҷиб шуд ва дар натиҷа он ҳақиқат ба сурати навъе дурӯғ даромад. Ин

ҳақиқат, ки шояд бехтар бошад, онро таркибе аз ҳақоик биномем, ҳақиқати ишқ-шӯр-озодӣ буд, ки аз ин «фикрҳои мубҳам» ҳосил омада буд: ҳар фард гавҳари арзишманде аст, ки муғойир бо ҳамаи гавҳарҳои дигар аст; чомеъа ва ба вижа чомеъаи кунунӣ ин гавҳархоро мавриди таҳдид қарор медиҳад; арзишҳои хуби куҳан аз миён рафтаанд ва мардум аз якдигар ва ҳатто аз худ буридаанд.

Дар ин ки ин андешаҳо ҳақиқатеро ташкил медиҳанд, сухане нест ва дар аҳамияти он низ сухане нест. Аммо бубинем чӣ гуна ба сурати дурӯғ даромада ва дорандааш «ачиб» шудааст.

Ба назар мерасад, ки табиати дурӯғин будан дар ин нукта нуҳуфта бошад, ки Шервуд Андерсон зиндагиро дар сояи ишқ, шӯр ва озодӣ пазируфтани медонад ва ин худ ба гунае таноқизомез нафӣи зиндагӣ аст, зеро бад-ин тартиб зиндагӣ касолатбор, тӣҳӣ ва орий аз маънӣ мегардад.

Борҳо шунидаем, ки ин қор ҳосили тааққули беш аз андоза аст, аммо ҳеч қас бар ин нукта чандон таъкид нақардааст, ки отифа, чунончи, ба гунае вижа қилва қунад, ба ҳамон андоза вайронқунанда аст.

Бо ин ҳама, ҳангоме ки эҳсосро навъе посух, навъе дармон ба шумор оварем, ҳангоме ки онро навъе абзори интиқод бидонем ва тасаввур қунем, ки метавонад дигар фаъолиятҳои зиндагиро ба қаноре ниҳад; дар ҳақиқат қаҳонро ба сурати таҷридий ва тӣҳӣ даровардаем. Ишқу шӯр, агар он гуна ки Шервуд Андерсон мепиндорад, ба сурати абзоре дарояд, ки ба ёрии он бар назми қаҳони обрӯманд битозем, қаҳоне сохта ва пардохта мешавад, ки дар амал аз ишқу шӯр тӣҳӣ аст ва арзиши онро надорад, ки дар он «озод» бошем.

ЯТИМИҲОИ ПИРҶЗ ВА ХУШБАХТ

Ин ду мақола, ки аз қитоби Аҳмад Содикӣи Ардистонӣ «Достонҳои қӯдакии мардони бузург» иқтибос қардем, бешақ, дар парвариши суботқорӣ, собитқадамӣ ва қои худро дар дунё ёфтани қӯдақон ба муаллим ёрии бевосита мерасонанд. Аз он

муаллим метавонад дар чараёни дарс ва ё машғулиятҳои амалӣ истифода барад.

Ҳазои босафои хонавода, конуни гарми зиндагӣ ва дунёи ишқу умеди ҳастӣ гоҳе ба хотири аз даст додани падар ё модар ба як водии торик ва ғамгирифта ва ба як даҳмаи маҳсус ва дардолуд табдил мегардад ва барои афрод, маҳсусан, барои кӯдакони хурдсол зиндагӣ ба сурати як чараёни талху пурранҷ ва гоҳе марги тадриҷӣ дар меояд.

Ростӣ ҳам чунин аст ва кӯдакон, ки падар ё модарро аз даст медиханд, усулан ғайр аз мубтало шудан ба мушкилоти моддӣ ва иқтисодии зиндагӣ, чизе, ки бештар қалби онҳоро меозорад ва рӯҳияи онҳоро ранчуру афсурда месозад, аз даст додани ҳидоят ва ҳимояту паноҳгоҳи рӯҳӣ аст, ки умуман камтар чизе пайдо мешавад, то ин хало ва камбудро ҷуброн намояд ва ҷои падар ва паноҳгоҳи рӯҳиву отифии кӯдакони ятимро пур кунад.

Аммо нақши бисёр муҳиме, ки набояд нодида гирифта шавад, агар кӯдаке ё кӯдаконе ба марги табиӣ ё дар асари беморӣ ё тасодуф ва ё ба хотири дифоъ аз ормону мактаб, ё ба навъи дигаре падар ва паноҳгоҳ ва ҳатто модари хешро аз даст доданд ва бо ин нақиса ва камбуди бузург дар зиндагӣ даст ба гиребон шуданд, ҳаргиз напиндоранд дар чунин вазъе барои онон дунёи поён ёфта, ҳамаи равшанаҳои умед баста шуда, роҳи хайру саодат масдуд гашта ва ночор роҳи беҳудагӣ ва ҳарҷо рафта, сӯи истифода ва тан додан ба инҳироф ва табоҳӣ ва бесаводиву бадбахтӣ барои онон боз монда бошад.

Зеро зиёд ҳам иттифоқ афтада, ки дарди ятимӣ роҳи хайри дигареро гушуда ва кӯдаконе бо эҳсоси ин дард ва барои эҳсоси ин дард ва барои ҷуброни ин камбуд дар ҳоле ки ноновару сарпарастии дурусте наёфтаанд, ба худ фурӯ рафтаанд, ба фикри сарнавишт ва ояндаи худ афтада, ҳуш ва истеъдоди худро санҷида, эътимод ба нафс карда ва талхӣ ин камбуди муҳим дар зиндагиро бо ба коргирии завқу ибтикор ва қору кӯшиш, дароз мутолиға ва таҳсилу тараққӣ ҷуброн кардаанд.

Оре, ин кор зиёд иттифоқ афтода ва кўдаконе, ки фишори дарди ятимӣ бар қалби онон сангинӣ карда ва камбудии бузургеро эҳсос намудаанд, ба фикри чораи ин камбуд афтодаанд ва барои чуброни он истеъдод ва хуши хешро ба кор гирифтаанд ва изофа ба ин ки тавонистаанд гилеми хешро аз об дароваранд, гоҳо мухтареъ ва мукташиф, донишманду ҳаким, файласуф, ориф, нависанда, таърихнавис, адибу шоир, пешвову мучоҳид ва билохира мунҷӣ ва роҳнамои ҳидоят ва хидмат ба миллиардҳо инсон дар тўли таърихи башарият гардидаанд! Аз ин миён сарнавишти шоири бузурги мо Саъдӣ ва нависандаи нобиғаи рус Лев Толстой дарси ибрат аст.

САЪДИИ ШЕРОЗӢ

Шайх Мушрифиддин Муслих ибни Абдуллоҳи Шерозӣ, ки лақаби ӯ «афсаҳул мутакаллимин» аст, ҳанӯз кўдаке беш набуд, ки аз сарпарастии падар маҳрум гардид ва дар асари мушкили фақр тавоноии рафтани ба мактабро надошт. Он тавре ки нигоранда дар китобе мехондам, Саъдӣ дар як нонвое машғул ба кор шуд, аммо дар асари шавку алоқае, ки ба хондан ва навиштан дошт, гоҳе китъаҳои кўчаки қоғазро дар кўчаҳо бармедошт ва хона мебурд ва рӯи он чиз менавишт ва машқ анҷом медод ва нахуст бад-ин васила хондану навиштанро омӯхт.

Ба ҳар ҳол, Саъдӣ бо вучуди он ки падар ва сарпарастии зиндагии худро аз даст дода ва бо мушкилоти саҳти пулӣ ҳам дастбагиребон буд, дар Шероз ба таҳсил пардохт, барои касби маориф ва такмили таҳсилот ба Ироқ сафар кард ва дар мадрасаи Низомияи Бағдод ба таҳсил идома дод, ба мусофиратҳои зиёратӣ ва саёҳатии Макка, Сурия, Лубнон, Ҳичоз, савоҳили Мадитарона ва худуди шимоли Африқо пардохт ва ба ҳузури уламо ва донишмандони бузург расид, дар соли 655 китоби «Бўстон»-ро навишт ва ӯ, ки дар соли 604 қамарӣ ба дунё омада буд ва як умри навадсолиро падруд гуфт ва дар маҳалле, ки ба Саъдияи Шероз маъруф аст, мадфун гардид. Ва акнун, ки ҳафт қарн аз тулӯи ӯ мегузарад, Саъдӣ ба василаи китоби мондагори

«Гулистон» ва қасоид ва ғазалиёти хеш ба унвони як чехраи нуронӣ дар осмони илму адаби форсӣ медурахшад.

Он вақт аз ин чихат, ки Саъдӣ худ дарди ятимиро эҳсос карда буд, тайи як силсила тавсияҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ нисбат ба ятимон сурудааст:

Падармурдаро соя бар сар фикан,
Губораш биафшону хораш бикан.
Чу бинӣ ятима сарафканда пеш,
Мадех бўса бар рӯи фарзанди хеш.
Ятим ар бигиряд, ки нозаш харад,
В-агар хашм гирад, ки бораш барад.
Ба раҳмат бикун обаш аз дида пок,
Ба шафқат биафшонаш аз чехра хок.
Агар сояи худ бирафт аз сараш,
Ту дар сояи хештан парвараш.
Ман он гаҳ сари номвар доштам,
Ки сар бар канори падар доштам.
Маро бошад аз дарди тифлон хабар,
Ки дар тифлӣ аз сар бирафтам падар.

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ

Толстой нависандаи баландпояи рус соли 1828 милодӣ дар деҳқадаи Ясная Поляна воқеъ дар шаҳристони Тула дар 110 километрии Маскав по ба арсаи вучуд гузошт.

Толстой таҳсилоти давраи мутавасситаро дар гимназия ба поён расонида ва дар соли 1844 вориди донишгоҳи Қазон шуд ва дар муддати се сол забонҳои шарқӣ ва ҳуқуқро омӯхт. Дар 1851 довталабона ба сарзамини Қафқоз рафт ва ба ҳанге, ки бародари ӯ афсари он буд, ба хидмат ворид шуд, то соли 1854 дар чангхое, ки дар он сомон вучуд дошт, ширкат кард ва дostonҳои «Кўдакӣ ва даврони навҷавонӣ»-ро дар Қафқоз навишт, ки боиси шуҳрати ӯ шуд ва ӯро дар радифи барҷастатарин нависандагони рус қарор дод.

Вай тайи солиёне мусофиратҳои илмӣ ва саёҳати зиёде анҷом дод ва ба кишварҳои шаҳрҳои Суис, Олмон, Маскав, Итолиё, Бруссел, Лондон ва Урупои Шарқ рафт.

Дар соли 1862 издивоҷ кард ва дар охири соли 1863 ба навиштани бузургтарин китоби адабии худ, ки дар ҳақиқат онро бузургтарин асари адабии қарн метавон номид, ба номи «Чанг ва сулҳ» пардохт ва ба қавли худааш, панҷ соли тамом барои навиштани ин китоб ранҷ бурдааст.

Толстой дар Маскав ба таълим ва тарбияти ҷавонон пардохт ва дар қажтии мудҳише, ки дар соли 1891 ва 1892 гиребонгири миллати рус гардид, вай дар ҷаҳор ноҳия 188 хона доир кард, ки дар он ҷо қажтизадагон ғизои кофӣ дарёфт мекарданд, дорулҷимихое барои атфолӣ то синни ду сол таъсис намуд ва барои кишти баҳора базраҳое тақсим кард ва нонвойҳое барои фуруши нонҳои арзон ба вучуд овард ва ҳатто, барои анҷоми ин корҳо аз хуроки рӯзонаи худ кост ва билухира, дар ҳафтуми ноябри 1910 дар соати шашуними субҳ шамъи рӯшноии бузургтарин навобигӣ илму адаби Русия хомӯш шуд.

Аз китобҳои ӯ ғайр аз се китоби боло 18 ҷилдро метавон номбурд: «Анна Каренина», «Эътироф», «Ҳочӣ Мурод», «Асираи Қафқоз», «Нируи чанг», «Ростохез», «Ҳунар чист?», «Шайтон», «Як тири кишвари дӯзах», «Тобиши нур ва зулмат», «Интиқоми шавҳар», «Заношӯии нописанд» «Меваҳои хирад», «Се марг», «Ду сарбоз» ва ғайра.

Аммо бояд таваҷҷуҳ дошт, Толстой, ки дар зиндагии худ маншои ин ҳама осори ҳадамотӣ ва фарҳангӣ шуд ва ба мақоми баланди нависандагӣ ва шахсияти ҷаҳонӣ расид, касе буд, ки пеш аз он ки ба дусолагӣ бирасад, модари худро аз даст дод ва ханӯз нӯҳ соли тамом надошт, ки падари ӯ чашм аз ҷаҳон фуру бафт. Ва тӯл нақашид, ки сарпарастӣ ӯ ҳам аз ҷаҳон даргузашт ва ин кӯдаки یتим дар сояи ба коргирии истеъдод ва қудрати иродаи хеш тавонист ба он ҳама мақоми баланди илмӣ ва фарҳангӣ даст ёбад.

ЗИНДОНҲОИ МАСЪУД

Аз миёни шоирони порсигӯй ҳеҷ кас ба андозаи Масъуди Саъди Салмон дарди зиндон ва машаққати занҷирро таҷриба ва таҳаммул накардааст. Зиндонҳои Хоқонӣ, бемориҳои Анварӣ, дилтангиҳои Фирдавсӣ, дарбадариҳои Носири Хусрав, риёситазиҳои Ҳофиз дар муқобили солҳои сол маҳбаснишинӣ ва дардошноии Масъуди Саъд кӯчак менамояд. Ҳарчанд ки зиндони махуфи ҷаҳон даруни ҳамаи аҳли дилро пайваста аз дард пур кардаву мекунад.

Чунон ки дар таворих омадааст, сиёҳчолҳои тарснок ва раъбангез дар дили кӯҳҳо ё дар қалъачаҳо таъбия мешуд, ки шакли аслии он иборат буд аз ҷоҳи баланд ба умқи даҳ ё бист метр, ки дар таҳи он ғорҳои эҷод мекарданд ва маҳкум ё бегуноҳ ё гунаҳкорро дар он ҷо маҳбус месохтанд. Ба тавре ки зиндонӣ осмонро бар болои сари худ ҳамчун синӣ (зарфи гирда) ё табақи мудавваре мидид ва фақат метавонист як ситораро дар осмони паҳновар аз даҳанаи ҷоҳ назар кунад. Ғолибан ин маҳбусон дар дили ҷоҳ фаромӯш мешуданд ё аз гуруснагиву ташнагӣ ва беморӣ мемурданд. Ғоҳе маҳбусинро дар қалъаҳои махуф ва матрук ба занҷир мекашиданд ва муниси онон зиндонбон ва донаҳои занҷир буд. Масъуди Саъд муддати ҳаҷдаҳ сол ва ба қавле бист ё бисту ду сол дар чунин зиндонҳо асир буд. Албатта, ҳуди Масъуд ба наздаҳ сол ишорат дорад.

Масъуди Саъди Салмон дар асри Ғазнавиён мезист, Ғазнавиён эронитабор набуданд, дар натиҷа ҳамсаҳои Фирдавсӣ ва покдилиҳои Масъудро наметавонистанд бартобанд. Масъуд дар Лоҳур- маркази ҳукумати Ғазнавиёни Ҳинд ба дунё омад, ба дарбори Султон Иброҳим, фарзанди султон Масъуди Ғазнавӣ, шитофт ва ўро мадҳ кард. Шохзода Сайфуддавла Маҳмуд бинни Иброҳим Масъудро муқарраб ва муҳтарам дошт ва бо ў дӯстӣ ва ҳамнишинӣ гузид ва хангоме ки ин амирзода ба ҳукмронии Ҳинд расид, Масъуди Саъдро ҳам бо худ ба мақарри ҳукумат бурд. Се сол баъд Сайфуддавла муттаҳам ба ҳамкорӣ ва тақарруб ба даргоҳи Маликшоҳи салҷуқӣ шуд ва роҳии зиндон гардид ва бад-ин хотир надимону ҳамдамони вай низ, аз ҷумла Масъуди Саъд ба банд кашида шуданд. Аммо пас аз чанде

Сайфуддавла мавриди авф қарор гирифт ва Масъуд дар зиндон боқӣ монд ва фаромӯш шуд ва муддати даҳ сол аз бехтарин солҳои зиндагии худро дар қалъаҳои «Су», «Даҳак» ва «Ной» гузаронид.

Хафт солам бисўхт сую Даҳак,
Пас аз онам се сол қалъаи Ной.

Ҳабси Масъуд бештар ба тухмат ва саъояти рақибон ва ҳосидон будааст. Яке аз ин саъояткунандагон шоири муосири ӯ (Абулфараҷи Рунӣ) буда, ки ҳарчанд дар назди Масъуд эҳтироми хос дошта, аммо дар бораи Масъуд ба бадзабонӣ пардохта, ба тавре ки ӯро дар назари подшоҳ андохтааст. Зохиран забони фасеҳ ва баёни шеваи Масъуд мучиби ҳасодат ва саъояти бадгӯён будааст.

Булфараҷ, шарм н-оядат, к-аз хубс
Дар чунин ҳабсу бандам афкандӣ.

Ба эътиқоди шодравон Ғуломризои Ёсимӣ, шоире ба номи Рошидӣ беш аз ҳама ба тирарӯзӣ ва бадбахтии Масъуд даст задааст.

Ҳар он қасида, ки гуфтиш Рошидӣ як мох,
Чавоб гуфтам з-он бар бадеҳа ҳам ба замон.
Агар на бими ту будӣ, шаҳо, ба ҳаққи худой,
Ки Рошидиро бифкандаме зи ному нишон.

Рошидӣ нақибӣ дарбор буда ва Масъуд дар девони худ ду бор аз ӯ таъриф ва тамҷид карда, аммо ҳашми вай нисбат ба Рошидӣ ба воситаи бадзабонӣ ва саъоияти ин шоир дар бораи Масъуд рӯй додааст.

Масъуд дар қалъаи «Даҳак», ки шарҳи он хоҳад омад, таҳти назар қарор гирифт ва дар муддати ҳабс дар ин қалъа аз тафакқуди Алии Ҳос, ки яке аз муқаррабони султон буд, бархурдор мешуд. Пас аз Даҳак боз ҳам ба саъоияти ҳосидон ба қалъаи «Су», ки хориҷ аз Ҳиндустон буд ва бандгоҳе саъб ва сиёҳчоле махуф дошт, мунтақил шуд. Дар ин зиндон, ки ҳамеша

банд бар пой дошт, бо муначчиме ба номи Бахромӣ ошно шуд ва илми нучумро аз ӯ фаро гирифт.

Масъуд дар тамоми тӯли ин даҳ сол аз дӯстон ва муқаррабони дарбор талаби ёрӣ ва раҳой мекард. Амидалмулки Имоуддавла Абулқосими хос назди султон Иброҳим аз ӯ шафоъат ёфт ва ба Лоҳури Ҳинд рафт ва ба нигоҳдории амлоки мусодирашудаи худ ва боқимондаи мулки падарӣ пардохт. Се сол пас аз ин мочаро султон Иброҳим даргузашт ва писараш шоҳзода Масъуд ба номи Масъуди савум ба подшоҳӣ нишаст. Масъуди савуми Ғазнавӣ ҳукумати Ҳиндро ба фарзанди худ амир Аздуддавлаи Шерзод супурд ва қивомулмулк Абӯнастри Порсиро ба вазорат ва сипаҳсолории вай баргумошт. Бӯнастри Порсӣ ба сабаби дӯстӣ бо Масъуди Саъд, ӯро аз муқаррабини худ сохт ва пас аз фатҳи шаҳри Чоландар дорулмулки Панҷоб, тавассути Абӯнастри Порсӣ, ҳукумати он ҷо ба Маъуди Саъд, ки илова бар шоирӣ дар диловарӣ ва шуҷоат низ шӯҳра буд, супурда шуд. Масъуд аз ӯхдаи ин кор ба хубӣ баромад, ин бор низ ба бадбахтии дигаре мубтало шуд ва ханӯз замоне аз ҳукумати ӯ нагузашта буд, ки Бӯнастри Порсӣ маъзуб ва маҳбус шуд ва ҳамаи умол ва ёрони вай низ ба банд афтоданд, аз ҷумла, Масъуди Саъд, ки аз тахти ҳукумат маъзулаш сохтанд ва зиёу иқорашро ба яғмо бурданд ва ба фармони султон Масъуд бини Иброҳим Ғазнавӣ дар қалъаи Маранҷ, ки дар маҳофат ва саҳтҷойӣ аз бандигохҳои нахустин дасткамӣ надошт, ба ҳабс афтод, дар ҳоле ки худ намедонист гуноҳаш чист.

Маҳбус чаро шудам, намедонам,
Донам, ки на дудаму на айёрам.

Ва ҳашт соли дигар (аз соли 492 то 500) дар зиндони Маранҷ боқӣ монд, то оқибат ба шафоати сиқатулмулк Тоҳир бини Алии Машкон, бародарзодаи Абунастри Машкон, аз ҳабс раҳойӣ ёфт, дар ҳоле ки дигар тобу тавон ба тан надошт ва чавониро аз даст дода буд. Муддати ҳабси ӯро ҳаҷдаҳ, нуздаҳ ё бисту ду сол гуфтаанд, аммо худ ба нуздаҳ сол ишорат дорад ва хитоб ба Абдулфараҳи Рунӣ, ки мусаббати ҳабси ӯ буда, гуфтааст.

Мар туро ҳеч бок н-омад аз он-к
Нуздаҳ сол будаам бандӣ.

Гуфтаанд: пас аз раҳой аз ҳабс узлат гузид ва дигар мадҳе нагуфт ва ба мучоҳидат ва муноқибат пардохт ва ба ирфон рӯй овард. Аммо медонем, ки Масъуди Саъд аз соли 500, яъне пас аз ҳабс то поёни ҳаёт, симати китобдорӣ султон Масъуди савум ва баъд аз ӯ чонишинаш Шерзод бини Масъуд ва Арслон бини Масъуд ва Баҳромшоҳ бинни Масъудро ба ӯҳда дошт ва ононро мадҳ гуфт ва дар камоли тақарруб мезист, то соли 515, ки дар синни 80 даргузашт.

Масъуди Саъд каломе расо ва сухане шево дошт. Ӯ ба се забон-порсӣ, ҳиндуву тозӣ шеър месуруд ва дар ҳар се забон соҳиби девони шеър буд, ки албатта, аз ашъори ҳиндӣ ӯ асаре барҷой намонда ва аз ашъори тозии вай чанд байте дар даст аст, аммо девони шеъри порсии Масъуд, ки шомили шонздаҳ ҳазор байт аз қасида, маснавӣ, китаъот, тарҷеъот, мусамматоту ғазал ва рубой аст, имрӯз мавҷуд мебошад.

То зодаам, эй шигифт, маҳбусам,
То ҳаст магар ки вақт зиндонам?

Масъуди Саъд дар бештар абёти қасоид ба зиндонҳои худ ишорат дорад, хоса зиндони Ной ва Маранҷ, ки дилтангиҳо ва ғурбатгазойҳои ӯ аз ин ду банд, беш аз Суву Даҳак будааст. Иттиҳомӣ Масъуд илова бар бадзабониҳои рақибон, ҳамкорӣ ва ҳамнавоии вай бо Сайфуддавла буд, ки дар пинҳонӣ алорағми майли падараш Иброҳим сар ба Салчуқиён хуш кард ва бо Маликшоҳ мукотиба дошт ва дар ҳақиқат ин иттиҳом бӯхтони сиёсӣ буд ва қалъаи Нойу Маранҷ бандихонаи қасоне буд, ки тухмати сиёсӣ доштанд. Ин бӯхтони сиёсӣ аз саъояти ҳосидон ва бадгӯйии суханчинон гармии бештар гирифт ва султон Иброҳимро, ки марде сахтгиру беғузашт буд, ба узли писараш ва ҳабси ӯву ёронаш мусаммам сохт. Гарчи муҳаққиқон ҷойи қалъаҳои маҳалли ҳабси Масъудро ба дурустӣ наёфтаанд, аммо маҳофат ва ҳавлангезии ин ҷойҳоро дар лобалои ашъори Масъуд дармеёбем.

ДАҲАК ВА СУ

Абдулхай Ҳабибӣ дар таълиқоти китоби «Ғабақоти Носирӣ» навиштаи Минҳочи Сироч маҳалли зиндони Даҳакро дар Ҳиндустон доништа ва забтҳои мухталифи номи онро ба кор бурдааст: Даҳмик, Маҳик, Даҳик, Дамик ва Даҳак. Даҳак ҳамон чой аст, ки мақгул ва машҳуди султон Муъизиддини Ғурӣ аз подшоҳони силсилаи Ғӯриёни Ҳиндустон будааст. Муҳаққикон аз ду рустои Даҳак ном бурдаад, яке дар вилояти Систон, наздики шаҳри Буст, ки албатта, қалъаи Даҳак дар он ҷо набудааст ва дигар дар Ҳиндустон ва баъзе дигар Даҳакро наздики шаҳри Ғазнин-пойтахти Ғазнавиён доништаанд. Ин русто ва қалъаи он дар дили кӯҳҳои саъбульубур ва хавфнок қарор гирифта буд, ба тавре ки Масъуд метавонист аз миёни кӯҳҳо ба заҳмат ситораҳоро дар болои сари худ бубинад, бо ин ҳол ғӯё қалъаи Даҳак бо ҳама саҳтӣ, дар баробари зиндонҳои дигари ӯ роҳаттар будааст ва чунонки аз як байти дар девони Масъуд ошкор аст, ду нафар ба номи Ризо ва Маҳмуд, ки хувияти бештари он ду ошкор нест, ба султон хабар медиҳанд, ки зиндони Даҳак барои Масъуд монанди истироҳатгоҳ аст ва беҳтар аст ёро ба чойи саъбгаре мунтақил созанд. Бинобар ин Султон дастур медиҳад то ёро ба қалъаи Су, ки чойгоҳе бас саҳттар ва бар фарози кӯҳе баландтар буд, мунтақил намоянд. Дар ин зиндони саҳту торик ва мутаъафин Масъуд пайваста занҷир бар пой дошт. Чойи дақиқи ин қалъа ошкор нест, аммо Масъуд дар ин зиндон қасоиди бисёр гуфтааст.

Ман дар ин ҳабс чанд хоҳам буд,
Монда банде гарон чунин бар пой.
Ҳафт солам бикӯфт Суву Даҳак,
Пас аз онам се сол қалъаи Ной.
Банд бар пойи ман чу мори дусар,
Ман бар ӯ монда ҳамчу морафсой.
Нохун аз ранчи ҳабс рӯйхарош,
Дида аз дарди банд хунполой.
Дар Маранҷам кунун се сол буд,
Ки бибандам дар ин чу дӯзах чой.

Гар маро аз миёнаи зиндон,
Даррабояд чаҳони мардрубой.
Бахудо гар дигар чу ман ёбанд,
Пас аз ин ҳеҷ подшоҳситой.
Эй гушода ҳазор бастаи чарх,
Бастаи меҳнати маро бигшой.
Дасти бахшоиши ту нек қавист,
Бар мани пири нотавон бахшой.
Дили ман шод кун ба фарзандон,
Рӯйи он хурдакон ба ман бинмой.

Муддати ҳабси Масъуд дар қалъаҳои Даҳаку Су ба қавли худи ӯ ҳафт сол будааст.

Ной ва Маранҷ

Чойи қалъаи Нойро дар Ҳиндустон донистаанд, аммо маҳалли дақиқи он номаълум аст. Он чи медонем, ин аст, ки қалъаи охир аз ду қалъаи қаблӣ саъбноктар ва хавфангезтар будааст ва ончунон дар дили кӯҳ қарор дошта, ки Масъуд осмонро ба дурустӣ намедидааст ва он чунон бар баландӣ чой гирифта буд, ки бодро бар он гузар набуд, дар ин зиндон буд, ки Масъуд ба чойи навиштани рӯйи қоғаз бар рӯйи хокистари нарми уҷоқ, ки онро соф карда буд, менавишт.

Масъуд беш аз тамоми зиндонҳояш аз ин зиндон нолида ва дар ашъори сӯзноке сурудааст.

Нолам ҳаме чу ной ман андар ҳисори Ной,
Пастӣ гирифт ҳиммати ман з-ин баланд чой.
Орад ҳавои Ной маро нолаҳои зор,
Чуз нолаҳои зор чӣ орад ҳавои Ной.
Гардун ба дарду ранҷ маро кушта буд агар,
Пайванди умри ман нашудӣ назми ҷонфизой.
Аз дидагоҳ пошам дурҳои қимате,
В-аз табъ гаҳ хиромам дар боғи дилкушой.
Аз ранҷи тан тамом наёрам ниҳод пой,
В-аз дарди дил баланд наёрам кашид вой.
Гардун чӣ хоҳад аз мани бечораи заъиф,
Гетӣ чӣ хоҳад аз мани дармондаи гадоӣ,
Масъуди Саъд! Душмани фазл аст рӯзгор,

Ин рӯзгори шефтаро фазл кам намой.

Боз дар дилтангӣ аз ҳисори Ной ва дурӣ аз модару падар ва
хамсару фарзандон менолад.

Тиру теғ аст бар дилу чигарам,
Ғаму тимори духтару писарам.
Ҳам бад-ин сон гудозадам шабу рӯз,
Ғаму тимори модару падарам.
Чигарам пора асту дил хаста,
Аз ғаму дарди он дилу чигарам.
На хабар мерасад маро з-эшон,
На бад-эшон ҳамерасад хабарам.
Боз гаштам асири қалъаи Ной,
Суд кам кард бо қазо қадарам.
Камари кӯҳ то нишасти ман аст,
Бар миёни ду даст шуд камарам.
Аз баландии хусну тундии кӯҳ,
Мунқатеъ гашт аз замин назарам.
Ман чу хоҳам, ки осмон бинам,
Сар фуруд ораму замин нигарам.

Масъуд миёни сози маъруф-ной ва зиндони Ной пайванде
эҷод карда ва ба қавли марҳум Қазвинӣ, ӯ нойро баҳона карда ва
бад-ин васила аз зиндони Ной гилаву шикоят намудааст.

Эй Ной, ҳаво буридам аз ной даме,
Ўро дами гарм буду ту сарддамӣ.
З-ӯ буд маро хуррамӣ, аз ту диҷамӣ,
Ў нойи нишот буду ту Нойи ғамӣ.

Ноландатар аз ноям дар қалъаи Ной,
Ҳамсоия моҳ гаштам аз тундии чой.
На табъ маро ба чову на дасту на пой,
Эй шоҳи чохон, раҳм кун аз баҳри Худой.

Эй қалъаи Ной, мо дар мулки туе,
Донад, ки кони гавҳар мулки туе.

Имрӯз ба ном ханчари мулки туге,
Оё дидӣ, ки мо дар мулки туге?

Бихусбанд мурғону ту шаб нахуфтӣ,
Магар ҳамчу ман бастаи ҳусни Ной?

Бидех инсоф он чӣ мебинӣ,
Ман бигуфтам туро ба қалъаи Ной.

МАРАНЧ

Ҳабсгоҳи Маранҷ аз ҳама ҷойи саъбтар ва дардноктар буд. Ин ҳамон қалъае аст, ки ба воситаи истехком ва дур будан аз дастрас Маҳмуди Ғазнавӣ ганҷҳо ва хазойини худро, ки аз Ҳинд оварда буд, дар он ҷой дода буд ва пас аз марги писараш Масъуд онҳоро ба Ғазнин мунтақил сохт. Ҷойи ин қалъаро низ дар Ҳиндустон зикр кардаанд. Дар ин зиндони махуф ранчи Масъуд бештар аз ҳар ҷойи дигар буд, зеро ки фарши ӯ пораи бурёе буд ва ғизои ӯ нони кашкин, тоза агар меёфт.

Ба Худо, гар маро дар ин зиндон

Ҷуз яке пора бурё бошад.

Нони кашкин агар биёбам,

Рост гӯӣ, зи лӯбиё бошад.

Ҳавои ин зиндон чун нафаси аждаҳо гарму бадбӯӣ буд.

Рост гӯӣ, ҳавои зиндонам,

Деву афъиву аждаҳо бошад.

Ва нигоҳбони ӯ сангдилу бераҳм ва гароне банду занҷир ба шиддат озораш меод.

Мар-маро гӯӣ аз гаронии банд,

Пой дар санги осие бошад.

Пеши чашм ор ҳоли ман, чу маро

Ҷумла ин баргу ин наво бошад.

Ҳабсро зодаму маро гӯӣ

Ранчу ғам модару ние бошад.

Шоир охир чӣ гӯяду чӣ кунад,

Ки аз ӯ фитнаву бало бошад.

Ва дар ҷои дигар аз гаронии банд шиква дорад:

Бар санги хора банди гаронам чунон бидӯхт,

К-аз бори он бимондам бар санг сангвор.

Аз гўшти пур карда маро ба ду соқи пой,
Ин мор буда, оҳан гашта газанда мор.

Хоқони Шервонӣ низ, ки муддате дар зиндон ба сар бурда
ва қасоиди ҳабсияи сўзнок дорад, ашғоре наздик ба ҳамин
мазмун дар бораи занҷири пойи худ дорад.

Мор дидӣ дар гиё печон, кунун дар ғори ғам,
Мор бин печида ба соқи гиёсои ман.
Аждаҳо бин, ҳалқа гашта, хуфта зери доманам,
З-он начунбам тарсам оғаҳ гардад аждарҳои ман.
Дасти оҳангар маро дар мори захҳои кашид,
Ганҷи Афридун чӣ суд андар дили донои ман.
Чун канори шамъ бинӣ соқи ман дандонадор,
Соқи ман хойид гӯй банди дандонҳои ман.
Пойи ман гӯй ба дарди қачравӣ моҳуз буд,
Пойро ин дарди сар буд аз сари савдои ман.
З-он ки доғи оҳанин охир давои дардҳост,
З-оташин оҳи ман оҳан доғ шуд бар пойи ман.

Ноғуфта пайдост, ки дар шеъри Хоқонӣ сўзи банд ва дарди
зиндон дардмандонатар баён шудааст, ҳарчанд ки ранҷи ҳабси ӯ
беш аз ҳафт моҳ ё яксол набудааст, аммо дар ҳабс аст, ки рӯзе
солеву соли қарне менамояд ва табиӣ аст, ки Масъуди Саъд дар
ин ҳаҷдаҳ ё нуздаҳ соли ҳабс дарду ранҷи бисёрро таҳаммул
кардааст. Дар зиндони Маранҷ ҳатто ду хидматкоре, ки маъмури
расидагӣ ва хидмат ба ӯ будаанд, низ аз беқувватӣ рамақ дар тан
надошта ва аз сар бар худ меларзидаанд, зеро либосе муносиб ба
тан надоштаанд ва хӯроки онҳо ҳар се тан се рӯз якбор як мани
говрас (арзон) будааст.

Ғар хурдание ёбам ҳар ҳафта яке рӯз,
Аз даст маро косаву аз зону хон аст.
В-ар ҳеч ба зиндонбон гӯям, ки чӣ дорӣ,
Гӯяд, ки маҳур ҳеч, ки моҳи рамазон аст.
Гӯям-ш, ки бемораму рав, шарбату нон ор,

Ханда занату гӯяд: худ кор дар он аст.
Ҳарчанд ки махбус аст ин бандаи мискин,
Бе нон назияд ҳар ки чу банда ҳаявон аст.
Бадбахт касеам, ки аз он чандон неъмат,
Имрӯз ҳама қиссаи ман қиссаву нон аст.

Дар ҳақиқат, он гоҳ ки Масъуд аз торикии зиндон ва дарду ранчу вожгунбахтии худ менолид, ҳеҷ диле нест, ки дардманд нашавад ва касе нест, ки мутаассир нагардад.

Чу боди дай дами ман сарду дам наёрам зад,
Ки дил ба тангӣ мим асту тан ба кажҷӣ дол.
Дар ин хисору дар ин самҷи тореам, ки ҳаме
Наёрад омад наздики ман зи дӯст хаёл.
Зи ранҷ ларзон чун барги ёфта осеб,
Ба дард печон чун мори кӯфта дунбол.
Дилам зи меҳнати ӯ хун шуду ҳаме гириям,
Ҳама шаб аз ғами авроту андӯҳи атфол.
Танам ҳанӯз нагашта суфт ҳам ба пирӣ, пир,
Валек рӯйе дорам чу рӯйи золе зол.
Нигоҳ кун, ки чӣ гуна зияд касе дар ҳабс,
Ки фаршу чомаи ӯ аз биллол бошаду шол.
Зи кас нанолам, чумла ман аз ҳунар нолам,
Аз он ки бар тани ман чуз ҳунар нагашт вубол.
Дарахти ман, ки ҳаме соя бар ҷаҳон густурд,
Наёфт обу ҳама хушк шуд ба истисол.

Нолаҳои дигари Масъуд дар ин мақола намегунҷад. Аммо дар бораи ҳабсҳои ӯ чӣ гуна бояд қазоват кард. Ӯ, ки илова бар шоирӣ далере бебок ва диловар, чолок буд ва худ дар баъзе аз абёт бад-ин матлаб ишорат дорад. Сухан ин чост, ки Масъуд воқеан сазовори ин банду занҷир буд? Агарчи таъбе қавӣ ва ҳиммати баланд дошт, ҳиммати баланд ва мановати таъбе, ки аз лавозими кори шоирӣ аст. Аммо ҳиммати баланд ва сар соидан ба афсари хуршед то сар соидан ба остони хокиён, замин то

осмон тафовут дорад. Масъуд дар қасоиди худ ончунин подшоҳони бераҳм ва сангдили Ғазнавиро сугудааст, ки имрӯз одамай бо хондани онҳо наметавонад шармгин нашавад, агар бигӯем, ки мадҳ дар он замонҳо пойгоҳе барои амнияти шоир ва паноҳгоҳе барои ӯ ба шеъраш будааст, мебинем, ки Масъуд аз ин паноҳгоҳ амнияти наёфт, бо ин ки на танҳо дар ҳангоми фароғат ва озодӣ, балки дар қасоиди ҳабсияе, ки дар зиндон сурудааст, низ аз мадҳ ва ситоиш ва илтиҷо рӯй барнатобидааст. Пас, чӣ чизе ёро мустаҳаки банду занҷир ва кундаву зиндон сохтааст? Худ гуфтааст, қурбу манзалат дар дарбор ва сипас доштани ҳукумати Чоландар ба ҳасодати бадхоҳон, майдон дода, то дар ду навбат масъалаи ба зиндон рафтаниро ҳимоят кунанд. Гуфтааст: Ғурури ман боиси фиреби ман шуд. Гуфтааст: Ба ман гуфтанд: шодхориву мастиву комгирӣ камтар кун, аммо ман эътимод ба санои султону ҳимояти девон, эътиное ба ҳарфи дигарон намекардам. Лекин баъдҳо аз ин ғуруру мастӣ чунон пушаймон шуд, ки худро аблаҳ ва нодону говриш хонд, ки чаро то кунун ба дунболи илм рафтааст. Фарзандаш Саодатро панд медиҳад, ки мабодо ба дунболи фазлу ҳунар биравад, ки ба дунболи фазлу ҳунар рафтан чун бадбахтӣ дар пай нахоҳад дошт ва ба ӯ тавсия мекунад, ки агар ба дунболи фазлу ҳунар биравад, баҳраи ӯ гурӯснагӣ ва дарбадарӣ хоҳад буд ва ин суханонро дар ҷавоби қасидаи Муҳаммад Хатибӣ, ки муддате бо ӯ дар ҳабс буда ва сипас озод шуда баён медорад ва аҳд мебандад, ки агар аз ҳабс начот ёбад, ба нону чома қаноат кунад ва ин қасида воқеан дардноку сӯзнок аст.

Манам, ки ушре аз умри шуми ман нагузашт,
Магар ба меҳнату дар меҳнатам ҳанӯз эдар.
Ба чой мондаам аз бандҳои саҳти гарон,
Заъиф гаштаам аз ранҷҳои бас мункар.
Навону суст шуда рӯям аз тапонча кабуд,
Дар оби дида намонам магар ба нилуфар.
Балову меҳнату андӯху ранҷу меҳнату ғам,
Дамодаманд ба ман бар чу қатраҳои матар.
Чаро ба умр чу кафтор бастаам доранд,
Агар якеам аз умматони пайғамбар.

Чу ҳоли фазл бидидам, ки чист, бигзидам
Зи кор пешаи чулоҳағӣ барои писар.
Бад-ӯ навиштаму пайғом додаму гуфтам,
Ки эй Саодат дар фазл ҳеҷ ранҷ мабар.
Агар саодат хоҳӣ, чу номи хеш ҳаме
Ба сӯи нақс гарою тариқи чаҳл сипар.

Ва дар қасоиди дигаре менолад, ки:

Чун умедам бурида шуд зи халос,
Чӣ нависам зи ҳоли худ дигар?!
Ҳоли тифлони ман чӣ гуна бувад,
Гар расадшон зи ман ба марғ хабар.
Беш аз ин ҳоли худ нахоҳам гуфт,
Розиям, розиям ба ҳар чи батар.

Аммо Масъуди Саъд як шоири баландовоза ва гирем, ки борҳо «лафзи дурри дариро ба пои хукон рехт», лекин аз ин хукон ҳам дили хуше надошт ва гоҳ-гоҳ дар лобалои абёти қасоид ба рағаҳое аз шақовати онон бармехӯрем, ки дар канори мадеҳаҳо ҷой гирифтанд ва албатта, баррасию таҳлили мадеҳи шоирон ба фурсате бештар ниёз доранд.

БОБИ 12

КОРҲОИ ХАТӢ, МАХСУСИЯТ ВА МЕЪЁРҲОИ ОНҲО АЗ ФАНИ АДАБИЁТИ ТОЧИК

Корҳои хатӣ ва ҳунари эҷоди онҳо дар таълими адабиёт мавқеи муҳим ва арзиши зиёд дошта, дар ташаккули тафаккур, ҷаҳонбинӣ, нутқи шифоҳию хатӣ ва дараҷаи саводнокии хонандагон нақши созанда мебошанд. Мушоҳидаҳо собит месозанд, ки саводнокӣ ва нутқи хаттию

шифоҳии хонандагон яксон набуда, аксаран ниҳоят пурғалат аст, дар навишт хатоҳои зиёди услубӣ, имлоӣ ва китобатӣ содир менамоянд. Аз ин сабаб баёни фикр ва нутқи хонандагон ниҳоят заиф ва хушк буда, равон ва мантиқӣ нест. Омилҳои ба ин вазъ гирифта шудани ҷомеа гуногун аст ва бештар ба истифода нагардидани роҳи усулҳои самараноки таълим, аз мутолиаи асарҳои бадеӣ дур шудани афроди ҷомеа, роҳи нагардидани меъёрҳои гуфтугӯии забони адабӣ ва истифодаи шеваҳои гуногун алоқаманд мебошад.

Корҳои хаттӣ марбут ба адабиёт навъҳои гуногун доранд, ки аз инҳо иборат мебошанд: аз рӯи матн мураттабсозии нақша ва фикри хонанда, навиштани ҷавоби хаттӣ ба саволҳо, рӯйнависи қисмати матн ва ё иқтибоси асар, тавсифнома, мақола, тезис, тақриз, маъруза, реферат, кори курсӣ, рисолаи хатм, кори дипломӣ, нақли хаттӣ ва иншо. Аз ҷама навъҳои кори хаттии адабиёт иншо ва нақли хаттӣ ҷойгоҳи намоён ва нақши босазо доранд.

Иншонависӣ ҳамчун усули санҷиши савод дар таърихи маорифи тоҷик танҳо баъди Инқилоби Октябр шурӯъ шуд. Ҳарчанд ҳунари навиштанро аҷдодони мо давоми асрҳо ривож додаанд ва қимати онро аз ифодаву баён муҳимтар ҳисобидаанд, тарзу роҳи иншонависиро дар алоҳидагӣ дар барномаҳои мактабу мадрасаҳо таълим надовдаанд. Дар ин робита Масъуди Саъди Салмон таъкид намудааст:

Навиштан зи гуфтан муҳимтар шинос,

Ба гоҳи навиштан ба ҷо ор хуш.

Муназзам ва мантиқӣ хондани матни асар ба хонанда имконият медиҳад, ки фикрашро дуруст баён кунад, услуби ниғориш ва малакаи далеловариро тақвият бахшад, мушоҳидакорӣ, тавлиди андеша, анғезаи зеҳн, малакаи хониши бошууронаро инкишоф диҳад ва дар маҷмӯъ дониш ва савод омӯзад. Дар муайян ва дарк намудани усулҳои инкишофи малакаҳо, мақсад ва вазифаҳои навишт омӯзиши забону услуби асарҳое чун «Ҷомеъ – ул – ҳикоёт», «Самаки

айёр», «Бўстон» - у «Гулистон» - и Саъдӣ аз манфиат холӣ нест.

Ҳатмӣ доништа шудани иншо ҳангоми имтиҳони дохилшавӣ ба муассисаҳои таҳсилоти олии касбии ҷумҳурӣ амри воқеист.

Чаро хатмкунандагони мактаб ва дохил шавандагони мактабҳои олии иншоро имтиҳони душвортарин меҳисобанд? Ин ҷо сабабҳои воқеӣ ва ғайривоқеӣ мавҷуданд. Вале дониши хуб аз фанҳои адабиёт ва таърих, ҳунари фикри худро мантиқан дуруст, равшан баён карда тавонистан бошад, маълум мешавад, ки навиштани иншо на он қадар душвор аст, ки хонандагон тасаввур мекунанд.

Баъзе норасоҳои асосии хонандагонро ҳангоми навиштани иншо хотиррасон мекунем: такроргӯӣ (рӯйбардоркунӣ), муғлақбаёнӣ ва адабгуфтории ноҷо, ки дар ин бобат таъсири баъзе китобу дастурҳои солҳои охир дида мешавад; ба ҷойи таҳлил баёни мазмуни асар; аз ҳад танг ё фарох гирифтани домани мавзӯӣ; парешонгӯӣ; надониستاني истилоҳоти адабиётшиносӣ; очизӣ дар баёни фикр; камбағалии забон; набудани пайдарҳамии мантиқӣ; хатоҳои услубӣ; баёни хушқу холӣ ва беобу ранги мазмуни асари бадеӣ...

Бо истифодаи ҳамаи ин таҷрибаҳо моро лозим меояд, ки шакли намунавии иншоро ба вучуд оварем. Ҳарчанд ки иншо кори эҷодист, шаклу услуби ягона надорад. То ба имрӯз дар бораи қоида, шакл, мундариҷа, талаботи иншо дар ягон китоби дарсӣ маълумоти пурра пайдо кардан мумкин нест. Чанде китоб дастурҳои таълимӣ барои омӯзиши иншонависӣ ҳастанд, ки онҳо ҳам танҳо баъди солҳои 90-ми асри гузашта ба майдон омадаанд. Манфиати ин дастурҳоро касе инкор намекунад. Хусусан, дастури методии Латофат Сирочева «Таҷдиди назар ба иншо ва иншонависӣ» аз ҷиҳати фарогирии маълумоту маслиҳатҳои муфид оид ба қоидаҳои иншонависӣ, интиҳоби намунаи иншоҳо назаррас мебошад. Муаллиф бо таҷрибаи омӯзгории хеш оид ба назари

мутахассисон дар бораи иншо, мушкилоти он, тақсимбандии иншо, шарҳи ҳар қисмати он маслиҳатҳои судманд додааст. Илова ба ин, дар ин китобча намунаҳои беҳтарини иншоҳои талабагӣ чамъ оварда шудааст. Бартарии дигари дастури мазкур аз он иборат аст, ки чанд варианти як иншо пешниҳод гашта, онҳо бо ҳам муқоиса шудаанд. Баробари ин, хатоҳои услубии иншоӣ қолабӣ нишон дода, шакли дурусти баёни фикр оварда шудааст. Дар дастур намунаи иншоҳо аз дафтари талабагӣ оварда шудаанд, аз ин рӯ, хоси фаҳмишу ҷаҳонбинии хонандагон мебошанд.

Мутаассифона, дар дастурҳои дигар талаботи мазкур риоя нашудааст. Дар сарсухани ин китобҳо оид ба аҳамияти иншо, қисматҳои он андешаҳои ҷолиб баён шудаанд. Вале норасоии асосӣ он аст, ки намунаҳои иншо маҳсули фикру андеша ва қалами талаба нестанд. Муаллифон иншоҳоро тибқи фаҳмишу ҷаҳонбинии хеш интихоб кардаанд.

Ба болои ин, олимони тамоми ҷунонаро кор фармуда, аз вожаҳои илмӣ, китобӣ фаровон истифода кардаанд, ки на танҳо хонандаи мактаб, балки шахси калонсол низ баъзеи онҳоро намефаҳмад. Бовари кас намеояд, ки хонандаи мактаб чунин ҷумлаҳои печдарпеч, калимаҳои душворфаҳмро ба ёд овардаю навишта тавонад.

Чунинчӣ, дар дастури «Иншо бинависем» (муаллиф Умар Сафар) навиштаҳое ҷой дода шудаанд, ки ба талаботи иншоӣ хонанда на ҳамеша ҷавоб медиҳанд. Аз ҷумла, дар иншое дар мавзӯи қасидаи «Шикоят аз пирӣ» - и Рӯдакӣ калимаву ибораҳо аз қабилҳои **авомил, барандоз, сарсупурдагӣ, умқ, аъмол, ғариза, лаҳазот, тардид, мабзул, тааммул, тааммуқ, таҳаввул, мунъакис** ва ғайра истифода шудаанд. Устодони азиз, лаҳзае худро дар ҷойи хатмкунандаи мактаб гузоред. Оё ӯ метавонад, дар як муддати маҳдуд чунин калимаҳоро ба ёд орад? Баъдан фаромӯш набояд кард, ки адабгуфтории зиёд касро аз мақсад дур месозад. Яке аз ҳадафҳои иншо ба фикрронӣ ҷалб намудани хонанда, омӯзонидани малакаи баён карда

тавонистани фикр аст. На ёд додани адабгуфтори
бемаъниву зиёдати. Чунин усул як вақтҳо, хусусан дар асри
19 расм буд. Он услуб ҳамон вақт ва имрӯз ҳам ягон ҷиҳати
хуб ва манфиатбахш надошту надорад. Аз мутолиаи намунаи
иншоҳои дар дастурҳо ҷой додашуда маълум мешавад, ки
онҳоро талаба нанавиштааст. Олимони тоҷик чунон аз
ҷаҳонбинии талаба дур шудаанд, ки дар иншое, ки мавзӯаш
достони Рустаму Сӯҳроб аст, чунин ҷумла овардаанд:
**«Амали нахустини ӯ (Рустам) дар ҳолати мастӣ бо
Таҳмина издивоҷ намудани вай аст, ки оқибат ба ғоча
анҷом ёфт»** (аз дастури «Иншо бинависем»).

Нахуст, ин андеша баҳсталаб аст. Баъдан, барои олим ва
эҷодкор ғайри ёфтани гуноҳҳои Рустаму кӯрии Рӯдакӣ дигар
мавзӯе нест магар?! Дар натиҷа онҳо на танҳо баъзе ақидаҳои
нодурӯсту шахсии худро ба гардани хонанда бор мекунад,
балки онро ба китоби дарсӣ, дастурҳои таълимӣ ворид сохта,
аз забони мактаббачаи бегуноҳ гуфтани мешаванд. Ҳамин
тавр, дар баробари намунаҳои хуби қорҳои эҷодӣ дастурҳои
сохтаю бофта низ хеле зиёд шуданд.

Оё иншо зарур аст? Ин саволро баъзе мактаббачагон,
ҳатто калонсолон низ медиҳанд. Ҷавоб медиҳем: Имтиҳони
иншо барои он лозим аст, ки:

1. Дарачаи саводи муҳассилинро дақиқ аён месозад;
2. То чӣ андоза мантиқан, мустақилона фикр кардани шахс
маълум мешавад;
3. Дониши аз худ намудаи хонандаро қавӣ месозад;
Талаботи иншо кадомҳоянд?
 1. Мувофиқат ба мавзӯъ;
 2. Мазмуннокии иншо;
 3. Иҷбот қарда тавонистани фикри худ;
 4. Тибқи нақша, пайдарҳам омадани ҷумлаҳо;
 5. Мустақилият;
 6. Услуби хос;
 7. Ба матни асар мутобиқат кардани эпиграфу
иктибосҳо;

8. Аниқии фактҳои адаби ва таърихӣ;

9. Риояи қоидаи имло, меъёрҳои забони адаби ва саводи грамматикӣ – услубӣ.

Баъзе аз ин талаботро алоҳида – алоҳида шарҳ медиҳем:

Мувофиқати мавзӯ

Барои хуб эҷод шудани иншо талаботи асосӣ нағз дониستاني мавзӯ аст. Бисёриҳо мавзӯро надониста, дар бораи ин ё он мавзӯ иншо менависанд. Яке аз нишонаҳои хуб дониستاني мавзӯ пайдо карда тавонистани **«калимаи калидӣ»** аст.

Калимаи калидӣ чист? Фарз кардем, ки номи мавзӯ «Симои Фирдавсӣ дар романи «Фирдавсӣ» - и С. Улуғзода» аст. Дар ин мавзӯ калимаи калидӣ **симо ва шахсияти Фирдавсӣ** аст, ки дар роман мақсади асосии нависанда ба он нигаронида шудааст.

Ё ин ки аз адабиёти рус дар иншое, ки мавзӯаш «Евгений Онегин» - и А. С. Пушкин аст, калимаи «энциклопедия» **калимаи калидӣ** аст. Зеро В.Г. Белинский дар вақташ ин асарро «энциклопедияи ҳаёти рус» номида буд. Чаро? Зеро нависанда тавонистааст урфу одат, анъана, тарзи ҳаёти мардуми ашрофи русро дар асри 19 ба таври барҷаста инъикос созад.

Дар мавзӯи «Дувозаҳ дарвозаи Бухоро»-и Чалол Иқромӣ ва «Чанг ва сулҳ»-и Л. Толстой **калимаҳои калидӣ** «роман – эпопея» ва «махсусияти жанрӣ» мебошанд. Жанри ин асарҳо, бешак, роман – эпопея аст. Иншонанвис бояд ҳамин махсусиятро исбот карда тавонад. Дар роман – эпопея ҳамчун жанри алоҳида хусусиятҳои зер ба назар мерасанд: инъикоси воқеаҳои таърихӣ; шумораи зиёди иштирокчиён ва ҳатти сужети фарогир; тасвири қишрҳои гуногуни ҷомеа, фароҳии вақт.

Агар мавзӯи иншо «Шоир ва шеър дар осори Турсунзода» бошад, калимаҳои калидӣ **шоир ва шеър** мебошанд. Бояд хотиррасон кард, ки ин мавзӯҳо дар адабиёт мавзӯи анъанавӣ мебошанд. Он дар асарҳои аксар

шоирон чун Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Саъдӣ, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Лоҳутӣ, Маяковский, Турсунзода, Муъмин Қаноат ва дигарон акс ёфтаанд. Барои хуб баромадани иншо метавон аз унвони асарҳои ҷудоғонаи ин шоирон ва ашъори шоирони машҳур ёдовар шуд.

Ҳамин тавр, интихоби мавзӯ ва ёфтани калимаи калидӣ қадами аввалин аст дар кори навиштани иншо.

Мазмуннокии иншо

Масъалаи дигари муҳим интихоби лаҳза ё воқеа аст. Барои иншо вақти кам ҷудо мешавад. Довталаб бояд дар муҳлати маҳдуд лаҳзаҳои зарурӣ, муҳимро, ки хислати асосии қаҳрамон ё маънии асарро хуб ифода карда метавонад, пайдо намояд. Чунончи, барои ин ки мавзӯи «Эҳтироми падар» дар романи К. Мирзоев «Дар орзуи падар» кушода дода шавад, мо бояд чараёни ҳодиса, мақсади нависандаро хуб донем. Ин лаҳзаҳо кадомҳоянд?

1. Таваллуди Меҳрубон ва шодии қаҳрамон;
2. Риштаи мустаҳками байни аъзои оила;
3. Ғуссаи падару модар аз бемории фарзанд;
4. Ба ҷустуҷӯи падар баромадани фарзанд;
5. Азоби бепадарӣ;
6. Риштаи ногурастани оилавӣ, ки новобаста ба душвориҳо Меҳрубонро боз ба назди падар овард.

Агар иншо дар мавзӯи «Таърихи муҳаббати Евгений Онегин» бошад, чунин лаҳзаҳои муҳими муҳаббати онҳоро ба ёд меорем:

1. Ишқ ҳамчун ҳисси нозуки инсонӣ;
2. Шиносоии қаҳрамон бо оилаи Татьяна Ларина, таассуроти Онегин аз воҳӯрӣ бо Татьяна;
3. Мактуби Татьяна ва рӯҷӯи Онегин;
4. Саҳнаи ҳунар ва дуэл;
5. Эҳёи қаҳрамон;
6. Воҳӯрӣ дар Санкт - Петербург;
7. Воҳӯрии охири.

Дар таҳлили мавзӯҳои дигар низ аз чунин намуна метавон истифода бурд.

Нақша ва мантиқу пайдарҳамии фикр

Иншо дар асоси нақша бояд мақсаднок ва мантиқӣ мурабтаб гардад. Нақша тарҳи муайяни иншои хуб аст. Таҳияи нақшаи иншо маъноӣ ба қисматҳо муназзаму мантиқи дарҷ намудани андешаро дорад. Ҳар як қисмати иншо мақсад ва ва вазифаҳои муайян дошта, дар алоқамандии ҳамдигар мазмун ва муҳтавои иншоро тақвият мебахшад. Қисмат, боб ва зербобҳо (праграфаҳо) ҷудогона номгузорӣ мешаванд ва дар умум маъноӣ том ва ягонаи қори эҷодиро таъмин менамоянд. Тамоми фикру андеша дар атрофи мавзӯ асоснок ва бо далелҳои мушаххас исбот бояд шавад. Яъне, ягон ҷумла «тарошаи аз бом афтада» набошад. Факту рақамҳо, мисолҳо аз асар, гуфтори мунаққидон, фикрҳои шахсии иншонавис мазмун ва мантиқи асосии иншоро пурра созанд.

Хонандагон мепурсанд: оё дар иншо нақша шарт аст? Нақша аслан шарт нест, вале ба фикри бисёр мутахассисон бе нақша навиштани иншои муназзаму мантиқӣ ва бутун душвор аст. Ба назари мо, як ҷиҳати хуби нақша аз он иборат аст, ки он барои пайдарҳамӣ ва мантиқӣ баромадани фикр кумак мерасонад. Бинобар ин, беҳтар аст, ки нақшасозиро ёд гирем. Бигзор нақша ба таври пешнавис бошад. Нақша, агар ҳамеша дар пеши чашми нависанда аён бошад, ӯ аз мавзӯ дур намеравад, фикр ва далелҳоро аниқ баён мекунад.

Нақшаи иншо аз се қисмати асосӣ иборат аст:

1. Муқаддима.
2. Қисми асосӣ бо фарогирии боб ва зербобҳо.
3. Хулоса ва натиҷагирӣ.

Соҳтор ва шакли иншо, яъне композицияи он бояд дар асоси риояи мантиқии нақшаи иншо сурат гирад. Муқаддима, сарсухан ва хулоса ҳамчун қисм ва ё боби нақшаи иншо ҳисобида намешаванд.

Пешнавис барои чист?

Вобаста ба нақша саволи дигар низ ба миён меояд: Оё шарт аст навиштани пешнавис (сиёҳнавис)? Шарт аст. Пешнавис барои он лозим аст, ки иқтибосҳо аз ёд нараванд. Албатта, пурра як бор пешнавис кардани иншо ва баъд покнавис (тозанавис) кардани он зарурият надорад. Зеро мумкин вақт камӣ кунад. Вале хуб аст, ки баъзе фикрҳои асосӣ дар пешнавис навишта шаванд.

Пешнавис ғоидаи дигар ҳам дорад. Агар шумо дар покнавис ягон хатои грамматикӣ, ё синтаксисӣ карда бошед, дар сиёҳнавис он хато набошад, метавонед коратонро дуруст шуморед. Зеро одатан дар ин ҳолат хатои дар покнавис омада ба назар гирифта намешавад.

Дурустии эпитаф ва иқтибосҳо

Эпитаф калиди маъноии асари бадеист. Агар он дуруст ёфта шавад, ба манфиати қор аст. Бо вучуди ин, эпитаф шарт нест. Чизи муҳим дар иншо дуруст ва аниқ овардани иқтибос аст.

Бисёр вақт хонандагон суол медиҳанд: иқтибос бояд чандто бошад, чӣ бояд кард, агар тамоми гуфторро дар ёд надошта бошӣ? Ҷавоб медиҳем. Дар иншо иқтибос аз 4 – 5 адад набояд кам бошад. Дар ин ҳолат шарт нест, ки тамоми як порчаи бутун ҳарф ба ҳарф оварда шавад. Басанда аст, ки мазмуни ҷумлаҳо нигошта шавад. Иқтибосҳо метавонанд дар дохили ҷумла оянд. Ҷумлаҳоро қоризёд кардан, ақидаи бегонаро чун ақидаи худ баён кардан дуруст нест.

Қоидаҳои иқтибос

1. Иншоро аз иқтибос пур накунад;
2. Иқтибос метавонад ба шакли сухани бевоситаи қаҳрамон бошад;
3. Метавонед, дар ҳолати ба ёд оварда натавонистани калима ва ҷумлаю мисраъ ба ҷойи он сенукта монда

фикратонро идома дихед, вале шарт он аст, ки маънии чумла ва ё фикри том вайрон нашавад;

4. Агар ба аниқии калима ё маънӣ пурра бовар надошта бошед, метавонед ба ҷойи он калимаи ҳаммаъноро истифода баред.

Иқтибос зеби иншо аст, бо кумаки он маънию ғояи асари бадеӣ равшан инъикос меёбад.

Таҳлилҳо нишон доданд, ки хатоҳои маъмулӣ дар иншо аз услубӣ, грамматикӣ, синтаксисӣ иборатанд. Дар бораи баъзеи онҳо истода мегузарем.

Чи тавре мегӯянд, як суҳан сесаду шасту шаш паҳлу дорад. Бинобар ин, иншонависро лозим аст, ки маъноҳои калима, истифодаи онро донанд.

Кӯшиш кунед, ки аз калимаҳои калкавӣ, забонзад, умумӣ, ба монанди «ба фикри ман», «ман фикр мекунам, ки», «масалан», «шояду бояд», «эҳтимол», «дар ҳақиқат», «шоири бузург», «шоири ширинсуҳан», «намояндаи бузурги» ва ғайраҳо дурӣ ҷӯед. Аз такрор ва умимибаёнӣ, носоҳеҳ суҳанчинӣ, истифодаи калимаҳои арабӣ, чамбандиҳои арабӣ, калимаҳое, ки хоси забони тоҷикӣ нестанд, ҳазар намоед. Ҳоло расм шудааст, аксарият кӯшиш мекунанд, ки барои ифодаи фикр калимаи зебо ёбанд. Меёбанд, вале он як калима иншоро зеб намебахшад, зеро дар ҷояш наомадааст.

Хато дар далелҳо ҳамон вақт пайдо шуданаш мумкин аст, ки агар хонанда бо асар, эҷодиёти нависанда, давраи зиндагии вай дуруст шинос набошад.

Чунончи, дар иншо чунин чумла омаданаш мумкин аст: «Гогол муқобили коммунистон буд», «Рӯдакӣ «Шохнома»-ро азёд медонист»...

Ё метавонад, рақамҳо хато бошанд: «Дар Ҷанги Бузурги Ватании солҳои 1942 – 1945 Шолохов иштирок кард», «Воқеаҳои дар асари Аҳмади Дониш тасвирёфта дар асри 18 рӯй дода буданд»...

Дар ному насаби нависандагон, қаҳрамонон низ хато шуданаш мумкин аст.

Баъзан сухани як қаҳрамон ба қаҳрамони дигар нисбат дода мешавад. Ҳамаи ин нишон медиҳад, ки хонанда бо асар ба хубӣ шинос нест.

Дар иншо хатоҳои имлоӣ аз ҳама зиёд ба чашм мерасанд. Чӣ тавр онро кам кардан мумкин? Ҳар як иншонавис бояд қоидаи зерро фаромӯш накунад: **Ба дурустии калима бовар надорӣ, истифода набар.**

Тарзи навишти калимаҳои серистифодаро бояд беҳтараш азёд донист. Хуб мешуд, ин калимаҳоро ҳар як хонанда барои худ навишта гирад. Аз зиёд навиштани калима шакли он дар ёд мемонад. Бисёр вақт хатоҳои грамматикӣ аз як дафтари талабагӣ ба дафтари дигар мегузаранд. Бинобар ин, ҳар як талаба бояд кӯшиш кунад, ки шакли дурусти калимаҳои серистеъмолро ба дафтараш рӯйбардор намояд.

Намудҳои иншо

Ин тақсимот то андозае нисбӣ аст. Дар як иншо метавонад хусусияти гуногун ба чашм расад. Чанд намуди иншоро мавриди назар қарор медиҳем.

1. Иншо аз рӯи тасвир.
2. Иншо аз рӯи нақл.
3. Иншо дар мавзӯи озод.
4. Эссе (иншои кӯтоҳ).

Тасвир қисмати алоҳидаи ҳар як асари бадеӣ буда, дар дохили андеша метавонад истифода шавад ва номбар кардани сифати асосии предмет (ашё, одам, ҳайвонот, ҳодиса...) мебошад.

Дар бораи иншо аз рӯи нақл дар мактаб хонандагон баъди хондани ҳикоя тасаввурот пайдо мекунад. Вале иншо ба тарзи ҳикоя дар имтиҳонҳои дохилшавӣ кам ба назар мерасад.

Ҳангоми омӯзиши сохтори ҳикоя ҳамчун намуди жанри бадеӣ хонандаи хушсалиқа дар бораи тарзи баёни образноки фикр маълумот пайдо карда, кӯшиш мекунад, фикру ақидаашро ба таври бадеӣ ва образнок ифода намояд ё нақл кунад. Дар натиҷа иншо ба намуди нақл эҷод мешавад.

Дар он хонанда метавонад, оид ба зиндагиномаи қаҳрамон муфассал нақл кунад. Дар чунин намуди иншо барои хонанда имконияти васеъ пайдо мешавад.

Ин навъ иншо озодона аз рӯи тасвири манзара ва ё чузбӣи муайян сурат мегирад ва дар замони муосир хеле зиёд ба чашм мерасад. Дар имтиҳонҳои дохилшавӣ аксари довталабон дар мавзӯи озод иншо менависанд. Солҳои пеш баръакс фақат хатмқунандагони болаёқати мактабҳо ба навиштани андеша аз рӯи тасвир чуръат мекарданд.

Иншо дар мавзӯи адабиёт дар жанрҳои гуногун буда метавонад. Масалан, андешаҳо дар бораи китоби хондашуда, мақолаи бадеӣ – адабиётшиносӣ ва ё шарҳи мухтасари адабӣ.

Бинобар ин, шиносоии хонанда бо адабиёти бадеӣ ва дастурҳои методӣ аз аҳамият холӣ нест.

Дар асри авҷи илму техника рӯй овардан ба хунари иншоанависӣ гувоҳи аҳамияти бузурги он дар тарбияи насли наврас аст. Моро лозим меояд, ки насли ҷавонро ба суҳангӯӣ, китобхонӣ, фикри худро баён карда тавонистан ҳидоят намоем. Роҳи асосӣ дар ин бобат талқини иншоанавист. Баъдан, бехтар аст, хонандаро ба ҳолаш гузорем. Бигзор, дар қадами аввалин, ҳар чиз меҳонад, нависад. Аслан, иншоанависӣ аз кӯдакӣ оғоз меёбад. Мураббия ашӯро нишон дода номи онро мепурсад, ин аст қадами аввал. Баъдан, нақл, диктант ва сипас, дар синфҳои болоӣ – иншо.

Ҳамаи он чи гуфтем, давраи тайёри ба имтиҳон ба ҳисоб меравад. Албатта, пеш аз имтиҳон асари бадеиро пурра хондан, таҳлил намудан, дар хотир нигоҳ доштан душвор аст. Бинобар ин, ба иншоанависӣ пешакӣ тайёр мешаванд.

Вақте давраи тайёрии пешакӣ паси сар мешавад, имтиҳон дар пеш аст, аз маслиҳатҳои амалии зер метавон истифода бурд:

1. Номи мавзӯҳои иншоро оромона хонед, таҳлил намоед, ки ба кадомаш беҳтар тайёред. Ҳамонашро интиҳоб намоед, ки ба фаҳмиши шумо наздик аст.

2. Дар пешнавис нақшаи тахминии корро созед. Агар ба назар намояд, ки вақт танг аст, бе даромади сухан ва охирсухан дар пешнавис ба ифода қардани мақсади асосӣ, яъне қисмати асосии иншо сар кунед.

3. Кӯшиш кунед, ки гуфтаҳо, иқтибосҳо, гуфтаи мунаққидон, ҳамдаворро ба ёд оваред ва нависед. Ин барои далелнок қардани фикр, баёни андешаи шахсӣ кумак мерасонад.

4. Кӯшиш кунед, аз нақша берун набароед, дар атрофи ғояи асосӣ, ки онро бояд исбот намоед, мулоҳиза ронед. Аз такрори тезис – мақсади асосиатон натарсед, метавонед онро чанд бор ба тарзи дигар такрор кунед.

5. Дар бораи сарсухан ва охирсухан.

Сарсухан барои чӣ лозим аст? Нахуст, он бояд таваҷҷуҳи хонандаро ба чизи навишта бедор кунад. Дуюм, баъзан чунин зарурият ба миён меояд, ки худи иншо - андеша сарсуханро металабад.

Охирсухан барои он лозим аст, ки андешаҳо дар атрофи тезиси муайян бошанд ва онҳоро ҷамъбаст қарда шавад. Он ҷамъбасти мухтасари андешаҳои муаллиф мебошад.

Сарсухан ва охирсуханро баъди тамоми қардани пешнавис ҳам метавон навишт. Дар ин ҳолат сарсухан ва охирсухан якбора дар поқнавис навишта мешаванд.

Баъди он ки иншоро навишта тамоми қардед, кӯшиш намоед, ки на кам аз як бор онро тафтиш намоед. Дар тафтиши аввал диққатро бештар ба рафти андешаронӣ, мантиқи сухан, риояи қоидаҳои забони адабӣ равона созед. Дар дафъаи дуюм танҳо ба ёфтани хатоҳо (грамматикӣ, имлоӣ, пунктуатсия) шуғл варзед.

Як роҳи осони тафтиши савод аз чумлаи охир тафтиш кардани иншо аст. Дар ин вақт диққати шумо аз рафти сухан, мазмун дур шуда, танҳо ба хатоҳои имлоӣ равона мегардад. Ин усул хеле самарабахш аст, бисёр хатоҳои имлоӣ ва грамматикӣ дарёфт мешаванд.

Ҳеч гоҳ дар бораи чизе ки намедонед ё хуб намедонед, нанависед.

Калимаҳоеро, ки тарзи навиштани онро намедонед, истифода набаред, ба ҷойи он калимаи ҳаммаъноро истифода баред.

Адабгуфторӣ накунад, дар ин ҳолат вақтатон ба калимаҳои мегузарад. Бехтараш, суханронии калонсолонро ба ёд оред ва тибқи он амал кунед.

Сода ва фаҳмо нависед, кӯшиш кунед, ки мазмуни асарро ба ёд оваред, калимаҳои калидии асарро дар ёд дошта бошед ва дар атрофи он бо забони одӣ, фаҳмо ва таъсирбахш андеша ронед. Чизи заминӣ ва асил ҳамеша таъсирбахш аст ва ба хонанда таассуроти нек мегузорад.

Нақли хаттӣ аз навъҳои маъмул ва серистифодаи дарси адабиёт буда, саводноқӣ, шеваи гуфтор, муназзамӣ ва мантиқии каломро устувор месозад, малакаҳои навишт ва нутқи хаттию даҳонии хонандагонро такмил медиҳад. Вобаста ба хусусияти матн навъҳои нақли хаттӣ ҳикоягӣ, тасвирӣ ва таҳлилӣ буда, ба шакли мухтасар ва муфассал навишта шуда, имконият медиҳад, ки хонанда фикрашро мустақилона дарҷ намояд, малакаҳои навишт, хониши бошуурона, тавлиди андеша, мушоҳидакорӣ ва шарҳи далел ва санадҳоро тақвият мебахшад.

Дар нақли мухтасар ҷузъиёти муҳими матни бадеӣ дарҷ гардида, зимни нақшаи сода тарҳрезӣ мегардад. Дар нақли хаттии мураккаб бошад дар асоси нақшаи муфассал матни бадеӣ ҳамачониба таҳлил ва инъикос меёбад. Дар синфҳои 5-6 мураттабсозии нақшаи нақли хаттӣ бо кумаки омӯзгор ва синфҳои 7-8 мустақилона сурат мегирад.

Дар нақли хаттӣ марҳилаҳои зерин риоя мегарданд:

- интихоби матн ва муайян намудани навъи нақли хаттӣ;
- хониши муассир ва ифоданоки матн;
- шарҳи калима ва ибораҳои калидӣ ва душворфаҳм;
- навишти матн ва арзёбии нақли хаттӣ.

Нақли хаттӣ рӯйнависи айнани матни асари бадеӣ набуда, инъикосгари андеша ва фикри хонанда оид ба мавзӯ, ғоя ва симои асосии матни муайяни порча ва ё лавҳаи асари бадеӣ мебошад.

Дар нақли хаттӣ интихоби лавҳа ва ё порчаи матни асаро бадеӣ арзишманд аст ва қабул, дарк, пешниҳоди муҳтавои матн ва хусусияти адабию услубии он риоя мегардад. Матни нақли хаттӣ аз порча в ё қисматҳои таъсирбахши китобҳои дарсӣ, асарҳои бадеӣ ва мусаввараҳои ҷудогона интихоб карда мешавад. Матни нақли хаттӣ метавонад хусусияти гуногун дошта бошад. Масалан, дар матни ҳикоягӣ унсурҳои тасвир ва дар матни тасвирӣ хусусиятҳои таҳлилӣ ва дар матнҳои ҷудогона хусусияти муштаракро дошта метавонад.

Дар нақли хаттии ҳикоягӣ соддагии баён ва ифода мушоҳида шуда, ҳодиса ва лаҳзаҳои тасвирёфта ба зиндагинома ва ё сифати фаъолият бахшида мешавад. Маҳаки асосии ин навъи нақл ахбор ва ивазшавии ҳодиса ва воқеаҳо буда, афкори хонандагонро муназзам ва мантиқӣ мегардонад, пайдарҳамии дарки ҳодисаву воқеаҳоро таъмин намуда, ба инкишофи малака ва маҳорати донишомӯзӣ ва саводнокии хонандагон мусоидат менамояд.

Нақли хаттии тасвирӣ нисбатан мушкилтар буда, навишти пурратари сифату хусусияти ашё, унсурҳои тасвир, ҳодисаву воқеот, симои зоҳирию ботинӣ ва ғайраҳоро дар бар мегирад. Дар ин намуди нақли хаттӣ дарки унсурҳои тасвир ва воситаҳои баён, ки дар матн истифода шудааст, шарт мебошад.

Масалан, ҳангоми мутоилаи порча аз романи «Фирдавсӣ»-и С. Улуғзода сарнавишти ибратомӯз ва пурмашаққати шоирону олимони, заҳматҳои кори эҷод, рӯҳия

ва набзи замони тасвирёбанда дар алоқамандӣ бо шахсияти шоир, симои қаҳрамон ва нависандаи асар идрок мегардад.

Дар эҷоди корҳои хаттӣ ва малакаҳои навишт хонандагону толибилмон бояд пуртоқату таҳамулпазириро пеша намуда, ҳамеша парвози андеша ва шуури хаёлангезро устувор созанд.

БОБИ 13

МЕЪЁРИ БАҲОДИҲӢ БА ДОНИШ, МАЛАКА ВА МАҲОРАТИ ХОНАНДАГОН АЗ АДАБИЁТИ ТОЧИК

Нақли хаттӣ ва иншо воситаи муҳим ва арзишманди саводомӯзӣ, такмили истеъдод, балоғати калом, тақвияти андеша ва ҳофиза, муназзамии лафзу маънӣ, равонии нутқ ва умуман инкишофи малакату маҳорати толибилмон маҳсуб меёбанд.

Дар барномаи таълимии забони тоҷикӣ ва адабиёти тоҷик омӯзиш ва фаҳмиши асолати забон ва балоғати калом бо дақиқ азҳудкунии асосҳои илми забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ, махсусан, қоидаҳои имло ва аломатҳои китобат, риояи меъёрҳои забон ва каломии бадеӣ, қисматҳои таркибии фонетика, калимасозӣ, услуб, тарзи баён, истифодаи дурусти санъатҳои бадеӣ ва монанди инҳо муайян шудааст. Дар барномаи ҳар як

синф дар баробари дарсҳои чудогона ба иҷрои қорҳои хаттӣ дар бобҳои алоҳида, ҳамзамон ҷиҳати мустақамкунии дониши хонандагон қорҳои хаттии санҷишӣ (мустақилона ва нақшавӣ) муҳлат пешбинӣ шудааст. Дар ин радиф танҳо омӯзгорон бо баҳисобирии самараноки раванди тадрис миқдори соатҳои фаслу бобҳоро каму зиёд карда метавонанд.

Дар ҷаҳони муосири таҳсилот дар назар бояд дошт, ки таъмини иттилооту ахбори ғаври тавассути воситаҳои техникаӣ таъмин мегардад. Дар баробари ин малакаву маҳорат, инкишофи тафаккур ва саводомӯзии хонандагон дар дарсҳои забон ва адабиёт ҳамачониба танҳо тавассути ғаъолияти омӯзгору хонанда, такмилу таҳрир, худомӯзӣ, такрор, риояи меъёрҳои талаффуз, имло, калима, ибораю ҷумласозӣ, шакл, таносуб, муносибати лафзу маънӣ, санъати нигориш, муназзамӣ, оҳангноки, ва монанди онҳо сурат мегирад. Ин ҳама амалҳо навҳои меъёрҳои муайянкунандаи дониш, истеъдод, маҳорат ва малакаи хонандагон махсуб меёбанд.

Нақли хаттӣ ва ҳунари иншонависӣ ба мақсади инкишоф ва риояи талаботи меъёрҳои имло, баён, ғасоҳату балоғати суҳанварӣ ва вусъати назари толибилмон анҷом дода мешавад. Матнҳо дар асоси риояи талаботи замони муосир, асосҳои педагогию психологии зинаҳои таҳсил, синну сол ва дараҷаи ғаҳмиши хонандагон, супоришҳои грамматикӣ, намунаи калима, ибора ва таъбирҳои интиҳоб мегарданд.

Ташкили қорҳои хаттӣ, навҳо, марҳилаҳо ва тартиби гузаронидан, тарзи талаффуз, баёни мантикӣ, шарҳи калимаҳои душворфаҳм, супоришҳо, санҷиш ва риояи талаботи баҳодихӣ аз ҷониби омӯзгор сурат гирифта, ба қобилият ва соҳибҳунарии ӯ вобастагӣ дорад.

Муайян намудани меъёри баҳодихӣ ба дониш, малака ва маҳорати хонандагон яке аз шаклҳои асосии баланд бардоштани сифати таълими ғанҳои адабиёти тоҷик дар мактабҳои таҳсилоти умумӣ ба ҳисоб меравад.

Санҷиши шифоҳӣ баҳисобирии дониши хонандагонро аз рӯйи ғанни таълимӣ муайян менамояд ва бояд омӯзгор ба

дониш, малака ва маҳорати хонандагон мутобиқи барномаи таълими, дар асоси талаботи ягона баҳогузорӣ намояд. Тарзи пешниҳоди савол ва муайян намудани дониш, малака ва маҳорати хонандагон дар инкишофи нутқи хонандагон хеле муҳим мебошад. Омӯзгор ё шахси саволдиханда бояд саволро ба хонанда тарзе пешниҳод намояд, ки хонанда барои ҷавоб додани вай ҳавасманд ва барои ҷавоб додан омода шавад. Савол бояд аз ҷиҳати мазмун ва мантиқ фаҳмо буда, дар доираи он мавзӯёҳое бошад, ки хонанда дар давоми таҳсил аз худ кардааст. Ҷавоби хонанда бояд мурагтабу мантиқан дуруст бошад.

Ҳангоми баҳо додан ба ҷавобҳои шифоҳии хонандагон аз фанни адабиёти тоҷик чунин меъёрҳо ба ҳисоб гирифта мешаванд:

- мукаммалӣ ва дурустии ҷавоб;
- дараҷаи фаҳмиши хонанда;
- тарзи баён;
- барои тасдиқи фикри гуфташуда мисолҳо овардан;
- риоя ва фаҳмиши меъёрҳои каломӣ бадеъ, баён, талафуз, хониш, вазни шеър, қофия ва санъатҳои бадеӣ;
- аз дарсҳои гузашта бохабар буда, барномаи таълимиро аз худ карда бошад;
- дар вақти ҷавоби савол худро озод ҳис карда тавонад;
- фикри худро тасдиқ карда тавонад, дар мувоҳидаи мавзӯӣ иштирок намояд.

Баҳои «5» ҳамон вақт гузошта мешавад, ки агар хонанда:

- ба савол пурра ҷавоб диҳад; фикрашро озод баён карда тавонад;
- мулоҳиза ва андешаҳои худро бо мисолҳо мушаххас исбот кунад;
- нутқаш бурро, раван ва тоза бошад;
- ба саволҳои иловагии муаллим, ба пуррагӣ ҷавоб дода ҷумлаҳоро ба пуррагӣ таҳлили шифоҳӣ кунад; панду ахлоқ шеърҳои шоирон ва адибонро таҳлил намояд;

- аз порчаҳои насрӣ ва назмӣ калимаҳои душворфаҳм, луғатҳоро маънидод карда тавонад;
- дар ҷавоби гуфташудааш мустаҳкам бошад;
- дар вақти баёни фикр ба забони гуфтгӯй ва лаҳча роҳ надихад.

Баҳои «4» ҳамон вақт гузошта мешавад, ки агар хонанда:

- дар ҷавоб ҳамаи он талаботеро, ки барои баҳои «5» лозим аст, ҷавоб дода, як - ду ғалат содир карда бошад;
- баъзе ғалатҳои содиркардаашро хангоми қироати шеърҳо бо ёрии муаллим ислоҳ карда тавонад;
- мазмуни матн ва мафҳумҳои асосиро донад;
- мазмуни саволҳои додашударо фаҳмида, мисолҳо оварда тавонад;
- шеърро ифоданок хонда, танҳо ба 1-2 ғалат роҳ диҳад;
- дар мурағтабии фикр ва тарзи баён ғалатҳои сахл содир кунад;
- дар вақти баёни фикр ба забони гуфтгӯй роҳ диҳад.

Баҳои «3» ҳамон вақт гузошта мешавад, ки агар хонанда:

- мазмун ва мафҳумҳои асосии мавзӯро ба тариқи умумӣ фаҳмад;
- шеърҳоро аз ёд донад, лекин дар вақти хондан ба ғалатҳо роҳ дода бошад;
- ба мавзӯ ва мазмуни матн сарфаҳм рафта, бо ёрии омӯзгор нақл карда тавонад;
- ба оҳанги ҷумлаҳо риоя намояд;
- ба саволи додашуда нобоварона ҷавоб диҳад;
- мазмуни мавзӯро пурра нақл карда натавонад;
- хангоми баён ба ғалатҳо роҳ дода, аз забони гуфтгӯй ва лаҳча истифода намояд.

Баҳои «2» ҳамон вақт гузошта мешавад, ки:

- агар ҷавоби хонанда ба талаботи баҳои «3» ҷавобгӯ набошад;
- дар таърифи мафҳум ва қоидаҳо ғалат содир кунад;

- моҳияти масъаларо кушода натавонад;
- тарзи баёнаш нобоварона бошад ба мазмуни фикри гуфташуда сарфаҳм наравад.

Баҳои «1» он гоҳ гузошта мешавад, ки агар хонанда мавзӯро тамоман азхуд накарда бошад.

Намунаи тақриз ба баҳои мусбат

Хонанда мавзӯро ба нақшаи тартибдодашуда мувофиқ кунонида, ба ҳодисаҳо холисона баҳо дода тавонистааст, фикрашро озодона баён намудааст. Кор бо забони фаҳмо ва равшан навишта шуда, ҳусни хат, хошиягузорӣ, мураттабии ифодаи фикр мувофиқи мақсад бошад. Кори хонанда дар интихоби калимаю ибора ва ҷумласозӣ нуқсон надошта, калима ва ибораҳо аз рӯйи мавқеи истифодабарии гузошта шуда, мақсади хонанда ба далелҳо исбот гардидааст. Дар кори хаттӣ ғалатҳои грамматикӣ мушоҳида нашуда, ҳаҷми кор ба меъёрҳои муайяншуда мувофиқ аст. Ислоҳ ва хатзанӣ, навишти дуқалама мушоҳида нашавад. Хонанда дар навиштани кори хаттӣ имлои забони тоҷикиро риоя намудааст.

Намунаи тақриз ба баҳои манфӣ

Хонанда мавзӯро нафаҳмида, дар доираи маводи адабӣ корашро ба анҷом нарасонидааст. Мавзӯ мувофиқи талаб баён нашуда, дар кори хаттӣ ба рӯйбардории китоби дарсӣ роҳ додааст.

Мазмун ба нақшаи кор мувофиқат накарда, хонанда бе алоқамандию пайдархамӣ фикрашро ифода кардааст.

Дар кори хаттӣ ғалатҳои грамматикӣ ва услубии зиёд содир шудаанд.

Ҳаҷм ва мураттабии баён дар кор мувофиқи талаб нест. Ба гузоштани аломатҳои китобатӣ риоя накардааст.

Баҳо ба нақли хаттӣ

Нақли хаттӣ яке аз воситаҳои муҳими омӯзиши нутқи адабии хонанда ба шумор рафта, бо туфайли он хонандагон доир

ба услуб, малака ва маҳорат ҳосил карда, ба меҳнати мустақилона ва эҷодӣ омода мегарданд.

Мундариҷаи нақл ва талаботи он мувофиқи тақозои мавзӯҳои барномаи таълим ва синну соли хонанда таври зайл мешавад:

1.Хонандагон мувофиқи мазмуни матн ё ҳикоят, ки дар синф хонда мешавад, нақшаи онро тартиб медиҳанд.

2.Дар нақли хаттӣ фикри хонандагон равшану фаҳмо ва мурағтабу асоснок баён мешавад.

3.Хонандагон мувофиқи талаби муаллим нақро аз рӯи нақша мухтасар ва фаҳмо менависанд.

4.Дар қор воқеа, тасвири макону замон, мундариҷаи муколамаҳо, феълӣ атвори персонажҳо, мурағтабии баён риоя карда мешавад.

5.Ҳангоми истифодаи калимаю ибора ва ҷумлаҳо муаллим ба дуруст гузоштани аломатҳои китобатӣ эътибор медиҳад.

6.Бояд нақл хусусияти эҷодӣ дошта бошад.

7.Матни нақли хаттӣ мувофиқи вазифаҳои таълимӣ тарбиявӣ буда, аз ҷиҳати забон ва мазмун бояд ба хонандагон шинос бошад.

8.Матни нақл вобаста ба мавзӯҳои барномаи таълим ва берун аз он интиҳоб карда мешавад.

Барои нақл машқҳо истифода шуда, дар синфҳои 5-9 миқдори калима ба тарзи зайл муайян карда мешавад:

№	Синфҳо	Миқдори калима
1	Синфи 5	100-150 калима
2	Синфи 6	150-200 калима
3	Синфи 7	200-250 калима
4	Синфи 8	250-300 калима
5	Синфи 9	350-450 калима

Муаллим, пеш аз он ки ба нақли хаттӣ хонандагон баҳо гузорад, масъалаҳои зеринро бояд ба назар гирад:

1.Хонандагон мазмуни ғоявии матнро чӣ тавр аз худ кардаанд.

2.Матн аз тарафи хонанда мазмунан пурра ва возеҳ ифода ёфтааст ё не?

3.Интихоби калимаю ибора ва ҷумласозӣ, истифодаи дурусти калима ва ибораҳо, алоқамандии фикр дар ҷумлаҳо, истифодаи ҷумлаҳои мураккаб ва аломати китобатӣ, нугҳои айнан ва мазмунан нақлшуда ва ғайра.

4.Услуби қор (якмаъноӣ ва сермаъногии калима ва ибора, равоии ифодаи фикр, дуруст ё нодуруст истифода қардани муқодифҳо, овардани иқтибос ва ғайра).

5.Микдори ғалатҳои нақл (услубӣ, имлоӣ ва аломатҳои китобатӣ).

Баҳои «5» ба нақли хаттӣ гузошта мешавад, ки:

- мазмунан муқаттаб навишта шуда бошад;
- дар баёни воқеъ иштибоҳ ва норавшанӣ дида нашавад;
- дар қор равоии фикр, таъсирноку аниқии услуби ҷумласозӣ мушоҳида қарда шавад;
- дар интихоби калимаю ибора қомил будани захираи луғавии хонанда маълум шавад;
- мазмуни қор ба мавзӯи нақл ва нақшаи тартибдода мувофиқат қунад;
- қор тозаю озода бошад;
- дар навишти калима, ибора ва ҷумла хатогиҳои имлоӣ ва аломатҳои китобатӣ на қам аз якто ба қашм расад.

Баҳои «4» ба нақли хаттӣ гузошта мешавад, ки:

- мазмун дуруст ифода шуда, баёни рафти воқеа тартиби муайян дошта ва иштибоҳе дида нашавад;
- тарзи ифодаи фикр таъсирнок дар интихоби калимаю ибора ё сохти ҷумла сахве содир нашуда бошад;
- ду ғалати имлоӣ, ду ғалати аломати китобатӣ ва як ғалати услубӣ дошта бошад.

Баҳои «3» ба нақли хаттӣ гузошта мешавад, ки:

- мазмун дурусту баёни воқеа аз қиҳати муқаттабӣ қаме нуқсон дашта башад;

– хангоми овардани далелҳо 1-2 ғалати услубӣ дида шавад;
– дар интихоби калима ва ҷумласозӣ 4 ғалати имлоӣ ва 4 ғалати аломати китобатӣ дошта бошад. Хангоми баҳо додан ба корҳои хаттӣ - санҷишии хонандагон ҳусни хат, гузориши хошия ва ҳаҷми қор пурра ба назар гирифта мешавад. Бинобар ҳамин, агар нақли хаттӣ аз ин ҷиҳат солим башад, ба 9 (нӯҳ) ғалат ҳам баҳои «3» гузаштан мумкин аст.

Баҳои «2» ба нақли хаттӣ гузошта мешавад, ки:

– мазмун хароб буда, аз ҷиҳати ҳаҷм ноқис бошад (ғалатҳои услубӣ, имлоӣ ва аломати китобатӣ содир шуда башанд).

Баҳои «1» ба нақли хаттӣ гузошта мешавад, ки:

– мазмуни нақл умуман баён наёфта бошад ва хонанда доир ба мавзӯи нақли хаттӣ тасаввурот надошта башад.

Баҳо ба мазмуни иншо

Иншо ду ҳел мешавад: мавзӯӣ ва озод. Албатта, ин тақсимоти шакливу мундариҷавист. Зеро ҳама гуна иншо қори эҷодӣ ва заҳмати зиёд металабад.

Меъёри баҳогузарӣ яке аз масъалаҳои муҳим ва баҳснок аст. Ҳамагон имлоӣ, услубӣ ва китобӣ мешаванд. Дар рӯйбардор ё баргардон, ҳатто, донишмандони матншинос иштибоҳ мекунанд ва дар ин бора баҳсҳои байни устодонро ба хотир овардан қофист. Ҳадаф дар навиштан озод буданро талқин намудан аст, на тақрор намудани ҷумлаҳои китоби дарсӣ. Албатта, ҷӣ гуна навиштан аз донишу ҳунар, китобхонӣ, ҷаҳонбинӣ, тарбияи хонанда вабаста аст. Вале иқрор бояд шуд, ки ҳар шогирди солимақл метаванад мушоҳида, андеша, мулоҳизаи худро дошта бошад ва ўро агар озод гузоред, онро баён қарда тавонад. Фақат ба ў роҳ нишон бояд дод. Дар ин бобат аз ёд қардан, қолаб гирифтани аз иншоҳои навишташуда ё китоби дарсӣ ба манфиати қор нест. Бояд фаҳмонид ва роҳ нишон дод.

Мавзӯъ ва ҳаҷми иншо аз синфи VIII сар карда тадричан мураккаб шудан мегирад, ҳаҷми иншо дар синфҳои VIII - XI бояд 5-6 саҳифаро ташкил диҳад.

Аз иншоҳои ханандағони синфҳои X-XI бояд маълум шуда истад, ки:

1. Хонанда нақшаи иншоро вобаста ба мазмун дуруст тартиб додааст, ё не?

2. Ҷавоби ҳар нақшаи кор ба мавзӯъ ва мазмун мувофиқ бошад.

Аз он ҷумла:

– мураттабӣ ва пайдарҳамии фикр;

– таҳлили нақш ва порчаҳои он;

– мисолҳо барои далели фикр;

– қаноатбахшии ҳулоса ва ҷамъбасти иншо.

3. Кори худро аз ҷиҳати услуб дуруст ва бо имлою аломати китобати беғалат иҷро намояд.

4. Иншоҳое, ки муаллим ба онҳо тақриз навишта, баҳо мегузорад, бояд талаботи зеринро дошта бошанд:

1. Иқтибосе, ки дар матлаи иншо оварда мешавад, ба мазмуни кор алоқа дошта бошад.

2. Нақшаи иншо тавре тартиб дода шуда бошад, ки аз ҷиҳати мураттабӣ ва тарзи ҷобачогузорӣ мундариҷаи корро дар бар гирад. Дар бандҳои нақша набояд нофаҳамӣ ва норавшаниҳо бошад.

3. Муаллим ҳангоми санҷиш ба ҳар як ҷузъи нақша ҷавоби саҳеҳ пайдо карда тавонад.

4. Дар иншо алоқамандии фикр, даври замон пурра дида шуда, ҳулосаи он бояд фикри муаллифро ҷамъбаст намояд.

5. Матни асари бадеӣ, ки дар иншо истифода бурда мешавад, аз ҷиҳати бадеият ва воқеияту ғоянокӣ ҷавобгӯи замон бошад.

6. Қувваи эҷодии муаллиф дар навиштани иншо ва мазмуну кор аён гардад. Маълум шуда истад, ки иншо то чӣ андоза хусусияти эҷодӣ гирифтааст.

7. Муаллиф ҳангоми навиштани иншо то кадом дараҷа ба далелҳои адабию таърихӣ риоя кардааст.

8. Мустақилии ва фаъолиятнокии муаллиф ҳангоми навиштани иншо.

9. Дар қор ҳисси таваҷҷуҳи муаллиф, фаҳмиш ва хусусияти эҷодии ӯ то кадом андоза инъикос ёфтааст.

10. Нақшафаринии иншоро чӣ тавр бояд баҳо дод?

11. Дар иншо фикрҳои ҷудагонаи бадеӣ дучор меоянд, агар дучор оянд, ба кадом мақсад.

12. Ба тартиб даровардани иишо (сарсадр, тартиби рақамҳо, иқтибосҳо, сохти ҷумлаю ҳусни хат, мураттабии мазмун, гузоштани ҳошияю ҳаҷм ва ғайра) ба назар гирифта шаванд.

Инчунин, дар синфҳои VIII – XI оид ба мавзӯҳои адаби-публисестие, ки аҳамияти таълимию тарбиявӣ доранд, дар гузаронидани иншоӣ синфӣ ва ҳонагӣ мувофиқи мақсад аст.

Масалан, доир ба чунин мавзӯҳо: «Инъикоси қаҳрамонони халқ дар асари нависандагони тоҷик», «Адабиёт дар мубориза барои ваҳдат» ва ғайра.

Муаллим, ки ҳар рӯз дараҷаи азбаркунии маводи барномаи таълимиро аз рӯйи ҷавобҳои даҳонӣ ва қорҳои хонандагон муайян мекунад, дар ҳар як синф ба микдори зерин бояд иншо гузаронад: синфи VIII 4 иншоӣ синфӣ, 3 иншоӣ ҳонагӣ, дар синфи IX камаш 5 иншоӣ синфӣ ва 4 ҳонагӣ ва дар синфҳои X- XI камаш 5 иншоӣ синфӣ ва 4 иншоӣ ҳонагӣ.

Ҳангоми санҷиши иншоӣ хонандагони синфҳои IX- XI ҳам ба адабиёт, ҳам ба забон, ба мазмун ва саводнокӣ баҳо гузафта мешавад.

Баҳои «5» ба иншо гузошта мешавад, ки агар хонанда:

– мавзӯро бевосита ва қомилан дар бар гирифта, маводи адабию пурра фаҳмида ва доништа, ба ҳодисаи баёншаванда баҳо дода тавоништа ва мустақилонаю мураттаб фикр ронда бошад;

– бо забони фаҳмо ва равшан навишта бошад;

– ҳулосаи дуруст бароварда бошад;

– дар иншо ғалатҳои грамматикӣ содир накарда бошад;
– мазмуни иншоро ба нақшаи корӣ мувофиқ ифода карда бошад;

– дар иншо ба навишти дукалама роҳ надода ва навиштаҳоро ислоҳ накарда башад.

Баҳои «4» ба иншое гузошта мешавад, ки агар хонанда:

– маводи адабиरो нағз азхуд карда, фикрашро мураттаб бо далелҳо исбот карда тавониста бошад;

– хулосаи иншо мушаххас бошад;

– ба забани адабӣ навишта шуда бошад, бо вучуди ин, дар баёни фикр ягон ғалате содир шуда бошад.

Баҳои «3» ба иншое гузошта мешавад, ки агар хонанда:

– мавзӯро баён намуда, ба саволҳои он ҷавоби рӯякӣ гардонидаст;

– дар баёни мақсад ва овардани далелҳо саҳве кардааст;

– мазмуни иншоро аз рӯи нақша ифода нанамуда аст;

– ҳаҷми корҳо ба талабот мувофиқ иҷро накардааст.

Баҳои «2» ба иншое гузошта мешавад, ки агар хонанда:

– мавзӯро нафаҳмида, маводи адабиरो дар кор пурра фаро нагирифта бошад;

– мавзӯ мувофиқи талаб баён накарда, ба нақли одӣ ва рӯйбардори китоби дарсӣ роҳ дода бошад.

Баҳои «1» ба иншое гузошта мешавад, ки на нақл дораду на мазмун.

Муаллим ҳуқуқ дорад, ки ба иншои хонанда бо назардошти ҳаҷми кор нисбат ба меъёри муқарраршуда (як ё ду хатҳои имлоӣ ва аломати китобатӣ) баландтар баҳо гузорад.

Миқдори корҳои хатгӣ аз адабиёт дар як сол

Синфҳо	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
Синфӣ	4	4	4	4	5	5	5
Хонагӣ	1	1	2	3	3	4	4
Ҷамъ	4	5	6	7	9	10	11

БОБИ 14

КОҲОИ БЕРУН АЗ СИНФ ВА ФОРИҒ АЗ ДАРСИ АДАБИЁТ

Корҳои берун аз синф ва ё берун аз мактаб, яъне фориғ аз таҳсил як ҷузъи муҳими фаъолияти таълим ва тарбия буда, ҳадафи асосии он бунёди тафаккури маънавий, фаҳмиши ғановат ва муҳимияти осори адабӣ, инкишофи қобилияти эҷодкорӣ ва завқи зебоишиносӣ, нерумандии фардиат, мустақилият ва мустаҳкам намудани дониш ва малакаҳои хонандагон аст. Ташкили корҳои берун аз синф ва берун аз мактаб аз фанни адабиёт ба рушди камолоти маънавию эстетикӣ хонандагон мусоидат менамояд.

Корҳои берун аз синф ва беруназматба аз фанни адабиёт низоми муайян, гуногунҷабҳа ва мураккабро доро буда, дар баргузории онҳо усул ва шаклу воситаҳои мухталиф истифода мешаванд. Қисме аз онҳо, аз ҷумла, чорабиниҳои мактаб, маҳфилҳои адабӣ, хониши мустақилона, хониши беруназматба, семинару конференсия, мувоҳида, озмун, викторинаҳои адабӣ, ҷашнҳо ва ғайраҳо дар мактаб баргузор мегарданд. Самти дигари корҳои беруназматбаи худфаъолияти шахсро дар чорабинӣ ва ҷашнҳои таърихӣ миллӣ, тамошои музей, театр, сайру саёҳат ва мутолиаи фардии асарҳои бадеӣ амалӣ мегардонанд.

Корҳои берун аз синф ва берун аз мактаб аз адабиёт дар фаъолияти рӯзмарра (раҳнамоии омӯзгор ва мураббӣ, волидон), лаҳзавӣ (хониши мустақилона, хониши муассир, шабнишинӣ, суҳбату мубодилаи афкор, саёҳат, мувоҳида ва ғайра), муназзам ба нақшагирифташуда (хониши озода беруназматба, маҳфил, созмону ташкилот ва ғайра) мурағбат мегардад. Аз ҷониби дигар, корҳои берун аз синф аз адабиёт дар муҳайёсоии муҳити эҷодӣ хонандагон (озмуни хониши шеър ва хониши муассири наср, озмуни иншоӣ

бехтарин, вохӯрӣ ва шабнишиниҳои эҷодиву ҳунари ва таҳияи намоишнома, викторина, мақола ва асари илмиву адабӣ) судманд аст.

Корҳо ва ё машғулиятҳои берун аз синф дар шакли фардӣ, гурӯҳӣ ва оммавӣ баргузор мегарданд ва ташкил ва назорати онҳоро омӯзгор, роҳбари синф ва муовини директор оид ба корҳои тарбиявӣ ба уҳда доранд. Корҳои берун аз синф ва ё берун аз мактаб ба дарси адабиёт алоқамандии нагусастани дошта, идомаи мантикии ҳамдигаранд, якдигарро пурра ва дақиқ месозанд. Ташкили самараноки ин намуди фаъолият ба омӯзгор имконият медиҳад, ки дониш ва малакаҳои пайдонамудаи хонандагонро мушаххас ва муназзам такмил ва инкишоф диҳад.

Дарси адабиёт ҳамеша ба хазина ва ҳосили корҳои берун аз синф ва ё берун аз мактаб, махсусан, хониши мустақилонаи хонандагон таъя дорад ва тавассути дониши азхуднамуда дар раванди таълим ва бозтоби ҳунарии осори адабӣ муяссар мегардад. Дар дарси адабиёт нақл ва муҳокимаи асари хондашуда, ахбор, маъруза, тақриз ва бозёфтҳои эҷодии фардии хонандагон мунтазам баррасӣ мегардад. Дар умум хониши мустақилонаи асари бадеӣ ба шахс мавод ва масолеҳи бунёдкорӣ қасри тамаддун, мактаби одамият ва иморати суханро медиҳад.

Дар корҳои берун аз синф аз ҳама бештар фардият ва шахсияти хонанда чилвагар гашта, худфаъолиятӣ ва худшиносии инсон такмил меёбад. Маҳз ҳамин самти фаъолият барои шинохти шахсияти хонанда, камолоти касбӣ ва татбиқи қисмати фаъолияти мушоҳидакории ва илмии вай мусоидат менамояд. Дар ин замина вазифаҳои омӯзгорро дар раванди фаъолият бо чунин нишондодҳо метавон муайян намуд:

-омӯзиш, дарк ва ташаккули тарбияи ахлоқӣ, маънавӣ, ватандӯстӣ, инсонпарварӣ, зебоишиносӣ ва ҷомеашиносӣ тавассути чорабиниҳои гуногуни беруназсинфӣ дар алоқамандии манбаъ ва маводи осори адабӣ;

-тарбияи асосҳои маданияти суханварӣ, таҳаммулпазирӣ, рафтору гуфтор ва пиндори нек, одоби муошират, риояи хусни калом ва фасоҳати баён;

- азхудкунӣ ва фаҳмиши асосҳои дониш, салоҳият ва инкишофи малакаҳои маданият ва маърифатнокии чома;

- ташаккул ва рушди сифатҳои раваншиносӣ ва ботинии наврасону ҷавонон, шахсият ва нерумандии он;

-бунёд ва устуворсозии фаъолияти илмӣ ва амалии хонандагон, мутобиқсозии он ба навғониҳои илму технологияи муосир ва раванди ҷаҳонишавии тамаддунҳо;

- парвариши муносибатҳои шоиста ва ибратомӯзи чомадорӣ, ҷаҳоншиносӣ, эҳтироми ҳамдигар ва ташаббускориву масъулиятшиносӣ.

Тавассути корҳои берун аз синф амиқ ва васеъ намудани дониш ва малакаҳои адабӣ ва сухангустарӣ имконпазир мегардад ва ин дар бунёд ва рушди шахсияти инсон ва камолоти он нақши сазовор дорад. Намуд ва вазифаҳои корҳои беруназсинфӣ мавод ва озукаи созмондиҳии фаъолияти эҷодкорӣ (ташкили намоишнома, викторина, таҳияи албому мусаввараҳо, ташкили маҳфил, машварату конференсия ва ғайраҳо) мебошад.

Дар баробари ин, омӯзгори эҷодкор дар ташкили корҳои фориғ аз таҳсил раҳнамои хонандаи боистеъдод буда, на танҳо ба омӯзиши асосҳои назарӣ ва илмии адабиёт, балки ба устуворсозии маҳорат ва малакаҳои фардии хонанда ва камолоти шахсияти вай тавассути ба роҳ мондани корҳои берун аз синф муваффақ мегардад.

Корҳои берун аз синф ва фориғ аз мактаб аз фанни адабиёт шакл ва намудҳои ҷудоғона дорад, ки ба тариқи зайл аст:

1. Хониши мустақилонаи беруназсинфӣ ва хониши озо.
2. Ташкили суҳбат, бозихҳои адабӣ, мусобиқаҳои ҳунарий, викторинаҳо, шабнишиниҳо, вохӯрӣ бо адибон, семинару конфронс ва ҷамъомадҳои адабӣ.

3. Таҳлили асарҳои ҷудогона бо иштироки омӯзгорон ва адибон ва арзёбии онҳо
4. Таҳлил ва такризонидаи корҳои хаттии хонандагон (нақли хаттӣ, иншо, реферат, такриз, кори курсӣ, рисолаи хатм ва дипломӣ)
5. Ташкили озмун (олимпиада)-и фаннии хонандагон аз фанҳои забон ва адабиёти тоҷик ва ҳаракати мунтазами намудҳои гуногуни олимпиада ва натиҷагирӣ ва ҳавасмандгардонии омӯзгорону хонандагони фаёл.
6. Ташкили ҳафтаи фании адабиёт, маҳфилҳои доимоамалкунандаи адабӣ, аз қабилӣ «Анвори дониш», «Истеъдодҳои ҷавон», «Фурӯғи дониш», «Сабақи ҳунар», «Сехри қалам» ва ғайраҳо.
7. Иштирок дар ҷашнҳо ва ҷорабиниҳои таърихиву адабӣ, идҳо ва рӯзҳои фарҳангӣ.
8. Саёҳат ба мавзӯҳои таърихӣ, музей ва осрӯнаҳои адибон, китобхонаҳо, муассиса ва ташкилотҳои эҷодиву ҳунари.

Дар ин радиф, махсусан, ташкили ҳониши мустақилонаи осори адабӣ асоси корҳои беруназсинфии хонандагон ва ташкили самарабахши он аз самтҳои муҳими фаъолияти омӯзгори адабиёт маҳсуб меёбад. Дар методикаи таълими адабиёт дақиқ муайн гардидааст, ки тадриси адабиёт дар алоқамандӣ ба ҳониши мустақилонаи фориг аз таҳсил ба хонанда шавқу рағбати мутолиаи адабиёт, мушоҳидакорӣ ва андешапарвариро тақвият дода, ҳониши асари бадеиро муназам ва ҷаҳони маънавии ёро бой мегардонад.

Дар шиноخت ва ташвику тарғиби мероси адабӣ мутолиаи осори адибон ва раҳнамоии омӯзгор мавқеи созанда дорад. Дар раванди ҳониши асари бадеӣ симои адиб ва шахсияти омӯзгор маҳаки асосии ҳудӯгоҳии хонанда қарор мегирад. Бинобар ин, муносибати дақиқназарона ва таҳаммулгароёнаи омӯзгор, ки баёнғари шахсияти ёст, ҳамеша роҳбалади воқеии хонанда дар фаъолияти беруназмактабӣ қарор мегирад.

Аз ин рӯ, муваффақ бояд шуд, ки хониши асари бадеӣ на танҳо бо супориши хатмии омӯзгор ва ё иҷрои талаботи нақшаи муайяншудаи барномаи тадрис сурат гирад, балки ифодагари хоҳиш ва талаботи рӯзмарраи хонанда қарор дошта, маводи ғайрибарномавиرو низ фаро гирад. Яъне, фаъолияти хонанда дар давраи таҳсил бо иҷрои вазифаҳои тархрезишуда маҳдуд нагашта, хангоми истироҳат ва лаҳзаҳои фароғатӣ табиӣ ва мақсаднок бо хониши асари бадеӣ созмон гирад. Дар ин радиф омӯзгори адабиётро зарур мебояд, ки ин василаҳоро ҳамчун воситаи иқтидорманди донишомӯзӣ, васеъ намудани ҷаҳонбинӣ, майлу рағбат, малакаву маҳорат ва тарбияву камолоти хонандагон истифода намояд.

Мушоҳида аз таҷрибаи омӯзгорони соҳибқасб ва эҷодкори адабиёт собит месозад, ки ташкили хониши мустақилонаи асари бадеӣ ва муҳокимаи он аз ҳама бештар тавачҷуҳи хонандагонро ба олами рангини осори бадеӣ, назокат ва балоғати калом бадеӣ афзун мегардонад ва таҷяғоҳи муътамаде барои шинохти маърифати ҳусн ва олами пурасрори рӯҳонӣ шинохта мешавад. Дар муҳокимаи асари бадеӣ таъкид ва шарҳи пора аз матни аслии асар, яъне сухани адиб ва хониши муассири порчаҳои он самаровар аст. Ҳамзамон, хангоми таҳлили асарҳо талаботи зинаҳои таҳсилот, синну сол, қобилияти зеҳнӣ ва равонӣ, дараҷаи дониш малакаву маҳорат, шавқу рағбат ва ҳавасмандии хонандагон ба инобат гирифта мешавад.

Омӯзгори адабиёт чиҳати эҳё ва идроки ҳаёти маънавию олами пуртуғёни ботинӣ, эҳсоси назокату зебоии зиндагӣ муваззаф аст ва ҳамеша барои азхудкунии дониш ва бедорсозии тафаккур ва худшиносии хонанда саъю кӯшиш менамояд. Зеро анғезаҳои зеҳнию ҳиссӣ ва таҳайюлотии хонанда бештар дар лаҳзаҳои худфаъолиятӣ тавассути хониши осори адабӣ сайри маънӣ мекунад ва рушду намо меёбад.

Дар осори адабӣ ва зиндагиномаи адибону қахрамонони замон ва даврони гуногуни таърихӣ панду андарзҳои

ҳакимона, андеша ва афкори хирадмандона, симои ибратомӯз ва шахсияти тавоноии инсонҳои неруманд инъикос ёфтааст. Бинобар ин, дар ташкили корҳои берунасинфӣ ва хониши мустақилонаи асари бадеӣ таваҷҷуҳ ва ҳавасмандии хонандагон ба асари хондашаванда, муҳимияти мавзӯӣ, арзиши ғоявӣ ва қимати бадеии асар бояд ба инобат гирифта шавад.

Аз ҳамин сабаб омӯзгор номгӯи асрҳои форӣ аз таҳсил хондашавандаро муайян менамояд ва пурсишномаҳои гуногунро мурағаб сохта, ба хонандагон пешниҳод менамояд. Номгӯи асарҳо барои хониши мустақилона тибқи талаботи стандарт ва барномаи таълими адабиёт тавсия мегардад. Намунаи пурсишнома барои ин самти фаъолият чунин аст:

1. Кадом асарҳои бадеиро форӣ аз дарс хондаед?
2. Ба шумо кадом симои асар таъсиргуздор ва хотирмон аст?
3. Аз хониши асари интихобнамудаатон чӣ таассуроте бардоштед?
4. Дар мутолиаи аср чӣ мушкилотро эҳсос намудед?
5. Кадом асар ба шумо писанд аст?
6. Асари бадеии дӯстдоштаи шумо кадом аст?
7. Хониши асари бадеӣ чӣ аҳамият дорад?
8. Кадом намуди асарро бештар мутолиа менамояд?
9. Нақши китоб дар ҳаёти инсон аз чӣ иборат аст?
10. Ба кадом китобхонаҳо аъзо ҳастед?

Мушоҳидаҳо собит месозанд, ки дар тарғибу ташвиқи хониши асарҳои бадеӣ китобхонаи мактаб ва оила бо роҳнамоии омӯзгору волидон, намудҳои гуногуни машғулиятҳои берун аз синф ва форӣ аз мактаб, аз қабилӣ семинару конференсия, ҳафтаҳои фанӣ чамъомад, шабнишинӣ ва маҳфилҳои адабӣ, таҳияи мақола, тақриз, намунаҳои эҷоди бадеӣ ва ташкили намоишу саёҳат кумак мерасонад.

БОБИ 15

КАБИНЕТИ МЕТОДИИ АДАБИЁТ

Кабинети методии адабиёт (дар аксар мактабҳо кабинети забон ва адабиёти тоҷик) дар раванди таълиму тарбия аз сохторҳои муҳим, пурмахсул ва ёрирасони муассисаи таълимӣ ба ҳисоб меравад.

Вазифаи кабинети методии адабиёти тоҷик ташкилу такмили қорҳои методӣ, қорабиниҳои гуногуни методӣ, омӯзиш ва қамъбасти нақшаи қорӣ солана, баргузори қорҳои беруназсинфӣ, маҳфилҳо, конференсия, рӯзномаҳои деворӣ, тарғиби таҷрибаи пешқадами педагогӣ, олимпиада ва озмунҳои фаннӣ, вохӯриҳо бо падару модарон ва адибон, ёри ба омӯзгорони қавон, баланд бардоштани сатҳи дониш ва маҳорати касбии омӯзгорон, табодули таҷрибаи пешқадами педагогӣ, шиносӣ бо дастовардҳои муосири илму фановарии педагогӣ ва адабиётшиносӣ, технология ва инноватсия ва иҷрои саривақтии барномаҳои таълимӣ иборат мебошад.

Ҳамчунин, дар кабинети методии адабиёт ба роҳ мондани фаъолияти иттиҳодияи методии фанни адабиёт, ташкил ва гузаронидани дарсҳои асосӣ ва иловагии адабиёт, машғулиятҳои фаннӣ ва санҷишу имтиҳонот ва қор бо хонандагони суҷхон судманд ва таъсирбахш хоҳад буд.

Кабинети методии адабиёт дар муассисаи таълимӣ маркази қорҳои методии фаннӣ буда, ҳамчун танзимқунандаи дастуру ҳуҷҷати меъёрӣ, барномаҳои таълимӣ, маводу ағният, адабиёти таълимию методӣ ва таҷрибаи пешқадами омӯзгорӣ маҳсуб меёбад. Бинобар ин, кабинет бояд бо маводи зарурии фаннӣ, таҷҳизоти муосири технологӣ: магнитофон, телевизор, маҷмӯи асбобҳо, дастгоҳи компютерӣ, силсилаи воситаҳои ағнӣ,

адабиёти илмию методӣ ва монанди инҳо таъмин бошад. Таҷҳизот ва ороиши кабинет барои тайёрии самараноки омӯзгорон ба дарсҳо ва машғулиятҳои беруназарсӣ, корҳои методии фардӣ, гузаронидани вохӯрӣ, машварату суҳбатҳо, хоншҳои педагогӣ ва амсоли инҳо мусоидат менамояд. Дар кабинет мунтазам адабиёти илмию методӣ, маводи дидактикӣ, воситаҳои таълим ва матбуоти рӯзмарра ҷамъоварӣ мегардад ва хазинаи иттилоотию тарғиботӣ ба вучуд оварда ба тартиби муайян ба намоиш гузошта мешавад.

Дар баробари ин, дар кабинет ғушаҳои «Маҳфили адибони ҷавон», «Суханшинос», “Муқаддасоти миллӣ”, «Ифтихори мо», «Дастовард ва навғониҳо», “Бузургон дар бораи забон ва адабиёт”, “Чиро бояд хонд”, “Таҷрибаи ибратомӯз”, симоҳои адибон ва монанди инҳо бояд ороиш ёфта бошанд. Ҳамчунин, дар кабинет дафтарҳои корҳои хаттии санҷишӣ, нақли хаттӣ ва иншо, албом, ағният ва расму овезаҳо нигоҳдорӣ мешаванд.

Дар кабинети методии адабиёт мудирини кабинет масъул буда, раванди фаъолияти кабинетро ба танзим меоварад. Тарзи ороиш ва танзими кабинети методӣ ба салоҳдиди мудирини кабинет ва маслиҳати омӯзгорони муассисаи таълимӣ вогузошта мешавад.

Ҳамзамон, бо имконияти таъмини синфхонаҳо дар якҷоягӣ ташкил намудани кабинети забон ва адабиёт низ тавсия дода мешавад. Кабинет таҳти роҳбарии директори мактаб дар ҳамкорӣ бо мудирини кабинет ва омӯзгорон ба кормандони педагогӣ ва хонандагон кумак мерасонад.

Дар маҷмӯъ кабинети методии адабиёт дар муассисаи таълимӣ ҳамчун маркази ҷирирасони таълимӣ ва тарбиявӣ ва танзимкунандаи корҳои ғориғазарсӣ фаъолият ва ҷиҳати рушди корҳои таълимӣю методӣ ва таъмини таҳсилоти босифат ба омӯзгорон ва хонандагон мусоидат менамояд.

Дар замима намунаи силсилаи воситаҳои аёнӣ- ҷадвалҳои фанни адабиёти тоҷикро, ки дар ҳамкорӣ бо омӯзгори равшанос Х. Саидов мураттаб гардидааст, пешкаш менамоем. Умедворем, ки омӯзгорони арҷманд аз онҳо самаранок истифода намуда, минбаъд ҷиҳати такмил бахшидан ва бештар саҳеҳ таҳия кардани ин ҷадвалҳо кумаки амалии хешро дарёғ намедоранд.

Мундариҷа

Сарсухан.....	3
1. Мақсад, ва вазифаҳои таълими адабиёт.....	5
2. Мушкилоти назариявӣ ва методии таълими адабиёт.....	17
3. Талаботи шахсият, фаъолият ва маҳорати касбии омӯзгори адабиёт.....	29
4.. Дарси муосири адабиёт ва хусусияти он.....	42
4.1. Дарси адабиёт ва фанҳои ёрирасон.....	60

4.2.	Зинаҳои таълими осори бадеӣ.....	66
5.	Таълими вазнҳои шеърӣ тоҷикӣ	76
6.	Рашид, усул ва воситаҳои таълими адабиёт.....	87
6.1.	Таълим ва таҳлили осори ғиноӣ (лирикӣ)	131
6.2.	Усули таълими адабиёт дар синфҳои 5-7.....	153
6.3.	Таълими шеърӣ Эраҷ Мирзо	162
6.4.	Таълими жанрҳои фолклорӣ.....	166
6.5.	Таълими афсонаи “Эраҷи тилишмиқан”	169
6.6.	Таълими зарбулмасалу мақолҳо	175
6.7.	Таълими порча аз повести “Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» -и С. Айни.....	181
6.8.	Таълими порчаҳо аз достони «Чароғи абадӣ»-и М.Турсунзода.....	186
6.9.	Таълими «Қобуснома»-и Унсурулмаолӣ Кайковус.....	195
6.10.	Таълими порча аз повести « Бӯи ҷӯи мМӯлиён»-и Р. Ҳодизода.....	201
7.	Махсусият ва усули таълими адабиёт дар синфҳои 8-11.....	207
7.1	Мавзӯҳои тафсири ва рисолавӣ.....	214
8.	Омӯзиши зиндагинома ва шахсияти адиб	228
9.	Таълими ҳаёт ва фаъолияти Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ дар синфи 8.....	246
10.	Хониши адабӣ, хусусият ва талаботи он.....	258
10.1.	Пайванди хониши муассир ба адабиётшиносӣ.....	279
10.2.	Алоқамандии идрок ва эҳсос дар хониши асари бадеӣ.....	285
10.3.	Хониши ёрирасон ва мустақилонаи осори бадеӣ.....	298
11.	Тафсири судманди хониши бадеӣ.....	306
12.	Корҳои хаттӣ, махсусият ва меъёрҳои онҳо аз фанни адабиёти тоҷик	332

13. Меъёрҳои баҳодихӣ ба дониш, малака ва маҳорати хонандагон аз фанни адабиёти тоҷик.....	347
14. Корҳои берун аз синф ва фориг аз дарс.....	358
15. Кабинети методи адабити тоҷик.....	364
16. Таблитса- аёнҳои дарсии адабиёти тоҷик.....	367

АБДУСАМАДИ МУЛЛО

МЕТОДИКАИ ТАЪЛИМИ АДАБИЁТИ ТОҶИК

Муҳаррир: Абдурауф Муродӣ

Муҳаррири техникӣ Қўзиёв Ҷ.

Муқарризон: Абдуллоев М., Аҳмадов М., Шербоев С.

Мусаҳҳ: Абдулҳаева Маҳчуба

БИ№ 5184

Ба ҷоп 04.08.14 имзо шуд. Андозаи 60X84 1/16.

Қоғаз офсетӣ. Ҳуруфи Times New Roman Tj.

Ҷопи офсет. Ҷузъи ҷопии шартӣ 25,0. . Адади нашр 500.

Супориши № 211. Нархи шартномавӣ.

Муассисаи нашриявии «Ирфон»-и

Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон,

734018, ш. Душанбе, кўчаи Н.Қаробоев, 17.

E-mail: irfon_company@mail.ru